

HANDELINGEN

DER
MAATSCHAPPIJ VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

HANDELINGEN DER MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

Bestuur:

Voorzitter:

Em. Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 47, 9051 Gent-Afsnee

Ondervoorzitter:

Em. Professor Dr. A. DE SCHRYVER, Meidoorndreef 28, 9050 Gentbrugge

Secretaris-penningmeester:

Prof. Dr. M. BOONE, Universiteit Gent, Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis,
Blandijnberg 2, 9000 Gent

Redactiesecretaris:

Dr. J. DAMBRUYNE, Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwe Geschiedenis,
Blandijnberg 2, 9000 Gent

Ere-bestuursleden:

Dr. J. DECAVELE, Dienst Culturele Zaken Stad Gent, Veldstraat 82, 9000 Gent

Prof. Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwe
Geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Bestuursleden:

Lic. L. CHARLES, Stadsarchief Gent, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

Prof. Dr. G. DENECKERE, Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis,
Blandijnberg 2, 9000 Gent

Lic. M.C. LALEMAN, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000 Gent

Ontwerp kaft: Nina Hoste

Op de kaft: Het 13de-eeuwse motet 'Mout sont vallant cil de Gant' (Herzorg August
Bibliotheek Wolfenbüttel, Cod. Guelf. 1099 Helmst., f° 213r^o).

Lidmaatschap:

€ 18,75 jaarlijks vanaf 1995

Prijs, voor niet-leden, van de Handelingen: € 21,25.

(te storten op de P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
en van de Provincie Oost-Vlaanderen

Gelieve alle inzendingen voor de Handelingen en de Verhandelingen te sturen naar de
redactiesecretaris: Dr. Johan Dambruyne (adres zie hoger) Johan.Dambruyne@UGent.be

ISSN: 0779-8482

D/2003/2514/2

HANDELINGEN

der

**Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent**

NIEUWE REEKS - DEEL LVI

GENT 2002

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN
OUDHEIDKUNDE
TE GENT

HANDELINGEN - DEEL LVI

INHOUD

Alexander LEHOUCK, Het verstedelijkingsproces en de oudste stenen burgerwoningen in Veurne	1
Daniel LIEVOIS en Mary WOLINSKI, <i>Mout sont vallant cil de Gant</i> – Een motet ter ere van de Gentse erfachtige lieden in het midden van de 13 ^{de} eeuw	35
Annelies NEVEJANS, Aldus staet in scepenen bouc... De registers van de Gentse schepenen van de Keure in de 14 ^{de} eeuw	53
Eric BALTHAU en Graeme SMALL, sLittérature 'de cour' et public 'bourgeois' à la fin du Moyen Age: un manuscrit inconnu du <i>Temple de Bocace</i> de Georges Chastelain	65
Kristof PAPIN, Een hertogelijke parvenu in het kluwen van de heersende machtsverhoudingen in de Ieperse stad en kasselrij omstreeks het midden van de 15 ^{de} eeuw. De mislukte benoeming van Roeland Bryde tot ontvanger van de kasselrij Ieper	93
Ilse VERMEULEN, Bijdrage tot de studie van de mortaliteit in Gent tijdens de 18 ^{de} eeuw. Casus: de Sint-Salvatorparochie	111
Siger ZEISCHKA, Incasseren en betalen. Het financiële wel en wee in het achttiende-eeuwse Zaffelare	145
Dirk LEYDER, Eendere hoofden onder eendere pruiken? Het Latijns onderwijs te Gent en op het omliggende platteland rond het einde van het Ancien Régime	185
Annelies HEMELSOET, Liefdadigheid als roeping van de dame: het sociaal engagement van de adellijke vrouw in het 19 ^{de} -eeuwse Gent (1845-1880)	251
Sophie DE SCHAEPDRIJVER, Drie Vlaamse schrijvers en de <i>Groote Oorlog</i> : de oorlogsaantekeningen van Virginie Loveling, Stijn Streuvels en Cyriel Verschaeve	283
Leen CHARLES, Marie Christine LALEMAN en Valérie MEILLANDER, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 2001-2002	299
Index	335

Adressen medewerkers aan dit nummer:

Eric Balthau, Termstraat 80, 9270 Laarne

Leen Charles, Stadsarchief Gent, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

Sophie de Schaepdrijver, History Department, Pennsylvania State University,
0108 Weaver Building, University Park, PA 16802, USA

Annelies Hemelsoet, Kattegaver 8, 9031 Drogen

Marie Christine Laleman, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000 Gent

Alexander Lehouck, Departement Agrarische Geschiedenis, Wageningen Universiteit,
Hollandseweg 1, kamer 353, 6706 KN Wageningen, Nederland

Dirk Leyder, Vakgroep Pedagogiek, Universiteit Gent, H. Dunantlaan 1, 9000 Gent

Daniel Lievois, Sportstraat 442, 9000 Gent

Valérie Meillander, Stadsarchief Gent, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

Annelies Nevejans, Krekelstraat 27, 9052 Zwijnaarde

Kristof Papin, Stationsplein 30, bus 9, 8730 Beernem

Graeme Small, Department of Medieval History, School of History and Archaeology,
University of Glasgow, GB Glasgow G12 8QQ

Mary Wolinski, Music Department, Western Kentucky University, Bowling Green,
KY 42101 USA

Ilse Vermeulen, Generaal Merchierstraat 32, 9700 Oudenaarde

Siger Zeischka, Lindestraat 13, 9080 Lochristi

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDSTE STENEN BURGERWONINGEN IN VEURNE

Alexander LEHOUCK

Inleiding

Het gebied tussen IJzervallei en Noordzeestrand heeft tijdens de Eerste Wereldoorlog erg geleden. De frontsteden Nieuwpoort, Diksmuide en Ieper werden hierbij volledig verwoest. Veurne heeft daarentegen de vernieling bijzonder goed doorstaan. De binnenstad toont met zijn twee parochiekerken en het hoekgebouw van het voormalige stadhuis enkele grootse bouwwerken uit de late Middeleeuwen, maar verraadt met zijn talrijke renaissancegevels en classicistische huizen een periode van voorspoed gedurende de eerste helft van de 17de en de tweede helft van de 18de eeuw.

Op puur historische gronden stellen we vast dat Veurne gedurende de 15de eeuw weinig luister kende. Aan de vooravond van de Spaanse tijd vinden we het beeld terug van een stadje in verval. Door de samensmelting van de stad en de kasselrij, kort na de godsdienststroeibelen, profiteerde de stad Veurne mee van de hoogconjunctuur van de landbouw. De aangevatte bloeiperiode leidde aldus tot een verfraaiing van het stadsbeeld met grootse bouwactiviteiten. Ook religieuze instellingen zochten een plaatsje binnen de veilige stadsmuren en palmde aldus heel wat bouwgrond in. Een opmerkelijk aandeel van het bouwkundige patrimonium uit die late 16de tot midden 17de eeuw heeft de tand des tijd bijzonder goed doorstaan, in opstand of verscholen achter een laat 18de- of 19de-eeuwse gevelpartij. Men kan zich de vraag stellen hoe het stadsbeeld dan was tijdens de Middeleeuwen? Indien we de algemene evolutie in de burgerlijke bouwkunst zouden volgen of de verwoording van de architecturale ontwikkeling in enkele gidsen, dan zou er hierop een pasklaar antwoord liggen: houtbouw voor de particuliere stadswoning. Deze cirkelredenering lijkt zonder verder onderzoek voor een plattelandsstadje als Veurne best aannemelijk, maar ze is volledig ongegrond.

Dankzij veelal beperkt archeologisch onderzoek kennen we toch heel wat van dit verborgen middeleeuws patrimonium. In 1993 werd een *status quaestionis* van het historisch-topografisch en stadsarcheologisch onderzoek gepubliceerd door J. Termote¹. De balans omtrent stenen woonhuizen uit de late

---

¹ TERMOTE, J., Het stadsarcheologisch en het historisch-topografisch onderzoek in Veurne in de periode 1982-1992, in: *Westvlaamse archaeologica*, Kortrijk, 1993, jg. 9, p. 11-32.

Middeleeuwen werd hier op zes gebracht. Dit liet enigszins toe te veronderstellen dat er zich in deze kleine polderstad een scenario heeft afgespeeld, te vergelijken met de Europese grootsteden. Het thema werd in België alleen voor de stad Gent goed onderzocht en kent sindsdien navolging op internationaal vlak. Voor Vlaanderen vinden we enkel in de stad Brugge verbazingwekkende inspanningen.

Het grootste deel van de Veurnse woonhuizen was al langer bekend dankzij de inbreng van architect E. Dhucque (1877-1955)² en amateurarcheoloog K. Loppens (1875-1962)³, maar werd materieel nooit met enige diepgang bestudeerd. Deze vaststellingen noopten tot een breder onderzoek naar materiële sporen van middeleeuwse stadswoningen, met oog voor hun inplanting en hun verspreidingspatroon, de opbouw, de architectuuronderdelen, de bouwmaterialen en de plattegrond⁴. In de huidige stand van onderzoek zijn er restanten van zestien woningen gekend. De overblijfselen worden in de inventaris opgenomen indien zij beantwoorden aan de vooropgestelde definitie van Laleman & Raveschot⁵: *een bouwwerk of bouwsel waar bepaalde mensen enige activiteit verricht hebben*. Middeleeuwse structuren die verband houden met

² De huizen Appelmarkt 2 (H1), Grote Markt 9 (H5) en Noordstraat 11 (H8) werden opgemeten in de periode 1916-1922 met het oog op inventarisatie van kunstpatrimonium in oorlogsgebied en de restauratie/ wederopbouw achteraf (zie: STY-NEN, H., CHARLIER, G. & BEULLENS, A., *Het verwoeste gewest 15/18. Mission Dhucque*, Brugge, 1985; DHUCQUE, E., Une vieille maison à Furnes. L' hôtellerie de la Noble Rose, in: *Annales de la Société d'Émulation de Bruges*, 1922, jg. 42, p. 65-79). Een korte beschrijving van deze woningen werd opgenomen in DELEPIERRE, A.-M. & LION, M., *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 8n. Provincie West-Vlaanderen. Arrondissement Veurne*, Gent, 1982, p. 409, 413, 432-433 en 465-468.

³ De schetsen en opmetingsplannen, opgetekend bij de verwoesting van het huis Appelmarkt 4 (H2) op 31 mei 1940, worden bewaard in Koksijde, Abdij ten Duinen, Archief K. Loppens, Furnes (Veurne) - caves, souterrains, (1935-1940). K. Loppens heeft zijn bevindingen echter nooit gepubliceerd.

⁴ Deze studie is gebaseerd op persoonlijk onderzoek in functie van een licentiaatverhandeling, mogelijk gemaakt onder begeleiding van Prof. J. De Meulemeester: LEHOUCK, A., *Onder de deklaag. Archeologische bijdrage tot de ontwikkeling & historische topografie van middeleeuws Veurne*, Gent, 2001, 2 delen (onuitgegeven licentieverhandeling Universiteit Gent). Een bondige synthese vindt men in: LEHOUCK, A., Stadsarcheologisch onderzoek te Veurne: nieuwe inzichten in de ontwikkeling en de historische topografie van de middeleeuwse stad (W.-VI.), *Archaeologia Mediaevalis*, jg. 25, Gent - Brussel/ Bruxelles - Namur, 2002, p. 65-67. Met dank aan J. De Meulemeester, M. Dewilde, M.-C. Laleman, J. Termote, J. Van Acker en D. Van Eenhooge voor de raad, de adviezen en de vruchtbare discussies.

⁵ LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, Brussel, 1991, nr. 54, p. 9 en 39.

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

geestelijk erfgoed, infrastructuur, overheids- of gemeenschapsgebouwen worden buiten beschouwing gelaten. Ook de grafelijke residentie op het motteplateau in het stadspark wordt er niet in opgenomen.

We bespreken in deze bijdrage eerst de onderzoeksmethode vooraleer we een beeld vormen van de woningen in hun stedelijke context. De architecturale aspecten worden hier evenwel niet uitvoerig behandeld, daar hiervoor geen plaats was in dit bestek. De klemtoon wordt gelegd op de positie van de middeleeuwse woning in het verstedelijkingsproces en de parallellen die we terug vinden in andere steden, in het bijzonder voor Gent en Brugge.

Onderzoeksmethode

De oude stadskern van Veurne wordt afgebakend door een stratenpatroon dat het tracé van de voormalige Bourgondische stadsomwalling (1388-1413) volgt. Op grond van een beredeneerde selectie binnen dit tracé (fig. 1), werden de kelders van de private huizen aan een systematische bouwhistorische prospectie onderworpen. In geval er middeleeuwse sporen werden aangetroffen, werd, waar mogelijk, het gehele gebouw materieel onderzocht en gedocumenteerd. De criteria ter herkenning van die middeleeuwse structuren steunen niet louter op stilistische gronden, daar dit veelal onmogelijk is omwille van de conserveringsgraad. Het komt erop aan bouwsporen te interpreteren in samenhang met andere bouwsporen, waardoor een relatieve chronologie wordt verkregen. Een gidsfossiel bij het onderzoek is de zgn. kloostermop, baksteen van een groot formaat dat in de Westhoek in de loop van de (eerste helft) 16de eeuw volledig in onbruik raakte. Obstakels in de dateringscriteria van sommige bakstenen woonhuizen nopen weliswaar tot een ruimer tijds kader van de 13de tot en met de eerste helft van de 16de eeuw. Deze 16de eeuw is in de Westhoek een voelbare overgangperiode omdat de rustige en eerder vervallen laatmiddeleeuwse stad, over woelige tijden van economische recessie en religieuze verwickelingen heen, evolueert naar een stad in grote bloei. Tekenen van vernieuwing in de bouwwereld laten zich gevoelen met de opkomst van de Vlaamse Renaissance, waarvan de eerste toepassingen uit de tweede helft van de 16de eeuw bekend zijn. Omwille van het tijdsbestek werden tot nog toe weinig archivalische bronnen geraadpleegd: een vlot systeem voor huizenonderzoek in Veurne is nog niet uitgekend⁶. De beperkte iconografische bronnen werden in de mate van het mogelijke als hulpbronnen ingeschakeld.

---

⁶ Veel archivalia zijn vrijwel ontoegankelijk voor huizenonderzoek. Het bronnenmateriaal laat voorlopig slechts toe om op een vlotte manier terug te gaan tot het einde van de 18de eeuw.

De selectie werd gebaseerd op de historisch-topografische kennis⁷ en het nodige kaartmateriaal (zie verder). Deze aanpak was nodig om weinig relevante stadsarealen uit het onderzoek te weren, en zodoende met een minimum aan prospectiezones een maximum aan gegevens in te winnen, die betrekking kunnen hebben op de aanwezigheid van een (soms eertijds) middeleeuws woonhuis. Dit betekent evenwel niet dat er op weinig kansgevende (en dus uitgesloten) stadsarealen bij toekomstig onderzoek geen resultaten kunnen geboekt worden.

Gedurende de late Middeleeuwen werden heel wat terreinen door religieuze gemeenschappen ingenomen. Sommige hebben zich evenwel pas gevestigd in de tweede helft van de 14de en de 15de eeuw, maar de karige gegevens over de bouwactiviteit op enkele kloosterdomeinen laten vermoeden dat het vinden van oudere middeleeuwse resten - op basis van non-destructieve methoden - zogoed als uitgesloten mag worden. Bovendien zou het zonder een interdisciplinaire aanpak een onmogelijke taak zijn om eventuele sporen op die manier te onderscheiden van de jongere kloosterinstellingen. Deze terreinen werden dan ook buiten beschouwing gelaten tijdens prospectie (fig. 1.B). We bespreken eerst om welke terreinen het gaat.

- Centraal op de kaart (fig. 1) bevindt zich het voormalige kapitteldomein van de seculiere kanunniken van Sint-Walburga. De afbakening steunt min of meer op de toestand omstreeks het einde van de 16de eeuw, doch zekerheid omtrent die afbakening gedurende de middeleeuwse periode hebben we niet⁸. We besluiten evenwel de volledige zone erbuiten te houden.

- Het voormalige refugiehuis van de Duinenabdij - ten noorden van het kapitteldomein van Sint-Walburga - was wellicht een 13de-eeuwse constructie op de hoek van het Blauwe Nonnenstraatje en de Pannestraat⁹. Stadshoven in bezit van een kloosterorde beantwoorden niet aan de vooropgestelde definitie.

⁷ Samengevat in TERMOTE, J., *Het stadsarcheologisch...*, 1993, fig. 6 en 9 en, op basis van de verspreide literatuur, aangevuld en bijgesteld. Indien op figuur 1 terreingrenzen niet omrand zijn (zwarte lijn), dan wordt de begrenzing hierdoor *gesuggereerd* door een niet afgebakende zone.

⁸ DALLE, D., *Historiek van het Koninklijk Atheneum te Veurne (1851-1951)*, Veurne, 1951; VAN DEN BERGHE, F., *Geschiedenis van de Latijnsche Schoole en van het Bisschoppelijk College te Veurne*, Veurne, 1952.

⁹ Lokalisatie: zie VANDERMEULEN, G., *Historie van den oorlog van 1794 betrekkelijk tot Westvlaendren (deel II)*, in: *Heemkring Bachten de Kupe*, Nieuwpoort, 1965, Dok. Nr. 5/Kr. 4, p. 157-158. En tevens VAN ACKER, J., *Het Ontstaan en de vroegste geschiedenis van het Cellenbroederklooster en de kloosters van de Grauwzusters en Zwartzusters van Veurne*, *Flandria Maritima*, Coudekerque-Branche, 2002, nr. 1, p. 136 noot 50. Na de Tweede Wereldoorlog werden de 18de-eeuwse gebouwen gesloopt.

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

- Enkele caritatieve instellingen¹⁰ hadden zich tegen de stadswallen in de westelijke sector van de stad gevestigd: de gemeenschap van de zwartzusters situeert zich *bachter burch* in de huidige Zwarte Nonnenstraat (reeds vóór 1429), het Grauwe Zusterklooster *an de zuudzyde vander Paerdemarct* of de zuidzijde van de huidige Pannestraat (eerste vermelding 1427) en tenslotte de Lollaarden of het latere Cellenbroedersklooster (stichtingsakte 1353) in de Sint-Denijsparochie, ten westen van het huidige Sint-Denijsplein. Over het domein dat aan de Lollaarden toegewezen werd, weten we dat er omstreeks 1353 *eene hofstede* stond met aanhorigheden. Een *tabula rasa* van het grootste deel van dit voormalige kloosterdomein houdt relevante prospectie voor onmogelijk.
- Aan de noordzijde van de *Paerdemarct* - we weten niet precies waar - vestigden zich eertijds de begijnen, voor het eerst vermeld in 1273 (fig. 1.C)¹¹. In de vroege 16de eeuw verlaten ze hun hof; vanaf 1566 zijn we elk spoor bijster. Wat we bij dit begijnhof moeten voorstellen, is eveneens onduidelijk. Daarom hebben we er geen rekening mee gehouden tijdens prospectie¹².
- In het bouwblok ter oostzijde van de Noordstraat en ten zuiden van de Smissestraat was het voormalige Tempelhof ingeplant¹³. Het domein was wellicht reeds vroeg in de 12de eeuw in het bezit van die orde en zou aldus één van hun oudste vestigingen kunnen zijn in Vlaanderen. De hospitaalridders of Johanniters nemen het bezit over gedurende de 14de en de 15de eeuw. Er zijn aanwijzingen dat het terrein in de loop van de 16de eeuw verkaveld en versnipperd werd. De geografische afbakening stelt evenwel nog wat problemen.
- Aan de oostzijde van de Grote Markt ontwikkelde zich sinds 1115/1120 een kapittel van reguliere kanunniken, kort nadien overgestapt naar de orde van Prémontré. Belangrijk is het feit dat de kloostergemeenschap in 1170 overgeplaatst werd buiten de stedelijke kern van Veurne, waardoor het areaal ten westen van de parochiekerk van Sint-Niklaas gedurende de 13de eeuw voor bebouwing in aanmerking kwam¹⁴. Dat die bebouwing ook plaatsgreep, is heel waarschijnlijk. Bronnen geven aan dat het huis *twisselken* (fig. 2.K) het meest noor-

---

¹⁰ VAN ACKER, J., *Het Ontstaan...*, 2002, p. 122-157 is de meest volledige studie van deze Veurnse instellingen gedurende de Middeleeuwen.

¹¹ VAN ACKER, J., *Religieuzen uit het Veurnse in het testament van Margareta van Constantinopel*, in: *Biekorf*, Brugge, 1987, p. 247-249 en VAN ACKER, J., *Het Ontstaan...*, 2002, p. 134, 136 en 146 e.v.

¹² In deze sectie hebben we evenwel geen "verdachte" sporen aangetroffen.

¹³ Uitvoerig bestudeerd in VAN ACKER, J., *Het Tempelhof van Veurne*, in: *Biekorf*, Brugge, 1996, p. 193-225. Historisch-topografisch moet de studie evenwel grondig herzien worden (zie opmerking in voetnoot 21).

¹⁴ TERMOTE, J., *Het huis "die Nobele Rose" en de Oude Ooststraat. Een bijdrage tot de historische topografie van de stad Veurne*, in: *Archikrant* (= Mededelingsblad van de Vrienden van het Veurns Archief), Veurne, 2000, jg. 10 nr. 1, p. 15.

delijk gelegen pand betrof, wellicht al vóór zijn eerste vermelding in het midden van de 14de eeuw¹⁵. De 17de-eeuwse Vleeshal ten noorden van *twisselken* werd gebouwd op de kerkgracht. Het kerkhofareaal bleef tot in 1806 in gebruik. De oostzijde van de Markt werd bijgevolg in de selectie opgenomen.

Na de godsdienstoorlogen kwamen zich heel wat nieuwe geestelijken binnen de stad vestigen om bescherming te genieten. Sommige religieuze gemeenschappen uit de Middeleeuwen herstelden de schade en bleven er gevestigd, andere verdwenen voorgoed en werden vervangen door een nieuwe gemeenschap. De gevolgen waren voor onze studie zorgwekkend: zowat één derde van het stadsareaal kwam hierdoor in geestelijk bezit (fig. 1.B). De vroegere percellering werd grondig verstoord en bouwgrond voor woonhuizen werd drastisch ingeperkt.

– De studie van de derde Sint-Niklaasabdij (1603-1797), die vroeger buiten de stad gevestigd was, en dan in het zuidoostelijke stadsdeel ingeplant werd, toont dit het best aan¹⁶. De Roggestraat, de Kalverstraat en bijgevolg ook de particuliere huizen langs deze assen werden hierbij in het kloostercomplex opgenomen. Bestaande gebouwen werden volledig afgebroken.

– Ook de inplanting van het voormalige Kapucijnenstift op het terrein van het oude tempelhof ging gepaard met de sloop van bestaande constructies¹⁷. Hierbij werden ook het Gavegasthuis in de Noordstraat en enkele particuliere huisjes aan de zuidzijde van de Smissestraat van de kaart geveegd.

– Bij de bouw van het Norbertinessenklooster (1640-1669) werden maar weinig bestaande constructies omgebouwd¹⁸, waardoor ook dit terrein als weinig kansgevend werd geacht.

– Aan de zuidzijde van de Houtmarkt werd begin 17de eeuw het nieuwe Sint-Jansgasthuis opgericht. De drie middeleeuwse gasthuizen (het Zuid-, het Noord- en het Gavegasthuis) werden opgegeven. Hiervan lag enkel het voormalige Gavegasthuis (gesticht ca. 1325) binnen de stadspoorten.

¹⁵ DE CLERCQ, G., *Toponymie van Veurne*, Leuven, 1957 (onuitgegeven licentieverhandeling K.U.Leuven), nr. 1205. Verder aangehaalde toponiemen steunen op dit werk.

¹⁶ BECUWE, F., Van toevluchtshuis tot abdij. Grondinname en bouwgeschiedenis van de voormalige St. Niklaasabdij te Veurne in de 17de eeuw, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, Brugge, 1989, jg. 126, p. 79-100.

¹⁷ BECUWE, F., De bouw van het Veurnse Capucijnenklooster (1605-10). Een bijdrage tot het zeventiende-eeuwse bouwbedrijf in Veurne, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, Brugge, 1992, jg. 129, p. 162; BECUWE, F., De Capucijnen en de brand in het Veurnse Smissestraatje in 1657. Een bijdrage tot de grondinname en bouwgeschiedenis van het Veurnse Capucijnenstift, in: HERREGAT, J., BECUWE, F. & VAN ACKER, J. (eds), *Getuigen in polderklei. Huldeboek dr. Historicus Godgaf Dalle*, Veurne, 1990, p. 9-20; VAN ACKER, J., *Het Tempelhof...*, 1996, p. 224-225.

¹⁸ TERMOTE, J., TIMPERMAN, M. & VAN ACKER, J., *Tweehonderd jaar Norbertinessenklooster in Veurne (1618-1783)*, Veurne, 1989, p. 59-62.

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

Met het terrein van de Latijnse school¹⁹- ten zuiden van het Kapucijnenstift - was het anders gesteld. Aanvankelijk hadden we die uitgesloten omwille van de aanwezigheid van het Gavegasthuis, dat om diverse redenen door onderzoekers foutief met de Latijnse school in verband werd gebracht. Het huidige gebouw (16de eeuw met oudere kern) is het oudste particuliere huis in Veurne dat nog volledig in opstand bewaard bleef²⁰. Eind 16de eeuw werd hier de stadsschool ingericht. Blijkbaar bleven verbouwingen aan dit huis beperkt. Dankzij bouw-blokinventarisatie in dit kader was het tevens mogelijk om belangrijk historisch bronnenmateriaal historisch-topografisch te benaderen en aldus het terrein van het voormalige Gavegasthuis precies af te bakenen (fig. 2.D)²¹.

Een tweede fase in de selectie omvat de eliminatie van onbebouwde zones (fig. 1.A). De basiskaarten die hiervoor gehanteerd werden, zijn de primitieve kadastrale plannen uit de Hollandse periode (1825), van de hand van landmeter C. Cierkens. Uit vergelijking met oude stadsplattegronden uit de 16de en de 17de eeuw bleek dat heel wat stedelijke gronden nooit bebouwd zijn geweest. We denken dan in hoofdzaak aan arealen aan de rand van de stad, tegen de voormalige vestingen. Andere onbebouwde terreinen hadden dan weer een verband met de afschaffing van de kloosters tijdens de Franse Revolutie (niet te onderschatten!) of met verwaarlozing en afbraak uit andere overtuigingen. Onbebouwde percelen impliceren dus in geen geval dat er op die plaats nooit gebouwd werd. Het betekent wel dat de restanten van een voormalig gebouw, indien die er geweest is, niet of nauwelijks meer zichtbaar waren. Wanneer bewoning op het perceel opnieuw van start gaat, kunnen de materiële overblijfselen van het oude complex in de meeste gevallen nog enkel bij opgravingen aan het licht worden gebracht. De kans op enig succes bij bouwhistorische verkenningen is hierom miniem. De meeste huizen in de resterende witte zone

---

¹⁹ DALLE, D., Historiek van het Koninklijk Atheneum te Veurne (1851-1951), Veurne, 1951; VAN DEN BERGHE, F., Geschiedenis van de Latijnsche Schoole en van het bisschoppelijk college te Veurne, Veurne, 1952.

²⁰ LEHOUCK, A., Bouwhistorisch onderzoek in de Noordstraat te Veurne (W.-VI.), in: *Archaeologia Mediaevalis*, Gent - Brussel/ Bruxelles - Namur, 2002, jg. 25, p. 67-69. Een reconstructie van de school omstreeks het begin van de 18de eeuw werd reeds opgesteld aan de hand van een gedetailleerd bestek uit de periode 1716-1718: zie hiervoor DALLE, D., O.c., 1951, p. 80-82 en platen I-III. Een uitgebreide bouwhistorische studie is in voorbereiding i.s.m. historicus J. Van Acker.

²¹ DEBRUYNE, A., Renten van de St.-Walburgakerk, 1513, in: *Archikrant* (= Mededelingsblad van de Vrienden van het Veurns Archief), jg. 4 nr. 3-4, Veurne, 1993, p. 22. Het (terrein van het) gasthuis valt samen met de percelen 208 en 209 op het primitieve kadasterplan (samen 6 roeden of ruim 23 m) en is 15 roeden (=58.35 m) diep. Omdat bouwblokinventarisatie nooit toegepast werd, ontbrak aldus inzicht in de per-ceelsvorming, en situeerde elke vorser het Gavegasthuis en het aanpalende terrein "de Vlade" te veel zuidwaarts. Een groot deel van het gasthuis-terrein werd na de godsdienststroebeelen opgenomen in het Kapucijnenklooster. Perceel 208 komt overeen met de ingang van het klooster.

(fig. 1) werden bouwhistorisch verkend. Hierbij werd een aantal keren dankbaar gebruik gemaakt van lopende renovatie- en restauratieprojecten.

De methodologische aanpak in Veurne ligt enigszins anders dan in Gent, waar de bevindingen bijna uitsluitend voortvloeien uit archeologisch onderzoek. Aangezien Veurne geen eigen archeologische dienst heeft en systematisch archeologisch onderzoek van bedreigd patrimonium bijgevolg onbestaand is, zijn bouwhistorische verkenningen (veelal op vrijwillige basis) de enige uitweg om de archeologische potentie in kaart te brengen. Op die manier zijn we goed ingelicht en kan er later bij eventuele bedreiging - in de mate van het mogelijke - efficiënt onderzoek verricht worden. We schieten bij non-destructieve methoden tekort omwille van de zichtbaarheid: oude muurresten en relicten die inzicht kunnen verschaffen over verbouwingen liggen veelal verscholen achter een pleisterlaag of jongere constructies. Zo blijven nog heel wat belangrijke vragen open. Toch kunnen omwille van de conserveringsgraad nooit alle vragen opgelost worden in Veurne. Gent - en overigens ook Brugge - hebben daarentegen meer mogelijkheden om tot een duidelijk beeld te komen.

De middeleeuwse stenen huizen en hun verspreidingspatroon

In de huidige stand van onderzoek telt de inventaris resten van vijftien laat-middeleeuwse woningen, alle opgetrokken van baksteen. De kennis over gevelopstanden van de huizen is miniem. In een aantal gevallen beschikken we nog over de oorspronkelijke zijgevel omdat ze (later) als gemene muur fungeerde. Andere exemplaren zijn afgeknot tot net boven de eerste bouwlaag of houden slechts wat resterende bouwsporen over. Op basis van de schaarse aanwijzingen suggereren we dat de huizen slechts half zo hoog waren dan in Gent, waar doorgaans vier tot zes bouwlagen worden geteld. Oorspronkelijk lag het vloerpeil van de onderste bouwlaag iets dieper dan het maaiveld, althans voor sommige woningen. Voor een huis in de Noordstraat (fig. 2, H8) weten we dat de vloer ongeveer 1 m lager (d.i. op 3.00 T.A.W. of Tweede Algemene Waterpassing, niveau ten opzichte van de zeespiegel) moet geweest zijn. Dit betekent wellicht dat de bouwsleuf ingegraven is in het natuurlijk substraat van kreekzand, dat zich in dit stadsdeel ongeveer op 2.00 tot 3.00 T.A.W. bevond²².

²² Het natuurlijk substraat ligt aan de zuidzijde van de Markt hoger, nl. ongeveer op 3.50 tot 4.00 T.A.W. (TERMOTE, J., *Het stadsarcheologisch...*, 1993, p. 21). Volgens E. Dhucque was het oorspronkelijke vloerpeil van het huis Grote Markt 9 (fig. 2, H5) ongeveer 3 m onder het huidige straatpeil, d.w.z. op ca. 3.00 T.A.W., waardoor ze dus dieper zou liggen dan het natuurlijk substraat. Dit werd foutief berekend in TERMOTE, J., *XIIIde eeuwse burgerlijke bouwkunst in de stad Veurne*, in: *Flandria Maritima*, Coudekerque-Branche, 2002, p. 103, 105 en 115 waarin het oorspronkelijke vloerniveau van de huizen gesitueerd wordt ter hoogte van het natuurlijk substraat, dat volgens de auteur algemeen op ca. 4.00 T.A.W. lag. Hiervoor bestaat echter geen enkele aanwijzing die tot enige veronderstelling van dien aard kan leiden.

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

Typologisch gezien onderscheiden we voorlopig slechts twee huistypes op basis van de plattegrond: vierkante en rechthoekige structuren. Sommige structuren hebben een trapeziumvormige of onregelmatige plattegrond (fig. 2, H2 en H5) en kunnen dan als een subtype worden beschouwd. Woningen met een vierkante plattegrond hebben een binnenwerkse afmeting van doorgaans 5 tot 6 m zijde en verwijzen analoog naar een woontorentype. Nochtans is er voorzichtigheid geboden, daar de muren meestal een geringe dikte hebben voor een torenhoge constructie. Een bovenbouw in hout is daarom niet uitgesloten.

De meeste van deze vierkante huizen liggen aan de huidige rooilijn en zijn geconcipieerd als hoekgebouw. Slechts één exemplaar (fig. 3, H11) ligt ruim 5 m dieper op het perceel. De uiterst dikke muren van dit gebouw suggereren een heuse woontoren, volledig van steen. De huizen met rechthoekige plattegrond zijn over het algemeen duidelijk jonger, maar dit betekent echter niet dat deze huistypes gedurende een zekere periode niet gelijktijdig zouden voorkomen met een oudere traditie. De rechthoekige structuren variëren van ca. 10 tot 12,3 m lang en zijn 6,5 tot 8 m breed (binnenwerkse maten). Doorgaans worden ze geïnterpreteerd als een zaalwoning met meerdere verdiepingen. Voorlopig zijn alleen constructies gekend met de korte zijde naar de straat gericht, meestal ingeplant aan de huidige rooilijn. Eén enkele woning is maar liefst ca. 19,50 m van de rooilijn verwijderd.

De onderste bouwlaag wordt meestal verdeeld in twee beuken van twee tot drie traveeën. In die gevallen wordt de ruimte afgedekt door een kruisribgewelf, gesteund op natuurstenen middenkolommen. Voor een aantal huizen wordt op basis van indirecte gegevens een houten balkzoldering verondersteld, later in de 17de en de 18de eeuw versteend met een tongewelf. De vroegste voorbeelden van tongewelven in de regio dateren uit de vroege 16de eeuw. Ze zijn veelal gedrukt van vorm en de gewelfaanzet start weinig boven het huidige loopniveau. Andere "vroege" tongewelven zijn spits van vorm en hebben geen gewelfaanzet boven het huidige loopniveau. Er kan niettemin verondersteld worden dat dit type van afdekking ook vroeger toegepast werd. Slechts in één woning (fig. 2, H4) werd een tongewelf vastgesteld. De gewelfconstructie en overigens het geheel aan bouwsporen is er moeilijk in de tijd te situeren.

Wanneer we een vergelijking aangaan met Vlaamse steden als Gent, Brugge en Rijsel (Lille, Département du Nord, Frankrijk), zijn de huizen in Veurne eerder bescheiden in omvang²³. Slechts enkele structuren in Gent (bijvoor-

---

²³ LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., Inleiding tot de studie van de woonhuizen..., 1991, p. 150-153 en inventaris; VAN EENHOOGHE, D., De vroegste bakstenen huizen in Brugge, in: *Het Brugs Ommeland. Handelingen van de Heemkundige Kring Maurits Van Coppenolle*, 1998, jg. 2, p. 117-127; VAN EENHOOGHE, D., The Archaeological Study of Buildings and Town History in Bruges. Domestic Architecture in the Periode 1200-1350, in: GLÄSER, M. (ed.), *Lübeck*

beeld S56, S65, S69, S96, S120, S125, S129 en S143) en Brugge (Jan Van Eyckplein 1, Twijnstraat 13,...) kunnen de vergelijking qua afmetingen doorstaan. De beschikbare gegevens over de lakenstad Ieper laten nog geen overzicht toe²⁴: enkele grote stenen huizen aan de noordzijde van de Grote Markt en langs de Boter-, de Gevangenis-, de Rijsel- en de Sint-Jacobsstraat zijn vergelijkbaar met voorbeelden uit Gent en Brugge.

Spijts het kleine aantal Veurnse stenen woningen, laat de stand van onderzoek toch al min of meer toe inzicht te verwerven in het verspreidingspatroon. De huizen lijken zonder verdere interpretatie ingeplant langs de noord-zuid-verlopende straten van Noordstraat, Grote Markt, westzijde van de Appelmarkt en Boterweegschaalstraat. De verklaring hiervoor *kan* men zoeken in het grote belang die de verkeersas zou gehad hebben: in het noorden bevond zich de Noordpoort of de toegang met de landweg die naar de havenstad Nieuwpoort leidde, in het zuiden een (weinig monumentale?) "poort" - de *roche porte* genaamd - die Veurne met een weg verbond richting de lakenstad Ieper²⁵. Deze poorten maakten deel uit van een eenvoudige versterking van opgeworpen aarde en een gracht, geconcipieerd in het begin van de 13de eeuw²⁶. Er waren toen vermoedelijk twee water- en zes landpoorten. Op het einde van de 14de eeuw wordt de *roche porte* opgegeven, volgens de verregaande interpretatie van J. Termote omwille van de zuidelijke burgstraat (Zuidstraat) die zijn belang als verkeersader had herwonnen.

Het belang van de as als verkeersader is niet te miskennen, maar moet ons inziens evenmin overschat worden. We moeten er overigens mee rekening houden dat langs andere invalswegen (Zuidstraat en Ooststraat) weinig of geen middeleeuwse resten aangetroffen zijn, een realiteit, waarvan de oorzaak gezocht kan worden in de graad van verstoring enerzijds en het niet herken-

---

Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III. Der Hausbau, Lübeck, 2001, p. 123 e.v.; CLABAUT, J.-D., Les caves médiévales de Lille, in: *Revue du Nord*, Villeneuve d'Ascq, 2000, tome 82 nr. 338, p. 175-177.

²⁴ CONSTANDT, H., Monumentale bouwkunst op de Ieperse Markt. Enkele nieuwe inzichten, in: *De Ieperse Markt. Een historisch fenomeen*, 1985, p. 67-70; DE WILDE, M. & VANHOUTTE, S., Archeologisch onderzoek aan de Gevangenisstraat te Ieper (W.-VI.), in: *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel/ Bruxelles, 2000, jg. 23, p. 56-57; DE WILDE, M. & VANHOUTTE, S., Archeologisch onderzoek aan de Gevangenisstraat te Ieper (W.-VI.), in: *Archaeologia Mediaevalis*, Namur, 2001, jg. 24, p. 87; DE WILDE, M. & WYFFELS, F., Archeologisch noodonderzoek aan de Sint-Jacobsstraat en het Guido-Gezelleplein te Ieper (W.-VI.), in: *Archaeologia Mediaevalis*, Namur, 2001, jg. 24, p. 86-87.

²⁵ TERMOTE, J., Het huis..., 2000, *passim*.

²⁶ TERMOTE, J., Het stadsarcheologisch..., 1993, p. 26. Zijn bewering dat het tracé van de Bourgondische omwalling tevens teruggaat tot de versterking van 1213, is evenwel voor bepaalde delen in het tracé niet méér dan een suggestie, daar bewijsmateriaal nog ontbreekt. Archeologische sporen van de oudste omwalling werden nog niet aangetroffen.

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

nen van middeleeuwse sporen anderzijds. De ware toedracht voor de inplanting van de meeste stenen woonhuizen ligt ons inziens niet aan die invalswegen, maar wel omdat er een belangrijke marktfunctie was gevestigd, wellicht mede bepaald door de ligging van de Colmerivier. De meeste stenen woningen zijn ingeplant in het handelscentrum. We onderscheiden dan ook twee zones: het handelscentrum of de omgeving van de Grote Markt enerzijds en het noordelijke deel van de Noordstraat anderzijds. Zoals verder zal blijken vertoont het noordelijke deel van de Noordstraat weinig overeenkomst met het centrale deel van de stad.

De omgeving van de Grote Markt

De Grote Markt en het zuidelijke gedeelte van de Noordstraat (de oude Houtmarkt) schijnt reeds van in het begin een centrale rol te spelen. Wanneer we de precieze aanleg van die markten moeten situeren, is nog steeds een onopgeloste vraag. Aanvankelijk was het zuidelijke gedeelte van de Noordstraat als oudste markt aangewezen, maar nu blijkt dat ook de Grote Markt een vroege ontwikkeling kende²⁷. Enkele aanwijzingen verdedigen de stelling dat de voormalige Houtmarkt in het zuiden van de Noordstraat zich samen met de Grote Markt tot een grote open plaats of marktplein ontwikkelde. Volgens historisch en archeologisch onderzoek moet de vorming van beide plaatsen minstens tot de 12de eeuw teruggaan.

In de nabijheid van de Grote Markt/ oude Houtmarkt bevinden zich nog enkele gespecialiseerde markten: de Haring- of Vismarkt in het westelijke gedeelte van de Ooststraat en een markt voor vee en zuivelproducten in de zone Appelmarkt/ Boterweegschaalstraat. Deze marktpleinen – alsook de hoger genoemde marktpleinen – worden evenwel pas eind 13de eeuw, doch vooral in de loop van de 14de eeuw uitdrukkelijk in bronnen vermeld. De Ooststraat werd vermoedelijk aangelegd in de loop van de late 12de of de 13de eeuw, maar betekent het dan ook dat de Haring- of Vismarkt ten vroegste in die periode mag gesitueerd worden? Veelal correleert men dit toponiem aan een vroege marktplaats²⁸.

---

²⁷ Men volgde de redeneringen in DE MEULEMEESTER, J., *La fortification de terre et son influence sur le développement urbain de quelques villes des Pays-Bas méridionaux*, in: *Revue du Nord*, Villeneuve d'Ascq, 1992, jg. 74 nr. 296, p. 13-28; TERMOTE, J., *Het huis...*, 2000, p. 9-10 en het verslag van de opgravingen op de Grote Markt (uitgevoerd door M. Dewilde, I.A.P.), opgenomen in LEHOUCQ, A., *Onder de deklaag*, 2001, p. 39-56.

²⁸ DE MEULEMEESTER, J., *La fortification de terre...*, 1992, p. 14 in navolging van GANSHOF, F.L., *Étude sur le développement des villes entre Loire et Rhin au Moyen Age*, Paris-Bruxelles, 1943 en VERHULST, A. & DE BOCK-DOEHAERD, R., *Nijverheid en handel*, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1981, deel 1, p. 200.

De ligging van deze markten in het centrum van de stad wordt wellicht bepaald door de aanwezigheid van de Colmerivier (fig. 2), waarvan het laatste deel op het einde van de 17de eeuw werd gedempt. De Colme stroomde ten zuiden van de parochiale kerk van Sint-Niklaas en verbond Veurne met Noord-Frankrijk en via de Proostdijk- en de Venepevaart ook met het IJzerbekken. De toponymie maakt ons duidelijk dat de boten van hun vracht verlost werden op de huidige Appelmarkt. Ten noorden van de loskaai vinden we onder meer het *pyndershuus* (fig. 2, L) terug, waar de sjouwers vertoefden.

Dat het hart van de stad ook een centrale rol vervulde voor overheidsinstellingen uit zich in enkele openbare gebouwen, die hier in het noordelijke en wellicht ook in het westelijke gedeelte van dit handelskwartier waren geplant. Laatmiddeleeuwse huisnamen doen sterk vermoeden dat hier grafelijke inkomsten werden geïnd, en dit vlak naast de oude gevangenis (fig. 2, J). Materiële sporen van die middeleeuwse huizen hebben we (nog) niet. In het laatste decennium zijn wel belangrijke 13de-eeuwse bouwsporen gedocumenteerd in het landshuis van de kasselrij Veurne-Ambacht (fig. 2, F) en in enkele huizen, gebouwd op de resten van een voormalige stadshal (fig. 2, H)²⁹. Of deze gebouwen versteend werden, dan wel in die periode voor het eerst gebouwd werden, weten we niet.

Het ontluiken van het stadscentrum gedurende het einde van de 12de en de 13de eeuw kunnen we volgen in belangrijke wijzigingen van economische, bestuurlijke, juridische en administratieve aard. De indruk bestaat dat de versterking van het huizenbestand naar het einde van de 13de eeuw toe in een stroomversnelling is terechtgekomen. Het is wellicht niet toevallig de periode waarin ook de egalisatie van de Markt afgerond werd.

Een mooi voorbeeld van zo'n heus handelshuis treffen we aan op de westzijde van de Appelmarkt (fig. 2, H1), waar vroeger de Zuivelmarkt werd gehou-

---

²⁹ Over het landshuis zie TERMOTE, J. & VAN EENHOOGHE, D., Het landshuis of het gebouw van de kasselrij van Veurne. Nieuwe elementen omtrent de bouwgeschiedenis, in: *Archikrant* (= Mededelingsblad van de Vrienden van het Veurns Archief), Veurne, 1999, jg. 9 nr. 1, p. 22-28; Resten van de stadshal werden aangetroffen bij archeologisch noodonderzoek en summier gepubliceerd in TERMOTE, J., Het stadsarcheologisch..., 1993, p. 23 en fig. 8 en TERMOTE, J., Het huis..., 2000, p. 13-14. Voor de lokalisatie van de grafelijke functies verwijzen we naar dezelfde werken. De precieze datering (tweede kwart 13de eeuw) die de auteur naar voren schuift, is evenwel ongegrond. Bovendien meent hij hiermee de historisch-topografische problematiek omtrent "de halle" opgelost te hebben: dit is mogelijk (indachtig onder meer de beschrijving van D. Dalle in het lijfblad van de gidsenkring), maar niet te bewijzen zonder bouwblokinventarisatie. De reconstructietekening werd wat gewijzigd in TERMOTE, J., XIIIde burgerlijke bouwkunst..., 2002, p. 100.

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

den. De kelder trok reeds in 1904 de aandacht van de Gentse oudheidkundige Armand Heins omdat hij als drankuitbating vrij toegankelijk was³⁰. Heins ging op zoek naar middeleeuwse huisconstructies in andere steden en poogde hiermee een vergelijking aan te gaan met Gent. De onderbouw van het huis is een tweebeukige zaal van drie traveeën en meet binnenwerks 10.75 x 7.20-7.50 m. De ruimte is afgedekt door bakstenen kruisribgewelven en steunt op twee centrale kolommen van witte natuursteen (fig. 3)³¹. Het bladkapiteel is vergroeid met de achthoekige deksteen. De vormgeving vertoont opvallende gelijkenissen met een exemplaar uit de Langemunt te Gent (S 111) en sluit volgens de Gentse analogie bij een jonger type aan³². De prismatische muurconsoles van Doornikse steen zijn bijna identiek aan de kraagstenen uit de oostelijke kloostergang van de abdij Ten Duinen, gebouwd onder abt Willem Van Hulst (1305-1317). De aanzetten boven kapitelen en kraagstenen zijn respectievelijk van Doornikse steen en witte natuursteen. Het gebruik van verschillende steensoorten is opmerkelijk en geeft aan de zaal een weelderig cachet. Slechts één van de sluitstenen in het gewelf werd bewaard: een mannelijke mascarón, sierlijk beeldhouwd uit Artesische kalksteen. Tegen de zuidmuur (middentravee) vinden we aanwijzingen voor een open haard, wat een woonfunctie voor deze ruimte mogelijk maakt. Het middeleeuwse gebouw werd vermoedelijk eind 16de - eerste helft 17de eeuw afgeknot tot aan de onderste bouwlaag. De rest werd zowel aan de straatzijde als aan de achtergevel zwaar aangepast: de achtergevel werd verbouwd teneinde een binnentrap te plaatsen, waardoor communicatie tussen de onderste bouwlaag en het bovenliggende verdieping nu mogelijk was. Zware verbouwingen kunnen we ook aanstippen gedurende de 19de eeuw.

Gedurende de 15de-16de eeuw wordt het huis *de crauwele* of *den crauhaeck* genoemd, wat verwijst naar een haak of hijssysteem om handelswaar in het stapelhuis te hijsen. Een gelijkaardige betekenis vinden we mogelijk terug in het zuidelijke gedeelte van de Noordstraat, ten noorden van de oude oostelijke burgweg, waar we midden 15de eeuw de naam *den inghele* aantreffen.

---

³⁰ HEINS, A., *Gand soutterain. Cryptes et caves*, Gand, 1911, p. 35. De kelder werd reeds opgemeten door architect E. Dhucque in 1917 (Brussel, Archief Monumenten en Landschappen).

³¹ De donkere ruimte laat niet toe om de steensoort (zand- of kalksteen) visueel te bepalen. Een degelijk fysisch en petrografisch onderzoek is vereist!

³² LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., Inleiding tot de studie van de woonhuizen..., 1991, p. 158.

Vermoedelijk is de latere benaming van de oostelijke burgweg³³, het *inghenstraetkin*, aan deze huisnaam ontleend. Die naam werd later verbasterd in het Engelenstraatje, maar het is beslist geen verwijzing naar een engeltje, naar de Engelsen of naar de clan der Inghericken³⁴. Onze inspiratie vonden we in een gelijkaardige verbastering voor een Gentse woning aan de Graslei (S 37), waar men de oorspronkelijke betekenis van de huisnaam zoekt in een hengel of *hinghel*³⁵. Dit Gentse huis zou dan net zoals de nevenliggende constructies verwijzen naar een stapelfunctie. De Flou wijst op een betekenis als hoekgebouw (*angle, engle, ingle*), wat G. De Clercq voor Veurne beaamt, doch waarvan moet opgemerkt worden dat deze redenering niet opgaat voor *den rooden inghel*, gelegen in dezelfde straat wat dichterbij de Markt³⁶. Een verwijzing naar een handelshuis is dus ook in Veurne best aannemelijk, temeer daar er een marktfunctie was gevestigd zoals reeds aangehaald.

Ten noorden van *den Crauhaeck* bevindt zich een andere middeleeuwse stadswoning die eveneens tot de jongere exemplaren behoort (fig. 2, H5)³⁷. Het gaat om een hoekgebouw met oorspronkelijk een min of meer trapeziumvormige plattegrond (6.80-7.35 x 8.60-9.35 m). De onderste bouwlaag heeft

³³ Opgemerkt door Dhucque (DHUICQUE, E., *Pour la reconstruction de Furnes. Le dégagement de l' église de Sainte-Walburge*, in: *Annales de la société d' Emulation de Bruges*, jg. 21, Brugge, 1921, p. 33-48 en DHUICQUE, E. 1922, O.c., p. 67), maar voor het eerst in verband gebracht met de circulaire versterking door J. De Meulemeester: DE MEULEMEESTER, J., *Karolingische castra en stadsontwikkeling. Enkele archeo-topografische suggesties*, in: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem, Handelingen (14de Internationaal Colloquium. Spa, 6-8 september 1988)*, Brussel, 1990, p. 119-122.

³⁴ Het Ingerickstraatje zoals vermeld in TERMOTE, J., *Het huis...*, 2000, p. 12 is een verwarring met de *Ingherickenhouck*, later verbasterd in de *Inghelenhouck* (cf. DE CLERCQ, G., *Toponymie...*, 1957, nr. 234 en 418).

³⁵ DESEYN, G., *Gids voor Oud Gent*, Antwerpen, 1991, p. 358; Bouwhistorisch onderzoek van het huis in EVERAERT, G. *et al.*, *Het huis 'De Inghel' aan de Graslei in Gent*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 1995, Nieuwe reeks jg. 39, p. 119-174.

³⁶ Zie DE CLERCQ, G., *Toponymie...*, 1957, nrs. 233 en 916. Deze verklaring zou tevens onmogelijk zijn voor twee huizen aan de Ieperse Markt (VANDEN-BUSSCHE, P., *De huizen van de Ieperse Grote Markt in de 15de eeuw. Een topografische studie*, in: *De Ieperse Markt. Een historisch fenomeen*, 1985, p. 37 en 41).

³⁷ Dit in grote tegenstelling met wat recent beweerd wordt in TERMOTE, J., *XIIIde eeuwse burgerlijke bouwkunst...*, 2002, p. 106, die de woning tot één van de oudste exemplaren rekent. Hij steunt hiervoor op de onregelmatige "vierkante" plattegrond (de auteur hanteert onjuiste afmetingen), en de bijzondere ribconstructie (waarvoor voorlopig geen vergelijkingsmateriaal bestaat). Nochtans kan volgens stilistische en materiaaltechnische kenmerken (middenkolom, kraagstenen en de kleinere baksteen), alsook aan de hand van de inplanting voldoende aangetoond worden dat de woning tot de jongere huizen behoort.

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

tweemaal twee traveeën en wordt afgedekt door kruisribgewelven, steunend op een kalkstenen middenzuil. Het kapiteel bevat onder de achthoekige deksteen acht mooi uitgewerkte knoppen, gemodelleerd in opengewerkte bladeren, een type dat volgens Gentse voorbeelden duidelijk jonger is³⁸. De prismatische kraagstenen, die bewaard bleven in de westelijke beuk, zijn vervaardigd in Artesische kalksteen en hebben geen deksteen. De sluitstenen van witgele natuursteen vertonen een eenvoudig cirkelvormig motief van ingewerkte groeven, verdeeld in zes vlakken, mogelijk bedoeld om een betere hechting toe te laten met een verdwenen sierstuk. Het muurwerk en de gewelfconstructie werden gedurende de 16de-17de eeuw aangepast en vernieuwd. De gewelfaanzetten insinueren dat de rooilijn zelfs wat aangepast werd: de oorspronkelijke voorgevel moet aldus meer inwaarts geweest zijn aan de hoek. De bestaande voorgevel dateert van omstreeks 1636 (cf. datumsteen) en is met zijn bogengalerij afgewerkt in Noord-Franse kwartsiet, wellicht gebouwd naar Atrechtse voorbeelden.

De Noordstraat

Over de ontwikkeling van de Noordstraat is weinig of niets bekend. We stellen evenwel vast dat er gedurende de late Middeleeuwen heel wat stadshoven gevestigd waren in religieus, (burg)grafelijk en wellicht ook particulier bezit. Gedurende de post-middeleeuwse periode vinden we er hoofdzakelijk de hogere sociale klasse terug. Middeleeuwse marktfuncties zijn er niet gekend³⁹. Over het zuidelijke gedeelte van de straat hebben we het reeds gehad.

Eén van de best gekende woningen is het gebouwencomplex Noordstraat 36-38 (fig. 2, H10), daar het tijdens renovatiewerken kon gedocumenteerd worden. De oudste kern ligt aan de huidige rooilijn en heeft een vierkante plattegrond (6.50-55 x 6.40 m). Belangrijke delen van het opstaande muurwerk zijn nog bewaard, maar bleven niettemin grotendeels voor ons verborgen vanaf een hoogte van 2 m boven het huidige straatniveau. Het bouwwerk is ouder dan de meeste andere in de stad en kan in de 13de eeuw gesitueerd worden. Voor het metselwerk werden grote geelroze tot roodroze bakstenen gebruikt, die in een homogeen Vlaams verband werden toegepast. De muren zijn ca. 0.55 m dik, met uitzondering van de zuidelijke muur (ca. 0.90 m). De sterk aangepaste ingang van de onderste bouwlaag was vroeger vermoedelijk te bereiken vanuit de aanpalende noordelijke vleugel. Van deze aanbouw zijn

---

³⁸ LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., Inleiding tot de studie van de woonhuizen..., 1991, p. 157-158.

³⁹ Over de etymologische betekenis van de verdwenen *Ceutewyc* zijn de meningen erg verdeeld.

ALEXANDER LEHOUCK

geen sporen aangetroffen, die ouder zijn dan de 18de eeuw: het bestaan van deze middeleeuwse vleugel blijft dus hypothetisch.

De huidige kelderruimte van het woontorengedeelte wordt overdekt met twee tongewelven, haaks op de huidige rooilijn. Het lijkt aannemelijk dat een houten balkenzoldering in de loop van de 17de-18de eeuw versteend werd. Tegen de westzijde van het kerngebouw werd vermoedelijk in de loop van de 15de-16de eeuw een constructie opgetrokken in vakwerkbouw. De plattegrond van deze aanbouw is niet gekend. De aangetroffen zuidelijke gevel is 4.40 m breed. De wandstijlen liggen op een onderlinge afstand van 0.55-0.65 m en zijn tussenin opgevuld met baksteen. Op de eerste verdieping is een (venster?)opening opgetekend. Aan de buitenzijde van de gevel werd een ligger met een gotisch motief aangetroffen. Een anonieme kaart van omstreeks het midden van de 17de eeuw licht ons in over een torenconstructie aan deze zijde, aanleunend tegen een groot en hoog breedhuis. Het is niet duidelijk of we de materiële sporen van de vakwerkbouw ermee in verband mogen brengen.

De woontoren werd vermoedelijk in de 16de eeuw verbouwd en aangepast. Tegen de zuidgevel werd vervolgens een lichte constructie gebouwd, waarvan alleen nog de moeten van de dakhelling getuigen. Deze constructie werd in het midden van de 18de eeuw vervangen door een typische baksteenarchitectuur. Het gehele complex behoorde op het einde van de 18de eeuw toe aan landsontvanger Guillaume Dacquet. Midden 19de eeuw werd het complex gerenoveerd en kregen het kerngebouw en de noordelijke vleugel een nieuwe kapconstructie.

Bouwmaterialen

De geïnventariseerde huizen zijn zoals reeds aangehaald alle opgetrokken van baksteen, doch voor de meeste woningen kan niet met zekerheid gezegd worden of de gehele constructie in steen was, dan wel of steen zich enkel beperkte tot de onderbouw. Enkele jongere houten gevels uit Gent, Brugge en Ieper kunnen dit illustreren⁴⁰. We wezen in dit verband reeds naar de geringe muurdikte (ca. 0.50 tot 0.70 m dik) van de meeste Veurnse huizen.

---

⁴⁰ EVERAERT, G., LALEMAN, M.C. & LIEVOIS, D., Het huis met de houten achtergevel. Een nieuwe synthese, in: *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, Gent, 1992, jg. 16 nr. 3, p. 21-36; DEVLIEGHER, L., De huizen te Brugge, in: *Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*, Tielt-Den Haag, 1968, p. 102 en 166; CONSTANDT, H., *Ieperse middeleeuwse huizen met houten gevel*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, Brussel, 1981, nr. 33, *passim*.

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

Baksteen werd in Kust-Vlaanderen in de vroege 13de eeuw aangewend binnen de kerkelijke architectuur⁴¹, maar moet hoogst waarschijnlijk al vlug een aanvang genomen hebben bij de bouw van overheidsgebouwen en woningen van kapitaalcrachtigen. Aanwijzingen voor deze laatste vinden we in Brugge, waar de oudste fase van het Tolhuis op basis van archeologisch materiaal in de fundering omstreeks 1200 kan gedateerd worden⁴².

Het bakstenen metselwerk in de kustregio biedt enkele mogelijkheden voor de opstelling van een relatieve chronologie, maar is geenszins een absoluut dateringscriterium zoals in sommige studies wel eens gesuggereerd wordt. De baksteen heeft in de vroegste periode steeds een groot formaat en duidelijke tendensen in het verkleiningsproces van de baksteen zijn niet te onderkennen. Het is evenwel zo dat de verkleining van de steenmaat samengaat met een verder gebruik van grote maten, die in de bestudeerde regio gedurende de 16de eeuw volledig in onbruik raken. Dit betekent dan ook dat grote maten niet *per se* "vroeg" gedateerd moeten worden. Het samenbrengen van archeologische vaststellingen uit de regio Veurne, Koksijde en Nieuwpoort laat toe het verkleiningsproces te situeren naar het einde van de 13de eeuw toe⁴³. Vandaar dat

---

⁴¹ De belangrijkste werken die dit onderwerp met betrekking tot Kust-Vlaanderen aansnijden zijn: DEVLIEGHER, L., Opkomst van de kerkelijke Gotische bouwkunst in West-Vlaanderen gedurende de XIIIe eeuw, in: *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen*, Brussel, 1956, deel 2, p. 19; DEVLIEGHER, L., De vroegste gebouwen van baksteen in Vlaanderen, in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, Leiden, 1957, jg. 10, p. 245-250; PEIRS, G., *Uit klei gebouwd. Baksteenarchitectuur van 1200 tot 1940*, Tilt-Amsterdam, 1979, deel 1, p. 17-18; TERMOTE, J., Production et utilisation de la brique à l'abbaye des Dunes, in: DEROEUX, D. (ed.), *Terres cuites architecturales au moyen âge*, Mémoires de la Commission départementale d'Histoire et d'Archéologie du Pas-de-Calais, Arras, 1986, tome 22, p. 60-71. Soms leidt archeologisch onderzoek ertoe om de aanvang van baksteen naar de late 12de eeuw te verschuiven. Tot die vraagstelling komt men in DEWILDE, M. & DEMEULEMEESTER, J., De opgravingscampagnes van 1987 en 1988 in de Onze-Lieve-Vrouw-Ten Duinenabdij te Koksijde, in: *Archeologie in Vlaanderen*, Zellik, 1991, deel 1, p. 229.

⁴² VAN EENHOOGHE, D., De vroegste bakstenen huizen in Brugge..., 1998, p. 112 en 117-119; VAN EENHOOGHE, D., Bouwhistorisch onderzoek in het Tolhuis te Brugge (W.-VI.), in: *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel/Bruxelles, 1997, jg. 20, p. 62-63.

⁴³ Wij hebben voor de kustregio Nieuwpoort-Koksijde-Veurne alle relevante en beschikbare gegevens verzameld en vervolgens - in zoverre mogelijk - hun betrouwbaarheid afgewogen. We stelden evenwel vast dat degelijk muurarcheologisch onderzoek nog steeds zeldzaam is en de onderzochte regio slechts een deel van een groter gebied uitmaakt, waarin de leveranciers van baksteen opereerden. Dit laat echter niet weg bepaalde tendensen reeds te kunnen onderscheppen. De introductie van kleinere formaten kunnen we in de loop van de tweede helft van de 13de eeuw situeren, maar wel eerder naar het einde toe van die eeuw dan naar het midden van de 13de eeuw. Met de omschrijving "naar het einde van de 13de eeuw toe" wordt die beginfase niet vastgelegd (LEHOUCK, A., *Onder de deklaag*, 2001, p. 58-73 en 143-145).

een aantal middeleeuwse woonhuizen - die niet met de grootste steenmaten gebouwd zijn - in elk opzicht jonger gedateerd moeten worden. Waarom en op welke schaal het verkleiningsproces gebeurde, is echter moeilijk in te schatten. We moeten ons er tevens van bewust zijn dat er in het baksteenformaat nog allerlei factoren meespelen van technisch-economische en functionele aard waarmee men doorgaans geen rekening houdt, maar die wel van enig belang zijn. Hierom moet men over goede veldanalyses beschikken, moet men gegevens verzamelen omtrent de fysische kenmerken van de baksteen (kleisamenstelling, korrelgrootte, porositeit, hardheid, kleur,...) en moet men aandacht besteden aan de context en de mogelijke functie van het metselwerk, waardoor een inzicht kan verkregen worden in onder meer standaardafwijkingen. Ook het metselverband en de lagenmaat zijn van belang. Metselwerk in de bestudeerde regio toont aan dat grote steenformaten in een Vlaams verband steeds verwijzen naar de 13de eeuw. Wellicht gaat dit niet louter om "siermetselwerk", maar wordt dit vooral toegepast ten voordele van de soliditeit. Naar het einde van de 13de - begin 14de eeuw stapt men geleidelijk over naar een staand verband⁴⁴. De lagenmaat werd door de metselaar bewust gekozen, omdat die wel eens problemen had omwille van een gebrek aan standaardisatie⁴⁵. Vervaardiging en lagenmaat zijn dan ook onherroepelijk met elkaar verbonden. Eens baksteen algemener gebruikt wordt, mag men ook verwachten dat de overheid zich in de belangen gaat mengen door het opleggen van allerlei voorschriften. Gezien de vaststellingen vanuit archeologisch perspectief, lijkt het ons niet onmogelijk om via interdisciplinair (geologisch-petrografisch, historisch-geografisch, historisch en archeologisch) onderzoek een oplossing te kunnen vinden voor datgene waar wij al zolang naar streven: bakstenen metselwerk als indicator voor een goede relatieve datering. Hierbij moeten we er tevens de nadruk op leggen dat een bepaald stramien in de ontwikkeling ervan niet voor elke regio weggelegd is en de meespelende factoren regionaal bepaald zijn⁴⁶. Nauwkeurige registratie moet - rekening gehouden met functionele factoren en historische gronden - toelaten om in het geleidelijk verkleinen van het formaat onderliggende wetmatigheden tot uiting te laten komen.

Stadswoningen in natuursteen, zoals er in de stad Gent ettelijke voorbeelden bewaard bleven, ontbreken in Veurne volledig. De ondergrond van Kust-Vlaanderen is arm aan natuurlijke ontginningsplaatsen en steengroeves met

⁴⁴ Deze tendens wordt ook min of meer geuit in HASLINGHUIS, E.J. & JANSE, H., *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden, 1997, p. 314-315.

⁴⁵ BLOEMINK, J.W., Bouwmateriaal en metselwerk in breder perspectief, in: CARMIGGELT, A. et al. (eds), *Rotterdam Papers. A contribution to medieval and post-medieval archaeology and history of building*, Rotterdam, 1999, jg. 10, p. 31.

⁴⁶ Zie reeds in het standaardwerk HOLLESTELLE, J., *De Steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*, Assen, 1961, p. 80-82 en 93.

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

exportmogelijkheden zijn tevens moeilijk bereikbaar via het waterwegennet. In Gent, handelsmetropool op de samenvloeiing van Leie en Schelde, kon natuursteen zonder veel moeite uit de streek van Doornik geïmporteerd worden en bleef de doorbraak van baksteenbouw uitgesteld tot het einde van de 13de - 14de eeuw⁴⁷. Ook in andere steden (Arras, Douai, Doornik, Cluny,...), waar natuursteen makkelijk voorhanden was, treft men natuurstenen woningen aan en bleef baksteen op zich wachten. Dit betekent evenwel niet dat natuurstenen huizen er in Veurne nooit zouden geweest zijn. In de Romaanse periode, vóór de introductie van baksteen, werden hoofdzakelijk ijzerzandsteen en Artesische kalksteen (zgn. krijt) aangewend als harde bouwmaterialen⁴⁸. IJzerzandsteen werd gewonnen uit getuigenheuveld in de regio Ieper, Belle en Cassel en kon via de IJzer en de Lo-vaart vlot de streek van Veurne bereiken. Artesische kalksteen kon men importeren via de Aa-rivier en de Colme. Sporen van Romaanse steenbouw trof men aan tijdens archeologisch onderzoek in Veurne, maar kan men vooral nog bewonderen in talrijke parochiekerken uit de regio⁴⁹.

De grafelijke residentie van Veurne (begin 13de eeuw) werd vermoedelijk volledig opgebouwd met kubusvormige blokken Artesische kalksteen⁵⁰, niettegenstaande men eigenlijk zou verwachten dat er bovenop het natuurstenen parement verder zou gebouwd worden met baksteen. Indien hier geen andere motieven mee gemoeid zijn, kan verondersteld worden dat de bouw van de residentiële woning opgetrokken werd vóór de komst van de baksteen. Met andere motieven doelen we dan hoofdzakelijk op de plaats die de baksteen in die pionierstijd verwierf op de sociale ladder, want men mag wellicht aannemen dat natuursteen meer aanzien genoot. De indruk bestaat dat Artesisch krijt pas vanaf de late 12de eeuw als bouw materiaal in de regio geïntrodu-

---

⁴⁷ LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., Inleiding tot de studie van de woonhuizen..., 1991, p. 145.

⁴⁸ GULINCK, M., Oude natuurlijke bouwmaterialen in Laag- en Midden België, in: *Technisch-Wetenschappelijk Tijdschrift*, Antwerpen, 1949, jg. 18 nr. 2, p. 26 en 30-31; DEVLIEGHER, L., Opkomst van de kerkelijke Gotische bouwkunst..., 1956, p. 16.

⁴⁹ DEVLIEGHER, L., Opkomst van de kerkelijke Gotische bouwkunst..., 1954, p. 177-345; TERMOTE, J., De Romaanse Sint-Walburgakerk te Veurne, in: *Archaeologia Belgica. Conspectus*, 1980, nr. 232 - MCMLXXIX, p. 20-27; VAN EEN-HOOGE, D. & TERMOTE, J. m.m.v. VAN ACKER, J., Het pandhof van het kapittelgebouw van de Sint-Walburgakerk van Veurne. Verkennend archeologisch onderzoek en historisch-topografische aspecten, in: *Westvlaamse archaeologica*, (in voorbereiding); DEWILDE, M. & VAN ACKER, J., De Sint-Denijskerk van Veurne, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, Brugge, 1996, jg. 133, p. 244-248.

⁵⁰ DE MEULEMEESTER, J., De Warandemotte te Veurne, in: *Archaeologica Belgica. Conspectus*, Brussel, 1981, nr. 238 - MCMLXXX, p. 74.

ceerd werd, de concurrentiestrijd aanging met baksteenproducten en tenslotte als bouwsteen definitief verdrongen werd⁵¹.

In de middeleeuwse baksteenhuizen te Veurne treffen we natuursteen enkel aan voor dragende elementen (sokkels, zuilen, kapitelen, dekstenen en kraagstenen) en beeldhouwwerk (o.m. sluitstenen). Mogelijk werd dit ook toegepast voor het parent, vensterdorpels en speklagen. Onder het steenmateriaal werden, naast de Doornikse en de Artesische kalksteen, hoofdzakelijk witte natuursteensoorten vastgesteld van Noord-Franse (?) origine. Voor een aantal van die architectuuronderdelen was het niet mogelijk om zonder petrografisch onderzoek de steensoort nader te bepalen. Dat was wel mogelijk in een huis aan de Appelmarkt (H 2): de kraagstenen zijn er vervaardigd in een oöolithische kalksteen⁵². Mogelijk zijn de kruisribben, de scheibogen en het triforium van de Veurnse Sint-Walburgakerk en het buitenparent van het voorportaal van de abdijkerk Ten Duinen (Koksijde) uit dezelfde steensoort vervaardigd.

De afwezigheid van natuurstenen woningen en het summier gebruik van natuurlijke bouwmaterialen toont aan dat import een dure aangelegenheid moet geweest zijn voor bouwheren. De introductie van de baksteen betekende wellicht dat de verstening van menig bouwwerk van start kon gaan.

Grondbezit en perceelsvorming

De huizen en de percellering, zoals wij die nu aantreffen, hebben een complexe en lange ontwikkeling doorgemaakt. Dit ontwikkelingsproces is zonder intensief archeologisch en historisch onderzoek moeilijk of niet te achterhalen. Omwille van een gebrek aan historische bronnen is het in Veurne vrijwel onmogelijk om het fenomeen van de stenen woonhuizen sociologisch te benaderen, althans niet in de periode vóór de 15de-16de eeuw. Hiervoor zijn we enkel op de archeologie aangewezen, maar voorlopig zijn de gegevens die we via deze weg inwinnen nog uiterst gering.

Tijdens de 11de eeuw ontpopte Veurne zich voldoende om als belangrijkste plaats uit de regio te fungeren. Aan de voet van de grafelijke burch had zich een kleine (handels?)nederzetting ontwikkeld⁵³. Hoewel de relatie tussen het

---

⁵¹ TERMOTE, J., Baksteen in de Westhoek, in: *Westhoek* (= Mededelingsblad van de Westvlaamse Gidsenkring afdeling Westhoek), Veurne, 1995, jg. 31 nr. 1, p. 7-9.

⁵² Met dank aan Dr. R. Nys (Geologisch Instituut Universiteit Gent).

⁵³ Een stand van zaken (anno 1994) over de opgravingen 1978-1981 op het burgerterrein en de archeo-topografische weerslag vindt men in DE MEULEMEESTER, J., *Étude d' un cas particulier de peuplement médiéval de la côte flamande*. Furnes, in: *Interdisziplinäre Beiträge zur Siedlungsarchäologie. Gedenkschrift für Walter Janssen, Rahden/Westfalen*, 2002, p. 221-233.

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

grafelijke domein en de prestedelijke nederzetting niet geheel duidelijk is, kunnen we wellicht aannemen dat Veurne gedurende die periode niet in hoedanigheid afwijkt van andere opkomende nederzettingen. De inwoners, gevestigd rond het grafelijke domein, beschikten meestal over enige zelfstandigheid en betaalden verplichte grondcijns. Het cijnsrecht kwam toe aan de graaf van Vlaanderen of aan abdijen, die eigendommen in schenking kregen. Welke actoren hier in Veurne het meest aan hun trekken kwamen, is onzeker, want hierover is eigenlijk nog bitter weinig geweten. In ieder geval is de impact van abdijen als grootgrondbezitters in de streek groot geweest. Reeds eind 9de eeuw worden er *sedilia* vermeld in het bezit van de Sint-Bertijnsabdij van Sint-Omaars en cijnsinkomsten die de Sint-Pietersabdij van Gent ten goede kwamen⁵⁴. Dit laat evenwel de mogelijkheid niet achterwege dat de graaf van Vlaanderen deze eigendommen volgens het zogenaamde wildernisregaal terug in beslag nam. Met de inplanting van een seculier kapittel in het noordelijke gedeelte van het burgterrein, vermoedelijk onder graaf Robrecht de Fries, hebben we de indruk dat de graaf zijn invloed op Veurne wilde consolideren of zelfs vergroten⁵⁵. Gedurende de 12de eeuw werd het kapittel veelal bevoorrecht omwille van haar sterke grafelijke band: ze vervulde een grote rol in het monastieke leven en stond in voor een groot deel van de grafelijke administratie. Het Sint-Walburgakapittel kreeg sinds het begin van de 12de eeuw concurrentie van de Sint-Niklaasabdij en de abdij Ten Duinen te Koksijde. De rol van deze laatste voor de stad was echter gering. De drie grote actoren waren dus de graaf, het Sint-Walburgakapittel en de Sint-Niklaasabdij, doch over daadwerkelijk grondbezit van de abdijen in de stad (het eigenlijke kloosterdomein buiten beschouwing gelaten) hebben we nauwelijks aanwijzingen. De weinige gegevens treffen we aan in het *cartularium* van de Sint-Niklaasabdij, waaruit blijkt dat gedurende de 12de eeuw de abdij en zelfs patriciërs stadsgrond/huizen in leen hielden van de graaf⁵⁶. Voor min-

⁵⁴ GYSSELING, M. & KOCH, A.C.F. (eds), *Diplomata belgica ante annum millisimum centesimum scripta*, Brussel, 1950, deel I, p. 77 en 138. Een synthese over de rol van de abdijen in de kustvlakte: VAN ACKER, J., Abdijen in de middeleeuwse kustvlakte, in: *Vlaanderen*, 2000, jg. 49, p. 143-147, dit voornamelijk op basis van BERINGS, G., Het oude land aan de rand van de Noordzee. Landname en grondbezit tijdens de middeleeuwen, in: *Handelingen van Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Gent, 1985, Nieuwe reeks XXXIX, pp. 37-84.

⁵⁵ DHONDT, J., Développement urbain et initiative comtale en Flandre au XIe siècle, in: *Revue du Nord*, Villeneuve-d'Ascq, 1948, jg. 30, p. 133-156; HUYGHEBAERT, N., Furnes, in: *Dictionnaire d'histoire et de Géographie Ecclesiastiques*, Paris, 1981, tome XIX, p. 452-459; DEBRUYNE, A., Het kapittel van de collegiale Sint-Walburgakerk, in: VAN ACKER, J. (ed.), *De Sint-Walburgakerk van Veurne*, Veurne, 1992, p. 25 e.v.; CARNIER, M., De kleur van een kleed en tienden: de relatie tussen het Sint-Walburgakapittel en de Sint-Niklaasabdij van Veurne, in: *Analecta Praemonstratensia*, 1996, jg. 72 nr. 1-2, p. 109-138.

⁵⁶ VERSTEELE, G., *De Sint-Niklaasabdij van Veurne. De ontwikkeling tijdens de eerste eeuw vanaf haar ontstaan* (ca. 1120- ca. 1225), Leuven (onuitgegeven licentieverhandeling K.U.Leuven), 1996, p. 44-53.

stens enkele bezittingen werden de abdijen vrijgesteld van elke leenrechterlijke verplichting. Kunnen we dan stellen dat de rol van de graaf in het grondbezit binnen Veurne het grootst was⁵⁷? Uit een akte van 1233 blijkt evenwel dat Giselin Looxhooft (een patricier?) de leenheer is van een woning in de Noordstraat⁵⁸. Het is niet duidelijk of hij dit op zijn beurt in leen hield van de graaf. We moeten er evenwel mee rekening houden dat er gedurende de eerste helft van de 13de eeuw reeds heel wat wijzingen doorgevoerd werden.

Vanaf de 11de-12de eeuw zien we in enkele grote Vlaamse groeisteden, *in casu* Gent, dat stedelingen met groot vermogen zich van grondcijs vrijkochten en een familiedomein (*hereditas*) inrichtten⁵⁹. Op dit afgebakende patricische domein stond dan een grote (meestal versterkte) stenen woning met enkele bijgebouwen, die (vermoedelijk) doorgaans van hout waren. Gedurende de late 12de en de 13de eeuw versnipperden die domeinen omwille van verervingen, huwelijk of financiële moeilijkheden. Blijkens het historisch onderzoek ging de *heriditas* op die manier volledig verloren omstreeks 1300. Zoals reeds aangehaald, is het fenomeen vooral in de stad Gent goed gekend: de historische gegevens konden er onder meer gestaafd worden dankzij archeologisch onderzoek in het bouwblok Hoogpoort-Zandpoort, waar men een ca. 2250 m² - groot domein in verband kon brengen met de patriciërsfamilie Bette⁶⁰. De jongste jaren zijn in Brugge via de archeologie ook duidelijke familiedomeinen geïdentificeerd, onder meer langs de Vlamingstraat (ca. 1200 m²) en de Sint Jansstraat (ca. 1800 m²)⁶¹. In Ieper, dichtbij de Sint-Jacobskerk, werden enkele 13de-eeuwse domeinen herkend, maar dan van een kleinere omvang (ca. 600 m² en ca. 500 m²)⁶².

⁵⁷ Deze opinie werd reeds naar voor geschoven in VOET, L., *De graven van Vlaanderen en hun domein (864-1191)*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, Gent, 1942, jg. 7, p. 29.

⁵⁸ VAN ACKER, J., *Het tempelhof...*, 1996, p. 223-224 naar V[ANDEPUTTE], F. & C[ARTON], C., *Chronicum et Cartularium abbatiae Sancti Nicolai Furnensis, Ordinis Premon-stratensis, et chronicum Bethaniae sen domus s.joseph Furnensis*, Brugis, 1849, p. 121-122. Dit huis, gesitueerd *inter hallam versus meridionalem plagem et inter hoec*, lag ergens op het terrein dat op het primitief kadasterplan afgebakend wordt met de percelen 197, 198, 199 en 200.

⁵⁹ LALEMAN, M.-C. & RAVESCHOT, P., *Inleiding tot de studie van de woonhuizen...*, 1991, p. 212-214.

⁶⁰ LALEMAN, M.C., LIEVOIS, D. & RAVESCHOT, P., *De top van de Zandberg. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek*, in: *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 1986, jg. 10 nr. 2, p. 29-54.

⁶¹ VAN EENHOOGHE, D., *A 12th-century patrician domain in Bruges?* in: DE BOE, G. & VERHAEGHE, F. (eds), *Urbanism in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference*, Zellik, 1997, Vol. 1, p. 291-295; VAN EENHOOGHE, D., *The Archaeological Study of Buildings...*, 2001, p. 123-126 en 131-133.

⁶² DEWILDE, M. & WYFFELS, F., *Archeologisch onderzoek aan de St.-Jacobsstraat...*, 2001, p. 86-87.

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

Dergelijk scenario speelde zich vrijwel zeker ook af in Nieuwpoort, zij het dan op een zeer kleine schaal en in een totaal andere context⁶³. De havenstad aan de monding van de IJzer werd in 1163 gesticht door Filips van de Elzas en wordt gekenmerkt door een dambordvormig patroon. De basisoppervlakte van een perceel bedroeg 24 roeden (of 350 m²). Hiervoor was de bewoner een verplicht bedrag verschuldigd aan de graaf van Vlaanderen, begin 14de eeuw onder de naam *landscout* of 's gravenlandschuld bekend. Door verkoop of erfdeling vielen deze gronden meestal uiteen in kleinere percelen, maar aan de hand van de cijnsbedragen uit de *landscout* van 1314 kan men zien dat bepaalde percelen samengevoegd werden. Het is dan ook hier dat we de domeinen van de rijkste burgerij moeten zoeken, wat niet wil zeggen dat stenen woonhuizen - zoals die bij de ondergang van het stadspatriciaat te Gent gekend zijn - niet op kleinere percelen ingeplant konden zijn. In tegenstelling tot de grote Vlaamse steden moest men hier dus wel nog grondcijns betalen, al werd sinds het jaar 1275 door de vorstin het eigendomsrecht erkend.

In tegenstelling tot de kennis over perceelsvorming in Gent, Brugge en Nieuwpoort, zijn we - zoals hoger reeds aangehaald - voor Veurne minder goed ingelicht. De bebouwing en de mutaties hebben sinds de 17de eeuw veel sporen van middeleeuwse perceelsindeling uitgewist en over het bestaan van oude familiedomeinen hebben we niet het minste bewijs.

Ten oosten van het burgterrein, waar zich de prestedelijke nederzetting ontwikkelde, onderscheidt men evenwel nog de moeten van middeleeuwse woonkavels, wellicht in de loop van de 11de of ten laatste in de 12de eeuw tot stand gekomen en haaks georiënteerd op de oude oostelijke burgweg. Dwarsstraten op die oude burgweg kunnen nog herkend worden in de Oratoriestraat, de Handboogstraat, het voormalige *schuddeveetstraetken*⁶⁴ en de Molenstraat. De bebouwing is te intens geweest om in de rechthoekige kavels nog sporen van percellering aan te treffen, tenzij dan voor het huis Noordstraat 11 (fig. 2, H8). Deze laatste is een jongere afspiegeling en is dus mogelijk al een gemuteerde vorm (hierover verder meer).

Sporen van een laat 12de-eeuwse indeling werden bij archeologisch onderzoek teruggevonden ten zuidwesten van het burgterrein⁶⁵. Naar analogie vermoeden we dezelfde sporen aan te treffen in andere delen van de stad. De meest sprekende voorbeelden situeren zich aan de zuidzijde en oostzijde van

---

⁶³ DEGRYSE, R., *De vroegste geschiedenis van Nieuwpoort. Een havenstad en omgeving in Westelijk Vlaanderen tot 1386*, Nieuwpoort, 1994, p. 14 en 22-23.

⁶⁴ VAN ACKER, J., Prostitutie in Veurne 1450-1550, in: *Biekorf*, Brugge, 1998, p. 297-308. Op basis van kaartmateriaal kon de straat exact gelokaliseerd worden (LEHOUCQ, A., *Onder de deklaag*, 2001, p. 156-157).

⁶⁵ TERMOTE, J., TIMPERMAN, M. & VAN ACKER, J., *Tweehonderd jaar Norbertinessen...*, 1989, p. 63.

de Grote Markt. Het gaat om lange smalle percelen die haaks op de rooilijn van de Markt georiënteerd zijn. Ten oosten van het marktplein kan de indeling slechts ten vroegste tot het einde van de 12de eeuw teruggaan, daar de translatie van de Sint-Niklaasabdij (kort na 1170) ervoor gezorgd heeft dit terrein voor bebouwing vrij te geven. Voor het bouwblok ten zuiden van het marktplein steunen we op de materiële sporen van de middeleeuwse bebouwing, die volledig in deze percellering passen. De indeling moet er blijkens de sporen vóór ca. 1300 tot stand gekomen zijn. Het is nogal waarschijnlijk dat er reeds vóór de inplanting van de middeleeuwse huizen percelen samengevoegd of opgesplitst werden. Aanwijzingen vinden we bij twee huizen aan de Appelmarkt (fig. 2, H1 en H5): beide huizen liggen op hetzelfde langgerekte perceel en kunnen dus een verdere verkaveling zijn, maar zekerheid bestaat hierover niet omdat een mogelijke relatie tussen de huizen niet kan afgewezen worden.

Interessant in deze optiek is tevens de oudste kern van het huis *de nobele* (fig. 2, H6), die zich op een grote afstand (ca. 19.50 m) van de huidige rooilijn aan de Markt bevindt. Het gebouw kan wellicht omstreeks het einde van de 13de of het begin van de 14de eeuw gedateerd worden. De ruimte tussen het kerngebouw en de rooilijn werd ter uitbreiding in een latere periode dichtgebouwd⁶⁶. Dit perceel werd tijdens de Late Middeleeuwen uitgebreid naar het oosten toe. Uit een nog bewaarde steeg blijkt eveneens dat de woning in verbinding stond met de Colmerivier (huidige Nieuwstraat). Reminiscenties van de steeg gaan evenwel slechts tot de 16de eeuw (?) terug.

Een ander huis waarvan de perceelsafbakening goed gekend is, is dit van de latere *nobele rose* in de Noordstraat (fig. 2, H8), zoals hoger reeds aangehaald. Het kerngebouw aan de rooilijn, vermoedelijk uit het einde van de 13de - begin 14de eeuw, wordt aan de noordgevel afgebakend door het verdonkerde *inghenstraetkin* (of de vroegere oostelijke burgweg) en aan de zuidgevel door een verdwenen 13de-eeuwse stadshal (fig. 2, H). Het huis was van de hal gescheiden door een ossendrop van nog geen 1 m breed⁶⁷. Bij een verbouwing van het huis op het einde van de 16de eeuw, verdween dit steegje voorgoed. Vermoedelijk kunnen we op het achtererf bijgebouwen verwachten. Hoe diep het achterliggende erf was, is nog onduidelijk. Ook hier gaat het hoogst waarschijnlijk om een langgerekte perceel ter breedte van het stenen huis (ca. 8.50 m).

⁶⁶ TERMOTE, J., Veurne (W-VI.). Stadsarcheologisch onderzoek, in: *Archaeologia Mediaevalis* 14, Jette, 1991, jg. 14, p. 96. Dit voorlopig verslag moet op heel wat punten herzien worden. Een voorzichtiger geresumeerde beschrijving en grondig herziene interpretatie van de aangetroffen sporen vindt men in: TERMOTE, J., XIIIde eeuwse burgerlijke bouwkunst..., 2002, p. 106-107.

⁶⁷ De steeg wordt door J. Termote (cfr. supra) op 2 m geschat, maar hierbij werd echter geen rekening gehouden met de zijmuren van de twee gebouwen, die er gewoon bij gerekend werden.

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

Het bestaan van smalle langgerekte perceelsvormen is reeds langer gekend in enkele West-Duitse steden, waar ze doorgaans in de latere 12de en de 13de eeuw worden gesitueerd⁶⁸. Meestal gaat het om een nieuwe indeling om de bebouwing beter te organiseren. Men stelt vast dat het fenomeen sneller gelanceerd wordt in handelskwartieren. Een bijzondere vermelding verdient Cluny (Bourgondië Frankrijk), waar men de smalle en lange percelen uitsluitend aantreft ten zuiden van de abdij, in de omgeving van de markt van het *quartier de Notre-Dame*⁶⁹. Het is niet uit te sluiten dat de perceelsvorming te Veurne in de omgeving van de markt eenzelfde verloop gekend heeft⁷⁰. Historische en archeologische aanwijzingen ontbreken voorsnog.

De indruk bestaat dat de perceelsvorming ten noorden en noordoosten van de burg zich geheel anders ontwikkeld heeft en kerngebouwen binnen grotere domeinen gesitueerd waren, maar overtuigende bewijzen zijn er overigens helemaal niet. Uit toponymisch onderzoek kennen we onder meer het huis *den Rooden steen*, dat omstreeks het midden van de 16de eeuw opgedeeld werd in een vijftal woningen. Ook de gegevens die uit bouwhistorische verkenningen voortvloeien, doen grotere domeinen vermoeden. Bij wijze van voorbeeld kunnen we het huis Noordstraat 36-38 (fig. 2, H 11) vernoemen, zoals hoger beschreven. De gegevens zijn voorlopig te fragmentarisch om hierin duidelijkheid te scheppen. Aanwijzingen voor opgesplitste domeinen vinden we ook elders in de stad. Zo treffen we 16de- en 17de-eeuwse huisnamen aan als *tgroote gouden hoofd* en *tleene gouden hoofd* op de westzijde van de Boterweegschaalstraat en de noordzijde van de Klaverstraat, *tgroote haentkin* en *tleene haentkin* in de Zuidstraat, *de groote gouden poorte* en *de cleene gouden poorte* op de zuidoostzijde van de Zwarte Nonnenstraat en Vleeshouwerstraat. Merkwaardig genoeg zijn deze erven (?) steeds gelegen op de hoek van twee straten. Deze huisnamen zijn gelijkaardig aan voorbeelden uit Gent, waar men ze in verband kon brengen met opsplitsingen van grotere erven.

---

⁶⁸ VOGEL, V., Zum Parzellengefüge in der Stadt um 1200, in: STEUER, H. (ed.), *Zur Lebensweise in der Stadt um 1200. Ergebnisse der Mittelalter-Archäologie* (= *Zeitschrift für archäologie des Mittelalters, Beiheft 4*), Köln, 1986, p. 257-262; Een status quaestionis vindt men in FEHRING, G. P., Topography, plot layout and Building Structures in Towns Belonging to the Hanseatic Trading Area (12th - 13th c.), in: DEMOLON, P. et al. (eds), *Archéologie des villes dans le Nord-Ouest de l'Europe (VIIe - XIIIe siècle)*, Douai, 1994, p. 191-199.

⁶⁹ GARRIGOU GRANDCHAMP, P. et al., *La ville de Cluny et ses maisons. XIe - XVe siècles*, Paris, 1997, p. 123 e.v.

⁷⁰ Het fenomeen zou zeldzaam zijn in Vlaanderen, aldus VERHAEGHE, F., *L'espace civil et la ville. Rapport introductif*, in: DEMOLON, P. et al. (eds), *Archéologie des villes dans le Nord-Ouest de l'Europe (VIIe - XIIIe siècle)*, Douai, 1994, p. 157-160. Dit moet wellicht toegeschreven worden aan de stand van onderzoek., zoals de auteur ook impliceert. Sindsdien vindt men dezelfde percellering ook in andere steden van Vlaanderen.

Een sociologische verklaring voor het fenomeen? Enkele beschouwingen

Volgens stijl, typologie en muurarcheologisch onderzoek van de middeleeuwse constructies, suggereren we dat het versteningsproces van de burgerlijke stadswoning in Veurne zich hoofdzakelijk inzette naar het einde van de 13de eeuw toe en later, een ruime tijd dus na de eerste toepassingen van de baksteenbouw in de regio. Enkele oudere huisconstructies zijn voorlopig slechts aangetroffen in het noordelijke deel van de Noordstraat en wellicht ook in de Ooststraat. Het lijkt aannemelijk dat het versnelde versteningsproces parallel verliep met de periode waarin de egalisatie van de Markt vermoedelijk op zijn einde loopt, daar de stenen woonhuizen hoofdzakelijk in dit areaal geconcentreerd waren.

Het fenomeen is vrijwel zeker verbonden met lokale handelaars die in de omstandigheden van de latere 13de en de 14de eeuw hun kans zagen om zich te verrijken. Enkel voor een huis op de hoek van de Noord- en de Ooststraat (fig. 2, H 12) weten we dat de familie Veyse het goed in de 15de eeuw – en wellicht al veel vroeger – in bezit had. Pieter Veyse behoorde tot de schepenbank en had nog enkele belendende panden in bezit⁷¹. Aan de basis van de rijkdom lagen wellicht de lakennijverheid, de landbouw en vooral de veeteelt. De lakennijverheid in Veurne, waarover eigenlijk heel weinig geweten is, moet niet heel gering geweest zijn daar Veurne lid was van de Vlaamse Hanze op London⁷².

Het versteningsproces zette zich sinds de 13de eeuw ook in op het platteland. Merkwaardig is nu dat ook daar de meeste sites met walgracht wellicht op het einde van de 13de – (begin) 14de eeuw kunnen worden gesitueerd⁷³. De periode zou tevens gekenmerkt worden door heel wat nieuwe inplantingen van plattelandssites. Goed onderzochte sites zijn onder meer de Leenhoven ter

⁷¹ VAN ACKER, J. Het stadhuis van Veurne. Een historisch fenomeen, in: *Gemeentekrediet van België*, Brussel, 1988, nr. 165, p. 9-10.

⁷² WYFFELS, C., De Vlaamse Hanze van Londen op het einde van de XIIIe eeuw, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, Brugge, 1960, jg. XCVII, p. 15 en 27; WYFFELS, C., Hanzen in Westelijk Vlaanderen, in: *Jaarboek De Franse Nederlanden*, Rekkem, 1990, p. 170-185; STABEL, P., *Dwarfs among Giants. The Flemish urban network in the late Middle Ages*, Leiden-Apeldoorn, 1997, p. 138-141.

⁷³ VERHAEGHE, F., Les sites fossoyés du moyen âge en basse et moyenne Belgique: état de la question, in: BUR, M. (ed.) *La maison-forte au moyen âge*, Paris, 1986, p. 76-77.

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

Wissche en de Gouden Klomp te Lampernisse (Diksmuide)⁷⁴. Het lijkt er dus sterk op dat er enig verband bestaat tussen het fenomeen op het platteland en de stenen woonhuizen in de stad. Verder onderzoek moet dit uitmaken.

De betekenis van het fenomeen is vanuit historisch oogpunt nogal onduidelijk daar vanaf eind 13de - begin 14de eeuw de crisis van de late Middeleeuwen wordt vastgesteld. Nochtans zijn de meeste middeleeuwse huizen te Gent wellicht ook in de latere 13de eeuw te situeren, waardoor deze problematiek niet louter aan de stad Veurne gekoppeld is.

Conclusie

Het middeleeuwse stenen woonhuis in steden van kleinere omvang is internationaal weinig belicht en bijgevolg slecht gekend. Een geheel onbekend patrimonium werd voor de stad Veurne alvast in kaart gebracht. De resultaten tonen aan dat het onderzoek evenwel niet mag stilgelegd worden. Archeologische en bouwhistorische onderzoeksdisciplines moeten het beeld vervolledigen en zullen zonder twijfel nieuwe inzichten teweegbrengen. Dat het onderzoek verliep in het kader van een historisch-topografische studie van de oude binnenstad is een voordeel: hierdoor kon de samenhang met de ruimere stedelijke context beter begrepen worden, een werkwijze die gedurende een beperkt tijdsbestek alleen in kleine steden met succes kan worden afgevoerd. Nochtans is het fenomeen voor kleine Vlaamse steden niet alleen voor Veurne gekend. Dankzij een uitvoerige inventarisatie van het huizenbestand in Damme weten we reeds dat enkele 15de- en 16de-eeuwse huizen er een laat-middeleeuwse kern bezitten⁷⁵. Voor uitvoerig bouwhistorisch onderzoek van de panden werd nog geen initiatief genomen.

⁷⁴ VERHAEGHE, F., The "Leenhof ter Wissche" in Lampernisse (Diksmuide), in: *Château Gaillard. Oostduinkerke/ Floreffe. 2-10 september 1984. Excursions*, s.l., (1984), p. 18-27; SCOLLAR, I., VERHAEGHE, F. & GAUTIER, A., *A medieval site (14th century) at Lampernisse (West-Flanders, Belgium)*, Brugge, 1970 (= *Dissertationes Archaeologicae Gandenses XIII*).

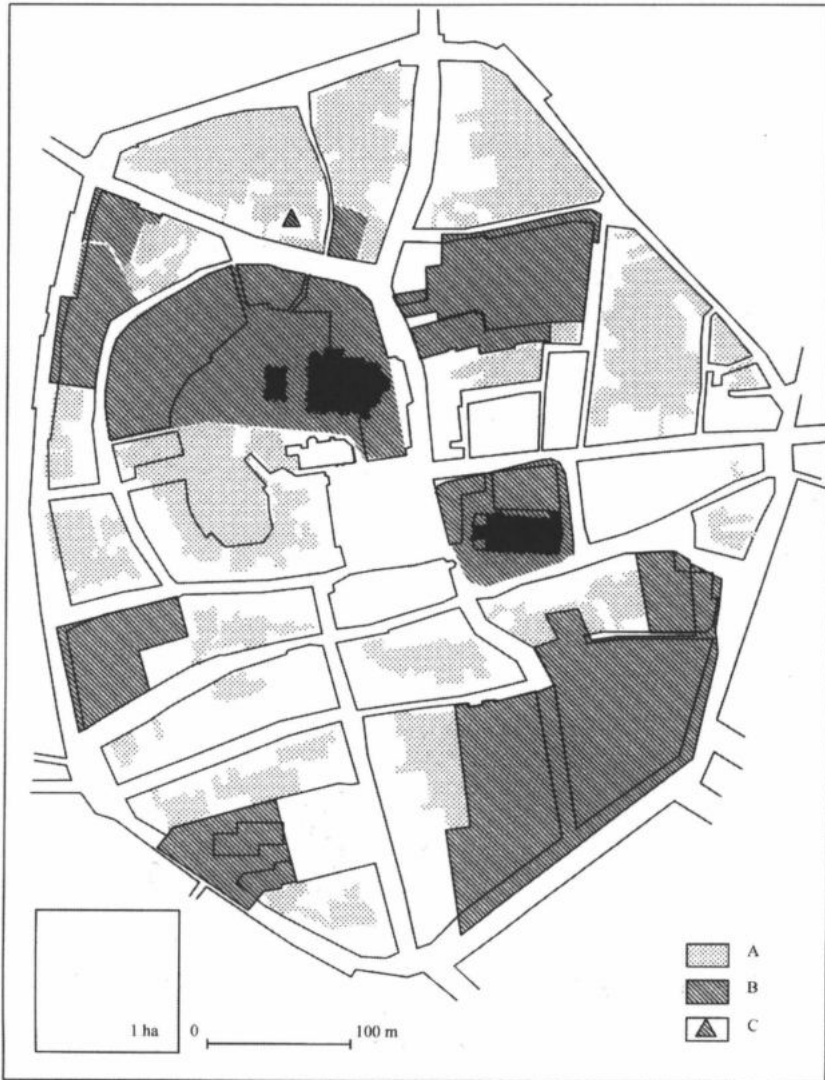
⁷⁵ Het huis "Biscaye" in de Kerkstraat is gebouwd bovenop een kelder van twee beuken en drie traveeën, afgedekt door een kruisribgewelf en in het huis "de Grote Sterre", wat verderop, werden in de kelders 13de- eeuwse muurresten vastgesteld. In de linkerhelft van een huis in de Hoogstraat (15de eeuw) werd een oudere kern herkend aan de hand van een bewaarde lavabonis met spitsboog. Tenslotte is er ook een losse vondst geïnventariseerd, ingemetseld in een buitenmuur aan de straatzijde. Het betreft een kraagsteen uit de 14de eeuw met de voorstelling van een man (een schrijver?), die in de linkerhand een rol vasthoudt (DEVLIEGHER, L., Damme, *Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*, Tielt-Utrecht, 1971, deel 5, p. 158-167). Deze bouwsporen veronderstellen dat er in Damme, stad gesticht onder Filips van de Elzas, nog heel wat middeleeuwse structuren bewaard gebleven zijn, die een wezenlijke bijdrage kunnen leveren aan de historisch-topografische kennis van het stadje. Als voorhaven van de stad Brugge laat het geen twijfel dat ook hier de handel een belangrijke factor is geweest.

ALEXANDER LEHOUCK

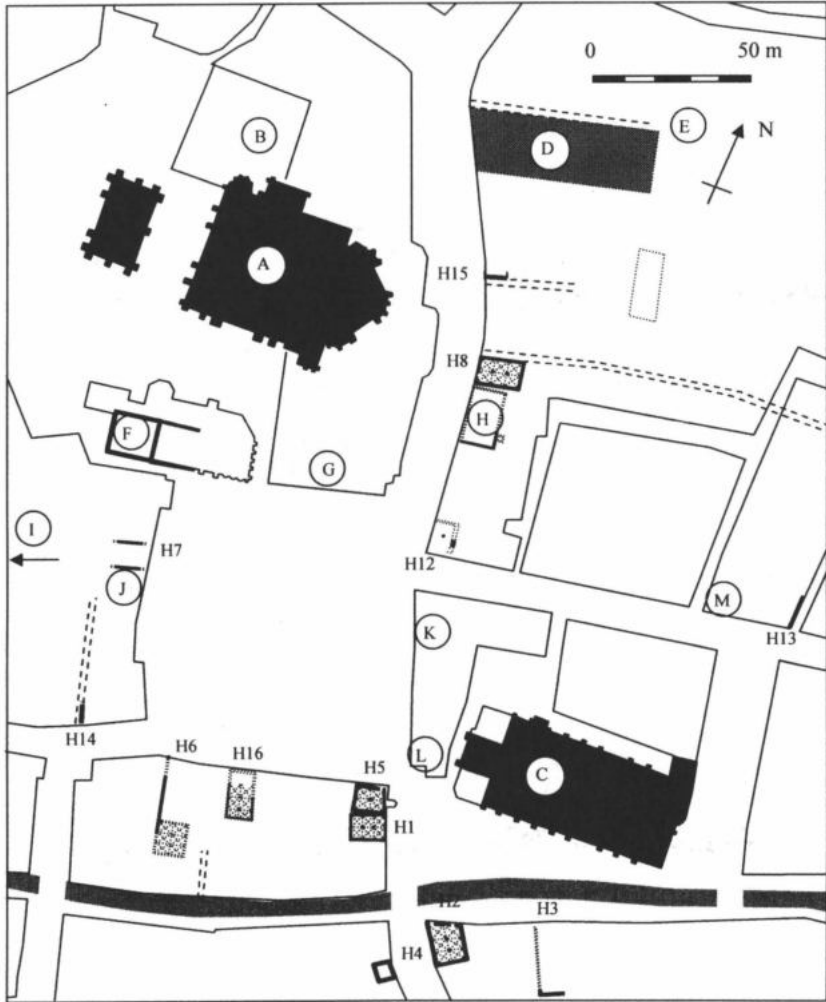
De constructies tonen aan dat een beperkt aantal van de lokale bevolking financieel in staat was om woonhuizen op te trekken in harde materialen. Het betekent dat het fenomeen dus niet alleen in grote steden voorkomt, waar de rol van de stedelijke economie tot ver buiten de landsgrenzen reikt. Ook belangrijke lokale economische bedrijvigheden stelden de handelaar wellicht in staat om zich in rijkdom op te werken en aldus te behoren tot het stadspatriciaat. Als hoofdplaats van de gelijknamige kasselrij Veurne-Ambacht waren er tevens heel wat administratieve en juridische belangen gevestigd, diensten die de centrale rol van Veurne alleen maar ten goede kwamen. Kleine Vlaamse steden van gelijk aandeel zijn de gewezen kasselrijhoofdplaatsen van Broekburg (Bourbourg) en Sint-Winoksbergen (Bergues-saint-Winnoc). Beide stadjes kennen een gelijkaardige ontwikkeling als Veurne en hadden tevens eenzelfde statuut. Ook Diksmuide als voorhaven van de stad Ieper en de gestichte havensteden Grevelingen (Gravelines), Duinkerke (Dunkerque) en Nieuwpoort hebben een belangrijke economische rol vervuld en moeten wellicht een lokaal stadspatriciaat gehad hebben. Stenen woonhuizen zijn bij gebrek aan onderzoek in deze steden (nog) niet gekend. Diksmuide en Nieuwpoort zijn tijdens de Eerste Wereldoorlog geheel verwoest geweest, waardoor we enkel op reststructuren aangewezen zijn, voortvloeiend uit archeologisch onderzoek.

De bouw van bakstenen huizen, hoofdzakelijk naar het einde van de 13de eeuw toe en later, maakt deel uit van een verstedelijkingsproces dat een aanvang nam omstreeks het einde van de 12de eeuw. Voor een precieze datering van de constructies moeten we voorlopig in het ongewisse blijven daar de stand van onderzoek dit niet toelaat. We beklemtonen dat de dateringen die we aan bepaalde constructies toekennen, gesuggereerd worden op basis van een aantal dateringscriteria. Daar de 14de eeuwse bouwkunst slecht gekend is en bijstellende data - gebaseerd op "klassiek" archeologisch onderzoek - niet beschikbaar zijn, moeten we ons veelal tevreden stellen met ruime *termini*. In de toekomst moet het evenwel mogelijk zijn om de dateringscriteria te verfijnen via muurarcheologisch en systematisch stadsarcheologisch onderzoek.

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

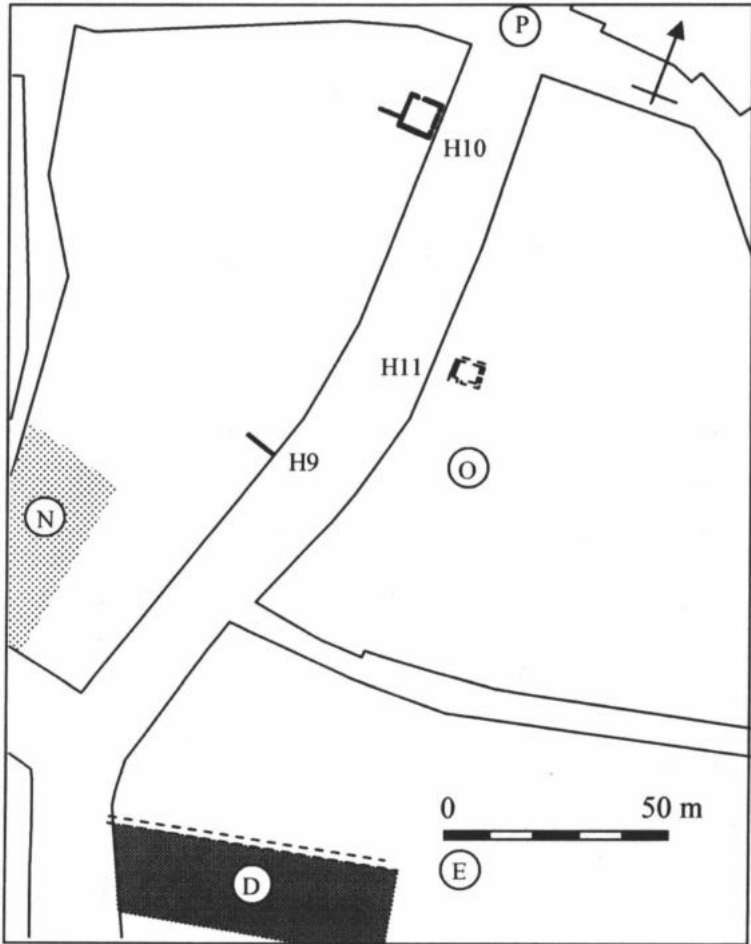

Fig. 1: Veurne, stadskern: geselecteerde (wit) en geëlimineerde zones (arcering) voor bouwhistorische prospectie; A. Onbebouwd (ca. 1825); B. Domeinen van religieuze gemeenschappen (middeleeuws en post-middeleeuws); C. Slecht gelocaliseerde religieuze gemeenschap (in casu: begijnhof)

Fig. 2: Veurne, stadskern: laatmiddeleeuwse reliqua in de stadskern van Veurne (omgeving Grote Markt)

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

*Fig. 2bis: Veurne, stadskern: laatmiddeleeuwse reliqua
in de stadskern van Veurne (Noordstraat)*

Fig. 3: Huis Appelmarkt 2 (H 1): middenkolom van witte natuursteen met gewelfaanzet van Doornikse kalksteen

HET VERSTEDELIJKINGSPROCES EN DE OUDE STENEN

Legenda bij fig. 2 en fig. 2bis:

Archeologische reliqua

Goed gelokaliseerd, maar archeologisch (nog) onbekend.

Verdwenen straatjes

H1-16 De laatmiddeleeuwse woonhuizen

- A. Sint-Walburgakerk: koor (midden – tweede helft 13de eeuw); westbouw (tweede helft 14de eeuw)
- B. Sint-Walburgakapittel (eind 12de – vroege 13de eeuw)
- C. Sint-Niklaaskerk: westbouw (eerste helft/ midden 13de eeuw – begin 14de eeuw) en schip (eind 15de eeuw)
- D. Gavegasthuis, gesticht ca. 1325 (geen archeologische reliqua gekend)
- E. Domein van de Tempeliers, later van de Johanniters, 12de – tweede helft 15de eeuw (geen archeologische reliqua gekend)
- F. Landshuis, 13de eeuw
- G. Vleeshal beheerd door het Sint-Walburgakapittel; vroegste vermelding anno 1269 (geen archeologische reliqua gekend)
- H. Hal-gebouw, 13de eeuw
- I. Grafelijke residentie: zaalgebouw op motteplateau, begin 13de eeuw
- J. Gevangenis, vroegste vermeldingen eind 14de eeuw (geen archeologische reliqua gekend)
- K. *twisselken*, vroegste vermelding midden 14de eeuw (geen archeologische reliqua gekend)
- L. *Pyndershuus*, vroegste vermelding begin 15de eeuw (geen archeologische reliqua gekend)
- M. Herberg *de croone*, vroegste vermelding anno 1427 (archeologische reliqua uit jongere periode)
- N. Lokalisatie van het refugiehuis van de cisterciënzers, vroegste vermelding anno 1228 (geen archeologische reliqua gekend)
- O. Situering van het Sint-Jorishof, vroegste vermelding 1471, (geen archeologische reliqua gekend)
- P. De Noordpoort (geen archeologische reliqua gekend)

MOUT SONT VALLANT CIL DE GANT – EEN MOTET TER ERE VAN DE GENTSE ERFACHTIGE LIEDEN IN HET MIDDEN VAN DE 13de EEUW

Daniel Lievois & Mary Wolinski¹

Fransen polyfone motetten Uit de dertiende eeuw bleven honderden Franse polyfone motetten bewaard. De laagste stem of *tenor* omvat een kort citaat uit een gregoriaanse melodie. Boven op de *tenor* vertolken de hogere stemmen, namelijk het *motetus*, het *triplum* en het *quadruplum*, tegelijk verschillende poëtische teksten in het Frans. Ze hebben meestal de hoofse liefde of pastorale amoureuze avonturen tot onderwerp, maar een gering aantal andere teksten bezingen de geneugten van eten, drinken en de omgang met vrouwen². In deze bijdrage wordt een motet behandeld dat op hoogst uitzonderlijke wijze een politieke boodschap bevat. Bovendien wijst het in zekere mate de weg naar de bestemming van wellicht het belangrijkste handschrift met polyfone muziek uit die periode.

Dit motet laat dus drie melodische stemmen gelijktijdig weerklinken. Elke stem heeft zijn eigen tekst, respectievelijk: *Mout sont vallant cil de Gant, A la cheminee eu mois froit de jenvier* en *Par verité j'ai esprové*. Het motet bleef bewaard in drie verschillende versies in evenveel handschriften, namelijk: Wolfenbüttel, *Herzog August Bibliothek, Codex Guelferbytanus 1099 Helmstadiensis*, f° 212v°-213r°; verder Montpellier, *Bibliothèque Interuniversitaire de Médecine*, H196, f° 39v°-40r°, en tenslotte Bamberg, *Staatsbibliothek*, Lit. 115 (*olim* Ed.IV.6), f° 6v°-7r°³.

Het Wolfenbüttel-manuscript is het oudste van de drie. Het stamt ruwweg uit het midden uit de dertiende eeuw⁴. Het bevat een uitgebreide verzameling met

---

¹ Met dank voor zijn advies aan prof. dr. emeritus Hendrik van der Werf, van Eastman School of Music, University of Rochester

² Een recent overzicht met bibliografie over deze Franse motetten vindt men in: VAN DER WERF, H., *Integrated directory of organa, clausulae, and motets of the thirteenth century*, Rochester, New York, 1989.

³ Discografie: *Chansons et motets du 13e siècle; Ecole de Notre-Dame: Organa*, uitgave Pro Musica Antiqua o.l.v. Safford Cape, ARC 3051, Archiv Produktion, 1956; *Bestiarium: Animals in the Music of the Middle Ages*, uitgave La Reverdie, 6970, Nuova Era, 1991

⁴ Voor een kritische behandeling van de datering en de notatie, zie: PAYNE, T., *Les organa à deux voix du manuscrit de Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 1099 Helmst.*, in: *Le magnus liber organi de Notre-Dame de Paris*, dl. 6A, Éditions de l'Oiseau-Lyre, Les Remparts, Monaco, 1996, p. xxiii-xxiv, xxxvii-li, lxxvii-lxxviii en lxxx-xciii.

meines nocel va grant route ou siez touz cant
q'ame commença a haie ar le uois al nocel
mon ami plus colence demor ni va. *Se*
Lacheminee au moit foyr de renuer
uneil la char salee le chapon qui mengra da
me bien p'aree chancere et enuouier cest ce
q'imagree boent unil a renner cler feu sanz
fumece les dez et le tablier sanz cencier.

Afbeelding 1: Wolfenbüttel-manuscript f° 212v°.

Dieu son uallant al degant plein de
corde large et courtois despendant et de riche uie
sen ont li auer mouz grant enue. **D**ieu uenit
ia esue qe un riuon passer francois et
couz unis au courtois
Domme auz qe iare digne merite la
brunee acouz gent ala bouche nane ala cle
face loz beuont et mentent luz et auerres por
sont et char et uenont loz coument au poure

Afbeelding 2: Wolfenbüttel-manuscript f° 213r°.

DANIEL LIEVOIS EN MARY WOLINSKI

Triplum

Motetus

Tenor

5 10

1. Mout sont val - lant cil de Gant 2. plein de cor - toi -

15 20

si - e 3. large et cor - tois des - pen dant

pon gras men - gier 3. da - me bien pa - re - e chan - ter et en voi - sier

pro - vé 3. que vin ri - nois

25 35

4. et de ri - che vi - e 5. S'en ont li a - ver

4. c'est ce qi m'a gre - e boens vins a re - mu - er 5. cler feu sanz fu - me - e les dez

4. pas - sent fran - cois 5. et touz

40

mout grant en - vi - e.

et le ta - blier sanz ten - cier.

vins au - cour - rois.

Afbeelding 3: Muzikale transcriptie van het motet.

EEN MOTET DER ERE VAN DE GENTSE ERFACHTIGE LEDEN

polyfone composities, waaronder liturgische *organa*⁵, religieuze en gelegenheidscomposities in het Latijn, bekend als *conductus*, religieuze en moraliserende Latijnse motetten en ontspanningsmuziek op Franse teksten⁶. In deze collectie – de oudste die in dit genre bewaard bleef – komen er iets meer dan honderd Franse motetten voor. Onder meer het motet *Mout sont vallant cil de Gant* laat doorschemeren dat het bestemd was voor een persoon die banden had met de Lage Landen.

Mout sont vallant cil de Gant In de Wolfenbüttel-versie bestaat de muzikale compositie van *Mout sont vallant cil de Gant* uit drie melodische lijnen, in stijgende lijn de *tenor*, het *motetus* en het *triplum*. De *tenor* vormt de basis en werd, zoals gebruikelijk in middeleeuwse motetten, ontleend aan het gregoriaans, in dit geval de eerste twee woorden van het *graduale Propter veritatem*. Dit werd in menige kerk gezongen tijdens de mis op Maria-Hemelvaart en andere feesten ter ere van Maria en andere maagden. In het Wolfenbüttel-manuscript werden die woorden in het Frans vertaald als *Par vérité*. De volledige tekst van het motet luidt als volgt⁷:

<i>Frase</i>	<i>Triplum</i>	<i>Motetus</i>	<i>Tenor</i>
(1)	Mout sont vallant cil de Gant	A la cheminee eu mois froit de jenvier	Par verité
(2)	plein de cortoisie	vueill la char salee le chapon gras mengier	j'ai esp[ro]vé
(3)	Large [et] cortois despendant	Dame bien paree chantent [et] envoisier	qe vin rinois
(4)	[et] de riche vie	c'est ce qi magree boens vins a remuer	Passent francois

⁵ Een *organum* is een polyfone compositie waarvan de laagste stem een plain chant omvat. *Organa* werden gewoonlijk toegevoegd aan het *graduale* en *alleluia* van de mis en aan het groot responsorium en *Benedicamus domino* van de vespers.

⁶ Een volledige facsimile-uitgave in: DITTMER, L. A., *Facsimile reproduction of the Manuscript Wolfenbüttel 1099 (1206)*, in: *Publications of mediaeval musical manuscripts*, nr. 2, Institute of Mediaeval Music, Brooklyn, 1960.

⁷ De tekst werd uitgegeven in STIMMING, A., *Die altfranzösischen Motette der Bamberger Handschriften, nebst einem Anhang, enthaltend altfranzösischen Motette aus anderen deutschen Handschriften, mit Anmerkungen und Glossar*, in: *Gesellschaft für romanische Literatur*, dl. 13, Max Niemeyer, Halle an der Saale, 1906, p. 81-82. Het kritische apparaat voor de tekst is als volgt: Montpellier (*Mo*) bevat een *quadruplum*: *Chanconnete va t'en tost*. – *triplum*: Bamberg (*Ba*), *Chanconnete va t'en tost*. – *Mo*: *Ainc voir d'amors ne joi* vervangt de tekst *Mout sont vallant cil de Gant*, maar met behoud van de melodie ervan. – De rangorde van het *triplum* and het *motetus* werd omgekeerd in Wolfenbüttel (W2). – *motetus*: (1) *Ba*, *Mo*: *el froit mois* – (2) *Ba*, *Mo*: *voil*; *Mo*: *les chapons gras*; *Ba*: *cras chapons a mengier* – (3) W2: *chantent*; *Ba*, *Mo*: *renvoisier* – (4) *Mo*: *bon vin* – (5) *Ba*: *sour le tablier* – *tenor*: (1) *Ba*: enkel *Veritatem* – (2) *Mo*: *vueil esprover* – (3) *Mo*: *francois* – (4) *Mo*: *roinnas*.

DANIEL LIEVOIS EN MARY WOLINSKI

(5)	S'en ont li aver mout grant envie.	cler feu sanz fumee les dez [et] le tablier sanz tencier.	[et] touz vins aucourrois.

Vertaling⁸

	<i>Frase Triplum</i>	<i>Motetus</i>	<i>Tenor</i>
(1)	De Gentenaren zijn onversaagd,	Aan de haard in de koude maand januari	Voorwaar
(2)	bijzonder hoffelijk,	wens ik gezouten vlees en vette kapoen te eten.	heb ik ervaren
(3)	Vrijgevig, hoofs en royaal	Dit is wat ik verlang: met een mooi opgeschikte dame zingen en plezier maken,	dat rijnwijn
(4)	en weelderig van leven.	lekker gemengde wijnen,	de Franse overtreft
(5)	De afgunstigen benijden hen zeer.	helder brandend vuur zonder rook, dobbelstenen en een speelbord, maar zonder ruzie.	en elke wijn van Auxerre.

Het Wolfenbüttel-manuscript bevat het motet in zijn vroegst bekende versie, al sprak Roesner het vermoeden uit dat dit niet de originele is⁹. Een van zijn argumenten is dat de beide bovenstemmen in omgekeerde rangorde werden gekopieerd. Normaal verwacht men: *triplum* – *motetus* – *tenor*, terwijl het manuscript *motetus* – *triplum* – *tenor* vertoont (afbeeldingen 1 en 2). De reden van die vergissing door de scribent valt moeilijk te achterhalen. In het midden van de 13de eeuw werden de vocale onderdelen van een motet een na een gekopieerd, van de hoogste stem tot de laagste. De Wolfenbüttel-scribent kan met opzet de rangorde van het *triplum* en het *motetus* hebben omgekeerd, tenzij hij het kopieerde van een model met die omgekeerde schikking. In dit laatste geval is het verleidelijk te veronderstellen dat dit model door de componist zelf werd vervaardigd. Het is inderdaad bekend dat toenmalige componisten eerst de *tenor* neerschreven en vervolgens elk van de andere stemmen, van hoog tot laag. Men kan zich voorstellen dat in het manuscript van de componist het *motetus* werd gevolgd door het *triplum*, in de orde van composi-

⁸ Met dank voor haar advies aan prof. dr. emerita Joan Williamson, Long Island University

⁹ ROESNER, E. H., bespreking van TISCHLER, H. (ed.), *The Earliest Motets (to circa 1270): a Complete Comparative Edition in Early Music History*, dl. 4, 1984, p. 362-375.

EEN MOTET DER ERE VAN DE GENTSE ERFACHTIGE LEDEN

tie¹⁰. Verder is er een corrupte muzikale notatie in het *triplum* bij frase (2) op de lettergrepen *-toi-* en *-sie*. In het *motetus* staat er ten slotte ten onrechte *chantent* in plaats van *chanter*. In de muzikale transcriptie (afbeelding 3¹¹) werd dit gecorrigeerd¹².

Het vers- en rijmschema

<i>Triplum</i>	<i>Motetus</i>	<i>Tenor</i>
7 -ant	5' -ee 6 -ier	4 -é
5' -ie	5' -ee 6 -ier	4 -é
7 -ant	5' -ee 6 -ier	4 -ois
5' -ie	5' -ee 6 -ier	4 -ois
7 -ant	5' -ee 6 -ier	6 -ois
2' -ie	3 -ier	

De vormstructuur van het motet is eerder regelmatig, op de laatste frase na. De teksten van de drie stemmen omvatten vijf frasen met een regelmatig rijmschema. Het *motetus* en het slot van het *triplum* vertonen bovendien een binnenrijm. Het aantal lettergrepen in elke frase is gelijk, behalve in de laatste, die langer uitvalt. Aan deze metrische verruiming beantwoordt een verlenging van de muzikale frasering. Op de vijf tekstfrasen werden vijf muzikale frases gecomponeerd. Elke van de eerste vier frasen is gelijk aan acht perfecte lange noten, terwijl de laatste frase equivalent is aan tien perfecte lange noten, behalve in het *triplum*. Indien het de bedoeling was in het *triplum* ten minste één perfecte lange noot te voorzien voor elke lettergreep, zoals in de eerste vier frasen, veronderstelt dit elf lange noten. Bijgevolg moet het *triplum* op een perfecte lange noot voor de lagere stemmen inzetten. Dit blijkt ook om

¹⁰ Later in de 13de eeuw werd het de gewoonte het *triplum* en het *motetus* in twee kolommen te kopiëren, respectievelijk links en rechts. De *tenor* daarentegen liep door over het onderste deel van de bladspiegel. Dit is trouwens het geval in de versies van het hier behandelde motet in de Montpellier- en Bamberg-manuscripten.

¹¹ Met dank aan Amir Zaheri voor het in typografische vorm brengen van de muziek

¹² De muziek in een vergelijkende uitgave werd getranscribeerd in TISCHLER, H., *The earliest motets (to circa 1270): a complete comparative edition*, dl. 2, Yale University Press, New Haven-London, 1982, p. 977-979. De nieuwe transcriptie in deze bijdrage is bedoeld om de Wolfenbüttel-versie beter als een integrale compositie benaderen en om er de ritmische interpretatie in op te nemen.

harmonische redenen verantwoord te zijn. De tweeslachtigheid van de muzikale notatie laat toe de laatste noot en de rust van de vierde frase van het *tripulum* te verkorten om ruimte te laten voor de langere vijfde frase.

De huidige muziekkuitvoerder kan het ongewoon vinden dat een gedeeltelijke signatuur wordt aangewend, met een mol in één stem en zonder mol in de andere. Dit was nochtans gebruikelijk in de muziek van de middeleeuwen en van de renaissance. In het Wolfenbüttel-motet komt de si bemol signatuur enkel voor in het *motetus*. Dit dissonneert met de niet verlaagde si in het *tripulum* op het woord *chanter* in frase 3 en op *remuer* in frase 4 (zie afbeelding 3). De scribent vermeed de dissonantie op *chantent* door de mol-signatuur weg te laten in de derde regel van het *motetus* (afbeelding 1). In de transcriptie (afbeelding 3) werden natuurlijke uitgave-tekens gesuggereerd om andere dissonanties te vermijden. De componist of de scribent van het Wolfenbüttel-manuscript schijnt genoeg te scheppen in het alterneren van si bemol en de stamtoon si. In de later gedateerde versies van Montpellier en Bamberg komt er daarentegen geen enkele si bemol voor. Zoals menig motet onderging dus ook *Mout sont vallant cil de Gant* wijzigingen in jongere versies.

Het Wolfenbüttel-manuscript Het valt vooralsnog niet aan te tonen waar het Wolfenbüttel-manuscript werd gekopieerd. Al wijst de handschriftelijke uitvoering op een Parijse origine, toch sluit dit niet uit dat deze stijl ook in andere centra werd nagevolgd.

Voor wie was het manuscript bestemd? Drie motetten in het Wolfenbüttel-handschrift waren zeker niet voor Ile de France bedoeld. Uit sommige teksten blijkt een geringschatting voor Paris met een afwijzing van de eerder losse gedragingen van de Parijse dames. Opvallend is verder hoe de lof van de Gentenaren wordt gezongen in *Mout sont vallant cil de Gant*. De *tenor Par verité* maakt publiciteit voor Rijnwijn omdat die beter is dan de Franse en Auxerre-wijn. Dit alles wijst op een uitgesproken sympathie voor een zone ten noordoosten van Frankrijk, met vermeldingen van steden als Gent, Arras en Tournai. De muziek omvat zowel religieuze als profane teksten waarvan de polyfonie enkel door bijzonder goed gevormde muzikanten kon worden uitgevoerd. Dit soort beroepsmensen vond men uitsluitend in sommige kathedralen, zoals de Notre-Dame in Paris, en aan vorstenhoven.

De combinatie van drie elementen: profane teksten uit de zone ten noordoosten van Frankrijk en uit te voeren door hooggespecialiseerde zangers, verwijst mogelijk naar het hof van de graven van Vlaanderen. Dit wordt bevestigd door het voorkomen in het Wolfenbüttel-handschrift van de Parijse liturgie. Hiervan kan worden verondersteld dat ze ook aan het hof van de graven van Vlaanderen voorkwam. Ze werd zeker in de volgende eeuw aan het hof van de Bourgondische hertogen beoefend. Op muzikale gronden, waarop hier niet dieper kan worden ingegaan, is het handschrift wellicht ontstaan omstreeks

EEN MOTET DER ERE VAN DE GENTSE ERFACHTIGE LEDEN

het midden van de 13de eeuw, dit wil zeggen in de regeringsperiode van Margareta van Constantinopel (1244-1278). Die approximatieve datering blijkt ook uit vergelijking met de beide jongere versies uit Montpellier en Bamberg.

Het Montpellier-handschrift ontstond zeker in Paris¹³. De eerste zeven katernen behoren tot één kopieerfase en werden achteraf verlucht door Parijse kunstenaars. Dit gebeurde ergens tussen de late zestiger jaren en de tachtiger jaren van de dertiende eeuw¹⁴, hoewel François Avril recent de mening uitdrukte dat de illustratie werd uitgevoerd tussen de late zeventiger jaren en het midden van de tachtiger jaren van die eeuw¹⁵. In die versie werd in het *triplum* de tekst *Mout sont vallant cil de Gant* vervangen door een gedicht over de hoofse liefde (*Ainc voir d'amors*). De toegevoegde vierde stem (*Chanconnete va t'en*) vertoont een pastoraal thema¹⁶. Bijzonder opvallend is dat in de *tenor* de Franse wijn wordt geprefereerd boven die van de Rhône-streek en van Auxerre, wat de interventie van een Franse scribent of opdrachtgever ver-raadt¹⁷.

---

¹³ Voor een volledige facsimile- en muzikale uitgave met commentaar, zie ROKSETH, Y., *Polyphonies du XIIIe siècle: Le manuscrit H 196 de la Faculté de Médecine de Montpellier*, 4 delen, L'Oiseau Lyre, Paris, 1935-1939.

¹⁴ WOLINSKI, M. E., *The compilation of the Montpellier Codex*, in: *Early music history*, dl. 11, 1992, p. 263-301, in het bijzonder p. 282.

¹⁵ AVRIL, F., *L'art au temps des rois maudits: Philippe le Bel et ses fils. 1285-1328*, Éditions de la Réunion des musées nationaux, Paris, 1998, hoofdstuk IV, *Manuscrits*, p. 261-264. Hoewel het achtste katern van een andere hand is, schijnt het niet veel later dan de andere te zijn verlucht, mogelijk omstreeks 1290, aldus Avril.

¹⁶ Zie de tekst met vertaling in: TISCHLER, H. (ed.), *The Montpellier Codex*, dl. 1, A-R Editions, Madison, dl. 1, 1978, p. 50-51 en dl. 4, 1985, p. 6, vertaling Susan STAKEL en Joel C. RELIHAN.

¹⁷ Vermeldenswaard is een precedent in de geografische wijnclassificatie in *Bataille des Vins*, die Henri d'Andeli schreef kort na het overlijden van Philippe Auguste in 1223. Uitgaven: HÉRON, A., *Oeuvres de Henri d'Andeli*, Rouen, 1881, p. 23-30, en AUGUSTIN, F., *Sprachliche Untersuchung über die Werke Henri d'Andeli's nebst einem Anhang enthaltend La bataille des vins, diplomatischer Abdruck der Berner Hs*, in: *Ausgaben und Abhandlungen aus dem Gebiete der romanischen Philologie*, dl. 44, N.G. Elwert, Marburg, 1886. In de tekst van d'Andeli krijgen wijnen uit Frankrijk en uit Auxerre een vermelding; dit is ook het geval met Rijnwijn uit Keulen, maar Cyprus-wijn wordt duidelijk boven alle andere geprefereerd. Voor verdere commentaar, zie: ZINK, M., *Autour de la Bataille des Vins, de Henri d'Andeli: le blanc du prince, du pauvre et du poète*, in: *L'Imaginaire du vin. Colloque pluridisciplinaire 15-17 octobre 1981. Actes publiés par Max Milner et Martine Chatelain*, Centre de recherches sur l'image et le symbole, Faculté des Lettres de Dijon, Jeanne Laffitte, Marseille, 1983, p. 111-121, en GALTIER, G., *La Bataille des Vins d'Henri d'Andeli: un document sur le vignoble et le commerce des vins dans la France médiévale*, in: *Bulletin de la société languedocienne de géographie*, r. 3, dl. 2, afl. 3, 1968, p. 5-41.

Het Bamberg-manuscript kwam nog recenter tot stand. Het betreft een versie in drie stemmen met het *triplum* op de tekst *Chanconnete va t'en*, het *motetus A la cheminee* en de *tenor* uitsluitend op het Latijnse woord *Veritatem*¹⁸. Het grootste deel van de Bamberg-codex stamt wellicht uit de late dertiende eeuw¹⁹, maar de plaats van ontstaan is onbekend. Volgens Norwood werd het handschrift gerealiseerd in Paris of naaste omgeving²⁰. Eerder had Handschin gepleit voor een productie in het oosten van Frankrijk; hij voerde aan dat sommige motetten een Germaanse origine verraden²¹.

Gravin Margareta van Constantinopel Op grond van de muzieknotatie en van stijlkenmerken dateert het motet *Mout sont vallant cil de Gant* dus waarschijnlijk van omstreeks het midden van de 13de eeuw. Het historische kader waarin het Wolfenbüttel-handschrift tot stand kwam, valt te situeren in de regeringsperiode van de gravin van Vlaanderen Margareta van Constantinopel (1244-1278). De graven van Vlaanderen behoorden tot de club van de voornaamste feodale personages van hun tijd. De geschiedenis van de Franse en de Vlaamse dynastieën was in de 13de eeuw sterk vervlochten: de graven waren in de eerste plaats Franse prinses en leenmannen van de Franse koning. Dit uitte zich ook sterk in hun culturele aspiraties.

Het behandelde motet vertoont een muzikaal, maar ook een literair aspect in de volkstaal. Hiermee wordt vanzelfsprekend het toenmalige Frans bedoeld. In de Lage Landen en vooral in het gebied dat geografisch aansloot bij de Franse kernlanden was aan de lokale vorstenhoven en in de meer ontwikkelde kringen het gebruik van de *langue d'oïl* vrij algemeen²². Het leeuwendeel van de vroegste literaire teksten in die taal komen overigens uit de meer noordelijk gelegen gebieden. De *langue d'oïl* verdrong in de 13de eeuw stilaan het Latijn uit de ambtelijke stukken. A fortiori gebeurde dit in de literaire bedrijvigheid. Die moet eerder worden gezien als een activiteit van acteurs, dan van

¹⁸ Voor de uitgave met vertaling, zie: ANDERSON, G. A. (ed.), *Compositions of the Bamberg manuscript, Bamberg, Staatsbibliothek, Lit. 115 (olim Ed.IV.6)*, in: *Corpus mensurabiles musicae*, dl. 75, American Institute of Musicology, Hänslers Verlag, Neuhausen-Stuttgart, 1977, p. lxxx en 16; vertaling in het Frans door Robyn E. SMITH.

¹⁹ Zie ROESNER, 1993, p. lxxviii-lxxxix. Een volledige facsimile en uitgave vindt men bij: AUBRY, P., *Cent motets du XIIIe siècle, publiés d'après le manuscrit Ed.IV.6 de Bamberg*, 3 delen, A. Rouart-Lerolle, Paris, 1908.

²⁰ NORWOOD, P., *Evidence concerning the provenance of the Bamberg Codex*, in: *The Journal of Musicology*, dl. 8, 1990, p. 491-504, in het bijzonder p. 503.

²¹ HANDSCHIN, J., *Erfordensia I*, in: *Acta Musicologica*, dl. 4, 1934, p. 97-110, in het bijzonder p. 108-110.

²² VAN HOECKE, W., *De letterkunde in de Franse volkstaal tot omstreeks 1384*, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 3, Middeleeuwen, Haarlem, 1982, p. 379.

EEN MOTET DER ERE VAN DE GENTSE ERFACHTIGE LEDEN

auteurs, omdat zij hun teksten eerder vertolkten dan dat zij ze neerschreven. *Mout sont vallant cil de Gant* past overigens uitstekend in deze typering.

Rondreizende woord- en klankkunstenaars richtten zich wat graag tot het hof van de graven van Vlaanderen. Het is bekend dat Filips van de Elzas (1168-1191) en zijn echtgenote Elisabeth van Vermandois dergelijke mensen aantrok, waaronder Chrestien de Troyes, die door de graaf werd gestimuleerd om zijn *Conte du Graal* neer te schrijven. Aan Boudewijn VIII (1191-1194) droeg Gautier d'Arras zijn *Eracle* op, terwijl Jean Renart vertelt dat Boudewijn IX (1194-1205) grote belangstelling toonde voor de letterkunde. Op vraag van Johanna van Constantinopel (1205-1244) breide Manessier een slot aan de *Conte du Graal* van Chrestien de Troyes en Baudouin de Condé droeg zijn *Conte de l'Éléphant* op aan haar zus Margareta van Constantinopel (1244-1278). Die galerij van Vlaamse graven kan worden afgesloten met Gwijde van Dampierre (1278-1305) die graag genoot van het optreden van verscheidene minstrelen waaronder Adenet le Roi aan wie de graaf op 8 november 1297 in het bijzijn van koning Edward I van Engeland een gouden gesp cadeau deed tijdens een banket in Gent²³.

Ook de lyrische kunst van de Provencaalse troubadours vond navolging in het noorden. Het graafschap Champagne, het stamland van de dynastie Dampierre, speelde hierin een niet geringe rol. Vergeten we niet dat Willem van Dampierre, de echtgenoot van Margareta van Constantinopel, tot de hofhouding behoorde van graaf Thibaut IV van Champagne (1222-1253), die veel bijval genoot als trouvère en daaraan zijn toenaam *le Chansonnier* dankte. Hij was tevens koning van Navarra en oefende in die zin controle uit over een deel van de *Camino Francès*, zoals de pelgrimsweg naar Santiago de Compostela in Spanje werd genoemd, wat hem dan weer in contact bracht met de Iberische muzikale traditie en met de pelgrimsliederen.

Het culturele voorbeeld van de Vlaamse graven uit de huizen van de Elzas en van Dampierre vond navolging bij edelen, maar ook bij rijk geworden patriërs. Ook zij waren Franssprekend en beluisterden in hun vrije tijd graag letterkundige creaties van minstrelen. De literaire activiteit in Vlaanderen, Picardië en Henegouwen in de 13de eeuw werd duidelijk gestimuleerd door de concentratie van kapitaalkracht die de dichters en zangers aanlokte. In Arras ontstonden er in de 13de eeuw zowaar zelfs twee letterkundige kringen, de *Confrérie* en de *Puy*, voorlopers van de latere rederijkerskamers. De hoof-

---

²³ BOONE, M., *Een verstedelijkte samenleving onder spanning. Het graafschap Vlaanderen omstreeks 1302*, in: *1302. Feiten & mythen van de Guldensporenslag*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2002, p. 26-77. Wij danken prof. dr. Marc Boone voor het ter beschikking stellen van zijn tekst waaraan wij sterk schatplichtig zijn.

se trouvère-lyriek boette weliswaar in aan originaliteit, maar werd vervangen door een meer concrete, minder etherische en ook meer burgerlijke lijn, waartoe ook *Mout sont vallant cil de Gant* mag worden gerekend. Dit neemt niet weg dat een handschrift als dat van Wolfenbüttel enkel voor de allerhoogste kringen was bestemd. Dat het hier behandelde motet er werd in opgenomen laat toe te veronderstellen dat het een grote populariteit genoot en/of dat de scribent of de bestemming zekere affiniteiten met Gent had.

Het triplum en de identiteit van *cil de Gant* Het motet is een lofdicht waarin een welbepaalde categorie van Gentenaren zichzelf ophemelt, met een economisch en politiek statement en een beschrijving van hun levensstijl. Dit lofdicht aan de eigen identiteit kan *mutatis mutandis* worden vergeleken met een nationale hymne in meer recente tijden. Letterlijk genomen komt deze bewering voor als een schromelijk anachronisme omdat die kwalificatie pas vanaf de 19de eeuw voorkwam. Met *nationaal* wordt bedoeld dat *cil de Gant* sloeg op een zelfbewuste Gentse elite die het reilen en zeilen in haar stad beheerste. Zij bezongen niet enkel de lof van de eigen identiteit en van hun levensstijl, maar voerden ook hun belagers ten tonele: *li aver* benijdden danig de protagonisten. Hiermee waren alle ingrediënten aanwezig die een zes eeuwen jongere nationale hymne kenmerken.

Gent was de grootste stad van het graafschap, zowel qua omwalde oppervlakte als qua bevolkingsaantal. Er bestaan redenen om aan te nemen dat dit aantal omstreeks 1300 de 100000 benaderde. De omwalde oppervlakte bedroeg toen ongeveer 644 hectare en had een omtrek van meer dan 14 kilometer²⁴. Gent behoorde toen met Paris tot de grootste steden ten noorden van de Alpen. De stedelijke economie berustte hoofdzakelijk op de productie en de uitvoer van allerlei textielproducten en vooral van laken dat in de toenemende concurrentiestrijd steeds luxueuzer van afwerking werd. De afzet was gespreid over vrijwel alle streken van het toenmalige Europa, van Rusland in het uiterste oosten tot Italië in het zuiden, het Iberische schiereiland in het westen en Schotland in het noorden. In oostelijke richting dreven de Gentse producenten handel met de Duitse Hanze en over het Kanaal met die van Londen. De handel met het zuiden en het westen verliep vooral via de jaarmarkten van Champagne en Brie tot de Italiaanse handelshuizen zich via Brugge zelf kwamen bevoorraden. Margareta van Constantinopel huwde overigens in 1223 met Willem II van Dampierre, een edelman uit Champagne. Zo werden er nauwe banden gesmeed tussen Vlaanderen en Champagne, in de 13de eeuw het economische knooppunt van West-Europa dank zij de jaarmarkten waar Vlaamse en Italiaanse handelaars elkaar troffen. Aanvankelijk werd daar voor-

²⁴ LALEMAN, M.C. & RAVESCHOT, P., *Buiten de poorten*, in: *Wat 'n leven binnen die muren! Gent 1100-1350*, Gent, 1986, p. 67

EEN MOTET DER ERE VAN DE GENTSE ERFACHTIGE LEDEN

al Vlaams laken verhandeld, gaandeweg werden de jaarmarkten ook centra voor financiële transacties.

Gent werd tijdens de 13de eeuw politiek gedomineerd door de erfachtige lieden of patriciërs. Zij beheersten de aanstelling van de zogenaamde XXXIX. Die naamgeving verwijst naar de gewoonte dat elk van de beide schepenbanken bestond uit dertien effectief zetelende schepenen, waarbij er dan nog eens dertien niet effectief zetelende werden geteld. Alle XXXIX behoorden tot de gesloten patricische elite. Zij verenigden alle stedelijke machten in hun handen en lieten niet toe dat anderen inzage, laat staan inspraak kregen in de stadsfinanciën. Dit was niet naar de zin van de graaf van Vlaanderen en nog minder van de gewone burgers en handwerklieden in Gent zelf. Pas vanaf het begin van de 14de eeuw werd hierin een correctie afgedwongen.

In deze bijdrage werd ook de term *patriciërs* gebruikt om *cil de Gant* aan te duiden. Voor de buitenlander kan het evident lijken dat met *cil de Gant* de Gentse burgers of poorters worden bedoeld. Dit al te ruime begrip moet evenwel sterk worden gelimiteerd op basis van de concrete Gentse situatie. De bedoelde patriciërs werden in feite aangeduid met de termen: *virī hereditariī, homines yritaules, ervachteghe lieden*. Zij zijn te onderscheiden van de gewone Gentse burgers, ondernemende en dus welstellende kooplui en geldhandelaren, die zich vooral vanaf het vierde kwart 14de eeuw manifesteerden, al speelden zij al een beperkte rol vanaf het tweede kwart van die eeuw. De erfachtige lieden verschenen daarentegen al vanaf 1100 of zelfs vroeger ten tonele en werden voor het eerst met die naam aangeduid in 1124-1125. Zij beschikten over het volledige eigendomsrecht over de Gentse grond zonder dat iemand anders zich daarbij kon inmengen. Zij hadden hun grond, vaak met een zeer aanzienlijke oppervlakte, verkregen door afkoop in de tweede helft van de 11de eeuw van de *census de mansionibus* van de grote en vlakbij gelegen abdijen van Sint-Pieters en van Sint-Baafs. Het meest waarschijnlijk is dat dit gebeurde tijdens het bestuur van graaf Robrecht de Fries (1071-1093). Dit recht op Gentse vrije stadgrond bezorgde hun aanzien en inkomsten via de verdere vercijnzing van hun terreinen aan inwijkelingen of ondergeschikten aan wie zij deze gunst wensten toe te kennen. Na verloop van tijd werden hun oerdomeinen sterk verkaveld door verervingen, hoewel de neiging om te huwen binnen dezelfde maatschappelijke groep die versnippering enigszins afremde.

Een gelijkaardig gebeuren valt ook te noteren in andere economisch initiatiefrijke gebieden in Europa zoals de Rijnvallei, Noord-Italië en het sterk met Vlaanderen geassocieerde Picardië. Ondernemende kooplui trachtten zich daar vrij te maken van de feodale verplichtingen door hun grond vrij te maken van elke externe invloed. Zij streefden er vervolgens ook naar politieke zeggenschap te verwerven over hun gemeente ten nadele van degenen die de hogere echelons op de maatschappelijke ladder bekleedden. In Gent was dit ten nadele van de graaf van Vlaanderen en van de adel. Dit mag zeker niet als

DANIEL LIEVOIS EN MARY WOLINSKI

een moderne revolutie worden bekeken, omdat de graven vaak hun eigen belang dienden door de erfachtige lieden binnen het stedelijke territorium hun gang te laten gaan, vaak in ruil voor militaire en financiële steun.

De Gentse erfachtige lieden koppelden dus hun vrije grondbezit aan wijd gespreide handelactiviteiten en aan een hoge mate van politiek zelfbestuur binnen het stedelijke territorium, dat zij overigens voortdurend trachtten uit te breiden. Zoals hoger gezegd, beheersten zij de schepenbanken en dus de bestuursmacht en het rechtswezen. Zij spiegelde zich in hun levensstijl en in allerlei uiterlijke manifestaties in sterke mate aan de adel. Bovendien was hun getuigenis bindend in allerlei akten van vrijwillige rechtspraak. Uit dit alles verschijnt een beeld van de oligarchische samenleving in Gent die omstreeks het midden van de 13de eeuw alleszins nog ten volle van zijn positie en van zijn voordelen genoot. Dit is het beeld van *cil de Gant* die in het motet *Mout sont vallant cil de Gant* op het voorplan treden.

Het hoeft niet gezegd dat de erfachtige lieden van Gent hun invloed ook buiten het stadsterritorium trachtten te manifesteren. Zij streefden ernaar greep te krijgen op de omringende zone, wat volkomen in de lijn lag van hun economische initiatieven en noden. Een voorbeeld hiervan tijdens het bewind van Margareta van Constantinopel is het uitgraven van de Lieve. De gravin had trouwens aan de Gentenaren de toestemming verleend tot de aanleg van dit kanaal dat Gent met Damme en de Zwinhavens verbond, waardoor de uit- en invoer via de waterwegen werd vergemakkelijkt, zonder onderhevig te zijn aan tolheffing. De Gentse erfachtige lieden waren bovendien letterlijk van alle markten thuis. In een ruim gebied vindt men sporen van hun handelsactiviteit. Dit geldt uiteraard ook voor Paris of voor alle andere plaatsen waar het Wolfenbüttel-manuscript kan zijn ontstaan. Nog in 1313 was de Gentse erfachtige Wasselin Haec een van de rijkste burgers van Paris.

De Gentse patriciërs worden in het motet bewierookt als *plein de cortoisie, large et cortois, despendant et de riche vie*. Dit is uiteraard het beeld dat zij van zichzelf ophingen. Daarom hoeft er aan dergelijke clichés niet overmatig veel aandacht te worden besteed. Kapitaalkrachtige personen van alle tijden beweren van zichzelf dat zij er correcte manieren op nahouden, dat zij zich gedragen als *gentlemen*, hoofse lieden dus. Dit is al evenzeer het geval voor het predikaat *large* dat zij aan zichzelf toekennen. De inderdaad talrijke legaten aan geestelijke en caritatieve instellingen leveren hiervan een bewijs, zij het dat het vaak om renten gaat die aan koopkracht inboetten omwille van de geldontwaardiging of die niet zo gemakkelijk te innen waren. Zij zullen zichzelf bovendien wel als vrijgevig beschouwd hebben wanneer zij een partje van hun erfgrond afstonden aan derden, die er overigens behoorlijk voor betaalden. Dat zij *despendant et de riche vie* waren, behoort ook tot de klassieke clichés van kapitaalkrachtigen, die graag hun welstand ten toon spreiden. De rijkdom van de Gentse erfachtigen was het logische gevolg van hun exclusie-

EEN MOTET DER ERE VAN DE GENTSE ERFACHTIGE LEDEN

ve grondbezit in de grootste stad van Vlaanderen en aan hun handel op lange afstand, waarbij zij ongetwijfeld risico's liepen, maar waar de toegevoegde waarde dan ook zeer aanzienlijk was. Zij konden op relatief voordelige manier in hun levensbehoeften voorzien. Gent was immers de graanzolder van Vlaanderen omwille van het privilege van het stapelrecht dat hen beschermde tegen elke mogelijke schaarste en tegen de hieruit volgende prijsstijgingen. Zij bezaten bovendien landbouwwitbatingen en buitenverblijven buiten de stad die hen toelieten hun andere voedingsbehoeften vlot te dekken. Qua kleding spreidden zij graag de luxe tentoon van het Gentse laken en van bijhorende snuisterijen als bont en juwelen die zij vaak zelf invoerden of die zij tegen een gunstprijs konden aanschaffen bij hun handelscontacten. Tegelijk vormde hun luxueuze garderobe een permanente publiciteit ter attentie van andere modebewuste Gentenaren en vreemdelingen. Hun voornaamste uiterlijke teken van rijkdom en prestige waren hun Stenen. Zij werden tot vier of vijf verdiepingen hoog opgetrokken in Doornikse kalksteen, een in Gent relatief goedkoop bouw materiaal dat via de Schelde met weinig vervoerkosten werd aangevoerd. Van enig verlies kon er geen spraak zijn, want het bouwafval werd eenvoudigweg gebrand en leverde meteen een stevige kalkmortel op. Die torenhoge woningen boden ook veiligheid in gevallen van volksoproer en werden door de leidende klasse beschouwd als een van hun privileges. Zij waren dan bijzonder trots op op dit uiterlijk teken van rijkdom. *Cil de Gant* waren dus wel degelijk *despandant et de riche vie*.

In de tweede helft van de 13de eeuw verschenen de eerste barsten in de positie van de Gentse erfachtige lieden. Dit was zeker geen geïsoleerd verschijnsel. Nagenoeg overal in Europa deed zich een stagnatie voor van de economische groei. De traditionele grootgrondbezitters zagen hun inkomsten slinken, maar ook de wolnijverheid deelde in de klappen ingevolge problemen met de invoer van de wol en met een toenemende concurrentie. De erfachtige lieden kwamen onder vuur te liggen van de arbeidersklasse omwille van de dalende lonen, maar ook de drukkende fiscaliteit riep bij de andere burgers en bij de volksklasse vragen op aangaande het financiële beheer door de erfachtigen. In 1280 braken er in Gent sociale onlusten uit tegen de heersende klasse, die bovendien meer en meer intern verdeeld raakte en zijn vetes uitvocht door gebruik te maken van de onrust. Op deze bewegingen moet in deze context niet nader worden ingegaan. Het motet *Mout sont vallant cil de Gant* is immers voordien tot stand gekomen. Het behoorde nog tot de periode toen er voor *cil de Gant*, de Gentse erfachtige lieden nog geen vuiltje aan de lucht scheen te zijn, tenzij misschien de afgunst van *li aver*, waaraan zij zich echter weinig gelegen lieten.

Het past in een lofzang ter ere van de stedelijke identiteit zoals ze werd gedefinieerd door de Gentse erfachtige lieden, dat alle buitenstanders op clichématige wijze onder *li aver* worden gecatalogeerd. Een analyse van deze categorie is overbodig, maar het gaat om de hogere politieke machthebbers zoals bij-

voorbeeld de graaf van Vlaanderen en de Franse koning, om de gewone burgers in de stad en de volksklasse, om de voor de macht van de Gentenaren beduchte kleine steden in de wijde omgeving van de stad, om de grote Vlaamse steden en hun patriciërs die een verbeterd concurrentiestrijd voerden op economisch, financieel en politiek vlak, en wellicht ook om de kerk die in Gent bitter weinig invloed kon uitoefenen. Kortom, *li aver* waren al de anderen.

Het motetus en de tenor: de levensstijl van de Gentse patriciër in het derde kwart van de 13de eeuw De tekstinhoud van het *motetus* bezingt de lof van de levensstijl van de rijke Gentse patriciër. Men kan zich voorstellen hoe hij tijdens de stilstand van de handel van een soort wintervakantie genoot. De klimatologisch gunstiger maanden lieten hem hiertoe weinig kans, want dan was zijn aandacht dag in dag uit toegespitst op zijn economische, financiële en politieke bezigheden. Tijdens de winter bracht hij zijn tijd door in zijn goed geïsoleerde Steen in het bijzijn van zijn echtgenote en kinderen, maar ook van andere inwonende familieleden en bediend door een schare van dienaars. De geneugten speelden zich af rond een knapperend haardvuur met brandhout dat op de binnenplaats lag opgestapeld; turf werd niet gebruikt, want dit gaf te veel zurig ruikende rook af. Het eten bestond uit ingezouten vlees en vers gebraden kapoenen die – zelfs in huis – werden vetgemest. Uit veel recentere Gentse kookboeken blijkt duidelijk dat die gerechten vooral werden begeleid en gevarieerd door middel van verfijnde sausen. Het gezouten vlees en de pikante sausen scherpten de dorst aan, die werd geleest door wijn of gruitbier. Onze patriciër drukte echter zonder aarzeling zijn voorkeur uit voor wijn, de luxedrank van de kapitaalkrachtigen. Eveneens met het oog op variatie werd de wijn met kruiden en andere ingrediënten aangemaakt. Zijn mooi opgedirkte echtgenote hield hem gezelschap – in het betere en dus actieve seizoen had hij niet altijd de kans om aan haar de gewenste aandacht te besteden. Een geliefkoosde bezigheid bestond in het samen zingen en luisteren naar minstrelen. De gevolgen van het drinkgelag lieten zich weldra gevoelen en schiepen een prettige en hilarische atmosfeer. De tijd werd gedood met dobbelen en andere gezelschapspellen waarbij soms gebruik werd gemaakt van een speelbord. Hierbij vermeerde onze patriciër evenwel het ruziën of nog erger, wat in de Gentse taveernes maar al te vaak het gevolg was van de combinatie van drank en kansspelen.

De Gentse erfachtige lieden toonden zich fervente aanhangers van Rijnwijn. Zij maakten hiervoor publiciteit in de *tenor*, waarbij zij niet aarzelden een expliciete anti-reclame te voeren tegen de wijn uit Frankrijk²⁵ en uit de streek

²⁵ Onder Franse wijn werd wellicht verstaan de wijn van Ile de France, niet enkel van de streek rond Paris, maar in een zone die zich uitstreckte van Beauvais en Laon ten noorden tot Melun, Orléans en Sens ten zuiden. Zie GARRIER, G., *Histoire sociale et culturelle du vin, suivie de Les mots de la vigne et du vin*, Larousse-Bordas, Paris, 1998, p. 59.

EEN MOTET DER ERE VAN DE GENTSE ERFACHTIGE LEDEN

van Auxerre²⁶. De import van wijn uit de valleien van de Rijn en van de Moezel en ook uit andere Duitse wijngebieden, behoorde in Gent tot een aloude traditie. De beide grote Gentse abdijen hadden bij de vorming hiervan een belangrijke rol gespeeld. Maar ook voor de Gentse handelaars die laken naar het Oosten brachten, was Duitse wijn een winstgevende retourvracht. Aanvankelijk maakten zij hierbij vooral gebruik van waterwegen als de Beneden-Rijn en de Schelde, later werd eerder de landweg van Köln naar Brugge als handelsroute gebruikt. Toen de hoofdzakelijk Keulse kooplieden het erop aanlegden om zelf hun producten aan de man te brengen in de Lage Landen, stond hen het tussen 1262 en 1269 Lieve-kanaal ter beschikking dat de Zwinmonding rechtstreeks met Gent verbond. De wijn werd onder meer afgeladen nabij de Gravenbrug en opgeslagen in de talrijke wijnkelders langsheen de vlakbij gelegen Hoogpoort en verderop. Hoe gevoelig dit onderwerp toen lag, blijkt ook uit het feit dat in de *tenor* van de iets jongere en duidelijk Franse Montpellier-versie de Franse wijn de voorkeur kreeg boven die van de Rhône-vallei en uit de streek van Auxerre. Al met al kan men dus stellen dat het *motetus* en de *tenor* uiting geven aan de winterse en luxueuze levensstijl van de kapitaalkrachtige Gentse elite omstreeks het midden van de 13de eeuw.

Met *Mout sont vallant cil de Gant* beschikken wij over de oudste stedelijk-nationale lofzang in de Lage Landen. De Gentse elite van de erfachtige lieden was onversaagd, bijzonder hoffelijk, vrijgevig, hoofs en royaal en weelderig van leven. Zij hadden een verfijnde levensstijl en lieten hun geld rollen, zowel voor de anderen als voor zichzelf, waarbij zij heel wat afgunst en nijd ondervonden. Die lofzang aan de eigen identiteit is *mutatis mutandis* te vergelijken met een nationale hymne in meer recente tijden. Jammer genoeg schijnt het motet in de loop van de laatste (zes of zeven) eeuwen niet meer te zijn uitgevoerd. Wij hopen dat dit weldra wel het geval zal zijn.

Bron: Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel: *Cod. Guelf. 1099 Helmst.*, 212v, 213r; muzikale transcriptie: Mary Wolinski

---

²⁶ Auxerre was tijdens de middeleeuwen befaamd om zijn wijn. Op heden is de wijn-teelt er grotendeels verdwenen. Zie GARRIER, 1998, p. 697-698.

ALDUS STAET IN SCEPENEN BOUC...*
DE REGISTERS VAN DE GENTSE SCHEPENEN
VAN DE KEURE IN DE 14de EEUW

A. Nevejans

Alhoewel de registers van de schepenbanken in Gent reeds meer dan eens gebruikt zijn als belangrijk bronnenmateriaal voor een heel scala aan onderzoeksvelden, werden ze nog maar eens uitverkoren tot voornaamste bron voor ons onderzoek¹. In onderstaand artikel willen we graag de belangrijkste bevindingen hiervan naar voor brengen.

Tot nu toe werden de jaarregisters voornamelijk ter hand genomen omwille van de onschatbare informatie die gepuurd kan worden uit de inhoud van de geregistreerde akten. Onze vraagstelling betrof echter de vorm van de registers: hoe werden de akten opgesteld? Wie tekende ze op? Hoe werden de akten in de registers gerangschikt? Tot welk type behoren de registers? De registers werden bekeken als een relict van een werkzame stedelijke administratie en we wilden graag een betere kijk verwerven op de registratietraditie die in Gent in de loop van de 14de eeuw vorm krijgt. De beoogde resultaten werden bereikt aan de hand van een diplomatisch-paleografische analyse van zo'n 4000 geregistreerde oorkonden in de registers van de schepen van de Keure, gespreid over de 14de eeuw². De verzamelde gegevens werden gedeeltelijk met een elektronische databank verwerkt.

Voor we dieper ingaan op de resultaten van ons eigen onderzoek willen we niet onvermeld laten dat het beschouwd kan worden als een aanvulling op twee eerder uitgevoerde onderzoeken van D. Vandevelde en Ph. Lardinois. D. Vandevelde behandelde de oorsprong en de vroegste geschiedenis van de

---

* Ik zou hierbij graag prof. dr. Th. de Hemptinne en prof. dr. M. Boone willen bedanken voor het kritisch nalezen van voorafgaande versies van deze tekst.

¹ Dit onderzoek resulteerde in een licentiaatsverhandeling tijdens het academiejaar 2001-2002 aan de Rijksuniversiteit Gent: *Aldus staet in scepenen bouc... de administratie van de Gentse schepen van de Keure in de 14de eeuw*, Gent, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2001-2002, 114 p. (Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, promotor: prof. dr. Thérèse de Hemptinne)

² Voor het onderzoek werd concreet gebruik gemaakt van de registers 1339, 1343-1344, 1345-1346, 1349-1350, 1353-1354, 1357-1358, 1368-1369, 1378-1379, 1379, 1379-1380, 1382-1383 en 1389-1390. SAG, reeks 301.

ANNELIES NEVEJANS

Gentse stedelijke administratie en de studie van Ph. Lardinois omvatte de vrijwillige rechtspraak van de schepenen en de erfachtige lieden in Gent³.

De 14de eeuw was bijzonder woelig voor Vlaanderen en voor Gent in het bijzonder. De eeuw wordt grosso modo afgebakend door de perikelen rond de Guldensporenslag (1302) en de Vrede van Doornik waarmee de Gentse Oorlog (1379-1385) afgesloten wordt. De hele 14de eeuw lang raken wevers en volders in Gent geregeld met elkaar slaags en behalen beurtelings de overwinning. De wisselende coalities zorgen voor een regelmatige verandering in de samenstelling van het stadsbestuur. Daar bovenop komt nog een internationale dimensie daar Gent zich tussen de twee grootmachten Frankrijk en Engeland bevindt.

In 1301 krijgt het Gentse schepenbestuur zijn tweeledige structuur die het gedurende het Ancien Regime zal behouden. De stadsmagistraat bestaat vanaf dan uit twee schepencolleges met elk dertien leden: de schepenen van de Keure en de raadsheren van Gedele. Elke schepenbank kreeg eigen bevoegdheden. De schepenen van de Keure verenigden de drie traditionele machten (wetgevende, rechterlijke en bestuurlijke). De vrijwillige rechtspraak was een van de belangrijke prestigebevoegdheden die door de schepenen van de Keure uitgeoefend werd.

Het gaat hierbij om contracten van privaatrechterlijke aard, gesloten door minimum twee partijen waarbij een derde er authenticiteit aan verleent zonder betrokken partij te zijn. De Gentse schepenbank van de Keure was zo'n autoriteit waaraan men contracten kon voorleggen zoals verkopingen, schuldbekentenissen, huwelijkscontracten en dergelijke meer. Net zoals wij heden ten dage een notaris plegen in te roepen om authenticiteit aan een overeenkomst te verlenen. Dergelijke akten, verleden voor de schepenen van de Keure, werden in hun registers opgenomen. Op de registratieprocedure en waarde van de in de registers opgetekende akten komen we later terug.

Elk jaar op 15 augustus werd een nieuw schepencollege verkozen. Op dat moment werd ook een nieuw register begonnen. De registers bestaan uit één of meerdere katernen die op hun beurt bestaan uit in elkaar geschoven perkamenten folio's. Rond nagenoeg elk register zit een flap uit iets stugger perkament van minderwaardige kwaliteit. Pas in de loop van de 18de en 19de eeuw

---

³ Ph. LARDINOIS, *Diplomatische studie van de akten van vrijwillige rechtspraak te Gent van de XIIIe tot de XVe eeuw*, Gent, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1976, 124 p. (Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, promotor: prof. dr. W. Prevenier) en IDEM, "Symptomen van een middeleeuwse clan: de erfachtige lieden te Gent in de eerste helft van de 14de eeuw" in: *H.M.G.O.G.*, XXXI (nieuwe reeks), 1977, pp. 65-76; D. VANDEVELDE, *De middeleeuwse administratie van Gent: een diplomatische en paleografische studie van de stedelijke akten (1178-1350)*, Gent, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2000, 180 p. (Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, promotor: prof. dr. Th. de Hemptinne)

DE REGISTERS VAN DE GENTSE SCHEPENEN VAN DE KEURE

zijn de registers ingebonden in banden met een harde lederen kaft, waarbij de binder meestal meerdere jaren samen nam⁴.

De oudste registers van de Keure

Het oudste bewaarde register van de Keure dateert uit 1339, maar het vermoeden bestond dat de registratiepraktijk reeds eerder aangevat werd. Een diplomatische activiteit vindt meestal ingang op een tijdstip dat zich vóór het punt bevindt vanaf waar we documenten overgeleverd hebben die er een uiting van zijn. Daarom gingen we op zoek naar de oudste vermelding van een Gents schepenboek in andere bronnen. We verzamelden een groep veelal ongezegelde akten op perkament uit archieven die zich op het Rijksarchief in Gent bevonden⁵. Deze werden aangevuld met gelijksoortige akten die zich nog tussen de folio's van de geraadpleegde registers van de Keure bevonden. Het ging om akten van vrijwillige rechtspraak die voor de schepenen van de Keure in Gent werden verleden en waar onderaan de volgende formule op genoteerd staat: "Aldus staet in scepenen bouc van den selven jare folio ..."⁶. De oudste gevonden vermelding gaat terug tot het jaar 1328⁷. Er is echter een sterk vermoeden dat we deze registratiepraktijk reeds op een vroeger tijdstip moeten dateren. Het eerste decennium van de 14de eeuw lijkt een aannemelijke aanvangsperiode omdat in 1301 immers vrij ingrijpende wijzigingen hadden plaatsgevonden in de politieke structuur van de stad. Beïnvloeding van de werking van de stadsadministratie kan daar een vrij logisch gevolg van zijn geweest.

Het oudste overgeleverde register dateert uit 1339, maar nadien zijn er voor de 14de eeuw nog belangrijke hiaten. Dit register is een uitzonderlijk geval vanwege een onconventionele aanvangsdatum en de akten die er in opgetekend staan. Deze merkwaardigheden noopten ons ertoe een nieuwe datering voor het beloop van het register naar voor te schuiven. In de handgeschreven inventaris betreffende de reeks 301 in het Stadsarchief Gent (registers van de Keure) wordt dit register bestempeld als lopende over de periode 1339-1340,

---

⁴ In 1795 reeds werden verschillende jaren gehergroepeerd op aanwijzingen van de toenmalige secretaris van het stadsarchief Van Alstein. V. VAN DER HAEGHEN, *Inventaire des archives de la ville de Gand. Catalogue méthodique général*, Gent, 1886, p. 170.

⁵ Het gaat meerbepaald om de oorkondenschat van de volgende archieven die bewaard worden in het Rijksarchief Gent: Groenenbriel; Rijke Gasthuis; Rijke Klaren; Sint-Baafsabdij; Sint-Michiels; Sint-Veerle en de Ghellinck-Vaernewyck, afdeling Vaernewyck. Ons bestand bevat een honderdtal akten.

⁶ In de loop van de 14de eeuw is deze formule echter aan verandering onderhevig. De hier vermelde vorm is deze die pas vanaf ca. 1360 consequent wordt toegepast. In onze licentiaatsverhandeling vindt men een uitgebreide bespreking van de evolutie van deze formule.

⁷ RAG, Sint-Michiels, oorkonden, 18 oktober 1328 (n. s.).

omdat er zowel akten uit 1339 als uit 1340 in opgetekend staan⁸. Verkeerdelijk werd hier tot nu toe uit afgeleid dat het om een register ging voor het ambtsjaar 1339-1340. Op basis van paleografische en chronologische argumenten die hierna aan bod zullen komen menen wij echter te kunnen stellen dat het register opgesteld werd tijdens het ambtsjaar 1338-1339.

De aanvangsdatum van dit oudst bewaarde register is een uitzondering op de regel: het register vangt namelijk niet aan op 15 augustus zoals gebruikelijk was, maar wel op 20 mei 1339⁹. Voor de periode september 1339 – januari 1340 staat geen enkele akte genoteerd. Nadien volgen nog vier akten: twee uit februari 1340 en twee uit juli 1340. Wanneer men rekening houdt met de opvallende paleografische verschillen tussen de akten uit 1339 en die uit 1340, wordt het langzaamaan duidelijk dat een nieuwe datering van het register zich opdringt, ook de hiaten na augustus 1339 worden minder vreemd dan ze op het eerste zicht lijken.

Wanneer we de akten uit 1339 chronologisch ordenen, dan beslaan ze de periode tussen 20 mei en 13 augustus 1339. Dit lijkt er sterk op te wijzen dat het register oorspronkelijk slechts liep tot 14 augustus 1339, wat overeenkomt met het normale einde van een schepenregister en ambtsjaar. De aanvang van het register blijft natuurlijk ook dan nog onconventioneel en we hebben er helaas nog steeds geen passende verklaring voor kunnen vinden. In de literatuur omtrent die periode is geen enkele aanwijzing te vinden van bijzondere gebeurtenissen die zouden hebben plaatsgehad rond 20 mei 1339 en die doorslaggevend genoeg konden zijn om een nieuw register te beginnen. Het feit dat er een nieuw register werd begonnen kan op zich echter beschouwd worden als indicator voor mogelijke veranderingen kort voor het tijdstip van de aanvang van dit register. Vergeten we namelijk niet dat Gent op dat moment in een erg turbulente periode verkeerde – denken we aan het uitzonderingsregime onder Jacob van Artevelde – waardoor de lokale politiek verwickeld raakte in grotere internationale spanningen en het dus niet ondenkbaar is dat hieruit enige onregelmatigheden in de stedelijke administratie voortvloeiden. Voor de 14de eeuw vinden we ook in 1379 een gelijkaardige onconventionele aanvang van een schepenregister van de Keure. Hier is echter het eraan voorafgaande en het erop volgende register ook bewaard gebleven en weten we meer over de historische context¹⁰. De onstabiele periode na het uitbreken

⁸ De inventaris staat ter beschikking van de bezoekers in de leeszaal van het Stadsarchief Gent.

⁹ *"In nomine domini amen. Dit zijn de kennessen, vonnessen ende vorwaerden ghegheven ende ghedaen vor scepenen den her Jhanne Spelgiaerde ende zire ghezellen zonder termijn int jaer ons heeren doemen screef M° CCC° XXXIX° beghinende sdonresdaghes na sinxenen den XXten dach vander maent van meye"* SAG, reeks 301, band 1, 1339-1340, f1 r°.

¹⁰ Het jaar 1379 is samengesteld uit de volgende registers: a) voor de periode tot 14 augustus 1379: SAG, reeks 301, band 7, 1378-1379; b) voor de periode 15 augustus 1379 – 10 september 1379: SAG, reeks 301, band 7, 1379; c) voor de periode vanaf 21 december 1379: SAG, reeks 301, band 8, 1379-1380.

DE REGISTERS VAN DE GENTSE SCHEPENEN VAN DE KEURE

van de Gentse Oorlog in 1379 had een vrij lange onderbreking in de optekening in de registers tot gevolg alsook het in gebruik nemen van een nieuw register midden in het normale lopende ambtsjaar. Hier echter weten we dat tussen september en 21 december 1379 geen schepencollege actief was in Gent, maar het bestuur tijdelijk werd uitgeoefend door een college van hoofdmannen. Op 21 december, wanneer de gemoederen enigszins bedaard zijn, wordt een nieuw schepencollege aangesteld en begint men een nieuw register. Dit fenomeen komt nadien nog voor: ook in de loop van de 15de eeuw gebeurt het dat de schepenbank op een 'abnormaal' tijdstip wordt vervangen en er dan een nieuw register aangelegd wordt¹¹.

Om terug te keren naar de datering van het oudst bewaarde register, stellen wij voor om het voortaan aan te duiden als register mei 1339 – augustus 1339. De akten daterend uit 1340 zijn te gering in aantal en liggen qua datum te ver uit elkaar om van een voortzetting van de registratiepraktijk te kunnen spreken. Deze akten zijn vermoedelijk mede door de woelige omstandigheden of door onnauwkeurigheid terecht gekomen op de folio's van het register uit 1339. Bovendien komt een schepenregister steeds overeen met de ambtstermijn van een bepaald schepencollege en aangezien de schepenbank in augustus 1339 volgens de normale gang van zaken gewisseld werd – en de akten uit 1340 bijgevolg voor een ander corps werden gebracht dan die van 1339 – is het weinig waarschijnlijk dat de schepenen van het ambtsjaar 1339-1340 het register van hun voorgangers continueerden¹². Uit bovenstaande bewering en de hypothese omtrent de periodisering van het register mei 1339 - augustus 1339, volgt een nieuwe hypothese, namelijk dat het eigenlijke register voor het ambtsjaar 1339-1340 verloren is gegaan. Die stelling lijkt bevestigd te worden door een akte van 23 maart 1340 (n.s.) die we terugvonden in het archief Rijke Klaren in het Rijksarchief te Gent¹³. Deze akte heeft onderaan een vermelding dat ze opgenomen werd in het overeenkomstige 'scepnen bouc', maar ze wordt niet teruggevonden in de groep akten van 1340 die in het register mei 1339 – augustus 1339 staan opgetekend. Deze akte stond dus vermoedelijk wel in het niet-overgeleverde register 1339-1340.

---

¹¹ Zie hiervoor J. HAEMERS, *Diversche wonderlic zaken. De Gentse opstand van 1449-1453*, Gent, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2002. (Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, promotor: prof. dr. M. Boone) Er wordt momenteel een publicatie van deze verhandeling voorbereid.

¹² We vinden geen uitzonderlijke notities bij de schepenlijsten voor de ambtsjaren 1338-1339 en 1339-1340 opgenomen in een veertiende-eeuws memorieboek. Universiteitsbibliotheek Gent, handschrift 2554. Zie ook A-L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de tot 16de eeuw)*, Gent, M.G.O.G., 1998, 390 p.

¹³ RAG, Rijke Klaren, oorkonden, 85 (23 maart 1340 (n.s.))

De plaats van de registers van de Keure in het stadsboekwezen

Het is ook boeiend om weten welke plaats de registers van de Keure innemen binnen de stadsadministratie, of met andere woorden welke waarde ze hebben. De functie van de registers en de manier waarop ze bijgehouden worden, bepaalt ook tot welke internationale registratietraditie we ze kunnen rekenen. Laten we daarom eerst deze tradities overlopen, om daarna in te gaan op de registratieprocedure die gevolgd werd door de administratie van de Gentse schepenen van de Keure in de 14de eeuw.

We kunnen drie grote registratietradities onderscheiden die grosso modo overeenkomen met geografische kerngebieden: de Noord-Franse regio, de Noord-Duitse regio en de Zuid-Duitse regio.

In de Noord-Franse regio maakt men geen gebruik van een of andere vorm van een stadsboek, maar registreert men door middel van bewaring van chirografen. De chirograaf is een bijzondere vorm van oorkonding waarbij de tekst van de akte meerdere malen op een zelfde vel perkament geschreven wordt, gescheiden door een devies. Het vel perkament wordt dan volgens een onregelmatig patroon doorgesneden dwars door het devies en de verschillende akten worden aan de betrokken partijen meegegeven. De oorkonders die louter als authenticiteitverlenende instantie optraden, hielden ook een akte bij. Bij betwisting van de in de akte beschreven rechtshandeling of de echtheid van het document kunnen de stukken aan elkaar gepast worden volgens een uniek patroon en zo het bewijs van authenticiteit leveren. Ten gevolge van het feit dat de oorkondende instantie zijn delen van de *carta partita* of chirograaf bewaarde is dit een vorm van registratie en kan het als een alternatief systeem ten opzichte van de hierna besproken stadsboeken beschouwd worden. Het systeem van de chirograaf werd vooral gebruikt in de Noord-Franse regio. In Gent maakten de erfachtige lieden en de ambachtsdekens gebruik van dit systeem¹⁴. De stadsschepenen gebruikten de *carta partita* eventueel ook voor akkoorden met andere steden¹⁵.

Vanaf de tweede helft van de 13de eeuw duikt er echter een nieuw administratief document op in de Duitse regio. De stadsschepenen beginnen met het aanleggen van stadsboeken, waarin onder andere akten van vrijwillige rechtspraak integraal of in verkorte vorm worden opgetekend. De grote groep stadsboeken kan echter opgesplitst worden in twee specifieke subgroepen met eigen kenmerken en een eigen terminologie, namelijk de registers en de pro-

¹⁴ Ph. LARDINOIS, *art. cit.*, passim & M. BOONE in: *Statuts individuels, statuts corporatifs et statuts judiciaires dans les villes européennes (moyen âge et temps modernes*, Leuven, 1996.

¹⁵ D. VANDEVELDE, *op. cit.*, p. 134.

DE REGISTERS VAN DE GENTSE SCHEPENEN VAN DE KEURE

tocollen. We zullen beide types verder toelichten.

De registers vinden we voor het eerst terug in de Noord-Duitse regio, meer bepaald het gebied aan de beneden-Rijn en het Saksische rechtsgebied¹⁶. Naast de aflevering van gezegelde oorkonden ontstaat daar het parallelle en evenwaardige systeem van de optekening in registers. Ze ontwikkelden zich uit het systeem van de Schreinskarten, een systeem dat onder andere in gebruik was in Keulen in het midden van de 12de eeuw¹⁷. Door het samenvoegen van meerdere perkamenten folio's ontwikkelde dit systeem zich tot een boekvorm. Deze registers bevatten voornamelijk akten van vrijwillige rechtspraak verleden voor de stadsschepenen. Tegen ca. 1250 zijn deze stadsboeken doorgedrongen in nagenoeg de hele Noord-Duitse regio. Vanuit dit gebied verspreidde de registratietraditie zich verder naar het noorden en zuidoosten¹⁸. De Hanzesteden namen nagenoeg alle de traditie van het bijhouden van registers over. Via handelsroutes werd die ook overgebracht naar steden als Kampen¹⁹, behorend tot het stedelijk netwerk van de Hanze, en Gent, een belangrijk handelscentrum waar onder andere Rijnwijn werd verhandeld. Kampen zou de eerste stad in Overijssel zijn waar het stadsboekstelsel ingang vond; van daaruit werd het naar andere steden in de provincie verspreid waarbij ook het parallelle en evenwaardige optekeningssysteem van de gezegelde schepenbrief behouden bleef.

Wij opteerden er voor om de term 'register' enkel in de enge zin van het woord toe te passen op boeken waarin eerste redacties van akten werden opgetekend en waar het bijgevolg gaat om de enige schriftelijke neerslag van een rechtshandeling. Het zijn dus de originelen zelf die in de registers staan opgetekend met alle vereiste diplomatische onderdelen van een akte in hun volledige vorm.

In de bronnen zelf wordt wat wij zopas gedefinieerd hebben als register gemeenzaam betiteld als 'bouc'. Zo bestaan de stadsboeken van de schepenen van de Keure in Gent eigenlijk uit verschillende registers die later samen ingebonden werden. In de 14de eeuw bestaan ze onder andere uit een 'scepene bouc' – de eigenlijke registers van de Keure waarin voornamelijk akten van vrijwillige rechtspraak staan opgetekend en die het voorwerp van onze studie vormden – een 'bouc van den blivene' en een 'bouc van den verboden'²⁰. Oorspronkelijk waren al deze 'boucen' bedoeld als afzonderlijke registers en

---

¹⁶ O. REDLICH, *Die Privaturkunden des Mittelalters*, München, 1967, p. 200.

¹⁷ O. REDLICH, *op. cit.*, p. 187.

¹⁸ O. REDLICH, *op. cit.*, p. 189-191.

¹⁹ Voor een analyse van de Kampense stadsboeken kan u terecht bij J. A. KOSSMANN-PUTTO, *Kamper schepenakten 1316-1354*, Zwolle, 1955, pp. 1-104.

²⁰ Wat de functie van de 'boucen van den blivene' was is nog steeds geen uitgemaakte zaak. Het gaat om zeer slordige notities die slechts een paar regels beslaan en in de meeste gevallen enkel bestaan uit een dispositio. Het 'bouc van den verboden' bevat de voorgeboden van de stad, die zijn stedelijke ordonnaties en reglementen uitgevaardigd door de baljuw en de stadsmagistraat.

niet als rubrieken van één en hetzelfde register zoals de huidige toestand van de registers van de Keure zou kunnen doen vermoeden.

In tegenstelling tot de registers die in de meeste gevallen nagenoeg de volledige akte opnemen en vaak ook de functie van 'Ersatz der Urkunde' vervullen – we komen hier later nog op terug – bevatten protocollen enkel de minuten van de akten. Deze korte, zakelijke notities omtrent inhoudelijke bijzonderheden van de overeenkomst dienen als basis voor het uitwerken van volwaardige, gezegelde schepenakten. In de protocollennotities worden alle vaste formuleringen achterwege gelaten. Deze worden pas bij de opmaak van de volwaardige schepenakte aangevuld aan de hand van een formulier. Voor zover we hebben kunnen vaststellen worden protocollen vaker bijgehouden in het Latijn dan in de volkstaal in een periode dat deze laatste al vrij frequent gehanteerd wordt voor de vrijwillige rechtspraak en in sommige registers.

Het protocollensysteem ontwikkelde zich in de Zuid- en Midden-Duitse regio. Alhoewel Gent het registersysteem overnam, kan deze stad niet, zoals Kampen, beschouwd worden als een nieuwe kern, daar andere Vlaamse steden het protocollensysteem overnamen (o.a. Brugge²¹). Ook de steden in het hertogdom Brabant (o.a. Leuven, Mechelen, 's-Hertogenbosch, Antwerpen en vermoedelijk ook Brussel) nemen de zuid- en middenduitse traditie van de protocollen over. In deze gebieden blijven de stadsboeken slechts 'begeleiders' van de gezegelde schepenbrieven²².

We gaan nu even dieper in op de specifieke eigenschappen van de Gentse schepenregisters van de Keure.

De registratieprocedure

De definitie die H. Nélis geeft voor schepenregisters gaat niet op voor de Gentse registers van de Keure²³. In de eerste plaats staan niet alle akten die voor de schepenen verleden werden, opgetekend in deze registers. Bovendien staan ze er ook niet chronologisch in genoteerd, wat in verband kan worden gebracht met de eventuele registratieverplichting en –procedure die we zodadelijk zullen toelichten.

Voor de 14de eeuw kunnen we met vrij grote zekerheid stellen dat er geen registratieverplichting bestond voor de schepenen van de Keure. De registra-

²¹ A. SCHOUTTEET, *De klerken van de vierschaar te Brugge, met inventaris van hun protocollen*, Brugge, 1973, 319 p.

²² O. REDLICH, *op. cit.*, p. 200.

²³ Volgens H. Nélis hebben de schepenregisters de vorm van een boek en bevatten ze in chronologische volgorde alle akten afgeleverd door de schepenen. H. NELIS, "Etude diplomatique sur la juridiction gracieuse des échevins en Belgique (1150-1300)" in: *Annales de la Société d'Emulation Bruges*, LXXX, 1937, pp. 1-49.

DE REGISTERS VAN DE GENTSE SCHEPENEN VAN DE KEURE

tie gebeurde op verzoek van de partijen als bijkomende garantie tot bewaring van de akte:

*"In vastenessen ende ghedinckenessen der eweleker waerheden hebben wij dit aldus doen registreren inden bouc van onser scepdomme[...]"*²⁴.

Er dient bijzondere aandacht besteed te worden aan een afzonderlijke groep geregistreerde akten, de zogenaamde *recoorden*. Hiermee worden in de registers van de Keure die akten bedoeld die in eerste instantie gepasseerd werden voor een andere stedelijke instantie (erfachtige lieden, vindere, ...), maar die naderhand voor de schepenen van de Keure worden gebracht om ze alsnog in hun registers te laten opnemen. De meest gebruikte inleidende formulering voor een akte waarvan *recoord* gedaan wordt, heeft een vorm gelijkend aan deze in het volgende voorbeeld:

*"dat Gherard van Rimmea de Blaeuwere ende Willem Stoemnaer gaven in recorde Jacob Willebarde, her Willeme den Wulslaghere ende haren ghezellen scepenen dat sij als erfachtige liede in Ghend gheroupen waren ende stonden over alsulke kennesse als de cyraographe die sire af overgaven inhilden die hier naer volghen van worde te worde"*²⁵

Ook hier kan er geen sprake zijn van een registratieverplichting door deze instanties ten aanzien van de schepenen van de Keure om eventueel controle uit te oefenen. Het zijn de betrokken partijen die bijkomende garanties wensen en hun akten laten registreren. Bij een chirograaf voor erfachtige lieden bijvoorbeeld wordt de authenticiteit gewaarborgd door het unieke knip- en paswerk van de chirograaf en door de erfachtige lieden die als getuigen mee de akte waarmerkten. Een akte kan echter verloren raken of vernietigd worden en de getuigen hebben ook niet het eeuwige leven. Bijgevolg zoeken de partijen hun heil in de schepenboeken en laten ze hun akte registreren: onmiddellijk of nadat reeds een getuige overleden is ('*wedergader*').

Aangezien er dus geen sprake kan zijn van een registratieverplichting, vinden we niet alle akten, die ooit voor de schepenen zijn gebracht, terug in hun registers. Bijgevolg kunnen we ook niet weten hoeveel akten per dag voor de schepenen 'passeerden'.

De weg die een akte aflegde alvorens ze in het schepenregister terecht kwam, is niet voor iedere akte dezelfde. Zoals we hierboven reeds aanhaalden kwamen er ook akten in terecht die aanvankelijk voor een andere instantie waren gebracht. Deze akten worden bij opname letterlijk overgepend met toevoeging

²⁴ SAG, reeks 301, band 3, 1368-1369, f52 v°.

²⁵ SAG, reeks 301, band 3, 1368-1369, f13 r°.

van een extra intitulatio²⁶, notificatio²⁷, dispositio²⁸ en datatio²⁹ waarin respectievelijk wordt vermeld welke schepenen de opname goedkeurden, aan wie de akte kenbaar wordt gemaakt, de omstandigheden die aanleiding gaven tot registratie en de registratiedatum. Een belangrijke groep akten is ook deze waarvan we een exemplaar overgeleverd hebben op een los ongezegeld stuk perkament. Dergelijke akten werden eerst in het klad opgesteld en werden in een eerste net-versie genoteerd op een stuk perkament. De versie op het perkament vormde de basis voor de tekst in het register³⁰. De akte bleef zolang in het register zitten tot ze op de voorziene plek was gekopieerd. Nadien konden de partijen de akte die op het losse stuk perkament geschreven stond, ophalen. Het gebeurde wel eens dat dit door omstandigheden niet gebeurde en dan bleven de akten tussen de folio's zitten. Alhoewel deze door ons zo genoemde 'losse akten' eigenlijk tot stand kwamen vóór de versie die in het schepenregister genoteerd staat, werden ze binnen de administratie beschouwd als afschriften. Hun waarborg bestond enkel uit het feit dat ze geregistreerd stonden in het schepenregister. Bijgevolg kunnen de schepenregisters beschouwd worden als een 'Ersatz der Urkunde', zoals O. Redlich dit type stadsboeken omschrijft. Naast de registratie worden echter nog steeds gezegelde oorkonden uitgereikt door de schepenen.

Als we onze hypothese volgen, dan werden er dus blanco plekken gelaten tussen de akten in de registers om later eventueel te registreren akten op over te pennen. We zien dan ook dat de sribenten af en toe een misrekening maakten wat de voorziene plaats voor een akte betreft daar de akten bij latere toevoeging er soms echt tussen gekriebeld moeten worden.

Aangezien sommige akten slechts na verloop van tijd in de registers van de Keure genoteerd worden, kennen de opeenvolgende akten geen strikt chronologisch verloop. Grosso modo kunnen we echter wel een stijgende tijdslijn ontdekken wanneer we de data van de akten zouden uitzetten in een grafiek. Dit kan het gevolg zijn van het feit dat er een vastgestelde termijn bestond gedurende dewelke men een akte alsnog kon laten registreren in het schepenboek. Voor de registers van de Keure is dergelijke bepaling in geen enkele veertiende-eeuwse normatieve tekst terug te vinden, voor de staten van goed

²⁶ In de intitulatio wordt de identiteit van de oorkondende instantie aangegeven.

²⁷ De notificatio geeft aan aan wie de rechtshandeling kenbaar gemaakt wordt.

²⁸ In de dispositio wordt de eigenlijke rechtshandeling (gedetailleerd) weergegeven.

²⁹ De datatio geeft in principe de plaats en het tijdstip waar waarop de akte opgesteld of afgeleverd werd.

³⁰ De tekst van de akte is letterlijk dezelfde op de 'losse akte' als in het register, op een klein zinnetje onderaan de 'losse akte' na. Daar staat meestal enkele regels lager dan de tekst van de eigenlijke akte een formule in hiernavolgende vorm: "*Aldus staet in scepenen bouc vanden selven jaere...*", eventueel met een folioreferentie naar het overeenkomstige register erbij.

DE REGISTERS VAN DE GENTSE SCHEPENEN VAN DE KEURE

van de schepenen van Gedele was een termijn van 40 dagen vastgelegd in het Gentse gewoonterecht. Ten gevolge van deze regelingen ontstonden kleine verschuivingen in het strikte chronologische verloop van de geregistreerde akten.

De waarde & functie van de registers binnen de Gentse stadsadministratie

We stelden hoger reeds dat de registers van de schepenen van de Keure in Gent in de 14de eeuw beschouwd kunnen worden als een 'Ersatz der Urkunde'; de registers nemen als het ware de plaats in van een gezegelde oorkonde. Hiermee zijn we beland bij de discussie omtrent de waarde en de rechtsgeldigheid van de registers en hun functie als bewaarplaats van het geheugen. Voor sommige geregistreerde akten werd nog een afschrift uitgereikt, met een minimumvorm aan validatie (enkel bestaande uit de vermelding dat de akte geregistreerd staat), maar andere bestaan meer dan waarschijnlijk enkel in hun geregistreerde vorm in de registers. Vooral voor de uiterst korte akten over onder meer borgstellingen en schuldbekentenissen, die in de registers slechts een paar regels innemen, lijkt het hoogst onwaarschijnlijk dat telkens ook een oorkonde werd uitgereikt.

Aangezien de echtheid van de afgeleverde 'losse akten' enkel gewaarborgd wordt door het feit dat ze geregistreerd staan, volgt hieruit dat de registers de eigenlijke en rechtsgeldige versie van de akten bevatten en de volle waarde bij hen ligt. Zolang de afschriften niet ook effectief geregistreerd waren, werden ze in de registers bewaard en niet afgeleverd aan de betrokken partijen. We vinden nog voorbeelden van dergelijke akten die om onbekende redenen nooit geregistreerd zijn geraakt tussen de folio's van de betreffende registers³¹. Sommige van deze losse akten werden wel effectief geregistreerd, maar beleven toch bewaard in de registers omdat de partijen verwaarloosden om ze op te halen³². In de registers zelf wordt geen onderscheid gemaakt tussen akten waarvan wel een afschrift werd afgeleverd en deze waarvan enkel een versie in het register bestond. Er wordt nergens een formule of teken aangebracht om aan te geven dat er een afschrift werd gemaakt.

Uit het bovenstaande kunnen we dus besluiten dat de registers van de schepenen van de Keure als volledige Ersatz dienen voor een groep akten die verder geen afschriften kent of ongevalideerde afschriften en bovendien een deel van de waarborg overneemt van gezegelde akten of chirografen doordat de registers een bijkomende garantie bieden wanneer deze akten ook nog geregistreerd worden in de schepenregisters.

---

³¹ Bijvoorbeeld de akte met datum 9 augustus 1379 (n.s.) - SAG, reeks 301, band 7, 1379, tussen f6 en f7- vinden we noch in het vermelde register van de Keure, noch op een andere plaats in een ander register.

³² Een voorbeeld: een akte gedateerd op 11 mei 1369 (n.s.) - RAG Sint-Baafs, oorkonden, nr 1164 - staat geregistreerd in het register van het overeenkomstige ambtsjaar, SAG, reeks 301, band 3, 1368-1369, f 39 r°.

De vernieuwingen binnen de stedelijke administratie, zoals het in gebruik nemen van schepenregisters aan het begin van de 14de eeuw, waren ongetwijfeld het gevolg van veranderingen in de maatschappelijke context.

Ongeveer vanaf het moment dat de stad over eigen klerken beschikt, aan het einde van de dertiende eeuw, neemt ook het aantal akten van vrijwillige rechtspraak, 'gepasseerd' voor de schepenen van de Keure enorm toe, getuige hiervan de schepenregisters. De vragen rond het ontstaan van de schepenregisters is echter als die van de kip en het ei: is het de mogelijkheid om de akten te laten registreren en de daarmee gepaard gaande rechtszekerheid die ervoor gezorgd heeft dat steeds meer mensen een beroep gingen doen op de stadsadministratie voor het verlijden van hun akten, of is het juist de toename van akten van vrijwillige rechtspraak die de stadsklerken ertoe gedwongen heeft om een nieuw administratief middel in het leven te roepen? Vermoedelijk is het het laatste, aangezien we ook op andere vlakken kunnen spreken van een professionalisering en efficiëntere aanpak, zoals de uniformisering en vereenvoudiging van de structuur, formuleringen en het schrift dat voor het opstellen van de akten van vrijwillige rechtspraak gebruikt wordt.

Ook de politieke factor heeft voor een versnellingsfase in het ontwikkelingsproces van de stedelijke administraties gezorgd. De periode 1280-1305 waarin de macht van het patriciaat gebroken wordt en ook andere sociale groepen toegang krijgen tot het stadsbestuur, ziet W. Prevenier onder andere als een belangrijke impuls voor het ontstaan van nieuwe vormen van registratie³³. In de loop van de 14de eeuw wordt de toegang tot de diensten van de schepenen inzake vrijwillige rechtspraak eenvoudiger. Getuige hiervan de brede waaier aan transacties en sociale lagen in de registers van de Keure.³⁴

Gebruikte afkortingen:

HMGOG	Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent
MGOG	Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent
RAG	Rijksarchief Gent
RUG	Rijksuniversiteit Gent
SAG	Stadsarchief Gent

³³ W. PREVENIER, "Les sources de la pratique judiciaire en Flandre du XIIe au Xve siècle, et leur mise en œuvre par les historiens" in: C. GAUVARD en J. CHIFFOLEAU (red.), *Pratiques sociales et politiques judiciaires dans les villes de l'Occident européen à la fin de Moyen Age*, Rome, 2003 (ter perse), passim.

³⁴ We kunnen reeds meedelen dat E. Vanden Eeckhoudt een licentiaatsverhandeling voorbereidt over de paleografische kant van de registers van de Keure en de scribenten in dienst van de stad (RUG, Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, promotor: prof. dr. Th. de Hemptinne).

LITTÉRATURE 'DE COUR' ET PUBLIC 'BOURGEOIS' À LA FIN DU MOYEN AGE: UN MANUSCRIT INCONNU DU *TEMPLE DE* *BOCACE* DE GEORGE CHASTELAIN¹

Eric Balthau et Graeme Small

En 1886, Adolphe Florimond Ghislain, comte de Ribaucourt et baron de Laarne², déposa aux Archives de l'État à Gand les archives de la seigneurie de Laarne (Belgique, prov. Flandre orientale, arr. Termonde, cant. Wetteren)³. L'accord de 1886 entre le comte de Ribaucourt et les Archives de l'État n'avait trait qu'aux archives des institutions publiques de la seigneurie, les archives à caractère privé demeurant donc au château⁴. Cette dernière collec-

¹ Nous tenons à remercier M. Paul de Pessemier 's Gravendries, administrateur de l'Association Royale des Demeures Historiques de Belgique et directeur du château de Laarne, de nous avoir donné l'occasion d'étudier le manuscrit; dr. Rik Opsommer, archiviste de la ville d'Ypres, et M. le professeur dr. Paul Trio (Université Catholique de Louvain/ Courtrai) pour des données bibliographiques concernant la famille Lansaem; M. le professeur dr. Paul Van Peteghem (Université Catholique de Nimègue) pour des données biographiques sur François de Cortewille; M. Kristof Papin (Beernem) pour des renseignements sur les familles Lansaem et de Haze; M. Antoon Afschrift (Laarne) pour des renseignements sur la famille Walrave; Mlle Leen Charles, archiviste de la ville de Gand, de nous avoir fourni un microfilm du manuscrit; Mme Elodie Lecuppre pour la correction du texte français. Abréviations: ADN: Archives départementales du Nord; ACL: Archives du château de Laarne; AGR: Archives générales du Royaume; AVG: Gand, Archives de la ville de Gand.

² Adolphe Florimond Ghislain Christyn de Ribaucourt, comte de Ribaucourt, baron de Laarne (? 16 août 1837 - 27 août 1911); H. DOUXCHAMPS, J. LEFÈVRE, *La famille Christyn de Ribaucourt*, Recueil généalogique et héraldique XXXIX, Bruxelles, 1989, p. 462-529; J. L. DE PAEPE, C. RAINDORF-GÉRARD (dir.), *Le Parlement belge 1831-1894*, Académie royale de Belgique. Commission de la biographie nationale, Bruxelles, 1996, p. 62.

³ Gand, Archives de l'État, Eigen archief, briefwisseling, nr. 1926. M. D'hoop, archiviste, reçut les archives à Gand le 30 juin 1887. Le 22 février 1980, M. Eric Van Steenkiste déposa un censier de la seigneurie de Laarne de 1506 (Beveren, Archives de l'État, fonds Oud archief Laarne, nr. 519); cf. Gand, Archives de l'État, Register van aanwinsten, no. 1980/4. La provenance de ce censier n'était pas mentionnée. Vu l'ancienne numérotation (voir note 12) il provient sans aucun doute du château de Laarne.

⁴ Déjà au XIXe siècle quelques auteurs avaient signalé l'importance des archives reposant au château de Laarne; cf. PH. BLOMMAERT, *Notice sur le château de Laerne*, Gand, 1838, p. 13; J. BROECKAERT, *Geschiedenis van Wetteren, gevolgd van eene historische schets der omliggende gemeenten*, Gand, 1862, p. 238-239; F. DE POTTER, J. BROECKAERT, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, 4e série, tome I, Gand, 1889, Laarne, *passim* (surtout p. 53, no. 2), comportant l'édition de plusieurs pièces d'archives datant des XVe et XVIe siècles. Pour l'histoire des archives du château de Laarne voir E. BALTHAU, *Archief over het archief. Het neerleggen van het archief van de heerlijkheid Laarne bij het Rijksarchief te Gent 1885-1887*, *Castellum*, XVIII, n° 3, 2001, p. 22-38.

tion, qui est restée à Laarne après le transfert de la propriété par la famille de Ribaucourt à l'Association Royale des Demeures Historiques de Belgique en 1953, fait l'objet aujourd'hui d'un projet d'inventaire⁵. Au cours de ce travail il est apparu que, parmi ces archives privées de Laarne, se trouvait un manuscrit jusqu'ici inconnu du *Temple de Bocace* de George Chastelain († 1475), poète et chroniqueur officiel des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire⁶.

Le *Temple de Bocace* fut peut-être l'oeuvre en prose la plus connue du vivant de son auteur⁷. Achievé vers 1465 et inspiré par des traductions d'oeuvres de Jean Boccace assez répandues en France, ce texte fut rédigé à l'intention de la malheureuse reine d'Angleterre, Marguerite d'Anjou, qui visita la cour de Philippe le Bon en 1463 pendant sa longue période d'exil⁸. En raison de l'intérêt porté par des romanistes et des historiens aux 'opuscules' de Chastelain⁹, et surtout pour compléter la belle édition du *Temple de Bocace* de Suzanna Bliggenstorfer¹⁰, nous avons cru utile de donner une description physique du volume de Laarne, d'en comparer le contenu aux seize autres manuscrits et à

⁵ La publication de P. DEVOS, *Het kasteel van Laarne*, Kleine kultuurgidsen, éd. Provincie Oost-Vlaanderen, Gand, 1995 est surtout une analyse architecturale mais très incomplète de l'histoire du château.

⁶ Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 593.

⁷ GEORGE CHASTELAIN, *Le Temple de Bocace*, éd. SUSANNA BLIGGENSTORFER, Romanica Helvetica 104, éditions Francke, Bern, 1988, p. 23. Cette édition remplace *Oeuvres de Georges Chastelain*, éd. baron J. KERVYN DE LETTENHOVE, vol. 7, Bruxelles, 1865, p. 75-143.

⁸ H.E. MAURER, *Margaret of Anjou. Queenship and Power in Late Medieval England*. Woodbridge/Rochester, 2003. Voir aussi J. HUIZINGA, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, ed. A. VAN DER LEM, Amsterdam, 1997²¹, p. 357.

⁹ Pour une bibliographie récente voir G. SMALL, *George Chastelain and the Shaping of Valois Burgundy. Political and Historical Culture at Court in the Fifteenth Century*, Royal Historical Society. Studies in History, new series, Woodbridge/Rochester, 1997, p. 249-292, à laquelle il faut ajouter deux éditions en préparation: les *Douze dames de Rhétoriques* (Dr David Rowling, Exeter), et *l'Exposition sur vérité mal prise* (Professeur Jean-Claude Delclos, Clermont-Ferrand).

¹⁰ Dans ce qui suit nous renvoyons à cette édition en citant la page et la ligne ou les lignes du texte. Il est à noter que les deux autres manuscrits du texte en mains privées, à savoir E (Evanston, Illinois, USA) et P5 (Paris, collection privée), n'ont pas pu être étudiés en détail: S. BLIGGENSTORFER, *o.c.*, p. 101.

UN MANUSCRIT INCONNU DU TEMPLE DE BOCACE

l'édition ancienne de 1517¹¹, et d'en rechercher la provenance. À ce dernier égard, le manuscrit semble constituer un rare exemple d'un texte destiné à la cour qui trouva son public en ville.

* * *

Le manuscrit de Laarne comporte 41 folios de papier non foliotés, plus un feuillet de garde, reliés sous une simple couverture d'origine qui consiste en une feuille de parchemin. À l'extérieur de la couverture on lit:

*Een oud geschrift van
Anselmus D'oostendorp
inhoudende eenige godvrugtige
dingen n° 90* ¹²

Sur le feuillet de garde on trouve plusieurs inscriptions:

Joos Lamsaem

*Nimum nemo quis confidat secundis
Nemo desperet meliora lapsis* ¹³

---

¹¹ S. BLIGGENSTORFER, *o.c.*, p. 47: Aberystwyth, National Library of Wales, ms. 5025 B; Bruxelles, Bibliothèque royale, ms. 10485; Bruxelles, Bibliothèque royale, ms. 21521-31; Evanston (Illinois, USA), collection privée; Florence, Bibliotheca Laurenziana, ms. Mediceo-Palatino, 120; Londres, British Library, ms. Add. 20809; Londres, British Library, ms. Add. 28789; Londres, British Library, ms. Harley 4402; Lille, Bibliothèque municipale, ms. 336; Paris, Bibliothèque Nationale, ms. ancien fonds français 1163; Paris, Bibliothèque Nationale, ms. ancien fonds français 1226; Paris, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 4140; Paris, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 4813; Paris, collection privée; Rouen, Bibliothèque municipale, ms. 1234; Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Reg. lat. 1520; Paris, édition Galliot Du Pré, 1517.

¹² J. BROECKAERT, *Geschiedenis van Wetteren, gevolgd van eene historische schets der omliggende gemeenten*, Gand, 1862, p. 239 est le premier à mentionner le manuscrit et le texte sur la couverture. Selon BLOMMAERT, *Notice*, p. 13, un inventaire des archives du château de Laarne fut dressé par "feu M. Walrave". Il s'agit de Pieter Joseph Walrave (? Laarne, 19 novembre 1774 - † Laarne, 8 novembre 1831), administrateur foncier du baron de Laarne, secrétaire et receveur (1830-1831) de la commune de Laarne. Alors le texte et la cote sur la couverture sont probablement de sa main. Nous n'avons pas retrouvé cet inventaire. L'existence de l'inventaire de Walrave, 'le père du bourgmestre actuel', est néanmoins attestée par une lettre de M. D'hoop, archiviste aux Archives de l'État à Gand, du 8 juin 1886; Gand, Archives de l'État, Eigen archief, briefwisseling, nr. 1926.

¹³ LUCIUS ANNAEUS SENECA, *Thyestes*, 615-616: *Nimum nemo quis confidat secundis nemo desperet meliora lapsis*.

[ ]
[ ]

*Trahit sua quemque voluptas*¹⁴

Pour Joues Lamsaem vriend

*Je suis à Anselme d'Oestendorp conseiller du Roy
notre sire et son recepveur general de Cassel et
Bois de Nieppe, actum au chasteau de la Motte aud(i)t
Bois le quinziesme de febvrier seize cens vingt six.
Loyal et constant 1626*

On peut discerner trois écritures dans ces inscriptions. La première ligne est une signature et peut être considérée comme l'autographe d'un des propriétaires du manuscrit. Il en va de même pour les cinq dernières lignes qui datent de 1626. La partie centrale - composée des vers de Virgile et de Sénèque et d'une dédicace - est d'une autre main, sans doute de la même période que celle de la première inscription du feuillet de garde, c'est-à-dire de la fin du XVe ou du début du XVIe siècle.

Les folios du volume (293 x 215 mm) sont répartis en quatre cahiers dont la composition (1-3⁶, 4⁴) est confirmée par l'existence de signatures (visibles aux ff. 11v, 23v, 35v) et de réclames. Il y a un seul filigrane, une lettre p gothique avec fleuron à quatrefeuille, analogue à Briquet no. 8593 mais en apparence identique à Piccard IX, 1091¹⁵. Le texte est présenté de façon régulière en 25 longues lignes (justification: 194 x 109 mm). La réglure est tracée à l'encre rouge à l'aide de piqûres. L'écriture, d'une seule main d'un bout à l'autre du volume, est du type dit 'bâtarde bourguignonne'. La décoration du volume est très modeste, et se limite à de simples initiales peintes en encre rouge d'une hauteur de deux lignes, et de rares en-têtes en encre noire. Il n'y a pas de miniatures mais des espaces vides furent épargnés aux endroits

---

¹⁴ PUBLIUS VERGILIUS MARO, *Bucolica*, II, 65: *florentem cytisum sequitur lasciva capella, te Corydon, o Alexi: trahit sua quemque voluptas*.

¹⁵ C.M BRIQUET, *Les filigranes*, 2 éd. (Leipzig, 1923); G. PICCARD, *Die Wasserzeichen Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart, Findbuch IV (Wasserzeichen P)* (Stuttgart, 1977), IX, 1091 (Utrecht, 1478). Voir aussi le filigrane IX, 1109 (Roermond, 1478).

UN MANUSCRIT INCONNU DU TEMPLE DE BOCACE

où le texte aurait pu en être pourvu¹⁶. Malgré les lectures erronées et les omissions signalées ci-dessous, le copiste avait de bonnes intentions comme en témoignent les corrections qu'il a insérées à plusieurs endroits¹⁷. Il s'agit donc d'un volume correct, mais non pas d'un volume de luxe.

Le texte du *Temple de Bocace* occupe la totalité du manuscrit¹⁸. Il n'y a aucune indication du titre du texte, ni du nom de l'auteur¹⁹. Comme dans d'autres manuscrits, la majorité des en-têtes qui se trouvaient dans l'archétype sont absents dans celui de Laarne²⁰. Par contre, notre volume se distingue des autres versions par quatre lacunes qui se situent toutes au début de la partie centrale du texte, c'est à dire dans le 'mystère' où l'acteur, étant entré dans le Temple, voit défiler un cortège de grands personnages qui ont subi des revers ou des désastres politiques et personnels comparables à l'infortune de Marguerite d'Anjou. Il semble bien que ces omissions résultent du choix du copiste ou du commettant plutôt que d'une lacune dans la source, mais il est plus difficile de déceler les raisons pour lesquelles les personnages en question ont été omis - si ce n'est que par une simple volonté d'abrégé le texte en

---

¹⁶ Certains des manuscrits du texte furent ornés de miniatures. La miniature représentant Henri VI, roi d'Angleterre, et Marguerite d'Anjou, assis ensemble en face de Boccace et figurant dans le manuscrit conservé à Bruxelles, Bibliothèque royale, ms. 10485, fo. 1, a été reproduite dans J. HUIZINGA, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, éditeur A. VAN DER LEM, Amsterdam, 1997²¹, p. 24, illustration 1.13. L'illustration où figure Marguerite d'Anjou devant la tombe de Boccace, et qui fait partie du manuscrit conservé à Paris, Bibliothèque nationale, ms. ancien fonds français, no. 1226, fo. 29, a été reproduite dans W. PREVENIER, *Prinsen en poorters. Beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden*, Anvers, 1998, p. 339.

¹⁷ Voir, par exemple, fol. 7 (31/5), aprende > apre[he]nde; fol. 10v (67/7), possible m'estoit > possible [ne] m'estoit; fol. 24v (133/4), pouvre > pouvre[te]. Toutes ces corrections se trouvent au-dessus de la ligne; il n'y a pas de correction ni d'autre marque dans les marges.

¹⁸ Dix autres manuscrits du *Temple* sont également des manuscrits non-composites. Selon les sigles attribués par S. BILGGENSTORFER, il s'agit des manuscrits A, B1, E, L1, L2, Li, P1, P2, P3, V. L'incipit du manuscrit de Laarne se trouve au fol. 1 ('Une dame nagaire demenant gra[n]t dueil') et l'explicit au fol. 41 ('ceste oeuvre de l'estoffe a meismes de l'omme. Explicit').

¹⁹ Quoique le prénom de l'acteur soit cité au fol. 40; cfr. 193/8. Ces omissions ne sont pas exceptionnelles dans les manuscrits des 'opuscules' de Chastelain.

²⁰ Cette suppression de rubriques est caractéristique des mss. Li, V, L1 et L2. Il ne faut pas pour autant conclure qu'il existait un lien de parenté entre le ms. de Laarne et ces témoins, car l'omission de rubriques n'est pas un critère du classement des manuscrits établi par S. BILGGENSTORFER.

supprimant des passages que l'on estimait, pour des raisons quelconques, moins intéressants²¹.

Grâce à certaines caractéristiques, notamment une faute commune et des remaniements subtils mais significatifs, on peut discerner cinq groupes de manuscrits du *Temple de Bocace* réunis en trois familles principales²². Le manuscrit de Laarne ne partage pas les particularités du groupe F R (qui constitue à lui seul une famille), c'est-à-dire les deux 'recueils Chastelain' qui semblent se rapprocher le plus de l'original de l'auteur et qui sont parmi les manuscrits les plus anciens du texte. Il en va de même pour les traits déterminants de la deuxième famille composée de deux groupes de manuscrits, à savoir L1/L2/E et A/P1/P3/P4. À cinq endroits différents ces manuscrits contiennent une version remaniée du texte qui est sensiblement moins sévère pour Marguerite d'Anjou que celle des autres témoins. Par contre, la faute commune qui relie la troisième famille, composée des groupes B1/P2/Li/V et B2/L3, est bien présente dans le manuscrit de Laarne. Cette faute ne peut s'expliquer que par un saut 'du même au même' par l'un des copistes du groupe, bien qu'il soit impossible d'en préciser l'origine²³.

Tout en confirmant dans leurs grandes lignes les parentés établies entre les manuscrits par S. Bliggenstorfer, celui de Laarne tend aussi à souligner les difficultés que l'éditrice a rencontrées dans ses tentatives pour établir un *stemma* fiable²⁴. En regardant de près les variantes du texte de Laarne, on s'aperçoit que la majorité des variantes rattache ce manuscrit à un groupe composé de B1, L1, L3 et P3²⁵. Il y a aussi un bon nombre de variantes qui ne se retrouvent que dans l'un ou l'autre de quatre sous-groupes de cette famille, à savoir un sous-groupe composé des manuscrits B1, L1 et L3²⁶; un autre de L1, L3

²¹ Les lacunes et les personnages omis sont les suivants: fol. 7 (33/8-35/9): deux personnages sans nom et donc peut-être obscurs pour un public de la fin du XVme siècle, mais qui sont censés représenter Jean sans Peur et Louis d'Orléans; fol. 7v (37/4-16): Oton de Grandson; fol. 9v (47/7-59/8): Corneille, le Grand Bâtard de Bourgogne, le fameux Jacques de Lalaing, Prigent de Coëtivy et Jacques Coeur; fol. 11 (71/7-77/6): Stefano Porcari, Guillaume Bolomier, Guillaume de Flavay, Gilles de Mortagne dit de Potelles, Jacques Chabot, Pierre de Giac, Alexandre Bâtard de Bourbon et Louis de Bourbon. À quelques exceptions près, il s'agit de personnages relativement obscurs.

²² S. BIGGENSTORFER, *o.c.*, p. 88-101.

²³ Le 'saut du même au même' se trouve au fol. 10 du manuscrit de Laarne.

²⁴ S. BLIGGENSTORFER, *o.c.*, p. 89: 'Les rapports entre ces sous-groupes sont multiples et complexes et l'absence d'un nombre suffisant de fautes et de lacunes communes parmi les variantes ne permet pas d'en dégager une structure hiérarchique assurée'.

²⁵ Parmi au moins 29 exemples citons: fol. 12 (83/10): 'de ma venue' au lieu de 'de ma vie'; fol. 13v (89/4): 'par nature' au lieu de 'par droiture'; fol. 17v (103/6): 'est demoustrable' au lieu de 'est demoustré'; fol. 19 (109/3): 'avoit esté eueux non agoustant' au lieu de 'avoit esté non agoustant'.

UN MANUSCRIT INCONNU DU TEMPLE DE BOCACE

et P3²⁷; un troisième de B1 et L3²⁸; et un quatrième sous-groupe composé de L1 et L3²⁹. Il faut noter aussi que le manuscrit de Laarne et celui de P3 ont tous les deux un bourdon qui ne se retrouve pas ailleurs dans la tradition manuscrite du texte³⁰. Or, B1 et L3 appartiennent à la même famille de manuscrits identifiée par S. Bliggenstorfer (la troisième mentionnée ci-dessus), mais à des sous-groupes différents. L1 et P3 font aussi partie d'une seule famille de manuscrits, à savoir la deuxième famille mentionnée ci-dessus, mais également de sous-groupes différents. Le volume de Laarne serait donc à classer dans la troisième famille de manuscrits identifiée dans l'édition la plus récente, mais on décèle aussi de nombreux rapports avec une autre famille qui n'est pas identifiée par S. Bliggenstorfer et qui est composée de B1, L1, L3 et P3, ainsi qu'un rapport unique avec P3. Force nous est de reconnaître que la tradition manuscrite du *Temple de Bocace* est relativement complexe, et que ce texte, par opposition à la *Chronique*, fut sans doute l'une des oeuvres les plus copiées de Chastelain.

Il semble clair, par contre, que notre manuscrit n'a pas servi de source aux témoins cités par S. Bliggenstorfer, car on y retrouve des erreurs ou des variantes qui ne sont pas répétées ailleurs. Au folio 14 (91/7-9) par exemple, le copiste fait un 'saut du même au même', s'en rend compte, et remet le passage qu'il avait omis à la suite de celui qui le précédait dans sa source³¹. Ce renversement de l'ordre des mots aurait pu être transmis par la suite à d'autres manuscrits, car la version qui en résulte n'est pas confuse. On constate pourtant que la variante ne se retrouve pas ailleurs dans la tradition manuscrite du *Temple de Bocace*. Il en va de même pour l'omission d'une clause au folio 36 (175/20-21), attribuable probablement à un bourdon³². À d'autres endroits on

---

²⁶ Parmi au moins 22 exemples citons les suivants: fol. 14v (93/3): 'desordre' au lieu de 'discorde'; fol. 26 (139/16): 'toutesvoies' au lieu de 'aussy'; fol. 28 (145/9): 'cler tiltre' au lieu de 'tel tiltre'; fol. 32 (161/12): omission de 'comme t'en dist'.

²⁷ Parmi au moins 8 exemples citons les suivants: fol. 16 (99/2): 'm'avoir chassie confusement' au lieu de 'm'avoir confusement mis'; fol. 25v (135/14): 'penible' au lieu de 'non solvable'; fol. 34 (167/17): 'de grace et de ces' au lieu 'et de grace'.

²⁸ Au moins 8 exemples, dont les suivants: fol. 15v (95/20): 'actendre' au lieu de 'entendre'; fol. 24 (131/13): 'appaseresse' au lieu de 'rapaiseresse'; fol. 28 (145/16): 'ammoderer' au lieu de 'moderer'.

²⁹ Au moins 3 exemples, dont: fol. 24 (131/3): 'Bohemme' au lieu de 'Behaigne'; fol. 32v (163/4): 'trouve peu souvent' au lieu de 'trouve plus souvent'.

³⁰ Fol. 37 (179/14-15): omission des mots '...sur ly dressie. Par quoy, comme tu as matere maintenant de former attente...'.
³¹ Deux clauses successives commencent de la même manière ('Je suy celle...'), ce qui est sans doute à l'origine de l'erreur.

³² Omission unique des mots 'affin d'emporter gloire en tribulation'.

retrouve des erreurs qui résultent d'une lecture erronée de la source et qui ne sont pas répétées dans les autres manuscrits ³³.

À en juger d'après le filigrane et l'écriture, le manuscrit de Laarne fut copié au dernier tiers du XVe siècle. Certains *scripta* nous permettent de suggérer que la copie a été réalisée dans le nord de la France ou dans les Pays-Bas bourguignons ³⁴.

* * *

L'identité de sept propriétaires des seize manuscrits du *Temple de Bocace* est connue, ce qui nous permet de situer la réception de l'oeuvre au sein d'un groupe surtout noble, souvent de très haut rang, et associé à la cour³⁵. Quant au manuscrit de Laarne, nous disposons de quatre éléments pour en préciser la provenance: la dédicace, la mention d'Anselme d'Oostendorp en tant que propriétaire du manuscrit en 1626, la conservation actuelle du manuscrit au château de Laarne et les citations latines des oeuvres de Sénèque et de Virgile.

La feuille de garde du manuscrit de Laarne comporte une dédicace explicite: *Pour Joues Lamsaem vriend*. Mettant de côté la question de l'identité du donateur ou de la donatrice que l'on ne peut résoudre à présent, Joos est donc le premier propriétaire du manuscrit que l'on peut identifier. Dans ce qui suit nous soulignerons l'existence de liens généalogiques directs entre la famille Lamsaem, la famille d'Oostendorp, et, enfin, la famille van Vilsteren, propriétaire du château de Laarne depuis 1656. Ces liens nous permettent de reconstituer l'histoire probable - on ne peut pas en dire plus - du manuscrit depuis la fin du XVe siècle jusqu'à nos jours. Nous espérons du même coup déterminer le milieu culturel dans lequel circulait le manuscrit au début de son existence.

³³ Parmi de nombreux petits exemples citons au fol. 15 (95/3): 'eulx' au lieu de 'j'eux'; fol. 17 (101/4): 'compte' au lieu de 'coute'; fol. 24 (129/16): 'inspiree' au lieu de 'expiree'; fol. 28 (141/1): 'conturne' au lieu de 'retourne'; fol. 37 (181/7): 'adviser' au lieu de 'aviller'.

³⁴ Par exemple, fo. 20: 'cauffa' au lieu de 'chauffa'; fo. 25: 'cha' au lieu de 'ca'.

³⁵ B1 (Marguerite d'Autriche), B2 (Philippe de Lannoy, propriétaire en 1552), E (propriétaire inconnue, mais réalisé dans l'atelier de Jean Bourdichon à Tours), F (collection de Claude Bouton, mort en 1556, fils de Philippe Bouton, conseiller de Philippe le Bon), L1 (réalisé par René de la Haye à Tours en octobre 1498; propriété de Jean Cueillete, mort ca. 1522, membre de l'hôtel de Charles le Téméraire, notaire [1491] et secrétaire du roi, argentier du comte de Clermont [1486]), L3 (Charles de Lalaing, comte de Hoogstraten), Li (Jean Martin, garde-joyaux de Philippe le Bon, valet de chambre, gouverneur de Rouvres en 1462, mort en 1474) et P2 (Louis de Bruges, seigneur de Gruuthuse, mort en 1492, ensuite son fils Jean de Gruuthuse).

UN MANUSCRIT INCONNU DU TEMPLE DE BOCACE

La famille Lansaem appartenait au patriciat de la ville d'Ypres aux XIVe et XVe siècles³⁶. Pierre Lansaem fut nommé à plusieurs reprises conseiller et échevin de la ville pendant la seconde moitié du XVe siècle³⁷. C'était aussi un grand promoteur de la nouvelle draperie à Ypres qui bénéficiait de contacts intensifs avec le milieu international des commerçants étrangers à Bruges³⁸. Pierre Lansaem et Elisabeth Pauwelins eurent plusieurs enfants dont quelques uns firent carrière non seulement au service de la ville d'Ypres, mais aussi pour le compte de l'Etat aux Pays-Bas bourguignons. Nicolas Lansaem fut échevin d'Ypres en 1484 et 1485, conseiller de la ville en 1488, 1504 et 1506, et avoué en 1502 et 1505³⁹. Il fut bailli de la Salle d'Ypres en 1494-1495⁴⁰. Son frère Jacques fut échevin en 1488 et 1495, conseiller de la ville en 1495, avoué en 1496, tuteur des orphelins en 1500 et de nouveau conseiller de la

---

³⁶ L'ancienne généalogie Lansaem (dans *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, XXI, 1867, p. 141-148) s'est avérée plus utile que celle d' A. BONAERT, *Les van den Kerchove à Vlamertinge et Ypres*, dans A. BONAERT, DE KERCHOVE D'OUSSELGHEM, *Les van den Kerchove à la colombe 1350-1550*, Bruxelles, 1983, p. 77-83, annexe 7. Voir aussi J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leur noblesse*, 6 tomes, Bruges, 1857-1864, t. 2, p. 268-269 et t. 5, p. 336.

³⁷ Sur l'administration de la ville d'Ypres, voir P. TRIO, 'Bestuursinstellingen van de stad Ieper', dans W. PREVENIER, B. AUGUSTYN (éds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 72, Bruxelles, 1997, p. 333-360 et O. MUS, 'Mutaties in de samenstelling van de Ieperse magistratuur in de 15de eeuw', in: *Getuigen in Polderklei. Huldeboek dr. Godgaf Dalle*, Beauvoorde, 1990, p. 77-92.

³⁸ Voir sur lui O. MUS, 'Pieter Laensaem, promotor van de nieuwe draperie te Ieper in de tweede helft van de 15de eeuw', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge*, 130, 1993, p. 61-88 et les contributions de O. MUS, 'Inleiding', (p. 7-10) et de P. TRIO, 'De stichting Lansaem in het O.L.V.-gasthuis te Ieper. Bijdrage tot de studie van de jaargetijdestichtingen in de middeleeuwen', (p. 11-117) dans P. TRIO, R. VAN BELLE, *Pieter Lansaem. Bijdrage tot de studie van de jaargetijdestichtingen te Ieper in de late middeleeuwen*, Bijdrage tot de studie van de geschiedenis van de liefdadigheidsinstellingen te Ieper XII, Ypres, 1993. Voir au sujet de la draperie Yproise M. DE WILDE (éd.), *Ypres and the Medieval Cloth Industry in Flanders. Archaeological and Historical Contributions*, Archeologie in Vlaanderen. Monografie, Asse, 2000.

³⁹ W. P. BLOCKMANS, *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen. Regeringen van Maria van Bourgondië en Filips de Schone (5 januari 1477- 26 september 1506)*. Excerpten uit de rekeningen van de Vlaamse steden en kasselrijen en van de vorstelijke ambtenaren, Commission royale d'histoire, série in-4o., 2 tomes, Bruxelles, 1973-1982, t. 2, p. 1110. Sur ses activités politiques en tant que représentant de la ville d'Ypres aux États de Flandre, voir *ibidem*, *passim*.

⁴⁰ Bruxelles, AGR, Chambres des comptes, no. 14612: compte de Nicolas Lansaem, bailli de la Salle d'Ypres, du 13 septembre 1494 au 18 mars 1495; L.-P. GACHARD, *Inventaire des archives des chambres des comptes, précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions. Tome deuxième*, Bruxelles, 1848, p. 428.

ville en 1501⁴¹. Leur frère Joos fut échevin de la ville d'Ypres en 1498, conseiller de la ville en 1500, avoué en 1500 et de nouveau conseiller en 1501⁴². Il fut bailli de la Salle en 1504-1513 et en 1515-1517⁴³. À plusieurs occasions Joos représenta la ville d'Ypres aux assemblées des États et des Membres de Flandre⁴⁴. Il mourut après le 15 octobre 1518⁴⁵. Le prénom Joos étant assez répandu dans la famille Lansaem au XVe siècle, des identifications restent parfois problématiques⁴⁶. Il nous semble très probable pourtant que ce Joos Lansaem, homme public de la ville d'Ypres, membre d'une famille influente au sein de la ville, fût le premier propriétaire identifiable du manuscrit du *Temple de Bocace* de George Chastelain. À part Jean Martin, propriétaire du manuscrit lillois du *Temple* et un serviteur de cour dont certains membres de la famille firent carrière dans l'administration municipale de Dijon, il s'agit d'un rare exemple de la réception de l'oeuvre de l'*indiciaire* dans un milieu bourgeois.

L'histoire postérieure du manuscrit est éclairée par l'existence de liens généalogiques entre Joos Lansaem, propriétaire du manuscrit vers la fin du XVe siècle, et Anselme d'Oostendorp, propriétaire en 1626. Joos s'était marié à

⁴¹ W. P. BLOCKMANS, *o.c.*, t. 2, p. 1110.

⁴² W. P. BLOCKMANS, *o.c.*, t. 2, p. 1111.

⁴³ Bruxelles, AGR, Chambres des comptes, no. 14612: comptes de Joos Lansaem, bailli de la Salle d'Ypres, du 1 avril 1504 au 1 avril 1513, du 15 mai 1515 au 15 mai 1517; L.-P. GACHARD, *Inventaire des archives des chambres des comptes, précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions. Tome deuxième*, Bruxelles, 1848, p. 428.

⁴⁴ W. P. BLOCKMANS, *o.c.*, t. 2, nr. 561, p. 821 (Bruxelles, 15-30 décembre 1498); *ibidem*, t. 2, nr. 580, p. 852 (Gand, 13-24 janvier 1500); *ibidem*, t. 2, nr. 584, p. 860 (Gand, 1-12 avril 1500); *ibidem*, t. 2, nr. 599, p. 879 (Gand, 12-17 décembre); *ibidem*, t. 2, nr. 614, p. 899 (Bruges, 4-8 août 1501); *ibidem*, t. 2, nr. 616, p. 901 (Bruges-Gand, 29 août- 1-2 septembre 1501).

⁴⁵ Lansaem, *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, XXI, 1867, p. 144.

⁴⁶ Un nommé Joos Lansaem (le même ?) fut bailli de la Salle d'Ypres entre 1523 et 1529 (Bruxelles, AGR, Chambres des comptes, no. 14612: comptes de Joos Lansaem, bailli de la Salle d'Ypres, du 15 mai 1523 au 15 janvier 1527; *ibidem*, no. 14613: comptes de Joos Lansaem, bailli de la Salle d'Ypres, du 15 janvier 1527 au 15 mai 1529; voir L.-P. GACHARD, *Inventaire des archives des chambres des comptes, précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions. Tome deuxième*, Bruxelles, 1848, p. 428-429). Joos Lansaem et Jacob van Passchendale furent les tuteurs de Jean de Lichtervelde, fils mineur de Jean de Lichtervelde, mort le 26 mai 1530: R. OPSOMMER, 'De lenen onder de Ieperse Zale in de Ieperse Sint-Jacobsparchie, 14de-15de eeuw', dans R. OPSOMMER (éd.), *Van Ieperse scholen en lenen, schilderijen en criminelen, uit velerlei eeuwen*, Ieperse Historische Studies 3, Ypres, 1999, p. 211. Un certain Pierre Lansaem fut échevin d'Ypres en 1495: BLOCKMANS, *o.c.*, t. 2, p. 1111. Les noms et les statues de Joos Lansaem et d'Henri de Codt se trouvaient sur la façade des halles de la ville d'Ypres (groupe 42): A. VANDENPEEREBOOM, *Ypriana. Notices, études, notes et documents sur Ypres*, 7 tomes, Bruges, 1878-1883, t. 1, p. 376.

UN MANUSCRIT INCONNU DU TEMPLE DE BOCACE

Catherine Fraeys, mais il avait aussi deux enfants bâtards de Marie Gabriels, nommés Joos et Jeanne⁴⁷. Jeanne Lansaem se maria avec François Cortewille, bourgeois de la ville d'Ypres, né en 1475-1476⁴⁸. Plusieurs membres de la famille Cortewille firent carrière au service de l'Etat central dans les Pays-Bas bourguignons et espagnols aux XVe et XVIe siècles⁴⁹. François Cortewille fut receveur des menus cens et des rentes de Cassel, du Bois de Nieppe et de La Motte-au-Bois en 1527-1529⁵⁰. C'était l'un des plus importants procu-

---

⁴⁷ Lansaem, *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, XXI, 1867, p. 142.

⁴⁸ Selon l'article Lansaem, *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, XXI, 1867, p. 142, François Cortewille fut le fils bâtard de Louis Cortewille. Il ne faut pas le confondre avec son homonyme, le fils de Nicolas Cortewille et Françoise de Bie, avocat postulant au Conseil de Flandre (1534), greffier du Conseil de Flandre (1550-1558) et conseiller ordinaire au Conseil de Flandre (1558-1573): voir à son sujet P.P.J.L. VAN PETEGHEM, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555). Een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provincieën*, *Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut* 15, Nimègue, 1990, p. 396-399. J. GAILLIARD, *o. c.*, t. I, p. 264-284 ne mentionne que le conseiller François Cortewille.

⁴⁹ Joos Cortewille, seigneur de Reninghelst, conseiller, fut bailli de la ville d'Ypres en 1477-1479 (Bruxelles, AGR, Chambres des comptes, no. 14550: comptes de Joos de Cortewille, bailli de la ville d'Ypres, du 6 juin 1477 au 16 juillet 1479; voir GACHARD, *Inventaire des archives des chambres des comptes... Tome deuxième*, p. 425). Joos Cortewille fut bailli de la ville et châellenie d'Audenarde en 1548-1566 (Bruxelles, AGR, Chambres des comptes, no. 13608-13614: comptes de Joos de Cortewille, bailli d'Audenarde, du 1er juillet 1548 au 31 décembre 1566; voir *ibid.*, p. 352). Joos Cortewille, seigneur de Borst, fut bailli de Petegem-lez-Audenarde en 1555-1571. Vigoreux Cortewille, seigneur de Linde, Balckes etc., fut bailli de la ville et châellenie de Furnes de 1550 à 1554 (Bruxelles, AGR, Chambres des comptes, nos 14053-14054: comptes de Vigoreux de Cortewille, bailli de la ville et châellenie de Furnes du 12 mars 1550 au 12 mars 1554; voir *ibid.*, p. 381). Le plus connu fut certainement Joos Cortewille, seigneur de Pollinhove, fils de Pierre de Cortewille et Jeanne van Correnhuysse. Il fut secrétaire adjoint au Conseil d'État en 1555; secrétaire suivant la personne du roi au Conseil d'État et au Conseil Privé en 1556; greffier de l'Ordre de la Toison d'Or; secrétaire du duc d'Albe en 1567. Il se maria avec Jehanne van den Houtte, fille unique de Pierre van den Houtte, seigneur de Nieppe, bailli de la ville et châellenie d'Ypres. Voir à son sujet M. BAELDE, *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578). Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw*, *Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*. Klasse der Letteren, no. 60, Bruxelles, 1965, p. 249.

⁵⁰ Lille, ADN, B 5031-5032, comptes de François Cortewille, receveur des menus cens et des rentes de Cassel, du Bois de Nieppe et de La Motte-au-Bois en 1527-1529.

reurs postulants au Conseil de Flandre pendant la première moitié du XVIe siècle⁵¹. François Cortewille mourut en 1540⁵².

Josine Cortewille, fille de François et de Jeanne Lansaem, épousa Chrétien de Haze⁵³, fils de Jean de Haze et Francine de Wreede⁵⁴. Chrétien de Haze fut garde de l'artillerie de la ville d'Ypres en 1559-1560⁵⁵. Il fut échevin de la ville en 1548, 1551, 1553, 1555, 1557, 1561, 1566, 1585 et 1587⁵⁶, et trésorier en 1562-1566⁵⁷. En 1565 Chrétien fut commis au paiement des rentes

⁵¹ Au sujet des procureurs postulants au Conseil de Flandre, voir P.P.J.L. VAN PETEGHEM, *o. c.*, p. 79 et 318.

⁵² Gand, Archives de l'État, Conseil de Flandre, no. 2481, fo. 336; *ibidem*, no. 2483, fo. 310bis v (27 septembre 1541): Jeanne Lansaem, veuve de François Cortewille.

⁵³ Bruxelles, Bibliothèque royale, ms. II, 2308, tome I, article 7, p. 238-239 et tome IV, article 7, fos 62v-64: fragments généalogiques de la famille de Haze. Le manuscrit appartient à Ambroise Jean Ignace Ghijs, écuyer, né en 1757. Le manuscrit fut commencé en août 1777; il fut terminé en août 1815. Voir à ce sujet CH. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE, 'Le manuscrit Ghys', dans CH. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE (dir.), *Tablettes des Flandres. Généalogie-Histoire-Héraldique*, tome 1, Bruges, 1948, p. 32-38; CH. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE, 'La Table du Ms. Ghys', dans CH. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE (dir.), *Tablettes des Flandres. Généalogie-Histoire-Héraldique*, tome 2, Bruges, 1949, p. 63-88. Voir aussi l'article 'Lansaem', *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, XXI, 1867, p. 147.

⁵⁴ Sa soeur Marguerite de Haze épousa le 4 juillet 1536 Gilles van der Beke, conseiller et échevin de la ville d'Ypres. Le 11 octobre 1569 Chrétien de Haze assista à l'abdication de la bourgeoisie d'Ypres par sa cousine Marguerite van der Beke. Il se maria au moins deux fois. Le 16 mars 1576, Marguerite, épouse de Chrétien de Haze, accepta d'être la marraine d'un enfant de Jean van der Beke et Jeanne Aerdaens; A. BONAERT, 'Notices généalogiques sur les Van der Beke à Ypres', dans CH. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE (éd.), *Tablettes de Flandre. Tome 9*, Bruges, 1969, p. 94-95.

⁵⁵ VANDENPEEREBOOM, *Ypiana*, tome 4, p. 406: compte de Chrétien de Haze, *garde vander artillerie* de la ville d'Ypres du 1 avril 1559 au 31 mars 1560 (n.s.).

⁵⁶ Bruxelles, Bibliothèque royale, ms. II, 2308, tome IV, article 7, fo. 62v.

⁵⁷ Bruxelles, AGR, Chambres des comptes, nos 39068-39071 (comptes de Chrétien de Haze, trésorier de la ville d'Ypres, du 1 avril 1562 au 31 mars 1566 (n.s.) voir A. PINCHART, *Inventaire des archives des chambres des comptes, précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions. Tome cinquième*, Bruxelles, 1879, p. 122).

UN MANUSCRIT INCONNU DU TEMPLE DE BOCACE

constituées sur la ville d'Ypres et le quartier de la Flandre occidentale ⁵⁸. Il fut receveur-général de Cassel et du Bois de Nieppe de 1568 à 1585 ⁵⁹.

Jean de Haze, fils de Chrétien de Haze, épousa Marie Baert. Comme son père, il fut receveur-général de Cassel et du Bois de Nieppe entre 1585 et 1613 ⁶⁰. En 1593 il fut nommé receveur des confiscations au quartier de Cassel ⁶¹. En outre, il fut receveur des rentes constituées en 1564 en Flandre occidentale ⁶². Jean de Haze et Marie Baert avaient cinq enfants: Chrétien, Marguerite,

---

⁵⁸ Lille, ADN, B 50, 3e registre aux commissions (1561-1568), fo. 136. Voir aussi VAN ANSWAARDEN R., HUIJBREGTS L.J.J., KOSTER-VAN DIJK J.M.I., DE SCHEPPER H., WUIFFELS A. o.l.v. DE SMIDT J. TH., *Chronologische lijsten van de Geëxtendeerde Sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen. Deel VI: 1563-1580*, Bruxelles, 1988, no. 4269, p. 379-380 (13 novembre 1574): appel d'Anna Vitse, veuve de Jean van Rooden, receveur-général de Flandre et receveur de la châtelanie d'Ypres, contre une sentence du Conseil de Flandre du 26 novembre dans le procès contre Chrétien de Haze, commis de Jean van Rooden, concernant l'acquittement des comptes de Chrétien de Haze. Jean van Rooden fut aussi receveur-général de Cassel et du Bois de Nieppe de 1526 à 1538 (Lille, ADN, B 4968-4972).

⁵⁹ Lille, ADN, B 4987 à 4991: comptes de Chrétien de Haze, receveur-général de la châtelanie de Cassel et du Bois de Nieppe (1568-1585). Son premier compte (B 4987) date du 1 octobre 1568 au 30 septembre 1569. Son dernier compte (B 4991) date du 1 octobre 1584 au 30 septembre 1585. Voir aussi Lille, ADN, B 51, 4e registre aux commissions (1561-1574), fo. 61v: commission d'office de receveur-général de Cassel et du Bois de Nieppe à Chrétien de Haze, 1569. Le 2 mai 1572 le roi Philippe II fixa les gages de son office (Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 493). À Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 9 se trouve aussi une partie de la correspondance sous forme de copies entre Chrétien de Haze en tant que receveur-général de Cassel et du Bois de Nieppe et le duc d'Albe, le Conseil des Troubles, le Trésor Secret, la Recette Générale des Finances, le Conseil des Finances, la Chambre des Comptes, etc. (1569-1576). Voir aussi K. PAPIN, 'De kasselrijen Belle en Cassel', dans PREVENIER et AUGUSTYN (éds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen*, p. 479-485.

⁶⁰ Lille, ADN, B 54, 7e registre aux commissions (1583-1586), fo. 205v (commission d'office de receveur général de Cassel et du Bois de Nieppe à Jean de Haze, 1585). Voir aussi Lille, ADN, B 4993 à B 5000 (comptes de Jean de Haze, receveur de Cassel et du Bois de Nieppe, 1593-1613). Son premier compte (B 4993) date du 1 octobre 1593 au 30 septembre 1594. Son dernier compte (B 5000) date du 1 octobre 1612 au 30 septembre 1613).

⁶¹ Lille, ADN, B 56, 9e registre aux commissions (1591-1597), fo. 111. Voir aussi Lille, ADN, B 7132 à B 7139: comptes de Jean de Haze, receveur des biens séquestrés à Cassel et au Bois de Nieppe (1593-1609). Son premier compte (B 7132) date du 31 décembre 1593 au 31 décembre 1596. Son dernier compte (B 7139) date du 31 décembre 1608 au 22 janvier 1609.

⁶² Lille, ADN, B 5400 à B 5401: comptes de Jean de Haze, receveur des rentes constituées en 1564 en Flandre occidentale (1583-1602).

Antoine, Pétronille et Catherine⁶³. Chrétien de Haze fut secrétaire et greffier du Grand Conseil⁶⁴. Pétronille de Haze se maria en 1619 avec Anselme d'Oostendorp, propriétaire sept ans plus tard du *Temple de Bocace* de George Chastelain⁶⁵. On ne peut exclure que le manuscrit soit tombé en possession d'Anselme autrement que par le biais de son alliance par mariage à la famille de Haze, mais l'existence d'un lien direct entre ce propriétaire du XVIIe siècle et son prédécesseur au XVe siècle nous semble tout de même un fait important.

À partir de 1626, l'histoire du manuscrit peut être éclairée par la généalogie de la famille d'Oostendorp. Au début du XVIe siècle les d'Oostendorp habitaient la commune de Hasselt au nord de la ville de Zwolle (Pays-Bas, prov. Overijssel)⁶⁶. Jean d'Oostendorp, grand-père d'Anselme, se maria avec Gertruyt ter Wisch⁶⁷. Leur fils Gérard d'Oostendorp fut docteur ès droits et

⁶³ Bruxelles, Bibliothèque royale, ms. II, 2308, tome IV, art. 7, fos 63-64; Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 403.2 (vente d'une ferme à Hazebrouck par Jean de Haze, son épouse Marie Baert et leur fille Cathérine de Haze, à Anselme d'Oostendorp, 9 octobre 1628).

⁶⁴ F. LYNNA, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque royale de Belgique. Tome treizième. Héraldique-Armoriaux*, Bruxelles, 1948, p. 39, no. 7651: recueil de pièces diverses concernant principalement des familles de Belgique, fo. 12: patente de secrétaire et de greffier du Grand Conseil pour Chrétien de Haze, 1610. Voir aussi Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 424.1: partage de l'héritage de Marie d'Oostendorp, fille de feu Anselme d'Oostendorp et Pétronille de Haze, entre Gérard van Vilsteren, seigneur de Laarne et Ter Straten, d'une part et Catherine de Haze, veuve de Me Jacques van der Heyden, Otto de Haze, les héritiers de Me Pieter van Passenrode, Isabelle, Jacqueline, Catherine, Jeanne van Passenrode, François de Glais dit Schut, veuf de Marie van Passenrode, aussi de la part de ses enfants, Isabelle Keynooghe, veuve de Philips de Haze, et Me Andries Keynooghe en tant que tuteur de ses enfants, tous enfants et petits-enfants de feu Chrétien de Haze, greffier du Grand Conseil, 11 avril 1672. *Ibidem*, no. 175.7: procuration de Me Andreas Keynoogen, avocat au Grand Conseil, de la part des héritiers de Chrétien de Haze, secrétaire et receveur du Grand Conseil, à Me Jacques vander Heyden, avocat au Conseil de Flandre, pour recevoir le tiers d'une rente de 5000 florins, constituée sur la châtellenie de Cassel et le Bois de Nieppe, 6 juin 1673.

⁶⁵ Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 487: contrat de mariage d'Anselme (*Helmich*) d'Oostendorp et de Pétronille de Haze, fille de Jean de Haze, devant les échevins de la *tenencie* du château La Motte-au-Bois, 31 janvier 1619.

⁶⁶ Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 104.1: déclaration du bourgmestre et des échevins d'Hasselt que la maison noble de feu Jean d'Oostendorp, de son fils Gérard (*Gerryt*) d'Oostendorp et de ses petits-fils Pierre et Anselme d'Oostendorp avait été bâtie cent ans plus tôt, 5 janvier 1639.

⁶⁷ Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 21: lettre de noblesse, délivrée par Robert Dandelot, roi d'armes, à feu Jean d'Oostendorp et son épouse Gertruyt ter Wisch, leur fils Gérard d'Oostendorp et son épouse Lucia van Heeck, leur petit-fils Anselme d'Oostendorp et son épouse Pétronille de Haze, et leur arrière-petit-fils Jean d'Oostendorp, célibataire, 30 septembre 1647.

UN MANUSCRIT INCONNU DU TEMPLE DE BOCACE

premier conseiller du roi Philippe II en Overijssel, Groningue et Lingén⁶⁸. Il se maria avec Lucia van Heeck⁶⁹. Après la conquête des provinces de Gueldre, d'Overijssel et de Groningue par les troupes du prince Maurice de Nassau en 1591-1594⁷⁰, Gérard d'Oostendorp fut banni par le nouveau régime protestant et s'en alla probablement à Anvers⁷¹. Gérard d'Oostendorp et Lucia van Heeck eurent trois enfants, Pierre, Anselme et Jeanne. Pierre d'Oostendorp fut receveur des licences à Anvers en 1615-1630⁷². Il mourut célibataire à Bailleul le 4 novembre 1630. Ses héritiers furent les enfants de son frère, Anselme, et de sa soeur, Jeanne⁷³.

Le mariage d'Anselme d'Oostendorp, bourgeois de la ville d'Anvers, et de Pétronille de Haze, bourgeoise de la ville d'Ypres, eut lieu, on l'a vu, en 1619⁷⁴. Comme son beau-père, Anselme fut nommé receveur-général de

⁶⁸ Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 104.6: récépissé d'Everart van Tongeren, *amptman* du chapitre d'Essende (sic) en Overijssel, du relief de Gerhardt d'Oostendorp, docteur ès droits et conseiller du roi d'Espagne en Overijssel, pour quelques fiefs à Hasselt, après la mort de son père Jean d'Oostendorp, 8 juin 1579.

⁶⁹ Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 528.4: descendance de Gérard d'Oostendorp et de Lucia van Heeck, s.d.

⁷⁰ G. PARKER, *The Dutch Revolt*, London 1977, p. 220-222.

⁷¹ Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 127: copies de la sollicitation de Pierre d'Oostendorp pour la fonction de surintendant des digues dans le quartier oriental de la Flandre, en compensation des pertes causées par le bannissement de son père Gérard d'Oostendorp, premier conseiller en Overijssel, Groningue et Lingén, des Pays-Bas protestants, 26 décembre 1610.

⁷² Bruxelles, AGR, Chambres des comptes, nos 23586-23600: comptes de Pierre d'Oostendorp, receveur des licences à Anvers, du 1 février 1615 au 31 octobre 1630; A. PINCHART, *Inventaire des archives des chambres des comptes, précédé d'une notice historique*, tome 4, Bruxelles, 1865, p. 87. Des copies de ses comptes se trouvent à Laarne, ACL, Archives anciennes.

⁷³ Laarne, ACL, Archives anciennes contiennent maintes pièces concernant Pierre d'Oostendorp, e.a. no. 92.1 (état des biens de feu Pierre d'Oostendorp, conseiller et receveur-général des licences au quartier d'Anvers, 29 novembre 1631); *ibidem*, no. 79.2 (partage de l'héritage de Pierre d'Oostendorp entre les enfants de feu Anselme d'Oostendorp et Pétronille de Haze, et les enfants de Libert van Vilsteren et Jeanne d'Oostendorp, 2 novembre 1634); *ibidem*, no. 420.8 (item, 22 janvier 1636). Voir aussi Lille, ADN, B 1656 (assignation, par Philippe IV sur le domaine de Cassel au profit de Pierre d'Oostendorp, receveur des licences à Anvers, d'une rente de 4000 florins en garantie d'une somme de 64.000 livres qu'il a avancée au roi pour l'aider à faire les frais de la guerre: A. DESPLANQUE, *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790. Nord. Archives civiles. Série B. Chambre des comptes de Lille, nos 1561 à 1680. Tome deuxième*, Lille, 1872, p. 357).

⁷⁴ Voir ci-dessus; et Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 478.2 (permission du magistrat de la ville d'Ypres à Anselme d'Oostendorp de rester bourgeois de la ville d'Anvers, tandis que son épouse Pétronille de Haze garda la bourgeoisie d'Ypres, 4 avril 1619).

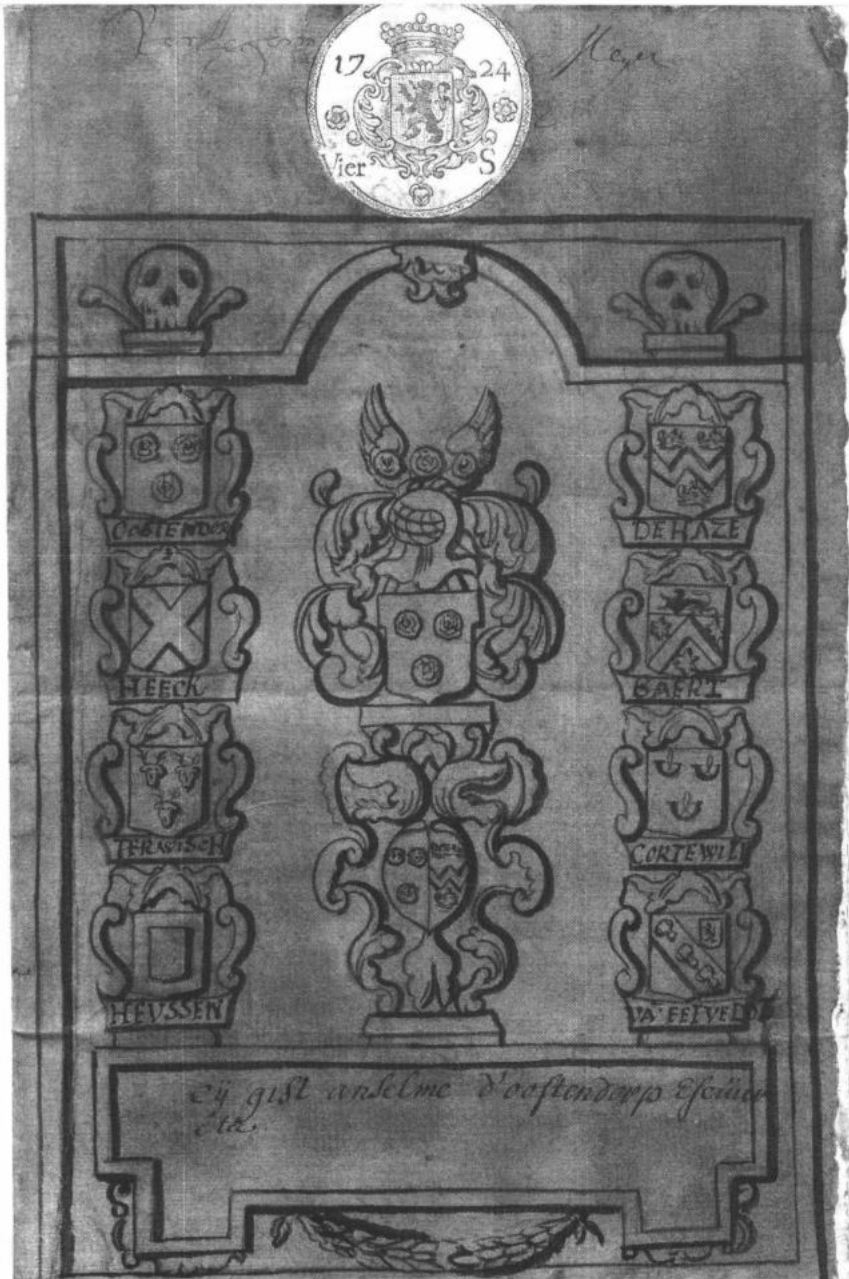

Figure 1: Représentation de l'épitaphe d'Anselme d'Oostendorp († 1 oktober 1629) dans la cathédrale Saint-Bavon à Gand (Laarne, ACL, Archives anciennes, n° 600).

UN MANUSCRIT INCONNU DU TEMPLE DE BOCACE

Cassel et du Bois de Nieppe à partir de 1622⁷⁵. Il mourut le 1 octobre 1629 et fut enterré devant la chapelle de Saint-Joseph en l'église cathédrale de Saint-Bavon à Gand⁷⁶. Anselme d'Oostendorp et Pétronille de Haze avaient au moins cinq enfants, dont Gérard, François, Jean et Marie⁷⁷. Jean d'Oostendorp mourut célibataire en 1653 ou peu après⁷⁸. Marie d'Oostendorp se maria avec

---

⁷⁵ Lille, ADN, B 61, 14e registre aux commissions (1616-1623), fo. 214v (commission d'office de receveur général de Cassel et du Bois de Nieppe à Anselme d'Oostendorp, 1622). Voir aussi Lille, ADN, B 5002-5004 (comptes d'Anselme d'Oostendorp, receveur de Cassel et Bois de Nieppe, 1622-1630. Son premier compte (B 5002) date du 1 octobre 1622 au 30 septembre 1623. Son dernier compte (B 5004) date du 1 octobre 1629 au 30 septembre 1630. J. VERMAERE, *Département du Nord. Ville de Cassel. Inventaire sommaire des archives communales*, Lille, 1910, p. 12, B 22: registre aux résolutions de la cour de Cassel (1621-1632), comportant l'accord de l'achat de la maison de la veuve de Paschier Remmery pour servir de prison de la cour et de la châteltenie de Cassel, 6 mai 1625, le mentionne en tant que conseiller et receveur général de Cassel et de la forêt de Nieppe. Voir aussi Laarne, ACL, Archives anciennes, *passim*. Comme les receveurs au XVe siècle (M. SOMMÉ, *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVe siècle*, Villeneuve-d'Ascq, 1998, p. 143) Anselme d'Oostendorp en tant que receveur-général de Cassel et du Bois de Nieppe résidait au château de La Motte-au-Bois, ancienne résidence des comtesses de Flandre et de Yolande de Flandre, comtesse de Bar et dame de Cassel. Le château fut la résidence permanente de la duchesse Isabelle de Portugal à partir de 1457. Après sa mort en 1471 le duc de Bourgogne en prit possession. Entre 1477 et 1503 il appartient à Marguerite d'York en douaire: voir aussi M. SOMMÉ, 'Vie itinérante et résidences d'Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne (1430-1471)', *Revue du Nord*, LXXIX, 1997, p. 38; IDEM, 'Règlements, délits et organisation des ventes dans la forêt de Nieppe (début XIVe- début XVIe siècle)', *Revue du Nord*, LXXII, 1990, p. 511-528. Une belle représentation du château de la Motte-au-Bois se trouve dans A. SANDERUS, *Flandria Illustrata*, Cologne, 1641, tome II, livre V, illustration no. 5. Il est difficile, sinon impossible, de savoir si le manuscrit de Chastelain se trouva au château de La Motte-au-Bois au XVIe siècle. En tout cas, aucun membre de la famille Lansaem ne figure parmi les receveurs de Cassel et du Bois de Nieppe aux XVe (M. SOMMÉ, *Isabelle de Portugal, o.c.*, p. 143-145) et XVIe siècles (M. BRUCHET, *Archives départementales du Nord. Répertoire numérique. Série B (Chambre des Comptes de Lille)*, Lille, 1921, fasc. I, p. 145-146, où l'on retrouvera les receveurs Gilles du Bois (1502-1504), Antoine de la Bourre (1504-1519), Jean van Rooden (1526-1538), Georges Sprouckolf (1542-1544), Etienne de Scotte (1545-1554), Lievin Claissone (1555-1556) et Jacques Taffin (1557-1566)).

⁷⁶ Bruxelles, Bibliothèque royale, ms. II, 2308, tome IV, art. 7, fo. 64, où l'on trouve une représentation de l'épithaphe d'Anselme d'Oostendorp et Pétronille de Haze. Voir aussi Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 428.8 (nomination de Lamorael vanden Berghe, chevalier, conseiller et maître des comptes en Brabant, en tant que tuteur des cinq enfants mineurs de feu Anselme d'Oostendorp et Pétronille de Haze, 14 december 1630); *ibidem*, no. 403.1 (état des biens de feu Anselme d'Oostendorp, conseiller et receveur-général de Cassel et du Bois de Nieppe, 5 mai 1636).

⁷⁷ Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 528.2.

⁷⁸ Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 527.30: testament de Jean d'Oostendorp, fils d'Anselme, 25 janvier 1653.

Jacques van Hecke, seigneur d'Appollien, en 1653⁷⁹. Elle mourut le 4 juin 1659. Son cousin Gérard van Vilsteren fut son seul héritier⁸⁰.

Ce lien entre les d'Oostendorp et les van Vilsteren explique comment le manuscrit du *Temple de Bocace* finit par se glisser dans les archives du château de Laarne. Jeanne d'Oostendorp, soeur de Pierre et d'Anselme, se maria avec Libert (*Lubbert*) van Vilsteren en 1610⁸¹. Aux XVe et XVIe siècles la famille van Vilsteren habitait le domaine et le hameau de Vilsteren dans la commune d'Ommen (Pays-Bas, prov. Overijssel)^{81bis}. Libert van Vilsteren et Jeanne d'Oostendorp habitaient la ville de Zwolle (Pays-Bas, prov. Overijssel), où leur fils Gérard naquit vers 1615. En tant que catholiques les membres de la famille van Vilsteren cherchaient à compléter l'éducation de leurs fils Gérard et Albert aux Pays-Bas espagnols. Albert entra dans la Société de Jésus à Anvers. Son frère Gérard se maria en 1641 à Leyde avec Béatrice van der Mij, fille de Jacob van der Mij et Béatrice van Heussen⁸². Le jeune couple s'établit aux Pays-Bas espagnols, où leurs oncles Pierre et Anselme d'Oostendorp avaient émigré auparavant⁸³. Déjà avant le milieu du XVIIe siècle Gérard van Vilsteren acheta les seigneuries Ter Straten et Aertselare à Belsele et Waasmunster (Belgique, prov. Flandre orientale, arr.

⁷⁹ Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 227: contrat de mariage de Jacques van Hecke, seigneur d'Appollien, et Marie d'Oostendorp, 3 novembre 1653.

⁸⁰ Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 455.6 (11 août 1684).

⁸¹ Laarne, ACL, Archives anciennes, no. 421: contrat de mariage de Libert van Vilsteren et de Jeanne d'Oostendorp, 5 septembre 1610.

^{81bis} A.J. GEVERS, A.J. MENSEMA, *Inventaris van het huisarchief Vilsteren 1441-1973*, Uitgaven van het Rijksarchief in Overijssel 41, Zwolle, 1994.

⁸² E. L. SCHEPENS, 'Enkele genealogische gegevens over de familie van Vilsteren als heren van Laarne', *Castellum*, V, nr. 4, 1988, p. 7-12; IDEM, 'De grafkelder van de familie van Vilsteren in het hoogkoor van de Sint-Machariuskerk te Laarne', *Castellum*, VI, nr. 1, 1989, p. 7-15. La famille van der Mij(e) appartenait au patriciat urbaine de Leiden (Pays-Bas, prov. Zuid-Holland); voir F. J. W. VAN KAN, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420*, Hilversum, 1988; H. BRAND, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)*, Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries 6, éd. W. PREVENIER, Leuven/ Apeldoorn, 1996; S. A. LAMET, *Men in government. The patriciate of Leiden 1550-1600*, s. l., 1979; D. J. NOORDAM, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden 1574-1700*, Hilversum, 1994; M. PRAK, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780*, Hollandse Historische Reeks 6, s. l., 1985.

⁸³ L'émigration des protestants au Pays-Bas est bien connue grâce à J. BRIELS, *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie*, Sint-Niklaas, 1985, mais il n'y a pas d'étude sur l'émigration des catholiques provenant du nord vers les Pays-Bas espagnols. Voir G. JANSSENS, "'Verjaagd uit Nederland': Zuidnederlandse emigratie in de zestiende eeuw, een historiografisch overzicht (ca. 1968-1994)", *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, 75, 1995, nr. 1, p. 102-119.

UN MANUSCRIT INCONNU DU TEMPLE DE BOCACE

Saint-Nicolas). En 1656 il acheta le château et la seigneurie de Laarne de Charles van Zuylen, seigneur d'Erpe et de Laarne. Béatrice van der Mij mourut à Gand le 31 mars 1673. Le 26 août 1673 Gérard van Vilsteren fut anobli et reçut le titre de baron de Laarne⁸⁴. Il se maria le 9 juillet 1675 avec Livine Marie de Beer, fille de Nicolas-Ignace de Beer, baron de Meulebeke, et de Anne Marie de Caluaert. Après la mort de son mari le 23 octobre 1683, Livine Marie de Beer se maria avec Jean Baptiste de Brouhoven, comte de Bergeyck et baron de Leefdaal, conseiller du roi d'Espagne et trésorier-général des Pays-Bas espagnols⁸⁵.

Les descendants de Gérard van Vilsteren et de Livine Marie de Beer possédèrent le château et la seigneurie de Laarne jusqu'à la fin du XVIIIe siècle. Après la mort de Théodore Joseph François van Vilsteren le 17 janvier 1792, sa soeur Marie Thérèse Geneviève van Vilsteren, veuve de Libert François Christyn, comte de Ribaucourt, hérita du château. Après sa mort en 1796, son fils Philippe Alexandre Christyn, comte de Ribaucourt, devint le nouveau propriétaire. Ses descendants possédaient encore le château en 1952.

Cadeau offert à un bourgeois d'Ypres par un(e) ami(e) à la fin du XVe siècle, il est fort probable que notre manuscrit du *Temple de Bocace* ait été légué par la suite à ses descendants à Ypres, à Anvers et à Laarne où il se trouve encore aujourd'hui. On ne peut pas exclure pour autant la possibilité que le deuxième propriétaire du volume qui y a inscrit son nom se soit procuré le manuscrit au début du XVIIe siècle par d'autres moyens.

* * *

Les citations latines de Virgile et de Sénèque peuvent nous renseigner sur le milieu culturel dans lequel circulait notre manuscrit tout au début de son histoire. Virgile fut sans doute le poète classique le mieux connu au Moyen Age, et les manuscrits de ses oeuvres (dont l'édition *princeps* des Bucoliques date

---

⁸⁴ P. JANSSENS, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen*, Gemeentekrediet. Historische Uitgaven, série in-8o., no. 93, Bruxelles, 1998, p. 460.

⁸⁵ R. DE SCHRYVER, *Jan van Brouhoven, graaf van Bergeyck 1644-1725. Een halve eeuw staatskunde in de Spaanse Nederlanden en in Europa*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, no. 57, Bruxelles, 1965, *passim*; K. DE VLIAGER-DEWILDE, *Adellijke levensstijl. Dienstpersoneel, consumptie en materiële leefwereld van Jan van Brouhoven en Maria Livina de Beer, graaf en gravin van Bergeyck (ca. 1685-1740)*, thèse de licence, Katholieke Universiteit Leuven, 2003.

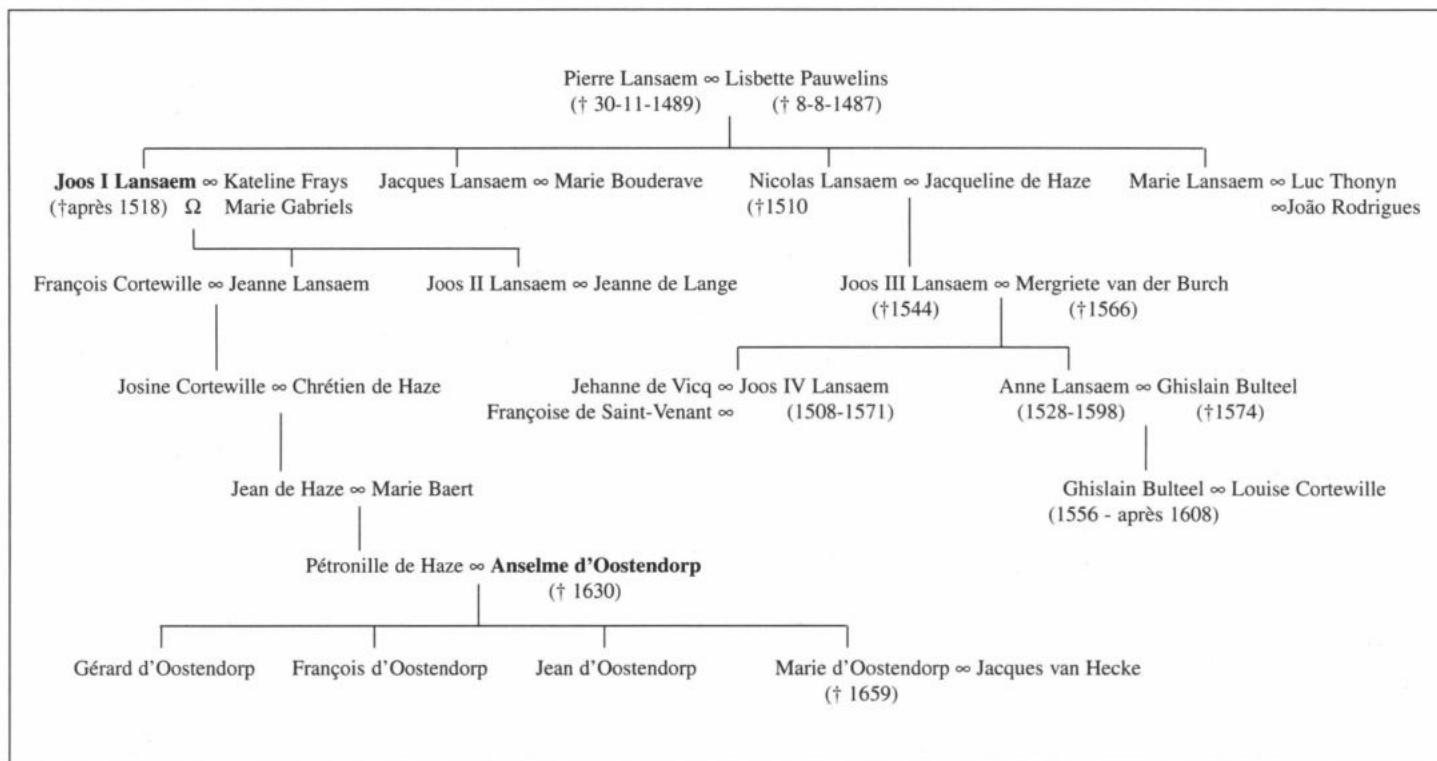

Figure 2: Liens généalogiques entre Joos Lansaem et Anselme d'Oostendorp.

UN MANUSCRIT INCONNU DU TEMPLE DE BOCACE

de 1469) furent assez répandus dans les Pays-Bas bourguignons.⁸⁶ Les tragédies de Sénèque figuraient, elles-aussi, parmi les oeuvres les plus populaires de la littérature latine. R. J. Tarrant suppose que quelques milliers de copies de ses tragédies existaient à la fin du Moyen Âge. Plus de 400 manuscrits, dont la plus grande partie date des XIVe et XVe siècles, ont survécu⁸⁷.

---

⁸⁶ Pour l'influence de la littérature latine sur la littérature moralisatrice dans les Pays-Bas bourguignons, voir P. WACKERS, 'De invloed van de Latijnse cultuur op de ontwikkeling der Middelnederlandse letterkunde', dans *Grote lijnen. Synthesen over Middelnederlandse letterkunde*, Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen XI, Amsterdam, 1995, p. 47-63. Pour l' *editio princeps* voir VIRGILE, *Bucoliques*, éd. E. DE SAINT-DENIS, Collection Budé, Paris, 1960, p. XXIX. Pour Virgile aux Pays-Bas, voir A. DEROLEZ, *Corpus Catalogorum Belgii. The Medieval Booklists of the Southern Low Countries I, Province of West-Flanders*, Bruxelles, 1997, (Second Enlarged Edition) p. 24, nr. 5.22: *Virgilius in percameno, ghebonden in lere* (catalogue de la bibliothèque de Jean Adornes (1444-1511), licencié ès droits, chanoine au chapitre de Saint-Pierre à Lille, écrit à la fin du XVe s.- début du XVIe s.); *ibidem*, p. 135, nr. 83.102: *Historia Troyana metrice in papiro scripta, incipiens "Arma virumque cano"* (inventaire de l'héritage de mr. Jean Bayart, mort le 13 mars 1481, chanoine du chapitre de Notre-Dame à Courtrai, écrit le 13 mars 1481); A. DEROLEZ, B. VICTOR (éds.) en collaboration avec W. BRACKE, M. OOSTERBOSCH, J. W. KLEIN, *Corpus Catalogorum Belgii. The medieval booklists of the Southern Low Countries. Volume III. Counts of Flanders. Provinces of East Flanders, Antwerp and Limburg*, Bruxelles, 1999, p. 80, nr. 11.176: *Virgilius* (catalogue, probablement d'Olivier de Langhe, *magister artium, baccalaureus theologiae*, prieur de l'abbaye Saint-Bavon à Gand de 1417 à 1455, bibliothécaire, écrit vers 1450); *ibidem*, p. 80, nr. 11.177: *Virgilius (item)*; *ibidem*, p. 94, nr. 11.538: *Virgilius (item)*; *ibidem*, p. 176, nr. 63.30: *Item Virgilius in papiro scripto* (état des biens de Nicolas Kant, *magister artium* et licencié en droit romain, chapelain à l'église Notre-Dame à Anvers, écrit le 23 janvier et le 20 février 1493); *ibidem*, p. 123, nr. 29.79: *Textus Virgilio in omnibus operibus, impressus* (catalogue de la bibliothèque de mr. Philippe Wielant, 20 avril 1483; cf. D. VAN DEN AUWEELE, G. TOURNOY, J. MONBALLYU, 'De bibliotheek van mr. Philips Wielant, 1483', *Lias*, 8, 1981, p. 145-187).

⁸⁷ *Seneca's Thyestes. Edited with Introduction and Commentary* par R. J. TARRANT, American Philological Association. Textbook Series, éd. G. W. LAWALL, no. 11, Atlanta, 1985. Néanmoins l'édition de base est *L. Annaei Senecae Tragoediae*, éd. OTTO ZWIERLEIN, Oxford Classical Texts, Oxford, 1986; voir aussi O. ZWIERLEIN, *Prolegomena zu einer kritischen Ausgabe der Tragödien Senecas*, Wiesbaden, 1984 et *IDEM, Kritische Kommentar zu den Tragödien Senecas*, Wiesbaden, 1986. L' *editio princeps* a été faite par Andreas Gallicus à Ferrare entre 1474 et 1484. Voir aussi L. HERRMANN, *Le théâtre de Sénèque*, Paris, 1924.

Tout comme pour Virgile, on trouve plusieurs mentions des oeuvres de Sénèque dans des catalogues de livres aux Pays-Bas bourguignons ⁸⁸.

Les *Bucoliques* de Virgile et la tragédie *Thyeste* de Sénèque furent sans doute bien connues par celui ou celle qui dédia ou qui donna le manuscrit du *Temple de Bocace* à Joos Lansaem; cette même personne semble avoir supposé que Lansaem connaissait ces oeuvres. Il est donc intéressant de constater l'existence dans le milieu de Lansaem de gens lettrés susceptibles d'avoir pris connaissance des textes classiques et dramatiques. En 1488 la ville d'Ypres paya Marie Lansaem, soeur de Joos, pour l'organisation de certaines représentations à l'occasion de la paix faite avec Maximilien d'Autriche en 1488 (*figuren thebben ghedaen tooghen ter cause vanden paeyse*). En 1490 la ville d'Ypres chargea Marie de l'organisation des scènes "in figuren" de la vie de Jésus-Christ à l'occasion de la grande procession Yproise (*Tuindagprocessie*) ⁸⁹. La plupart de ces scènes furent sans doute inspirées par la Bible, mais l'antiquité grecque et romaine influença plus d'une représentation théâtrale dans de tels milieux ⁹⁰. D'ailleurs, l'esprit humaniste ne fut pas étranger au milieu

⁸⁸ DEROLEZ et VICTOR (éds.), *Corpus Catalogorum Belgii*, vol. III, p. 119, nr. 28.4: *Den bouc van Senica* (état des biens de Jean Wasselins, Gand, 4 maart 1389); *ibidem*, p. 222, nr.92.57: *Item epistolarum Cenece liber* et p. 228, nr. 92.267: *Item opusculum Cenece de 4 virtutibus* (état des biens de Simon van der Sluys (Simon de Slusa), prévôt du chapitre de Malines, conseiller et médecin personnel du duc de Bourgogne depuis 1461-1462, mort le 27 ou 29 septembre 1499, écrit le 30 septembre 1499); *ibidem*, p. 193, nr. 75.35: *Epistole Seneca ad Lucillum scripte in papiro* (don de Guillaume Pauwels, secrétaire de la ville d'Anvers, à la ville d'Anvers, 5 avril 1481); *ibidem*, p. 66, nr.10.197: *Item sermones prius, post auctoritates Seneca et sanctorum et post compendium theologie, 2o folio "predicator", penultimo "Deum capacem Dei"*, p. 64,10.171: *Item van Seneca ende zinen bouken, 2o folio "van allen fauten", penultimo "men cant"* et p. 65, nr. 10.191: *Item expositio difficilium verborum bibliæ et liber Seneca de verborum copia ad Paulum, 2o folio "ram id est librum", penultimo "ac sordida"* (pseudo Seneca)(inventaire des livres de Michel van der Stoet, moine et prieur (ca. 1375-1390) de l'abbaye Saint-Bavon à Gand, puis maître et professeur de théologie à l'université de Cologne, inventaire de 1395-1400).

⁸⁹ O. MUS, 'Inleiding', dans P. TRIO, R. VAN BELLE, *Pieter Lansaem. Bijdrage tot de studie van de jaargetijdestichtingen te Ieper in de late middeleeuwen*, Bijdrage tot de studie van de geschiedenis van de liefdadigheidsinstellingen te Ieper XII, Ypres, 1993, p. 10; pour l'origine de cette manifestation, voir R. VINCKIER (ed.), *Ieper Tuindag. Zesde eeuwfeest. Een bundel historische opstellen*, Ieper, 1983.

⁹⁰ B. A. M. RAMAKERS, *Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd*, Amsterdam, 1996, p. 262-264. Au sujet du théâtre à Ypres au moyen âge, voir E. STRIETMAN, 'A tale of two cities: drama and the community in the Low Countries', dans A. HINDLEY (éd.), *Drama and Community: People and Plays in Medieval Europe*, Medieval Texts and Cultures of Northern Europe 1, Turnhout, 1999, p. 126-47 et généralement les articles dans H. VAN DIJK, B. RAMAKERS e.a., *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*, Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen XXIII, Amsterdam, 2001. Les tragédies de Sénèque ont influencé profondément le drame anglais du XVIe siècle; voir TARRANT, *o. c.*, p. 36-38 and L. HELMS, *Seneca by Candlelight and Other Stories of Renaissance Drama*, Philadelphia, 1997.

UN MANUSCRIT INCONNU DU TEMPLE DE BOCACE

patricien Yprois du XVIe siècle. Le poète humaniste catholique Guislain Bulteel fut le fils de Guislain Bulteel et d'Anna Lansaem, une arrière-nièce de Marie Lansaem⁹¹. Le choix de ces citations, surtout celle de Sénèque, nous semble lié au contenu de *Temple de Bocace* et au sort malheureux de Marguerite d'Anjou⁹².

Les inscriptions de Sénèque et de Virgile dans le manuscrit du *Temple de Bocace* ne sont pas les seules indications de l'influence des idées humanistes dans le milieu culturel des Lansaem. L'époux en secondes noces de Marie Lansaem, donc le beau-frère de Joos, fut le Portugais Joao Rodrigues. Celui-ci était veuf avec enfants avant son mariage avec Marie le 10 avril 1497 à Bruges⁹³. La famille Rodrigues faisait partie du milieu portugais à la cour des ducs de Bourgogne et du monde du commerce international avec lequel Pierre Lansaem, père de Joos et de Marie, eut sans doute maints contacts⁹⁴. Plusieurs Portugais firent partie de l'entourage de la duchesse Isabelle lors de son arrivée à L'Écluse en décembre 1429; beaucoup sont restés aux Pays-Bas bourguignons pour faire carrière dans les hôtels princiers⁹⁵. Un certain Joao

---

⁹¹ L. BAKELANTS, 'Un poète inédit du XVIe siècle. Gislain Bulteel d'Ypres', dans O. MUS (éd.) sous la direction de J. A. VAN HOUTTE, *Prisma van de Geschiedenis van Ieper*, Ypres, 1974, p. 28-59. Les Bulteel jouèrent un rôle assez important dans l'administration de la ville. Henri Bulteel, mort en 1504, épousa en premières noces Claire de Wilde, en secondes noces Jeanne de Hurtere. Son fils Gislain Bulteel épousa Anna Lansaem le 1 février 1555. Le père du poète occupa la charge de *patronus* en 1558, 1566 et 1570. Il possédait la petite seigneurie de la Clyte à l'ouest de la ville. Leur fils Guislain Bulteel naquit vers 1556. Il épousa Louise Cortewille, probablement fille de Josse Cortewille, secrétaire d'État pour les Pays-Bas à Madrid, greffier de l'Ordre de la Toison d'or. Il mourut après 1608. Pour ses contacts avec le milieu humaniste, voir BAKELANTS, *o. c.*, p. 34 en 40-47 et L. BAKELANTS, *La vie et les œuvres de Gislain Bulteel d'Ypres 1555-1611. Contribution à l'histoire de l'humanisme dans les Pays-Bas*, éd. G. CAMBIER, Collection Latomus n° 97, Bruxelles, 1968.

⁹² Pour l'histoire des Pélopides et le contenu de *Thyeste*, voir e. a. R. J. TARRANT, *o. c.*, p. 38-40; K. KERÉNYI, *Die Mythologie der Griechen. Band II: Die Heroen-Geschichten*, Munich, 1966, p. 237-240. Vu le milieu culturel dans lequel le *Temple de Bocace* fut créé, la présence de la toison d'or dans la querelle entre Atreus et son frère Thyeste pouvait être également signifiante.

⁹³ Lansaem, *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, XXI, 1867, p. 143; BONAERT, *Les van den Kerchove à Vlamertinge*, annexe 7, p. 79.

⁹⁴ J. PAVIOT, 'Les Portugais à Bruges', dans P. STABEL, B. BLONDÉ, A. GREVE (éds.), *International Trade in the Low Countries (14th- 16th Centuries). Merchants, Organisation, Infrastructure*, Proceedings of the International Conference Ghent-Antwerp, 12th-13th January 1997, Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Early Modern Low Countries 10, Leuven- Apeldoorn, 2000, p. 55-74.

⁹⁵ M. SOMMÉ, Les Portugais dans l'entourage de la duchesse de Bourgogne Isabelle de Portugal (1430-1471), *Revue du Nord*, LXXVII, 1995, p. 321-343.

Rodrigues est mentionné en 1432 en tant que valet de chambre du duc Philippe le Bon. Après son retour d'une expédition militaire en Orient en 1444-1445, il devint valet de chambre et exerça la fonction de fourrier en 1448 et 1449. Au moins à partir de 1452, il était responsable des comptes de la cuisine du comte de Charolais et servit comme écuyer de cuisine du duc de Bourgogne jusqu'aux environs de 1470⁹⁶. La vie privée de ce Joao Rodrigues⁹⁷ et ses liens familiaux éventuels avec Guymar Rodrigues, demoiselle d'honneur de la duchesse⁹⁸, et Liénor Rodrigues, femme de chambre de la duchesse, sont mal connus⁹⁹. À la fin du XVe siècle, un deuxième Joao Rodrigues apparaît dans les documents, peut-être le fils de Joao¹⁰⁰. Le 15 novembre 1493, le Grand Conseil de Malines prononça un arrêt dans le conflit qui opposait Joao Rodrigues à Cornille Metteneye, ce dernier ayant détourné un bateau de Rodrigues vers Nieuport¹⁰¹. À la demande de Vasque de Lucène, Marguerite d'York intervint dans ce procès en faveur de Joao Rodrigues le 27 juillet 1492¹⁰². Le 24 octobre 1500, le Grand Conseil prononça un autre arrêt dans le conflit de Joao Rodrigues contre Melchior van Waasmunster, grand veneur du comté de Flandre, ce dernier ayant fourni la caution de feu Cornille

⁹⁶ M. SOMMÉ, *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne. Un femme au pouvoir au XVe siècle*, Villeneuve d'Ascq, 1998, p. 257, 344, 363; SOMMÉ, 'Les Portugais', p. 325. Voir aussi la note biographique chez J. PAVIOT, *Portugal et Bourgogne au XVe siècle. Recueil de documents extraits des archives bourguignonnes (1384-1482). Édition et commentaire*, Paris-Lisbonne, 1995, p. 121 et les sources *ibidem*, p. 237, nr. 132 (avant 21 octobre 1432); p. 311, nr. 232 (avril 1440); p. 374, nr. 297 A (10 mai 1448); p. 375, nr. 297 B (8 septembre 1448); p. 376, nr. 299 (août 1448); p. 398, nr. 345 (juillet 1457); p. 423, nr. 387 (18 septembre 1467); p. 424, nr. 388 (octobre 1467); p. 433, nr. 402 (26 juillet 1469); p. 433, nr. 403 (août 1469); p. 447, nr. 424 (16 juin 1469 - 15 juin 1470).

⁹⁷ Selon PAVIOT, *Portugal et Bourgogne*, p. 121, il se maria tardivement au mois d'août 1469; voir *ibidem*, p. 433, nr. 403 (août 1469): don du duc de Bourgogne à Joao Rodrigues, *escuier de cuisine de mondit seigneur*, à l'occasion de son mariage: 48 lb. *pour en faire une robe au jour de ses nocces...*

⁹⁸ PAVIOT, *Portugal et Bourgogne, o.c.*, p. 121; SOMMÉ, *Isabelle de Portugal, passim*; SOMMÉ, 'Les Portugais', p. 329.

⁹⁹ PAVIOT, *Portugal et Bourgogne*, p. 121-122; SOMMÉ, *Isabelle de Portugal, passim*; SOMMÉ, 'Les Portugais', p. 328.

¹⁰⁰ Il s'agit sans doute d'un autre, vu que Joao Rodrigues fut valet de chambre de Philippe le Bon déjà en 1432.

¹⁰¹ J. TH. DE SMIDT, EG. I. STRUBBE en collaboration avec M. J. ABELING, J. C. ANDRIES, J. VAN ROMPAEY, *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën en procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen. Deel I: 1465-1504*, Bruxelles, 1966, p. 271; édition par R. VAN ANSWAARDEN, *Les Portugais devant le Grand Conseil des Pays-Bas (1460-1580)*, Paris, 1991, p. 160-169.

¹⁰² VAN ANSWAARDEN, *Les Portugais*, p. 169, mentionné par PAVIOT, *Portugal et Bourgogne*, p. 109. Vasque de Lucène fut échanson de Marguerite d'York: *ibid.*, p. 111.

UN MANUSCRIT INCONNU DU TEMPLE DE BOCACE

Metteneye dans le procès de 1493¹⁰³. En 1502, le Grand Conseil porta un jugement dans une affaire non spécifiée entre Joao Rodrigues et Josse Meeuwe et consorts¹⁰⁴. Ce Joao Rodrigues fut vraisemblablement l'époux de Marie Lansaem. Des mariages entre Portugais et "Bourguignons" n'étaient pas exceptionnels - la duchesse Isabelle elle-même en négocia certains¹⁰⁵. Un groupe de Portugais vivaient d'ailleurs dans l'entourage de la duchesse au château de La Motte-au-Bois, à savoir Martin Alphonse de Oliveira, châtelain de La Motte-au-Bois de 1461 à 1471, ses deux secrétaires Fernand de Lisbonne¹⁰⁶ et Jean Vasques, l'apothicaire Bras d'Auzoie et le médecin Alphonse de Lucène¹⁰⁷. Isabelle de Portugal contribua à la diffusion de l'humanisme en protégeant Vasque de Lucène, peut-être le fils d'Alphonse, qui fit la traduction à La Motte-au-Bois de plusieurs oeuvres du latin en français pour le comte de Charolais à partir de 1461¹⁰⁸. L'intervention de Vasque de Lucène auprès de Marguerite d'York en faveur de Joao Rodrigues en 1492 indique certainement des liens amicaux entre les deux Portugais¹⁰⁹. Il semble alors que le milieu Portugais dans l'entourage de la duchesse Isabelle n'était

---

¹⁰³ DE SMIDT ET AL., *Chronologische lijsten*, p. 351, édition par VAN ANSWAARDEN, *Les Portugais*, p. 184-185.

¹⁰⁴ VAN ANSWAARDEN, *Les Portugais*, p. 186-187.

¹⁰⁵ SOMMÉ, *Isabelle de Portugal*, p. 278-281 et 326.

¹⁰⁶ Fernand de Lisbonne est mentionné dans les sources en 1466 et 1468. Il fut ensuite secrétaire de Charles le Téméraire et de ses successeurs: voir P. COCKSHAW, *Le personnel de la chancellerie de Bourgogne-Flandre sous les ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1384-1477)*, Kortrijk-Heule, 1982, p. 136, 215 et 228; PAVIOT, *Portugal et Bourgogne*, p. 101; SOMMÉ, 'Les Portugais', p. 324; SOMMÉ, *Isabelle de Portugal*, p. 142 et 327. Fernand de Lisbonne se maria avec Marguerite van Beruwaen, fille de Jacques van Beruwaen, veuve de Pierre vander Zickelen (de la Faucille): AVG, série 330, no. 32, 1473-1474, fo. 293v (3 novembre 1473). Marguerite de Lisbonne, fille de Fernand de Lisbonne et de Marguerite de Beruwaen, se maria avec Nicolas van der Moere, bourgeois de la ville de Gand et seigneur de Laarne, mort en 1505: voir F. DE POTTER, J. BROECKAERT, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen. Vierde reeks. Arrondissement Dendermonde*, tome 1, Gand, 1889, Laarne, 17. Notons en passant qu'il est très peu probable que le manuscrit du *Temple de Bocace* soit déjà arrivé au château de Laarne à la fin du XVe siècle ou au début du XVIe siècle, Anselme d'Oostendorp en étant le propriétaire en 1626.

¹⁰⁷ SOMMÉ, *Isabelle de Portugal*, p. 142 et 326-327; PAVIOT, *Portugal et Bourgogne*, p. 106 (note biographique d'Alphonse de Lucène).

¹⁰⁸ SOMMÉ, 'Les Portugais', p. 324; SOMMÉ, *Isabelle de Portugal*, p. 458-459; PAVIOT, *Portugal et Bourgogne*, p. 108-111; C. BLONDEAU, Les intentions d'une œuvre (*Faits et gestes d'Alexandre le Grand* de Vasque de Lucène) et sa réception par Charles le Téméraire. *Ycellui Alexandre pas nevous doit estre exemple de vertus*, *Revue du Nord*, 83, 2001, p. 731-752.

¹⁰⁹ Voir aussi PAVIOT, *Portugal et Bourgogne*, p. 424, nr. 388: dons e.a. à Joao Rodrigues, *escuyer de cuisine de mondit seigneur*, et à Vasque de Lucène (octobre 1467).

pas seulement favorable à l'esprit humaniste ¹¹⁰ mais qu'il put contribuer aussi à la diffusion de la littérature de la cour dans les milieux urbains des Pays-Bas bourguignons ¹¹¹.

* * *

Il s'avère que le *Temple de Bocace* de Laarne n'est pas un témoin capital pour notre connaissance de la tradition manuscrite de l'oeuvre, mais il tend à en souligner la complexité et, par là, à confirmer le succès dont jouit le texte du vivant de l'auteur et peu après sa mort. L'apport le plus important de cette découverte concerne le public de l'oeuvre. Il est rare de pouvoir proposer une reconstruction plausible de l'histoire d'un manuscrit resté en mains privées depuis sa création – ou à peu de choses près – jusqu'à présent. Il est surtout intéressant de constater l'identité urbaine du premier propriétaire et de sa descendance. Pour une autre génération d'historiens qui s'intéressait à l'histoire culturelle des Pays-Bas bourguignons, la littérature de cour et celle de la bourgeoisie existaient en parallèle sans se rencontrer ¹¹². Aujourd'hui ce genre de distinction ne tient plus ¹¹³. George Chastelain fut originaire lui-même d'un milieu urbain. Au cours de sa carrière 'Monsieur l'Indiciaire' participa – tout comme ses successeurs Jean Molinet, Remy Du Puys et Julien Fossetier – à des événements culturels en ville ¹¹⁴. Il n'est pas toujours facile de prouver l'existence d'un public 'bourgeois' pour l'oeuvre des écrivains 'de cour', mais le ms 593 des archives anciennes du château de Laarne nous en fournit un bel exemple.

¹¹⁰ C. C. WILLARD, 'Isabel of Portugal and the French translation of the "Triunfo de las donas"', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 43, 1965, p. 969: 'Thus the whole setting of the translation reflects a Portuguese milieu in the entourage of the Portuguese Isabel during her retreat at La Motte-au-Bois, just at the period when she is thought to have been interested in encouraging a group of writers with humanistic tendencies'. Voir aussi C. C. WILLARD, 'Isabel of Portugal, patroness of humanisme', dans: F. SIMONE (dir.), *Miscellanea di studi e ricerca sul quattrocento francese*, Turin, 1967, p. 517-544.

¹¹¹ Voir H. BRINKMAN, 'De weerklank van de Bourgondische hofliteratuur in het middelnederlands', *Millennium*, VIII, 1994, p. 125-133.

¹¹² Voir par exemple les remarques de Georges DOUTREPONT à propos du théâtre dans *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne*, Paris, 1909, p. 355.

¹¹³ Voir W. PREVENIER, 'Court and city culture in the Low Countries from 1100 to 1530', dans E. KOOPER (éd.), *Medieval Dutch Literature in its European Context*, Cambridge, 1994, p. 11-27; J. KOOPMANS, 'Rhétorique de cour et rhétorique de ville', dans J. KOOPMANS ET AL (éds.), *Rhetoric - Rhétoriciens - Rederijkers*, Amsterdam, 1995, p. 67-81.

¹¹⁴ G. SMALL, 'When indiciaires meet rederijkers: a contribution to the history of the Burgundian "Theatre State"', dans J. OOSTERMAN (éd.), *Stad van koopmanschap en vrede. Literaire cultuur in Brugge op de grens van Middeleeuwen en rederijkerstijd* (sous presse).

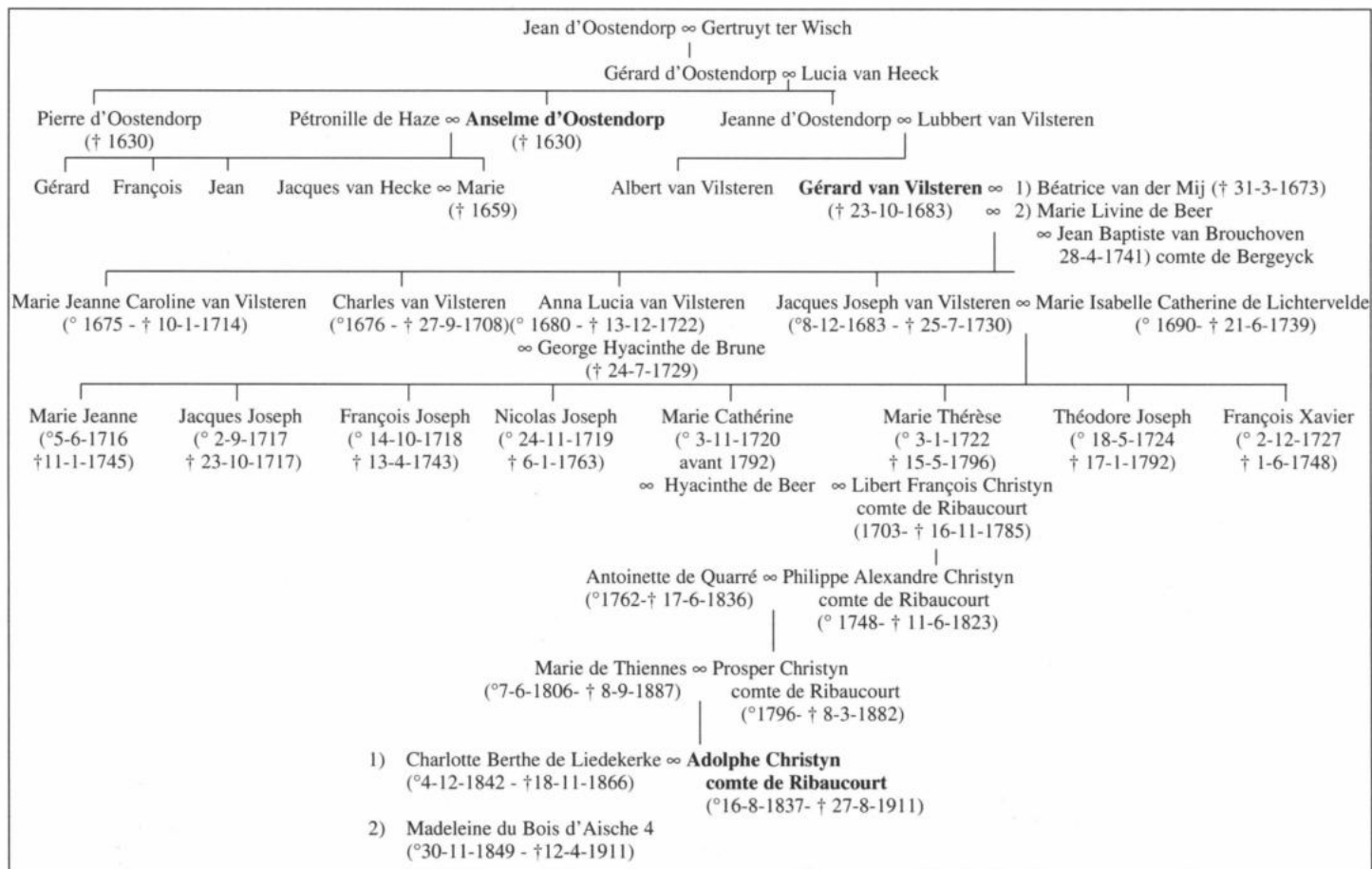

Figure 3: Liens généalogiques entre Anselme d'Oostendorp et Adolphe Christyn, comte de Ribaucourt.

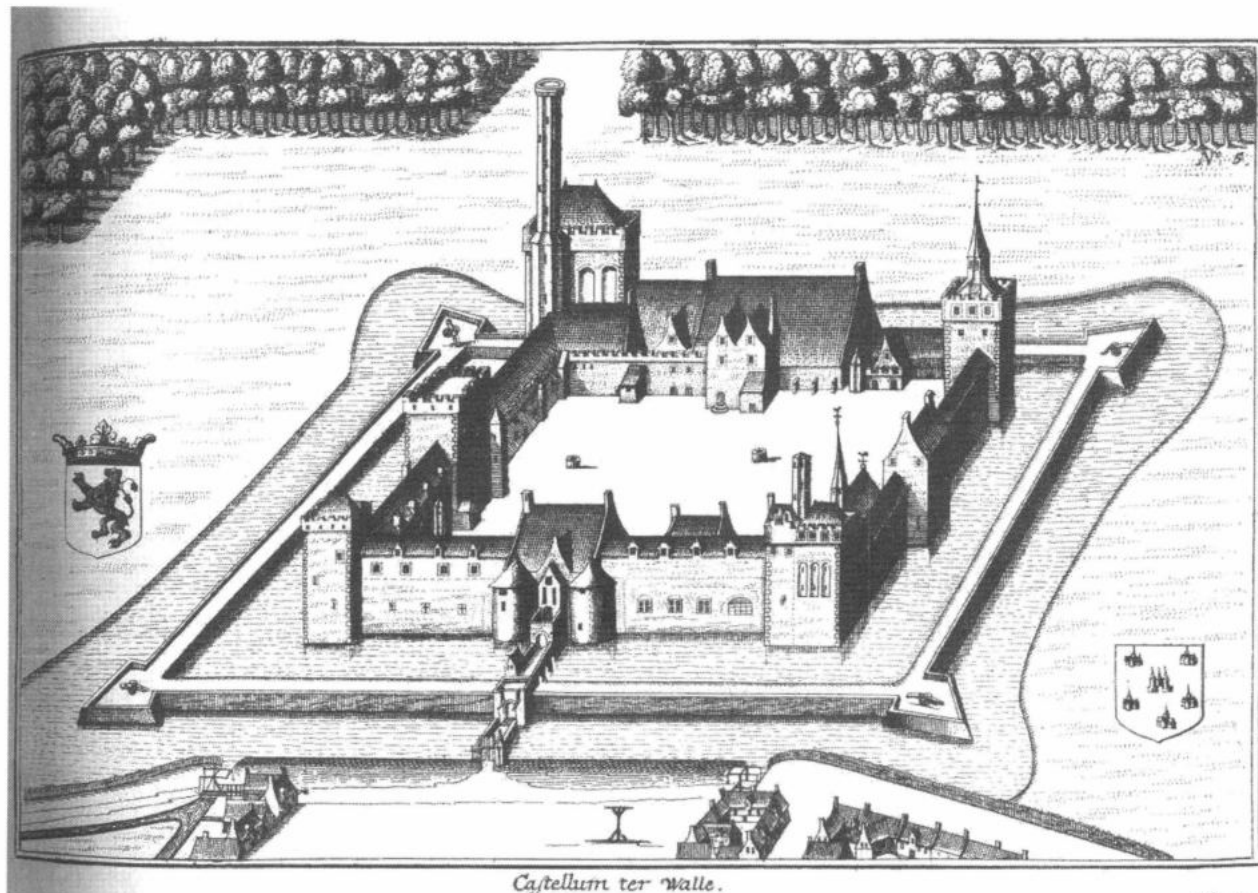

Figure 4: Château de la Motte-au-bois. Gravure dans A. SANDERUS,
Flandria illustrata, Cologne, 1641.

**EEN HERTOGELIJK PARVENU
IN HET KLUWEN VAN DE HEERSENDE
MACHTSVERHOUDINGEN IN DE IEPERSE
STAD EN KASSELRIJ OMSTREEKS
HET MIDDEN VAN DE 15DE EEUW.
DE MISLUKTE BENOEMING VAN
ROELAND BRYDE TOT ONTVANGER VAN
DE KASSELRIJ IEPER**

drs. Kristof Papin

Inleiding

De politieke machtsverhoudingen in de stad en kasselrij Ieper zijn nog nooit het onderwerp geweest van een gedegen studie, spijs herhaalde pogingen en de oproep hiertoe van O. Mus om deze studie aan te vatten¹. Hiermee heeft Ieper een grote achterstand in te halen op steden zoals Gent, Brugge en andere plaatsen waar wel studies over zijn verschenen². Ook in deze bijdrage zullen wij ons noodzakelijkerwijs dienen te beperken tot een case studie. Nochtans is er een zeer rijke documentatie bewaard gebleven die interne relaties binnenin de stad en de kasselrij kunnen blootleggen, zonder daarbij de wisselwerking stad-kasselrij uit het oog te moeten verliezen. Wij stellen het opzettelijk als een wisselwerking en niet als een tegenstelling, omdat wij menen dat het historisch dogma waarbij de relatie tussen stad en kasselrij noodgedwongen als een animositeit dient beschouwd te worden, achterhaald is³. We willen niet ontkennen dat deze rivaliteit er tot in het laatste kwart van de 14de eeuw

---

¹ O. Mus, Rijkdom en armoede, 7 eeuwen leven en werken te Ieper, p.2. O. Mus, Mutaties in de samenstelling van de Ieperse magistraten in de 15de eeuw, p. 77-85. O. Mus, De eerste fase van het Iepers herstelprogramma na het beleg van 1983 (sic), in: Ieper Tuindag. Zesde Eeuwfeest. Een bundel historische opstellen, Ieper, 1983.

² M. Boone, Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 - ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces, in: Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der Letteren, jg.52, 1990, nr. 133. K. Vanhaverbeke, De reële machtsstructuren binnen het stadsbestuur van Brugge in de periode 1375-1407. Verslag van een prosopografische studie, in: Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, 135, 1998, p.3-54.

³ Voor deze visie rond stad-platteland zie: D.M. Nicholas, Town and Countryside. Social, economic and political tensions in fourteenth century Flanders, Brugge, 1971, R.U.G. Werken uitgegeven door de faculteit van Letteren en Wijsbegeerte, afl. 152. O. Mus, De eerste fase..., p. 131.

geweest is doch menen dat de situatie rond het midden van de 15de eeuw sterk gewijzigd was. Een globale aanpak - zonder deze vooringenomenheid - die de correlaties tussen beide uitdiept is dan ook de enige goede werkwijze.

De studie van deze machtsverhoudingen is al te vaak theoretisch onderbouwd met terminologie en veronderstellingen die als vaststaand werden beschouwd, zodat enerzijds er soms werd gekomen tot verkeerde conclusies en anderzijds de werkelijke situatie niet begrepen werd en al te veel symplistisch als een klaarblijkelijke tegenstelling werd afgedaan. De begrippen familie en clan werden teveel als begrip verward en heersende machtsverhoudingen in deze optiek verklaard. De casus die wij hier uitwerken, nl. de mislukte benoeming van Roeland Bryde tot ontvanger van de kasselrij Ieper, zal aantonen dat niet alle leden van één familie tot dezelfde clan dienden te behoren en hiermee zal ook de historisch gewaande vete tussen de Belle's en de Dixmude's - dan toch in het midden van de 15de eeuw - in een ander daglicht geplaatst worden. Ook wordt hierin weer eens duidelijk dat het ook binnen een clan tot fractionnering kan komen.

De casus lijkt op het eerste zicht vrij eenvoudig. Hertog Filips de Goede stelt aan de Ieperse kasselrij voor zijn 'conseiller' Roeland Bryde te benoemen als ontvanger van de kasselrij. De kasselrij weigert dit evenwel resoluut en benoemt Roger de Vrient op de felbegeerde post. De ruzie die erop volgt heeft veel weg van een vaudeville. Intussen belemmeren ook privé-problemen zijn maatschappelijke opgang. En ook bij een tweede poging om ontvanger te worden enkele jaren later bijt Roeland Bryde definitief in het zand en moet hij de kelk tot op de bodem ledigen. Is dit een schoonvoorbeeld van falend hertogelijk cliëntelisme tegenover het Iepers particularisme of zit hier meer achter? De parvenu Bryde die het moet afleggen tegen de gevestigde familieclan's waarbij de Belle's en de Dixmude's het decor vormen? Wordt voor het eerst de historisch geachte vete tussen de Belle's en de Dixmude's op het achterplan geschoven? Maar voor welk belang?

De familie Bryde

De familie Bryde behoort zeker niet tot de meest vooraanstaande families van Ieper in tegenstelling met de Belle's⁴, Lichtervelde's, Dixmude's, Paeldynck's

---

⁴ C. van Renynghe de Voxvrie, *La Famille Belle a Ypres*, in: *Tablettes de Flandres*, t.9, pp. 9-68. De genealogie berust grotendeels op de gegevens uit het Fonds Merghelynck en de opzoekingen van Arthur Merghelynck. Ze dient op bepaalde punten met de nodige omzichtigheid gebruikt worden. Dezelfde opmerking voor de 13 en 14de eeuwse gegevens werd geformuleerd door E. Warlop, *De stichters van het godshuis belle, kinderen van hun tijd*, in: *Septingentesimum iubilaum hospici dicti belle, Ieper*, 1976, p.35-36.

EEN HERTOGELIJK PARVENU

... en heeft enkel in de 15de eeuw een rol van betekenis gespeeld in Ieper. Joos Bryde, achtereenvolgens ontvanger en baljuw van de kasselrij, slaagde erin door zijn huwelijk met Yolande Belle, zus van Monfraud en Tristram Belle zijn familie tot de elite kring van bourgeoisiefamilies te laten doordringen en enig aanschijn te geven. Dit betekende ongetwijfeld een sociale promotie. Deze beschouwden deze alliantie naderhand wellicht als een zware vergissing en schande voor de familie.

Door het dynastieke lot stierven de drie zoons van ridder Jan van Belle, heer van Boezinge, alle zonder wettige erfgenamen en werden de nakomelingen van hun zuster Yolande erfgenamen. Gezien zij zelf ook reeds overleden was in 1420 kwam de heerlijkheid toe aan haar oudste zoon, Roeland Bryde, uit haar huwelijk met Joos Bryde. De familie Belle was meer dan een eeuw vroeger in het bezit gekomen van de heerlijkheid Boezinge. Frans Belle had deze heerlijkheid kort voor 1312 kunnen kopen aan Jacob van Boezinge en deze heerlijkheid was sinds dan ongetwijfeld het kroonjuweel van hun familiebezit. De heerlijkheid Boezinge die afhing van de Zale van Ieper en in 1414 de hoge en middele rechtspraak kreeg van hertog Jan zonder Vrees en zijn zoon de graaf van Charolais, de latere hertog Filips, was de voornaamste heerlijkheid in de kasselrij Ieper en de heer ervan de *primus inter pares* onder de kasselrijadel. Dit domein was nu in handen van de niet adellijke familie Bryde gekomen en dit feit op zich moet al een doorn geweest zijn in het oog van de andere takken van de familie Belle en wellicht ook van de andere kasselrijadel.

Nu deden die Belle's zich graag voor als adel. Verschillende leden van de familie zijn tijdens het beleg van Ieper in 1383 tot ridder geslagen, zonder dat deze erfelijk werd gemaakt⁵. Ook hun inhuwelijken in andere families, o.a. in de Lichtervelde's had hen evenmin aan een erfelijke titel geholpen. De Belle's waren in de 13de eeuw groot geworden in de lakennijverheid en hebben lange tijd een zeer vooraanstaande rol gespeeld in het bestuur van de stad en kasselrij met uitlopers in het Westland (Veurne en Diksmuide). Ze hadden zich naderhand teruggetrokken uit al hun handelsactiviteiten en investeerden hun kapitaal in gronden en heerlijkheden in de Ieperse kasselrij. Zoals vele van die families die er een al te grote levensstandaard op nahielden raakten hun gronden zwaar belast met renten zodat hun fortuin zeer was geslonken tegen het midden van de 15de eeuw en dit niettegenstaande de familie een vooraanstaande rol bleef spelen in het politieke leven in de stad en kasselrij. Ze behoorden ontegensprekelijk tot de hertogelijke clan die de hertog van trouwe aanhangers voorzag zowel in de stad als kasselrij⁶.

⁵ Kroniek van Olivier van Dixmude, p.18.

⁶ W. Blockmans, *La représentation de la noblesse en Flandre au XVe siècle*, in: *Guerre, pouvoir et noblesse au Moyen Age. Mélanges en l'honneur de Philippe Contamine* (éd. J. Paviot en J. Verger), Paris, 2000, p.93-99 en meer speciaal p.98. Later kom ik nog terug over de zgn. adellijke titels van de familie Belle.

Een andere Joos Bryde was gehuwd met Marie Brievers, dochter van Joos⁷ en zijn vader, Jacob Bryde was gehuwd met Christine Paeldinck, dochter van Loys Paeldinck. Het was deze Jacob Bryde die in 1445/6 het leen Kersekinshove kocht aan de oudste zoon van Jacques van Dixmude.

Een genealogie opstellen van de familie Bryde is een zeer moeilijke aangelegenheid. De bestaande genealogieën bij Merghelynck zijn hoogst onbetrouwbaar en ook de economische achtergrond van de familie valt moeilijk te achterhalen. Recente opzoekingen van O. Mus wijzen in de richting van Mesen⁸. In 1407 is een Jane sBrids pachter van een 'stalle in de vaulte', maar in welke tak ze bedrijvig waren is in deze bron geheel onduidelijk⁹. Een activiteit die verband houdt met de lakenhandel zou tot de mogelijkheden behoren en hun afkomst uit Mesen kan dit zelfs bevestigen. De vroegste vermelding van een poorter is deze van Coppin Bride zoon van Lambert uit Mesen die in 1410 het poorterschap van Ieper verkrijgt door gift. In 1415 is het François Bride zoon van Lam die zich het poorterschap koopt. Hij komt eveneens uit Mesen In 1416 wordt Pierre Bride zoon van Lambert poorter van de stad. Ook hij is afkomstig uit Mesen. Over Marie Bryds die in 1426 poorteres wordt van Ieper hebben we geen bijkomende gegevens. Verdere gegevens in verband met de professionele activiteiten van de familie komen we niet te weten¹⁰.

Telgen van de familie Bryde's die we terugvinden op het politieke toneel zijn Roeland, zijn vader Josse en zijn grootvader Joos de oude. De zus van Roeland, Wilhelmine, was gehuwd met de bekende Olivier van Diksmuide, kroniekschrijver en Iepers politicus, zijn andere zus Marie huwde met Pieter vander Letuwe ook lid van de politieke klasse. Zo trouwt zich dus een Dixmude in de Belle clan.

Boudein Bryde krijgt in 1414 een ervelijke rente ten bedrage van 2 £ 10 s. siaers van stad Ieper op een stuk land te Sint-Jan¹¹. Hij is in 1424 en 1425 één van de pachters van de wijnassise in de stad Ieper wat toch wijst op een groeiende financiële positie¹². In 1423 is hij één van de vele deelnemers aan een

⁷ Joos de Brievere, raad en tesorier (1421) van de stad Ieper. (Kroniek van O. van Dixmude, p.96) Ook andere leden van deze familie waren actief in het politieke leven van de stad.

⁸ Dit gegeven werd ons mondeling verstrekt door Dhr. Octaaf Mus (Ieper). Ik houd mij er aan hem hiervoor hartelijk te danken.

⁹ A.R.A.Brussel, Rekenkamer 38.639, Stadsrekening Ieper 1407, f°6v°.

¹⁰ Gegevens uit eigen ongepubliceerde 'reconstructie van de poortersboeken van Ieper'. Wij hopen erlang deze te kunnen publiceren. De aan de gang zijnde publicatie van fragmenten van deze poortersboeken bemoeilijkt deze geplande definitieve uitgave.

¹¹ A.R.A.Brussel, Rekenkamer 38.963, Renten stad Ieper 1414, f°5v°.

¹² Ut supra

EEN HERTOGEELIJK PARVENU

joustement gehouden op de Ieperse markt¹³, precies in het jaar dat Joos Bryde baljuw wordt van de stad¹⁴. Net voor deze periode (1407-1415) vinden we geen enkele rente van de familie Bryde in de stad¹⁵. Dit is verwonderlijk en duidt op twee zaken. Ten eerste lijkt de familie inderdaad geen stedelijke (Ieperse) wortels te hebben - getuige daarvan ook dat stuk land in Sint-Jan - en daarbij moet het investeringspotentieel toen nog eerder beperkt zijn geweest, iets wat korte tijd later wijzigde.

De reeds genoemde Bouden Bryde (Brijde) reist in 1419/20 naar Gent in opdracht van de Ieperse stadsschepenen om er te onderhandelen i.v.m de stapel¹⁶. Deze zelfde wordt in 1424 en 1425 als 'her Boudein Bryde' één van de pachters van de wijnassise in de stad Ieper¹⁷. De 'her' wijst toch reeds op een zeker aanzien die de persoon had en het feit dat hij voor een puur economische aangelegenheid als de stapel de stad vertegenwoordigde wijst én op zijn belang en wellicht ook op een zekere vertrouwdheid met de economische activiteit in de stad.

Joos Bryde de oude, zoon van Jacques, was ontvanger van de kasselrij Ieper van 1413 tot 1419¹⁸ hoogbaljuw van de kasselrij van mei 1424 tot mei 1427 en van augustus 1427 tot mei 1431¹⁹, om daarna zijn overstap te maken naar de plaatselijke politiek en schepenen van Ieper te worden in 1434. In 1424, 1425, 1426 en 1430 was hij vorstelijk commissaris bij het afsluiten van de stadsrekening²⁰. Het was inderdaad niet ongewoon dat o.a. de plaatselijke baljuw werd aangewezen door de rekenkamer om de rekeningen te controleren gezien zij een vrij goed zicht hadden op de plaatselijke situatie. De laatste vermelding van Joos Bryde als raadslid vinden we in 1448²¹. Tijdens zijn ambtsuitoefening als ontvanger van de kasselrij is hij één keer zwaar in opspraak gekomen. In een clandestiene vergadering van de kasselrijschepenen, de klerk van de kasselrij en de ontvanger was beslist geweest om voortaan te vergaderen zonder de baljuw, Wouter Merciaen. Dit was evenwel tegen alle costumen

---

¹³ Kroniek van Olivier van Dixmude, p.102.

¹⁴ Kroniek van Olivier van Dixmude, p.107.

¹⁵ A.R.A.Brussel, Rekenkamer 38.959 tot 38.964, Renten stad Ieper 1407-1415.

¹⁶ A.R.A.Brussel, Rekenkamer 38645, Stadsrekening Ieper 1419-20, f°15r°-v°.

¹⁷ A.R.A.Brussel, Rekenkamer 38649, Stadsrekening Ieper 1424 f°4r° en id. 38650, Stadsrekening Ieper 1425 f°4r°. Zie eveneens K.B. Brussel, Fonds Merghelynck 32, p. 130 en 134.

¹⁸ L. Gilliodts-Van Severen, Coutumes de la châtellenie d'Ypres, t.II, p.77,80,81,82.

¹⁹ Jan van Rompaey, Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode, p. 630. K.B.Brussel, Fonds Merghelynck 32, p. 134 en 137. id. p. 146 (1427) en p. 150 (1428).

²⁰ K.B. Brussel, Fonds Merghelynck 32, p.141 (A.R.A.Brussel, Rekenkamer 38651, stadsrekening Ieper 1426). K.B. Brussel, Fonds Merghelynck 91.

²¹ Vermeldingen als raad in 1443, 1444, 1445, 1446, 1447, 1448.

en gebruiken in en het kwam tot een proces voor de Raad van Vlaanderen waarbij Merciaen de ganse groep liet dagvaarden. Bijna als vanzelfsprekend haalde de baljuw gelijk²². In hetzelfde jaar was Joos Bryde ontvanger-af. Was dit ten gevolge van deze affaire? We menen deze vraag negatief te moeten beantwoorden want hij zou een vijftal jaar later zelf baljuw worden van de kasselrij! Een ganse ommezwaai en een zaak die zeker verdient van dichterbij bestudeerd te worden. Hoe kon iemand die de vertegenwoordiger van de hertog buiten spel trachtte te zetten en dus zo de hertog zelf voor het hoofd stootte uiteindelijk als diens vertegenwoordiger een zo'n voorname functie bekleden? We kunnen niet anders dan concluderen dat de macht van de kasselrijadel zo groot was dat zelfs de hertog toegevingen moest doen om zijn macht in de stad en kasselrij te behouden. Dit is de keerzijde van de staatsvorming en de centralistische beweging. Het cliëntelisme had ook zijn prijs. De genoemde Joos Bryde huwde met Yolande Belle en ze hadden 3 dochters en 4 zonen. Zij overleed op 1 februari 1420 en een merkwaardig schilderij herinnert aan dit feit. De ganse familie staat erop afgebeeld. Het werd aanvankelijk toegeschreven aan de Ieperse kunstenaar Melchior Broederlam, doch dit werd betwist door Antoon Deschrevel die het eerder aan Gerard van der Meersch, Frans de Wickere of Jacques Cavael toeschrijft²³. Het is op heden een van de pronkstukken uit de collectie van het Belle-museum te Ieper. In 1445 vinden we Joos Bryde fs Jacob als schepen van de stad. Deze is niet te vereenzelvigen met de bovengenoemde. Vermoedelijk is het dezelfde die in 1466 hoofdman 'van besant' is. Hij was samen met enkele anderen aangeduid om naar een oplossing te zoeken om de industriële activiteit in de stad aan te zwengelen om zo de armoede in de stad terug te dringen. De groep weigerde deze taak eerst op zich te nemen maar werd dan toch genoodzaakt een voorstel te formuleren. De hier genoemde Joos Bryde is wellicht op dat ogenblik reeds op hoge leeftijd²⁴.

Georges Bryde was *garde d'artillerie* vanaf 1451 tot 1460, jaar wanneer hij samen met François Zwanckaert de functie uitvoerde. François Zwanckaert was aangetrouwd met de familie Bryde en oefende de functie zelf uit vanaf 1461. Een Jacob Bryde is schepen in 1466, 1469 en raad in 1470. Karel Bryde hoofdman van de ghemeene neeringhen in 1467, 1468, 1469, 1470 en 1474. In 1471 en 1474 was dezelfde hoofdman van de poorterie.

²² Stadsarchief Ieper, Archief kasselrij Ieper, 1e reeks 7, cartularium f°16 v°-18 r°.

²³ C. van Renynghe de Voxvrie, o.c., p. 53 n122bis.

²⁴ I.L.A. Diegherick, Inventaire, t.3, p.260-261. De andere leden van de groep waren Rogier Bollaert, Joris de Witte als schepenen, Victor van Lichtervelde en Pieter van der Letuwe als raad en Baudouin Hallois, poorter van de stad.

Roeland Bryde

Roeland Bryde duikt het eerst op in de bronnen in 1430. Hij krijgt er als *'conync vanden jonghen scotters ghescoten uutten name van ons gheduchten heere ende prinse'* 4 kannen wijn van de stad²⁵. In 1434 wordt hij samen met andere betaald om *'tjoustement hier binnen de stede' in augustus gehouden*²⁶. Het vrij grote bedrag dat de stad hiervoor uittrok, nl. 150 l.p. wijst op het belang van het steekspel²⁷. Deze beide referenties wijzen in de richting van een militaire opvoeding van Roeland Bryde. Later werd hij geridderd en al weten we niet precies wanneer, doch het zou wel eens tijdens de strijd tegen de Gentenaars geweest kunnen zijn. In 1439 was Roeland Bryde in de stad belast met het bijhouden van het register van de weeskamer²⁸. In 1441 en 1442 is hij respectievelijk pachter van de wijnassise en pachter van de *waghe en wullehalle*²⁹.

Hij zetelde als leenman regelmatig in het Ieperse leenhof³⁰ en was afwisselend schepen en raadslid van de stad Ieper tussen 1443 en 1460³¹. Hij was tevens hoofd van de draperie en voogd van het leprozenhuis van de Hoge Zieken in 1439. In 1447 is hij *clerc van weeghen*³². Van oktober 1452 tot januari 1453 fungeerde hij als gouverneur-baljuw van het grafelijk domein Elverdinge-Vlamertinge. Deze leenheerlijkheid hing af van de wetachtige kamer en werd in de 14de-15de eeuw in apanage gegeven aan bastaardkinde-

²⁵ K.B. Brussel, Fonds Merghelynck 32, dl.3, p.164 (stadsrekening 1430 f°28). Olivier van Dixmude geeft in zijn kroniek geen melding van dit tornooi. Dit is vreemd gezien hij een tiental andere tornooien wel vermeldt en in datzelfde jaar melding maakt van een tweekamp in Atrecht.

²⁶ K.B. Brussel, Fonds Merghelynck 32, dl.3, p.191 (stadsrekening 1434 f°31v°).

²⁷ Aan dit aspect in het middeleeuws Ieper is nog nooit aandacht besteed. Toch wijzen bronnen (o.a. de stadsrekeningen en de kroniek van O. van Dixmude) er op dat er in Ieper een bloeiende traditie bestond op dit vlak. Voor Brugge werd dit aspect onlangs belicht door Andries Van den Abeele, *Het Ridderlijk gezelschap van De Witte Beer*. Zie ook: P. Jourdan, *Le Symbolisme politique du pas dans le royaume de France (Bourgogne et Anjou) à la fin de Moyen Age*, in: *Journal of Medieval History*, 18, 1992, p.161-181. Meer algemeen is het werk van J. Barber en J. Barker, *Tournaments, Jousts, chivalry and pageants in the Middle Ages*, Woodbridge, 1989. Voor Vlaanderen hebben we thans het uitstekende werk van E. Van den Neste, *Tournois, joutes et pas d'armes dans les villes de Flandre à la fin du Moyen-Age (1300-1486)*, Paris, 1996.

²⁸ K.B. Brussel, Fonds Merghelynck 32, dl.3, p.224 (stadsrekening 1439 f°41v°).

²⁹ K.B. Brussel, Fonds Merghelynck 32, dl.3, p.235 en 236.

³⁰ Els Ollevier, *Het leenhof van Ieper 1401-1452, onuitgegeven licentiaatsverhandeling*, K.U.Leuven, p. 49-50.

³¹ Schepen in 1443, 1449, 1451, 1455 en raad in 1450, 1456, 1460.

³² A.R.A.Brussel, Rekenkamer 38.671, Stadsrekening Ieper 1447, f°35r°.

KRISTOF PAPIN

ren eerst van de graven van Vlaanderen en later van de hertogen van Bourgondië. Rond het midden van de 15de eeuw is een bastaardzoon van hertog Filips de Goede, Cornelius van Bourgondië, heer van deze leenheerlijkheid. Hij vecht aan de zijde van deze mee in de strijd tegen de Gentenaars (1450-1452). Roeland Bryde is dus zowel actief in de economie van de stad als in de administratie en trekt als leenman mee ten strijde.

Heer van Boezinge

De carrière van Roeland Bryde verloopt zoals we dat van iemand uit zijn milieu kunnen veronderstellen. Als zoon van een politiek zéér actieve vader Joos Bryde was hij als het ware voortbestemd om in het voetspoor van zijn vader dezelfde functies op te nemen. Daarenboven was zijn vader Joos gehuwd met Yolande Belle, een telg van de familie Belle hetgeen de familie een niet onaardige sociale promotie opleverde. Joos Bryde was achtereenvolgens ontvanger en hoogbaljuw van de kasselrij en hij zou zich nadien toeleggen op de stedelijke politiek, hierbij gesteund door de Belle-clan. De Belle-clan is zich van geen kwaad bewust. Er zijn nog genoeg mannelijke erfgenamen vooraleer hun zuster de heerlijkheid Boezinge zou kunnen erven en vreemden dus in het bezit zouden komen. Niemand die er zelfs op dat ogenblik aan denkt. Het komt hen trouwens goed uit dat nog iemand in hun rangen opgenomen is die ze kunnen gebruiken tegen hun opponenten, de Dixmude's. Het lot wil evenwel dat één na één de mannelijke erfopvolgers zonder nageslacht overlijden zodat Roeland Bryde als zoon van Joos en Yolande Belle in 1450 in bezit komt van Boezinge en zich heer van Boezinge kan noemen. Schuimbekkend wordt dit door de overige leden van de Belle-clan aanzien. Het kroonjuweel van hun familiebezit is in het bezit gekomen van vreemden. Niet voor lang overigens, want de Belle's halen nog hun laatste overwinning, een pyrrusoverwinning. Roeland Bryde intussen staat op het toppunt van zijn macht, zowel in de stad als in de kasselrij. Voor de stad benoemt hij Georges Bryde tot 'garde d'artillerie'³³ en gaat hij zelf als schepen van de stad naar Brussel om er samen met de Leden de toestand rond de revolterende Gentenaars te bespreken³⁴. Trok hij daar de kaart van de revolterende particularistisch ingestelde Gentenaars of net integendeel de kaart van Filips de Goede? Zonder het exacte verloop van de vergadering te kennen zal Bryde wel, als hertogelijk protégé, zijn beschermheer niet voor het hoofd gestoten hebben en de kaart van de Hertog getrokken hebben, bewijze de bijzondere gunst die de hertog hem enkele jaren later deed door een deel van de tiende

³³ K.B. Brussel, Fonds Merghelynck 32, dl.4, p.10 (A.R.A. Brussel, Rekenkamer 38676, Stadsrekening Ieper 1452, f°6r°).

³⁴ K.B. Brussel, Fonds Merghelynck 32, dl.4, p.10 (A.R.A. Brussel, Rekenkamer 38676, Stadsrekening Ieper 1451, f°7r°).

EEN HERTOGELIJK PARVENU

op de leenverheffing van Boezinge kwijt te schelden. Bryde was van 2 oktober 1452 tot 2 januari 1453 gouverneur-baljuw van de grafelijke leenheerlijkheid Elverdinge-Vlamertinge³⁵. Hij streed mee aan de zijde van de bastaard Cornelius in de slag van Gavere tegen de Gentenaars. In deze slag werd de bastaard dodelijk gekwetst en overleed hij als gevolg van de opgelopen verwondingen. Het is bekend dat hertog Filips de Goede zeer aangeslagen was door het overlijden van zijn bastaardzoon. Hij kreeg een vorstelijke begrafenis en een prachtige graftombe in de St.-Goedelekathedraal te Brussel³⁶. Bryde zou later voor zijn diensten beloond worden door de hertog.

Jan Belle was heer van Boezinge tot zijn overlijden in 1431. Hij is wellicht de meest vooraanstaande en machtigste telg geweest van zijn familie. In eerste instantie volgde zijn zoon Tristram hem op als heer van Boezinge, tot zijn overlijden in 1436 en zijn jongere broer Monfraud Belle hem opvolgde. Alhoewel Monfraud Belle vroeger actief was geweest in de Ieperse politiek, bekleedde hij geen functies meer binnen het stadsmagistraat tussen 1432 en 1438, een periode waarin de vorstelijke commissarissen niets in de pap te brokken hadden bij de schepenbenoemingen. Hij was gehuwd met Margriet van der Clyte, maar had enkel bastaardkinderen en geen wettelijke afstammelingen. Monfraud Belle overleed in 1450. Zo kwam de heerlijkheid Boezinge in handen van Roeland Bryde, zoon van Joos in diens huwelijk met Yolande Belle. De heerlijkheid was toen reeds zwaar belast met renten, hetgeen Roeland in moeilijkheden bracht. Precies de vestiging van een renteleen roept vragen op. Een in geldnood verkerende Monfraud Belle kreeg in 1445 octrooi van de Rijksse Rekenkamer om een renteleen van 120 p.p. te vestigen op zijn heerlijkheid Boezinge en het bijhorende justitieleen. Deze rente zou een apart leen vormen gehouden van de Zale en werd door Monfraud Belle verkocht aan Joris Belle voor 2250 p.p. Op 24 november 1444 hadden Monfraud Belle en Joris Belle zich aangeboden bij het Iepers leenhof. De procedure werd gevolgd en 14 dagen later kwam ook Roeland Bryde als oudste erfgenaam van Monfraud Belle mee naar het leenhof. Hij gaf er de baljuw en de leenmannen te kennen akkoord te gaan met de transactie maar toch werd de transactie niet voltooid omdat Monfraud Belle het vereiste octrooi van de Rekenkamer van Rijsel niet kon voorleggen. De verkoop werd met 14 dagen uitgesteld en daarna vernemen we niets meer van de zaak. Monfraud stond er intussen finan-

---

³⁵ De gouverneurs van deze leenheerlijkheid hadden de taak de heerlijkheid te besturen. Ze zijn vanzelfsprekend allen te situeren in de hertogelijke clan binnen de kasselrij. Zie Emile Vanden Bussche, *Histoire de Vlamertinghe*, in: *La Flandre*, 1879, p.210-211. De functie van gouverneur was beperkt in de tijd. Meestal blijft de baljuw-gouverneur niet langer dan enkele jaren in functie. Volgens Jan Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*, p.625 waren ze ook baljuw en sommigen ontvanger van de heerlijkheid.

³⁶ R. Vaughan, *Philip the Good*, p.321.

cieel slecht bij want hij verkocht zijn heerlijkheid Beaurewaerde aan Victor van Lichtervelde de jonge. Monfraud Belle stierf in 1450 en Roeland Bryde werd 'heer' van Boezinge. Hij weigerde evenwel het jaarlijks renteleen van 120 p.p. uit te betalen en op 11 april 1454 deed Joris Belle een daging op de twee lenen van de heerlijkheid Boezinge. Joris Belle eiste 540 p.p. achterstalling rente van 4 en een half jaar achterstallige renten. Tegen 9 augustus 1454 was er geen betaling verricht en gingen de raadslieden van beide partijen in procedure. Roeland Bryde eiste meer uitleg over de eis van Joris Belle en vooral inzage in de documenten die de eis moesten staven. Bryde probeerde de autoriteit van de Rijselse Rekenkamer in twijfel te trekken aangaande het oprichten van een renteleen, doch de enige reden was dat Bryde de financiële middelen niet had om de rente uit te betalen. Hij had reeds enige malen gezocht om uitstel van betaling van de rente via zijn baljuw in Boezinge. Uiteindelijk werd er beslist om te pogen tot een minnelijke schikking te bereiken en mochten de twee partijen elk 2 mannen kiezen en samen een vijfde man aanwijzen. Joris Belle koos Olivier van de Woestine en Florens Wielant als vertegenwoordigers terwijl Roeland Bryde, Victor van Lichtervelde de jonge³⁷ en Rogier Bollaerd aanwees. Samen kozen ze Lodewijk van Lichtervelde als vijfde man. Op 1 november 1454 vonniste het leenhof dat Bryde de achterstallige 540 p.p. moest betalen. Die betaling zou nooit gebeuren want Roeland Bryde bereikte een akkoord met Joris Belle over de verkoop van Boezinge. De plechtige inerving gebeurde op 14 mei 1455 voor het bedrag van 6096 p.p. Bryde's echtgenote Jehane Fransdon zwoer haar leenrechterlijke bijleving op het leen af. Op 21 april 1455 kreeg Roeland Bryde octrooi van de hertog waarbij hij de helft van de tiende penning op de verkoop kwijtschold "*pour consideration des bons et agreables services que nous a fait tant a la guerre que avons eut dernièrement contre ceulx de notre ville de Gand comme autrement en plusieurs manieres notre amez et feal escuer Roland Bride seigneur de Boesinghe*". Niet toevallig was Roeland Bryde eind 1452 begin 1453 gouverneur-baljuw van het domein Elverdinge-Vlamertinge³⁸ dat toen toebehoorde aan een bastaardzoon van hertog Filips de Goede, Cornelius van Bourgondië, die sneuvelde tijdens de slag van Gavere in 1453. Bryde had dus via de bastaard wellicht zeer nauwe contacten met de Hertog.

De erfenis van Montfrand Belle had nogal wat voeten in de aarde gehad en er is niet enkel rond de heerlijkheid Boezinge betwisting geweest. Naast Roeland Bryde waren ook Joris Belle, Christophe Lemaces, Joris Stalin en

---

³⁷ Dit is ook geen vanzelfsprekende zaak. Deze had zijn heerlijkheid Beaurewaerde gekocht aan Montfraud Belle en kunnen we dus eerder rekenen tot de Belle-clan. Was er ook hier een kink in de kabel gekomen of spanden Victor van Lichtervelde de jonge en Roeland Bryde samen?

³⁸ J. van Rompaey, Grafelijk baljuwsambt, p. 625.

EEN HERTOGELIJK PARVENU

Pieter Lansaem³⁹ erfgenamen. Rond de heerlijkheid Dampierre en de tol van Ieper zijn bijkomende akkoorden dienen gesloten te worden⁴⁰.

De familie Belle kwam dus na een onderbreking van 5 jaar terug in bezit van de heerlijkheid die al bijna 150 jaar deel van het familiebezit uitmaakte, zij het voor korte tijd. Joris II Belle overleed op 28 februari 1458 en zijn zoon Joris III erfde de heerlijkheid. Zijn overgrootvader Joris Paeldynck betaalde het verhefgeld. Drie jaar later verkocht deze Boezinge aan Jan van Halewijn, broer van Joos die soeverein baljuw was van Vlaanderen tussen 1454 en 1472⁴¹. In het verkoopsoctrooi staat dat Joris Belle nog moest "*paier certaine grosse somme d'argent quil doit a notredit seigneur*". De lenen werden verkocht voor 6336 l.p. en waren gezamenlijk belast met een lijfrente van 144 l.p. ten voordele van Maria Belle, en de vrouw van Casin Grandor. Deze Maria Belle was de groot-tante van Joris II Belle en hieruit blijkt nog maar eens dat de Belle's een hechte clan vormden die zich tot op het laatste aan elkaar vastklampten, maar die uiteindelijk hun fortuin zagen wegsmelten. Hun systeem waarbij meer begoedde leden van de familie renten verkochten aan andere leden die in financiële moeilijkheden zaten heeft hun niet kunnen behoeden van het uit-eenvallen van hun fortuin⁴². Met het aantreden van Jan van Halewijn bleef Boezinge dus in handen van de hertogelijke clan.

Is dit verkoopsoctrooi een deal geweest met Roeland Bryde? De koper, Jan Halewijn, was gehuwd met Catherine van Dixmude die dochter was van de

---

³⁹ Hiermee is gedeeltelijk de vraag beantwoord die O. Mus en P. Trio zich stelden vanwaar de rijkdom komt die Pieter Lansaem bezat. Zie P. Trio en R. Belle, Pieter Lansaem. Bijdrage tot de studie van de jaargetijdestichtingen te Ieper in de late middeleeuwen, Ieper, 1993, p.7-8 en 13-14. Lansaem is dus via de familie Belle eveneens gaan behoren tot de hertogelijke invloedssfeer. Zijn dochter Maria, die in 1487 met een Portugees handelaar huwde, was eerder in het huwelijk getreden met Luucx Thoenin, die verschillende baljuwsfuncties bekleedde, o.a. in Deinze (1455-1463), Wervik (1464-1465) en de Zaal van Ieper (1469-1477). Zie J. Van Rompaey, Het grafelijk baljuwsambt, o.c. Een spoor van dit huwelijk vinden we in A.D.N. B 4112 f°37v° 'a Pierre Lancsaem CXXVIII £ par. par an aux vies de damoiselle Pauline sa femme et de damoiselle Marie Lancsaems leur fille femme de Luucx Toenin pour le terme du Xe jour de novembre lan mil quatrecentz soixantehuit par sa quitance cy rendus a court ..... LXII £'. De familie Toenin verdient zeker nog van dichterbij bestudeerd te worden. Verschillende leden van de familie zijn grafelijk baljuw geweest in Ieper.

⁴⁰ C. van Renynghe de Voxvrie, o.c., p. 60-65. Zie tevens I.L.A. Diegherick, Inventaire, t.3, p.211-216, 220.

⁴¹ Jan van Rompaey, Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode, p. 615.

⁴² Nogal wat adel heeft in de loop van de 15de eeuw grote financiële problemen gekend. Zie M. Th. Caron, La noblesse, ses charges et ses dettes. Quelques exemples en Artois et en Flandre autour de 1470, in: Les Pays-Bas Bourguignons. Histoire et Institutions. Mélanges André Uyttenbrouck (éd. J.-M. Duvosquel, J. Nazet en A. Vanrie), Bruxelles, 1996, p.121-134.

kroniekschrijver Olivier van Dixmude en Wilhelmine Bryde, dus de kleindochter van Joos Bryde en Yolande Belle! Hiermee was de cirkel rond. Alles bleef uiteindelijk binnen dezelfde familieclan.

De mislukte benoeming als ontvanger van de kasselrij: de eerste poging

We zagen reeds dat de familie Bryde via de administratie en dankzij een vooraanstaand huwelijk met een telg in de Belle clan was opgeklommen op de sociale ladder van de stad en kasselrij. De vader van Roeland was ontvanger van de kasselrij en nadien nog hoogbaljuw van de kasselrij Ieper geweest, opeenvolgend de twee meest prestigieuze én best betaalde functies in de kasselrij. Als een ontvanger in principe door het kasselrijbestuur zelf wordt aangewezen, is het duidelijk dat de benoeming tot hoogbaljuw gebeurde door de hertog en Joos Bryde reeds tot de hertogelijke clan kan worden gerekend. En meer dan de spanningen tussen de stad en de kasselrij duidt hier de spanning op tussen de particularisten van de stad en kasselrij tégen de invloed van de hertogelijke clan. Als tussen 1431 en 1438 geen enkele telg van de Belle clan in het schepencollege terechtkomt heeft dat alles te maken met het feit dat in die jaren het niet de vorstelijke commissarissen waren die de schepenen benoemden, maar de raad van de stad.

Korte tijd nadat Roeland Bryde de heerlijkheid Boezinge erft in 1450 komt de functie van ontvanger van de kasselrij open na het overlijden van ontvanger Jan Bossaert in januari 1452. Na twee vergaderingen begin 1452 wordt op 1 februari 1452 door de vazallen, baljuw en schepenen van de kasselrij samen met twee notabelen uit elke parochie Rogier de Vriend aangeduid tijdens een vergadering die plaats vond in de Hoge Zieken (St.-Jan). Op 5 februari legt hij reeds de eed af. Roeland Bryde had zijn kandidatuur niet kunnen doordrukken en laat door meester Jan Torsenere een onderzoek instellen naar de verkiezing die volgens Bryde niet reglementair was verlopen. Een commissie bestaande uit deze meester Jan Torsenere van de Rijselse Rekenkamer, Joos van der Poorte, hoogbaljuw van de kasselrij Ieper en de procureur generaal onderzoekt de procedure die tot de benoeming leidt van de ontvanger. Nu was deze Joos van der Poorte eerst baljuw van de zale van Ieper geweest van 1445 tot 1451 om dan hoogbaljuw van de kasselrij te worden tot 1455. Hij was raadsheer van de hertog en behoorde vanzelfsprekend ook tot de hertogelijke entourage⁴³. Toch slaagt dit offensief van de hertogelijke clan er niet in de benoeming ongedaan te maken omdat inderdaad de oude gebruiken voor de benoeming gevolgd waren. Het wordt stil rond de affaire en we vernemen enkele jaren niets meer want Roeland Bryde was intussen gewikkeld in een conflict binnenin zijn clan omwille van het niet betalen van renten op zijn heerlijkheid Boezinge. De hertog die er hier niet in slaagde om zijn vertrouwing te laten

⁴³ J. Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*, p. 631 en 652.

EEN HERTOGELIJK PARVENU

benoemen geeft hem (als troostprijs?) de functie van gouverneur-baljuw van Elverdinge-Vlamertinge vanaf 2 oktober 1452 tot 2 januari 1453⁴⁴. Het is onduidelijk waarom Bryde maar 3 maand lang gouverneur was. Hij werd ogenblikkelijk in de functie opgevolgd door ridder Jaspas de Flandre die raadsheer en kamerling was van de hertog⁴⁵. Wat er precies is gebeurd in tussentijd is niet duidelijk, maar in april 1455 moet Roeland Bryde zijn heerlijkheid Boezinge weer verkopen en tuimelt hij een heel stuk van de sociale ladder want met de heerlijkheid Boezinge is hij eveneens zijn bevoorrechte plaats binnen het kasselrijbestuur kwijt.

De tweede poging tot benoeming

Roeland Bryde kon in 1452 geen voldoende steun vinden om het tot ontvanger te brengen doch dit kan ons bezwaarlijk verwonderen. Hij was als heer van Boezinge reeds de primus inter pares van de kasselrijadel. Als hij daarenboven ook ontvanger zou geweest zijn zou dit een feitelijke situatie van alleenheerschappij over de kasselrij hebben betekend. We weten natuurlijk niet of deze machtshonger de beweegreden was van Bryde of er eerder financiële motieven aan de grondslag ervan lagen. In 1456 doet Bryde een tweede gooi naar het ontvangerschap die veel meer stof zal doen opwaaien. Het exacte verloop van de zaak is thans nog niet geheel duidelijk doch op 20 november 1456 wordt Joannes Keignaert benoemd tot nieuwe ontvanger van de kasselrij Ieper volgens de gebruikelijke procedure in de kasselrij waarbij de schepenen, de leenmannen en de vertegenwoordigers van de dorpen hun verkiezing hadden gehouden. Dit was het eindpunt van een maandenlange vaudeville waarbij de meerderheid van het bestuur van de kasselrij diametraal tegenover de hertog en zijn clan stelling nam en uiteindelijk haar wil door drukte.

De zaak begint met een brief van de hertog gericht aan het kasselrijbestuur op 14 maart 1456 (ns) van Ieper met het verzoek dat, als de huidige ontvanger Roegier de Vrient ontslag zou nemen '*que ou cas que Rogier le Vrient vueille delaisser loffice de receveur*', Roeland Bryde de functie zou krijgen⁴⁶. De kasselrij antwoordde daar botweg op dat ze op haar privileges stond en dat daarmee de kous af was⁴⁷. Dat op het einde van de brief geschreven staat dat de hertog niet zelf de brief ondertekende door omstandigheden, wijst wel in

⁴⁴ J. Van Rompays, o.c., p.625.

⁴⁵ Hij bekleedde de functie tot 9 september 1457. Nadien was hij van 11 januari 1462 tot 8 mei 1464 nog baljuw van Ieper. Zie J. Van Rompaey, o.c., p.625 en 631.

⁴⁶ S.A.I. Rolls 21

⁴⁷ S.A.I. Archief Kasselrij Ieper 7, Cartularium, f°91r°v°. Copie van de hertogelijke brief dd. 14 maart 1456 (ns) met (kort) het antwoord van de kasselrij.

de richting van een hertogelijk initiatief en niet van een demarche vanuit zijn omgeving. Dat antwoord moet aan de hertog gegeven zijn, want op 12 april 1456 wordt terug door de hertog een schrijven gericht aan de schepenen van de kasselrij waarin de hertog zich verbolgen uitdrukt over de weigering van het kasselrijbestuur om Roeland Bryde te benoemen tot ontvanger. Volgens de schepenen van de kasselrij zou Bryde niet voldoen aan de eisen als ontvanger⁴⁸. Publiek Notaris Pieter Godschalck neemt de verdediging van de schepenen op zich en in een 'publiek instrument' zet hij de benoemingsprocedure uiteen (4 augustus 1456). Daarop volgt dan een niet bewaarde brief van de hertog van 10 augustus waarvan we de inhoud niet kennen⁴⁹. Uiteindelijk komt de in die periode in Ieper zetelende Raad van Vlaanderen tussen⁵⁰ met een schrijven op 11 oktober 1456 en waaruit moet blijken dat de Vrient afzag van de verdere uitoefening van zijn ambt en het afstond aan Roeland Bryde, wat volgens de raad wettelijk was, gezien de Vrient zijn functie van de hertog verkregen had⁵¹. Dit laatste is natuurlijk in tegenspraak met hetgeen hier reeds boven werd gesteld. De schepenen van de kasselrij richten een schrijven aan de Raad waarbij ze hun argumenten nogmaals naar voor brengen. Sinds jaar en dag mag de kasselrij zelf zijn ontvangers aanstellen en ze zijn niet te spreken dat Roeland Bryde poogde rond Pasen 1456 *'bij diversche middelen ende beslotene brieven van recommendacien van minen gheduchten heere'* ontvanger te worden in plaats van Rogier de Vrient, die nu zijn ambt zelf afstond aan Bryde, zonder (?) te weten dat hij daar het recht niet toe had, gezien de benoeming steeds toekwam aan de schepenen en deze in vergadering met de drie leden van de kasselrij te Zonnebeke de maandag na Triniteit Johannes Keignaert aangewezen hadden. Van dit schrijven aan de Raad van Vlaanderen hebben is enkel een kladbrieff bewaard gebleven waar een interessante passage geschrapt werd en dus vermoedelijk nooit in de brief aan de Raad heeft gestaan. Bij de passus waarbij vermeld staat dat Keignaert als ontvanger werd aangewezen werd geschrapt dat hij de functie sindsdien ook al meer dan drie maand uitoefende⁵². Waarom werd in de definitieve versie deze passus geschrapt? Wilde men de Raad toch niet al te veel voor het hoofd stoten en geen bruggen opblazen? Nu zullen de leden van de raad wel op de hoogte geweest zijn van de toestand. De raad zetelde sedert 1451 in Ieper en

⁴⁸ S.A.I. Roll's 16. Copie in S.A.I. Archief Kasselrij Ieper 7, Cartularium f°91v°-92r°.

⁴⁹ Vermelding van de brief in Roll's 51.

⁵⁰ De Raad van Vlaanderen zetelde tussen 1451 en 1463 te Ieper. Behalve de studie van A. Vande Peereboom werd nog geen enkele studie gewijd aan de werking van deze instelling in deze periode dat de Raad te Ieper werkzaam was en de invloed die ervan uitging. Nochtans had deze zoals hier blijkt schijnbaar een grote invloed op het politieke leven in de stad en op de recrutering van het personeel van de Raad van Vlaanderen.

⁵¹ S.A.I. Fonds Kasselrij Ieper, Roll's 15.

⁵² S.A.I. Fonds Kasselrij Ieper, Roll's 14.

EEN HERTOGELIJK PARVENU

het was als hoogste rechtsorgaan in het graafschap een partij om rekening mee te houden. Na deze brief van de Raad van Vlaanderen vernemen we niets meer tot de effectieve benoeming van Joannes Keignaert als ontvanger op 20 november 1456. Na maning door de baljuw Diederik Mond⁵³ wordt in aanwezigheid van de *mannen van leenen* Roegier Bollaert, Jooris de Brievere⁵⁴, Andries Velle, Roegier de Massemene en Jan Kelgeweel, Joannes Keignaert als ontvanger aangesteld. Zijn vader Jan en Boudin van der Gracht, schildknaap en heer van Zonnebeke, stellen zich financieel borg. Dienen wij hierbij op te merken dat Jooris de Brievere hoogstwaarschijnlijk rechtstreeks familie was van Roeland Bryde, gezien zijn vader Josse gehuwd was met Marie de Brievere. Ook Roegier Bollaert was bij de zaak van de niet-rentebetaling opgetreden in de partij van Roeland Bryde.

Conclusie

Hoe valt dit alles nu te rijmen? Twee van de vijf leenmannen behoren met zekerheid tot de clan van Bryde en de baljuw zelf kunnen we ook al niet verwijten particularistisch ingesteld te zijn. Waarom moet Bryde het dan afleggen, eerst tegen Roegier de Vrient en enige jaren later tegen Jan Keignaert?

Ten eerste was er een hevige anti-hertogelijke strekking zowel binnen de stad als de kasselrij. Met de komst van de Raad van Vlaanderen naar Ieper in 1451 was de druk en de invloed van de hertogelijke clan alsmaar toegenomen⁵⁵. Het is thans duidelijk dat de tornooien die gehouden werden in de stad niet zonder politiek belang waren en ze door de hertogelijke clan gebruikt werden in hun charmeoffensief om mensen aan zich te binden. De weigering om een hertogelijk protégé als Bryde te benoemen moet zeker in het kader van deze particularistische machtsstrijd gezien worden.

Ten tweede moet ook zijn aanvaring met de andere tak van de Belle's omtrent de heerlijkheid Boezinge bij zijn eigen clan waarschijnlijk in zeer slechte aarde zijn gevallen. Zijn weigering om de renten te betalen waarmee de heerlijkheid

---

⁵³ Diederik Mond was in 1440 reeds klerk van de kasselrij Ieper en toen ongeveer 30j. oud. Van maart 1449 tot februari 1451 was hij baljuw van Oost-Ieperambacht, terwijl men hem in 1451 vermeld als pensionnaris van de stad Ieper. Lang oefende hij deze functie niet uit, want van september 1452 tot september 1462 was hij weer baljuw, maar nu van de Zale van Ieper. Hij ging definitief naar het hertogelijke ambtenaarskader over en werd in 1463 tot procureur generaal benoemd. Zie J. van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt...*, p. 228.

⁵⁴ Maakte tevens een politieke carrière in de stad. Was in 1475 voorscheper. Cfr. W. Paravicini, *Der Briefwechsel...*, p.335 (n°3175).

⁵⁵ De lijst van stedelijke ambtenaren die in hertogelijke dienst kwamen is indrukwekkend: de bovengenoemde Diederik Mond, Louis van den Rine, ...

bezwaard was zal wellicht door persoonlijk financieel onvermogen zijn ingegeven maar werd hem uiteindelijk niet in dank zijn afgenomen. Het feit dat Joris Belle meer dan 4 jaar wacht vooraleer naar de rechtbank te stappen bevestigt het feit dat men hem desondanks alles toch als een lid van de clan Belle beschouwde en dat men interne problemen eerst en vooral in der minne probeerde te regelen vooraleer naar de rechtbank te stappen waarvan zij natuurlijk ook deel uitmaakten maar evengoed leden van andere clan's zetelden. Deze interne twist heeft de cohesie binnen de Belle-clan, waartoe we Bryde moeten rekenen, zeker geen goed gedaan.

Tertio is de persoon zelf van Roeland Bryde niet geheel onbesproken dit in tegenstelling tot zijn vader die zich zeer geliefd had gemaakt in de Belle-clan en er ontgensprekelijk geheel deel van uitmaakte. In 1421 was er een moord-aanslag gepleegd op twee leden van de Belle clan, nl. Montfrand en Walrave en dat terwijl Joos Bryde baljuw was⁵⁶. Hij kon de dader aanhouden en laten veroordelen. Dit optreden bezorgde hem een groot prestige binnen de Belle-clan, waarvan hij tevens lid uitmaakte door zijn huwelijk met de zuster van beide. De reputatie die de hertogelijke clan had in de kasselrij Ieper was weinig benijdenswaardig. Ik paraphraseer hier wijlen Jan van Rompaey in zijn schitterende studie over de baljuws in het graafschap. In 1440 was Roeland Bryde samen met Olivier van de Woestine aanwezig op een ondervraging met tortuur van een verdachte die door de baljuw (Thoenin) op de pijnbank werd gelegd omdat hij dertig (!) jaar geleden zich schuldig zou gemaakt hebben aan struikroversij. De beschuldigde was toen zes jaar oud! Dat de beschuldiging van alle grond ontbloot was, was schijnbaar geen probleem om dat nog op een compositie uit te draaien waarna de baljuw niet aarzelde de verdachte een getuigschrift van goed gedrag en zeden uit te reiken!⁵⁷ Gerechterlijke procedure's die met steekpenningen werden geregeld waren schering en inslag in de Zaal en Kasselrij en het was vooral Jan van de Gavere als baljuw van de Zaal die zich hieraan schuldig maakte.⁵⁸

Tenslotte zal deze reputatie gecombineerd met het feit dat hij door toeval de belangrijkste heerlijkheid erfde van de kasselrij en zich zo een plaats kon veroveren tussen de andere grote leenmannen in de kasselrij, zijn vel gekost hebben. Hij had op dat ogenblik niet de financiële middelen om zich dergelijke levensstijl aan te meten en zeker niet de nodige morele autoriteit. Toch waren er nog leden van de kasselrijadel die tot de hertogelijke clan behoorden: ridder Hector van Hollebeke was tevens raadsheer van de Hertog⁵⁹. De omhoog-

⁵⁶ C. van Renynghe de Voxvrie, o.c., p. 51-52. Voor een relaas zie J.J. Lambin, *Merkwaardige gebeurtenissen*, p.97-98.

⁵⁷ J. van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt...*, p.274.

⁵⁸ J. van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt...*, p.275.

⁵⁹ Gegevens uit eigen pro manuscripto uitgegeven studie over de familie van Hollebeke.

EEN HERTOGELIJK PARVENU

gevallen parvenu viel veel dieper dan hij was gekomen deels in de steek gelaten door zijn clan probeerde hij te werken aan zijn terugkeer op het politieke toneel. Als schepen van de stad in 1455 en 1456 was hij in 1456 nochtans zeer actief geweest in de stad, als pachter van de waag en wulleschaal, en legde hij verschillende reizen af in opdracht van de stad, o.a. naar Holland⁶⁰. Na de tweede mislukking om ontvanger van de kasselrij te worden is Roeland Bryde in 1460 nog voor de laatste maal lid van de raad. In datzelfde jaar is hij pachter van *der Kinen* en onderneemt hij voor de stad reizen naar Gent, Brussel en Brugge⁶¹. In 1461 onderneemt hij nog eenmaal een reis voor de stad⁶². Daarna verdwijnt hij uit onze documentatie. Zijn overlijdensdatum kon ik niet precies dateren.

We kunnen stellen dat Bryde één van die vele trouwe aanhangers van de hertogen van Bourgondië was waarmee de hertogen probeerden de macht van de steden en kasselrijen in te perken. Door het verlenen van ambten en allerhande voordelen slaagden de hertogen erin een cliënteel aan zich te binden. Dat dit proselitisme niet altijd slaagde toont de case Bryde duidelijk aan. Het particularisme zegevierde hier op het hertogelijk centralisme. Niettegenstaande dit precedent zou in 1470 een gelijkaardige zaak zich voordoen waarbij vanuit de hertogelijke entourage weer een ontvanger voor de kasselrij werd naar voor geschoven en dit zeer tegen de zin van de kasselrijschepenen⁶³. Hertog Karel de Stoute is tijdens bedoerhandelingen nog gewezen op zijn al te grote bemoeizucht met interne aangelegenheden en hij moest er dan ook officieel afstand van nemen. De functie van ontvanger van de kasselrij was blijkbaar van primordiaal belang voor de hertog in zijn bedenpolitiek. Niet enkel in Ieper maar ook op andere plaatsen werd rond de functie van ontvangers verwoedde strijd gevoerd waarbij van beide partijen de inzet zeer hoog was en niet altijd met gelijke wapens werd gestreden⁶⁴.

---

⁶⁰ A.R.A.Brussel, Rekenkamer 38.680, Stadsrekening Ieper 1456, f°1v°, 8r° (reis naar Den Haag) en 29r° (reis naar Holland).

⁶¹ A.R.A.Brussel, Rekenkamer 38.684, Stadsrekening Ieper 1460, f°2r°, 8v° en 11r°.

⁶² A.R.A. Brussel, Rekenkamer 38.685, Stadsrekening Ieper 1461, f°8r°.

⁶³ Deze zaak zullen we later behandelen in onze studie over de beden in het graafschap Vlaanderen onder Karel de Stoute.

⁶⁴ Een gelijkaardige zaak vonden we terug in Ariën-aan-de-Leie. De Hertog haalde daar wel zijn slag thuis nadat de stad financieel zwaar onder druk werd gezet.

BIJDRAGE TOT DE STUDIE VAN DE MORTALITEIT IN GENT TIJDENS DE 18DE EEUW. CASUS: DE SINT-SALVATORPAROCHIE

Ilse Vermeulen

I. Inleiding

De doelstelling van onze studie is de tendensen van de 18de-eeuwse mortaliteit in Gent, en dan voornamelijk in de Sint-Salvatorparochie, te beschrijven en te analyseren, en waar mogelijk verklaringen aan te reiken¹.

De Engelse historicus John Landers levert met zijn studie over de mortaliteit te Londen tijdens de 18de eeuw een zeer interessant vertrek- en vergelijkingspunt voor ons onderzoek². Zo kunnen we nagaan in hoeverre Landers' model van de stedelijke mortaliteit van toepassing was voor Gent. We zullen verder op deze studie terugkomen.

Viviane Van Meenen onderzocht in haar licentiaatsverhandeling (1973) de mortaliteit in de Gentse Sint-Jacobsparochie tijdens de 17de en 18de eeuw³. Niettemin bleef er nog veel onopgehelderd in verband met de mortaliteit in Gent tijdens het Ancien Régime. Dankzij vele recentere publicaties en nieuwe theorieën die sedert 1973 geformuleerd werden, was het bovendien mogelijk de resultaten uit dat jaar in een nieuw daglicht te stellen. Bovendien kunnen we, door de mortaliteitsstructuur van een perifere parochie (Sint-Salvator) met die van een centrale parochie (Sint-Jacobs) te vergelijken, nagaan of er een onderscheid kan worden gemaakt tussen deze parochies.

In 2000 werd een licentiaatsverhandeling geschreven door Jeroen Backs, die de mortaliteit in Gent in de tweede helft van de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw belicht⁴. Het is onze bedoeling het onderzoek naar de mortaliteit

---

¹ Voor een gedetailleerde uitwerking van het onderzoek, zie I. Vermeulen, *Bijdrage tot de studie van de mortaliteit in Gent tijdens de 18de eeuw. Casus: de Sint-Salvatorparochie*, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2002. (Promotor C. Vandenbroeke).

² J. Landers, *Death and the metropolis. Studies in the demographic history of London, 1670-1830*, Cambridge, 1993.

³ V. Van Meenen, *Bijdrage tot de studie van de mortaliteit in de Sint-Jacobsparochie te Gent in de 17e-18e eeuw*, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1973.

⁴ J. Backs, *Mortaliteitsonderzoek van Gent tijdens 2de helft 19de – 1ste helft 20ste eeuw. Opmaak van een sociale differentiatie voor de dood*, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2000.

in het 18de-eeuwse Gent te vervolledigen en zo bij te dragen tot een vollediger beeld van de geschiedenis van de mortaliteit in de Arteveldestad.

We zullen in dit artikel enkele belangrijke bevindingen van ons onderzoek belichten. We zullen kort ingaan op de algemene mortaliteitstendensen en crisisjaren in de 7 Gentse parochies. Vervolgens gaan we dieper in op enkele belangrijke parameters van de mortaliteit in de Sint-Salvatorparochie, zoals de levensverwachting, de verschillen tussen mannen en vrouwen, de zuigelingen- en kindersterfte, ...

Aangezien in de parochieregisters van de Sint-Salvatorparochie ook wordt vermeld of de overledene op het kerkhof of in de kerk werd begraven, worden ook deze gegevens aan een onderzoek onderworpen.

De voornaamste bronnen voor ons onderzoek zijn de overlijdensregisters. Het bronnenmateriaal van de Sint-Salvatorparochie bleek na onderzoek het meest volledig, er werd geen duidelijke onderregistratie vastgesteld. Bovendien zijn we, zoals gezegd, door de studie van de Sint-Salvatorparochie in staat een vergelijking te maken tussen de mortaliteit in een centrale parochie (de Sint-Jacobsparochie), dankzij de licentiaatsverhandeling van V. Van Meenen, en een perifere parochie (Sint-Salvator).

Om de kwaliteit van de parochieregisters van de Gentse Sint-Salvator- en Sint-Jacobsparochie na te gaan, werden sterftetafels opgesteld die werden vergeleken met de modelsterftetafels van Ledermann⁵ en van Coale en Demeny⁶. Wat bij deze vergelijkingen vooral opviel is de hoge zuigelingen- en vooral kindersterfte in Gent. Aangezien onderregistratie van de mortaliteit tijdens de 18de eeuw vooral bij zuigelingen en kinderen voorkwam, kan besloten worden dat de uitzonderlijk hoge kindersterfte te Gent niet als een kritiek op de bronnen moet beschouwd worden, maar eerder als een bijzonderheid van de Gentse mortaliteit tijdens de 18de eeuw.

II. Gent tijdens de 18de eeuw

ALGEMEEN

Gent kende vanaf ca. 1672 tot het midden van de 18de eeuw een ongunstige economische ontwikkeling. Door de daling van het aantal ambachten en het feit dat in deze periode nog geen succesvolle nieuwe nijverheden tot stand kwamen, steeg het aantal structurele werklozen. In 1740 deed zich daarenboven een scherpe stijging van de graanprijzen voor en bereikte de economische

⁵ S. Ledermann, *Nouvelles tables-types de mortalité*, Paris, 1969.

⁶ A. J. Coale en P. Demeny, *Regional model life tables and stable populations*, Princeton/New Jersey, 1966.

MORTALITEIT IN GENT TIJDENS DE 18DE EEUW

depressie een dieptepunt. Vanaf het midden van de 18de eeuw ging de economische conjunctuur de positieve richting op. Nieuwe nijverheden, in de eerste plaats de katoennijverheid, waren in volle opmars⁷. De positieve evolutie van de Gentse economie hield echter geen verbetering van de levensomstandigheden voor de grote massa in. De bevolking steeg sterk tijdens de tweede helft van de 18de eeuw, terwijl het productieniveau achterop bleef. De 18de-eeuwse industriële expansie was onvoldoende om de grote groep paupers op te slorpen⁸. Marleen Kin onderscheidde hierbij drie perioden van verarming, meer bepaald tijdens de jaren 1700/1710-1730, 1750-1760 en 1770-1790, telkens onderbroken door fasen van relatieve verbetering⁹.

HET BEVOLKINGSCIJFER

Het Gentse bevolkingscijfer tijdens het Ancien Régime is reeds het onderwerp van verschillende studies geweest. Eén van de eerste was de studie van H. Van Werveke, daterend uit 1948. Van Werveke leidde uit het aantal geboorten en huwelijken af dat de Gentse bevolking in de eerste helft van de 17de eeuw sterk aangroei. Van 1660 tot omstreeks 1690 was de aangroei geleidelijk, gevolgd door een sterke daling van de bevolking tot omstreeks 1740. Vervolgens groeide de bevolking opnieuw sterk aan¹⁰. Hij berekende deze laatste bevolkingsevolutie, uitgaande van de Gentse telling van 1786 (zie tabel 1)¹¹.

In 1957 werden de gegevens van Van Werveke herzien door P. Deprez. Deprez gebruikte de bevolkingscijfers uit de tellingen van 1741 en 1784 als basis voor zijn onderzoek. Hij werkte, in tegenstelling tot Van Werveke, met een evoluerend geboortecoëfficiënt¹². Er was een minder sterke bevolkingsdaling dan in de cijfers van Van Werveke, de stijging vanaf omstreeks 1765 verliep bovendien veel gelijkmatiger (zie tabel 1).

In een studie uit 1983 over het Gentse vleesverbruik waarschuwde C. Vandenbroeke voor onderschattingen van de bevolkingsaantallen bij Van

---

⁷ M. Kin, "Economische transformaties en verarming te Gent in de 18de eeuw", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 8, 1982, 25, pp. 45-47.

⁸ J. Craeybeckx, "De arbeiders vóór de industriële omwenteling", in: J. Dhondt, *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*, Antwerpen, 1960, p. 19.

⁹ M. Kin, 1982, pp. 39-48, op basis van de Gentse armenlijsten.

¹⁰ H. Van Werveke, *De curve van het Gentse bevolkingscijfer in de 17e en de 18e eeuw*, Brussel, 1948, p. 42.

¹¹ H. Van Werveke, "De schommelingen van het cijfer der Gentse bevolking in de XVIIe en in de XVIIIe eeuw. Methode en resultaten", *Statistisch Bulletin*, 1947, p. 1226.

¹² P. Deprez, "Het Gentse bevolkingscijfer in de tweede helft van de achttiende eeuw", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XI, 1957, pp. 177-181.

Werveke en Deprez. Hij stelde een nieuwe benadering van het Gentse bevolkingscijfer op, uitgaande van de verbruiksbelasting op graan. Het hoofdelijk graangebruik was immers nagenoeg constant en een dergelijke benadering houdt ook rekening met de inwijking van plattelandsbewoners tijdens crisisjaren¹³. Vooral voor de eerste jaren van de 18de eeuw dient het Gentse bevolkingscijfer volgens Vandenbroeke te worden herzien¹⁴.

In het Gentse Rijksarchief vonden we meerdere bevolkings- en communicantencijfers die door Van Werveke en Deprez niet werden gebruikt. In tabel 1 plaatsten we onze resultaten naast de cijfers van de verschillende besproken auteurs¹⁵. Onze 'eigen' cijfers voor het einde van de 17de en de eerste jaren van de 18de eeuw lijken aan de lage kant te liggen¹⁶. Ook het cijfer voor de periode 1726-1735 moet met de nodige voorzichtigheid worden behandeld. Het is gebaseerd op één globaal communicantencijfer voor de ganse stad en bijgevolg zeer discutabel. De overige berekeningen zijn steeds gebaseerd op cijfers die betrekking hebben op meerdere jaren en vaak ook per parochie zijn opgesplitst. Onze cijfers sluiten meestal vrij nauw aan bij de berekeningen van P. Deprez. Het cijfer voor de periode 1746-1755 sluit dan weer dichter aan bij die van C. Vandenbroeke.

---

¹³ C. Vandenbroeke, "Kwantitatieve en kwalitatieve aspecten van het vleesverbruik in Vlaanderen", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 9, 1983, 31, p. 237.

¹⁴ C. Vandenbroeke, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 1984, pp. 19-21.

¹⁵ Indien we in de bronnen over meerdere cijfers per decennia beschikten, werd het rekenkundig gemiddelde weergegeven.

¹⁶ Aangezien we enkel voor 1781, 1784 en 1786 de verhouding communicanten/niet-communicanten voor de *totale* stad kennen, en deze telkens een gemiddelde van 77,6 % communicanten oplevert, gebruikten we dit percentage om het bevolkingsaantal via de communicantencijfers te berekenen. Hierdoor liggen onze cijfers voor de eerste helft van de 18de eeuw eerder aan de lage kant. Er was immers een stijging van het aandeel communicanten tijdens de eerste helft van de 18de eeuw.

MORTALITEIT IN GENT TIJDENS DE 18DE EEUW

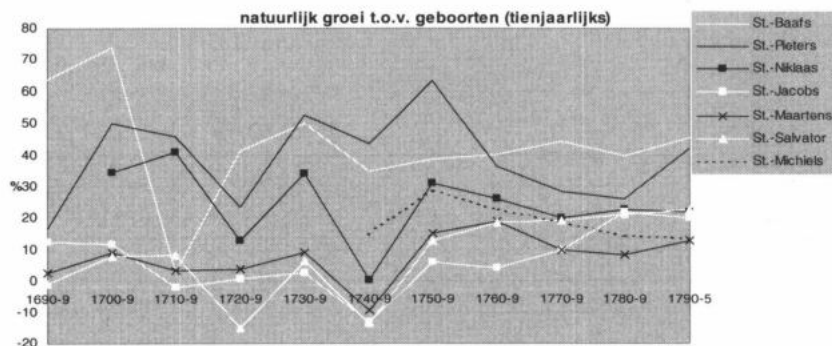
Tabel 1: Het Gentse bevolkingscijfer tijdens de 18de eeuw

Periode	Van Werveke	Deprez	Vandenbroeke	Bronnen ¹⁷
1686-1695	51.887			46.972
1696-1700			53.422	
1701-1705			53.931	
1696-1705	51.285			49.366
1706-1710			59.321	
1711-1715			57.084	
1706-1715	48.468	49.781		51.856
1716-1720			49.893	
1721-1725			47.801	
1716-1725	42.853	44.120		
1726-1730			41.613	
1731-1735			40.880	
1726-1735	39.384	42.732		49.742
1736-1740			36.250	
1741-1745			41.616	
1736-1745	38.298	44.226		44.160
1746-1750			38.095	
1751-1755			44.931	
1746-1755	39.608	45.400		42.564
1756-1760			43.265	
1761-1765			42.782	
1756-1765	38.887	43.661		43.190
1766-1770			45.465	
1771-1775			46.170	
1766-1775	41.254	45.465		45.370
1776-1780			52.320	
1781-1785			51.525	
1776-1785	45.454	49.023		50.099
1786-1790			52.303	
1786-1795	51.104	51.104		50.877

¹⁷ Berekend op basis van volgend archiefmateriaal: SAG, reeks 1222, nr. 84; RAG, Oud Bisschoppelijk Archief, nrs. B185 (32126), B1431 (32218), B2298 (32160), B2458 (32141), B2876 (32217), B2888/3 (34166), B2891 (33954), B2901 (34106), B2970/4 (33995), B2973 (34000), B2978/3 (34038), B2978/4 (34039), B2979 (34042), B3025/2 (34240), B3025/3 (34241), B3026 (34242), B3686 (32159), B3789A (30964), B3795 (30965), B3799 (30966), B3800 (30967), B3801 (30968), B3802 (30969), B3803 (30970), B3805 (30972), B3812 (30973), B3813 (30974), B3819 (30975), B3820 (30976), B3821 (30977), B3822 (30978), B3823 (30979), B3824 (30980), B3825 (30981), B3830 (30982), B3831 (30983), B3840 (30984), B3844 (30985), B4915 (32196), K18480 (34164).

Om dit vrij ruwe beeld te nuanceren, gingen we de bevolkingsevolutie in de verschillende parochies na. Op grafiek 1 valt af te lezen dat de Sint-Pieters- en de Sint-Baafsparochie, beide aan de zuidkant van de stad gelegen, een grotere bevolkingsgroei kenden dan de overige parochies. In beide parochies is er echter een mogelijke onderregistratie van de overlijdens¹⁸. De Sint-Jacobs-, Sint-Martinus- en Sint-Salvatorparochies kenden een vrij uniform verloop. De groei van deze parochies was tijdens de eerste decennia van de 18de eeuw vrij beperkt; af en toe daalde de bevolking zelfs. Tijdens de tweede helft van de 18de eeuw kenden deze parochies een versnelde groei. Ook de Sint-Michielsparochie sloot in de tweede helft van de 18de eeuw nauw aan bij het groeiproces van deze drie parochies. De centraal gelegen Sint-Niklaasparochie kende al een hoge groei tijdens de eerste helft van de 18de eeuw. Tijdens de tweede helft van de 18de eeuw convergeert de curve van deze parochie met de curves van Sint-Jacobs, Sint-Michiels, Sint-Salvator en Sint-Martinus. Het decennium 1740-1749 is gekenmerkt door een daling in het groeipercentage van alle parochies. Ook het decennium 1720-1729 betekende voor de meeste parochies een daling.

Grafiek 1: Tienjaarlijkse groei in de verschillende Gentse parochies, 18de eeuw

¹⁸ Zie I. Vermeulen, 2002.

MORTALITEIT IN GENT TIJDENS DE 18DE EEUW

DE STERFTECRISISSEN¹⁹

Voor de bepaling van de Gentse crisisjaren werd het (negenjaarlijks) voortschrijdend gemiddelde van de geboorten²⁰ en de overlijdens van de zeven Gentse parochies berekend²¹. Daarnaast werden de sterftecrisisen berekend volgens de formule van J. Dupâquier²². We zullen de belangrijkste crisismomenten hier kort bespreken.

In de jaren 1693-1694 was er een sterftecrisis in alle bestudeerde parochies. Deze crisis komt overeen met een piek in de roggeprijzen in 1692 en vooral 1693²³. Het was een tijd van misoogst en landvlucht. De verzwakking van de stedelijke bevolking door ondervoeding kan de hoge sterftecijfers verklaren. Bovendien kunnen de vluchtelingen verscheidene ziekten in de stad hebben binnengebracht.

In 1696 werden alle Gentse parochies opnieuw geconfronteerd met een sterftecrisis (behalve Sint-Jacobs, maar toch lag ook in deze parochie het sterftecijfer vrij hoog). De roggeprijzen waren nochtans gedaald. We merken op dat deze sterftecrisis in geen enkele parochie gepaard ging met een duidelijke daling van het geboortecijfer, wel integendeel. Van Werveke stelt dat het stij-

---

¹⁹ We merken vooraf op dat er voor de Sint-Niklaasparochie en de Sint-Annakapel (een succursale van Sint-Baafs) pas overlijdensregisters beschikbaar zijn vanaf het jaar 1701. De overlijdens van de Sint-Annakapel werden bij deze van de Sint-Baafsparochie opgeteld. Voor de Sint-Michielsparochie zijn er zoals reeds eerder vermeld pas gegevens beschikbaar vanaf 1736, bovendien ontbreken voor deze parochie de begrafenissen van de jaren 1778-1779. Voor de Sint-Martinusparochie ontbreken de jaren 1779 en 1795.

²⁰ De jaarlijkse geboortentotalen per Gentse parochie worden weergegeven in H. Van Werveke, 1948, pp. 15-27.

²¹ De afwijking van dit voortschrijdend gemiddelde ten opzichte van 100 gemakkelijkt de bepaling van een crisisjaar. We nemen aan dat wanneer de afwijking van het voortschrijdend gemiddelde van de sterftes de grens van 130 overschrijdt, er sprake is van een sterftecrisis.

²² J. Dupâquier, "L'analyse statistique des crises de mortalité", in: H. Charbonneau en A. Larose, *Les grandes mortalités: étude méthodologique des crises du passé*, Liège, 1979, pp. 85-93 en J. Dupâquier, "Demographic crises and subsistence crises in France, 1650-1725", in: J. Walter en R. S. Schofield, *Famine, disease and the social order in early modern society*, Cambridge, 1989, p. 190. $I_x = (D_x - M_x) / S_x$; in deze formule staat I_x voor de intensiteit van de crisis in het jaar x , D_x voor het aantal overlijdens dat in jaar x , M_x voor het gemiddelde van de overlijdens tijdens de 10 voorgaande jaren, S_x tenslotte verwijst naar de standaardafwijking van het aantal overlijdens van die tien jaar.

²³ Voor de Gentse roggeprijzen, zie P. Deprez, "Graanprijzen te Gent en te Deinze in groten Vlaams 1555-1795", in: C. Verlinden, *Documenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (Xve - XVIIIe eeuw)*, Brugge, 1959, p. 64.

gend geboortecijfer kan verklaard worden doordat in dit jaar veel vluchtelingen naar de stad kwamen wegens de krijgsverrichtingen op het platteland²⁴. De stroom vluchtelingen zou opnieuw de oorzaak kunnen zijn van de verhoogde mortaliteit binnen de stad, meer bepaald door de mogelijke ziekten die de immigranten met zich meebrachten.

In het jaar 1719 was er volgens het voortschrijdend gemiddelde der sterftcijfers een piek waarneembaar in Sint-Jacobs en Sint-Martinus. Volgens de formule van Dupâquier daarentegen was de crisis aanwezig in alle parochies. In Sint-Baafs en Sint-Martinus was er dan zelfs sprake van een zware crisis. In 1719 was er ook een lichte piek in de Gentse roggeprijzen. Duidelijke aanwijzingen voor verklaringen van deze fase van oversterfte werden niet gevonden. In 1730 wordt een sterftecrisis gesignaleerd in alle parochies, behalve in de rijke Sint-Niklaasparochie. Volgens de methode van Dupâquier kwam de crisis evenmin tot uiting in de Sint-Pietersparochie. De roggeprijzen lagen op dit moment nochtans vrij laag.

Tijdens de jaren 1740-1743 heersten er zware mortaliteitscrisissen in Europa²⁵. Overall kende men grote sterfte, hoofdzakelijk door epidemieën van tyfus, dysenterie en pokken²⁶. Deze sterftecrisis komt met de methode van het voortschrijdend gemiddelde niet zozeer tot uiting in de Sint-Michiels- en de Sint-Baafsparochie, maar was wel duidelijk aanwezig in de overige vijf parochies. Volgens de methode van Dupâquier hebben we in 1741 te maken met een zware crisis in alle parochies en zelfs een zeer zware in Sint-Jacobs. In 1740 waren de roggeprijzen uitzonderlijk hoog geweest. In de zomer van 1741 heerste dysenterie over het hele land²⁷.

De enige parochies waar de sterftecrisis van 1745 met de methode van het voortschrijdend gemiddelde niet tot uiting komt, zijn Sint-Jacobs en Sint-Baafs. In Sint-Pieters, Sint-Michiels en Sint-Martinus ging de verhoging van het sterftcijfer niet gepaard met een daling van het geboortecijfer. Wanneer we de formule van Dupâquier gebruiken, komt de sterftecrisis tot uiting in Sint-Salvator, Sint-Baafs en Sint-Martinus. Opnieuw kunnen we verwijzen naar de these van Van Werveke dat het hoger geboortecijfer te wijten is aan de tijdelijke immigratie vanop het platteland door de krijgsverrichtingen²⁸. In 1745 werd Vlaanderen immers door de Fransen veroverd²⁹. Deze immigranten kunnen zoals gezegd zorgen voor een felle verhoging van het sterftcijfer. De Gentse roggeprijzen stegen, maar bereikten geen maximum.

²⁴ H. Van Werveke, 1948, pp. 47-49.

²⁵ J. D. Post, "The mortality crises of the early 1770's and European demographic trends", *Journal of interdisciplinary history*, XXI, 1990, p. 35.

²⁶ J. D. Post, 1990, p. 42.

²⁷ W. Staquet, *Histoire des grandes épidémies en Belgique, au Luxembourg et dans le Nord de la France du Moyen Age au XIXe siècle*, Izegem, 1992, p. 299.

²⁸ H. Van Werveke, 1948, pp. 47-49.

²⁹ G. Van Houtte, *Leuven in 1940, een crisisjaar. Economische, sociale en demografische aspecten*, Brussel, 1964, p. 110.

MORTALITEIT IN GENT TIJDENS DE 18DE EEUW

In 1764 kenden Sint-Baafs, Sint-Jacobs en Sint-Pieters een sterftecrisis indien we vertrekken van het voortschrijdend gemiddelde. Volgens de methode van Dupâquier echter eiste in dit jaar een sterftecrisis zijn tol in alle Gentse parochies, op Sint-Martinus na. In Sint-Pieters en Sint-Niklaas was er zelfs sprake van een zware crisis. De winter van 1763 was zeer streng geweest³⁰, maar toch lagen de Gentse roggeprijzen eerder aan de lage kant.

In 1773 komt de sterftecrisis met de methode van het voortschrijdend gemiddelde merkwaardig genoeg enkel tot uiting in de Sint-Jacobs- en de Sint-Salvatorparochie. Met de methode van Dupâquier kwam die daarentegen tot uiting in alle parochies, op Sint-Michiels na. Telkens ging het om lichte crisissen (de middelmatige crisis in Sint-Salvator uitgezonderd). Tijdens de vroege jaren 1770 heersten mortaliteitscrisissen en voedseltekorten over het ganse Europese vasteland³¹. Er was hoofdzakelijk sprake van sterfte door epidemieën van tyfus of tyfeuse koorts, dysenterie en pokken³². In Gent zien we echter een omgekeerde relatie met de roggeprijzen. Wellicht waren diverse andere levensmiddelen duur omwille van de heersende veepest. Bij ons dook de veepest in 1769 voor het eerst op in het Land van Waas en teisterde Vlaanderen tot omstreeks 1777³³. De sterftecrisis te Gent was waarschijnlijk opnieuw te wijten aan immigranten en bedelaars die de stad binnenkwamen en er voor een verhoogde sociale wanorde en opeenhoping zorgden.

De sterftecrisis van 1783 kwam tot uiting in de parochies Sint-Salvator, Sint-Baafs, Sint-Martinus en Sint-Pieters volgens de methode van het voortschrijdend gemiddelde. Volgens de methode-Dupâquier, daarentegen, ontsnapte geen enkele parochie, en kende Sint-Baafs een zware crisis. Er is slechts een licht verband met de roggeprijzen aan te wijzen. De stijging van de sterftcijfers moet waarschijnlijk in verband worden gebracht met de warme zomer³⁴.

Uit dit alles valt op te merken dat de jaren van verhoogde mortaliteit te Gent soms samenvielen met jaren van hoge graanprijzen, maar dat er daarnaast verschillende sterftecrisissen waren die niet aan hoge graanprijzen kunnen worden gerelateerd. Bovendien veroorzaakte niet elk duurtejaar een sterftecrisis te Gent. Deze bevindingen komen overeen met die van V. Van Meenen in haar studie van de Sint-Jacobsparochie³⁵. Gent was traditioneel de graanzolder van

---

³⁰ H. Peeters, "De mortaliteit te Lier in de tweede helft van de achttiende eeuw. Een onderzoek met betrekking tot de stad Leuven", *'t Land van Ryen: cultureel Liers tijdschrift*, 15, 1965, 1-2, p. 73.

³¹ J. D. Post, 1990, pp. 36-38.

³² J. D. Post, 1990, p. 42.

³³ E. Levis, "Over rispenplagen, dolle hoorne-beesten en andere perrykuleuze siekten", *Ghendtsche tydinghen*, 26, 1997, 3, p. 124.

³⁴ H. Peeters, 1965, p. 75.

³⁵ V. Van Meenen, 1973, p. 31.

ILSE VERMEULEN

Vlaanderen en bezat in tijden van schaarste nog heel wat voorraad³⁶. Tijdens jaren van graanschaarste nam het stadsbestuur bovendien verschillende maatregelen om de markten te voorzien en de prijzen te drukken³⁷.

We berekenden ook de wiskundige correlatie van de graanprijzen en het aantal overlijdens voor de verschillende parochies (zie tabel 2)³⁸. Naast de invloed van de graanprijzen op de overlijdens binnen *hetzelfde* jaar werd eveneens het effect van de graanprijzen op de sterfte in het *volgende* jaar berekend (er werd met andere woorden met een *lag*-effect van 1 jaar gewerkt).

Uit tabel 2 valt op te merken dat de correlatie tussen de graanprijzen en de overlijdens in alle parochies vrij hoog lag tijdens de tweede helft van de 18de eeuw wanneer met een 'lag' van 1 jaar wordt gewerkt. Tijdens de eerste helft van de 18de eeuw was de correlatie minder duidelijk (in verschillende parochies was deze zelfs negatief) en het gebruik van een 'lag' zorgde bovendien voor een verkleining van de correlatie.

We kunnen dus stellen dat de extreme sterfte door voedselcrisissen tijdens de 18de eeuw weliswaar verdween, maar dat het tekort aan voedsel nog steeds een significante invloed op de sterftecijfers had.

Tabel 2: Correlatie tussen de graanprijzen en de overlijdens in de verschillende parochies

	1ste helft 18de eeuw		2de helft 18de eeuw	
	Lag 0	Lag 1	Lag 0	Lag 1
St.-Salvator	0,396	0,181	0,073	0,452
St.-Jacobs	0,056	-0,012	-0,010	0,518
St.-Baafs	-0,271	-0,319	0,099	0,524
St.-Michiels	-0,484	-0,576	0,261	0,583
St.-Martinus	0,227	0,101	0,357	0,501
St.-Pieters	0,377	0,337	0,179	0,470
St.-Niklaas	0,155	-0,059	0,115	0,562

III. Analyse van de mortaliteit in de Sint-Salvatorparochie

KARAKTERISTIEKEN VAN DE SINT-SALVATORPAROCHIE

De Sint-Salvatorparochie bevindt zich in het noorden van Gent. Deze parochie omvatte tijdens de 18de eeuw ongeveer 10 % van de Gentse bevol-

³⁶ P. Lenders, "Sociale gevoeligheden en veranderende maatschappij te Gent circa 1770", *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, XLIII, 1989, p. 182.

³⁷ S.A.G., reeks 110, nr. 2 (1706, 1709), nr. 3 (1748, 1752), nr. 8 (1794, 1795).

³⁸ De waarde 0 wijst op een totale afwezigheid van een correlatie, de waarden 1 en -1 wijzen respectievelijk op een perfect positieve en een perfect negatieve correlatie.

king³⁹. Tijdens de tweede helft van de eeuw steeg het inwonersaantal van deze parochie van ca. 5000 naar ca. 6000 inwoners, maar het aandeel in het stedelijke bevolkingsaantal bleef nagenoeg ongewijzigd.

De Sint-Salvatorparochie had een hoog armenpeil. In 1741 werd 10,7 % van de bevolking ondersteund door de armenkamer⁴⁰. Daarmee bezat deze parochie het hoogste percentage armen van de stad. In 1784 belandde de Sint-Salvatorparochie op de derde plaats met eenzelfde percentage ondersteunden⁴¹. In absolute termen nam het aantal armen evenwel sterk toe⁴². Onvermogenende immigranten vanuit het omliggende platteland vestigden zich mogelijk eerder in de randwijken, algemeen genomen minder welvend en gemakkelijker bereikbaar dan het stadscentrum⁴³.

DE STEDELIJKE MORTALITEIT: "VILLES TOMBEAUX"?

De 18de eeuw wordt vaak als een demografisch ongunstige periode gezien. De meeste Europese steden kenden een chronisch overschot aan begrafenissen (ten opzichte van geboorten)⁴⁴. Onze berekeningen voor de Sint-Salvatorparochie tonen echter aan dat de overlijdensaantallen de geboorten slechts in 30 % van de gevallen overschreden (32 jaren op 106). In de overige Gentse parochies was dit nog minder het geval.

John Landers stelt in zijn specifieke model van de grootstedelijke mortaliteit (het *high-potential model*) dat socio-economische omstandigheden, te samen met de ruimtelijke verspreiding van de bevolking een belangrijke invloed hadden op de sterfteontwikkeling. Daarnaast waren ook veranderingen in de weerstand van de bevolking en autonome veranderingen in de relatie tussen ziekten en dragers van belang. De sterfte van een bevolking geeft dus de balans weer tussen blootstelling aan en weerstand voor infecties. De bloot-

³⁹ We merken op dat deze cijfers gebaseerd zijn op communicantencijfers en niet op de totale bevolking. Bijgevolg kan een lichte afwijking voorkomen naargelang de parochie een eerder jonge of oude bevolkingsstructuur had.

⁴⁰ Dit komt overeen met ca. 20 % armen, zie M. Kin, *Evolutie van de sociale politiek te Gent in de achttiende eeuw*, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1979, p. 74.

⁴¹ M. Kin, 1979, p. 74

⁴² De weduwe van een apotheker die voor de bedeelden van Sint-Salvator had ingestaan stelde in 1781: "... dat den aermen remarkabelyck aengroeit ... ende door het afbrecken der kleine huysen in het midden van de stad de uytcanten continuellyck aengroeien, soodanigh dat den aermen van St.-Salvator voorseyt 't sedert de ses a seven jaeren ontrent den helft vermeerderd is ..."; S.A.G., Armenkamer, nr. 403, f° 29 v°: geciteerd bij M. Kin, 1983, p. 137.

⁴³ M. Kin, 1983, pp. 134-137.

⁴⁴ C. Galley, "A model of early modern urban demography", *Economic history review*, 48, 1995, 3, p. 451.

ILSE VERMEULEN

stelling was afhankelijk van de aanwezigheid van bepaalde ziekten (pathogene last) en van de verspreidingsmogelijkheden van deze ziekten (hier speelde de hygiëne een belangrijke rol). De weerstand werd vooral beïnvloed door de voedingstoestand en de immuniteit van de bevolking⁴⁵.

De grote sterfte in de Engelse hoofdstad wijt Landers aan een hoge blootstelling aan infectieziekten. Er was aanzienlijke immigratie, er werd op grote schaal handel gedreven, de bevolkingsdichtheid lag hoog en de hygiëne was ontoereikend. Nochtans was de weerstand bij de autochtone bevolking hoog en was de voedselvoorziening voor de meerderheid van de Londense bevolking relatief goed⁴⁶.

Landers stelt hiermee de klassieke theorie van Thomas McKeown, Engels hoogleraar in sociale geneeskunde, waarin de voeding als de belangrijkste determinant van mortaliteit wordt gezien, in vraag⁴⁷. Het gebrek aan levensruimte was volgens Landers één van de belangrijkste oorzaken van de hoge sterfte in het 18de-eeuwse Londen⁴⁸. J. Hannes en P. Van Den Eeckhout merken op dat, ook in onze streken een steeds grotere massa op een steeds kleiner deel van de stadsgrond werd teruggedrongen⁴⁹.

P. Deprez gelooft dat Gent, in tegenstelling met de andere Zuid-Nederlandse steden, wél een natuurlijk bevolkingsoverschot kende tijdens de tweede helft van de 18de eeuw⁵⁰. Dit beeld komt overeen met onze bevindingen uit de parochieregisters. Gent was qua grootte en belang tijdens de 18de eeuw niet te vergelijken met de reuzenstad Londen. Wellicht waren de kenmerken van het 'high potential'-model van de grootstedelijke mortaliteit in mindere mate aanwezig. Dit is echter moeilijk te verifiëren. In het Gentse Stadsarchief vonden we verschillende 'hygiënische' maatregelen in de documenten van het stadsbestuur. Uit de vele herpublicaties konden we afleiden dat Gent, net als andere steden tijdens het Ancien Régime, het wel moeilijk had om de stad leefbaar te houden. De meeste voorgelaten en resoluties van het stadsbestuur hadden betrekking op het zuiver houden en het reinigen van de straten en de waterlopen⁵¹. De maatregelen die werden getroffen om epidemische ziekten te voorkomen, betroffen vooral de controle op de invoer van oude kleren⁵²,

⁴⁵ J. Landers, 1993, pp. 35-36.

⁴⁶ J. Landers, 1993, pp. 86-89.

⁴⁷ T. R. McKeown, *The modern rise of population*, London, 1976.

⁴⁸ J. Landers, 1993, pp. 86-88.

⁴⁹ P. Van Den Eeckhout en J. Hannes, "Sociale verhoudingen en structuren in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1840", in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 10, Haarlem, 1981, p. 467.

⁵⁰ P. Deprez, 1957, p. 195.

⁵¹ S.A.G., reeks 108, nr. 5: 1735 (f° 110), 1738 (f° 116), 1744 (f° 119), 1754 (f° 128), 1764 (f° 121), 1774 (f° 132), 1775 (f° 135); reeks 108bis, nr 77 (1669), nr. 169 (1700, 1735, 1738, 1754, 1775, 1777, 1778); reeks 110, nr. 2 (1738), nr. 3 (1754, 1774), nr. 4 (1764), nr. 5 (1770, 1774, 1775), nr. 6 (1777, 1782), nr. 7 (1785), nr. 8 (1791).

⁵² S.A.G., reeks 108bis, nr. 89 (1762); reeks 110, nr. 4 (1762).

MORTALITEIT IN GENT TIJDENS DE 18DE EEUW

controle op de invoer van bepaalde levensmiddelen (vooral pruimen⁵³, maar ook graan⁵⁴, vlees en vis⁵⁵) en een strengere controle op het personenverkeer⁵⁶. Deze maatregelen namen duidelijk in frequentie toe tijdens de tweede helft van de 18de eeuw, al kunnen we er niet uit afleiden dat de hygiëne en leefbaarheid van de stad ook daadwerkelijk verbeterde.

Over migratie hebben we al helemaal geen gegevens. Gezien de ruralisatie in onze gewesten en de geringe werkgelegenheid in de katoensector lijkt het aannemelijk dat de immigratie te Gent tijdens de 18de eeuw weinig betekende. Uit de telling van het jaar IV blijkt dat de mobiliteitsgraad in Gent zeer minimaal was, en zelfs lager lag dan in de andere Oostvlaamse provinciesteden⁵⁷. Dit geringe aantal migranten verklaart wellicht het geboortesurplus. Volgens het 'high potential'-model van Landers hadden vooral de recente immigranten (en de kinderen) een hoge mortaliteit. Deze groep bezat immers een kleinere immuniteit dan de autochtone (volwassen) stadsbewoners (zie verder)⁵⁸.

DE STERFTE-INDICATOREN

Leeftijdsspecifieke levensverwachting⁵⁹ en sterfterisico's⁶⁰

De levensverwachting bij de geboorte lag tijdens de 18de eeuw zeer laag. In de Sint-Salvatorparochie steeg ze geen enkele keer boven de 30 jaar (zie tabel 3). Viviane Van Meenen berekende voor de Sint-Jacobsparochie tussen 1740 en 1789 een gemiddelde levensverwachting van 26,47 jaar⁶¹. Dit cijfer sluit zeer nauw aan bij onze eigen resultaten. In de Sint-Salvatorparochie

---

⁵³ S.A.G., reeks 108bis, nr. 162 (1691, 1695, 1720, 1729, 1766, 1781, 1783, 1784); reeks 110, nr. 4 (1759); reeks 110, nr. 4 (1766), nr. 6 (1783, 1784), nr. 8 (1792).

⁵⁴ S.A.G., reeks 110, nr. 2 (1709).

⁵⁵ S.A.G., reeks 108, nr. 6: 1733, 1744 (f° 76), (f° 113); reeks 110, nr. 3 (1755), nr. 6 (1780), nr. 7 (1785, 1787).

⁵⁶ S.A.G., reeks 110, nr. 2 (1721): voorzorgen tegen een besmettelijke ziekte die in Frankrijk heerst.

⁵⁷ L. Jaspers en C. Stevens, *Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime. Een socio-professionele en demografische analyse*, Gent, 1985, p. 85.

⁵⁸ J. Landers, 1993, p. 90. Ook A. Sharlin stelde reeds in 1978 dat de stedelijke oversterfte vooral te wijten was aan de aanwezigheid van kwetsbare immigranten, zie A. Sharlin, "Natural decrease in early modern cities: a reconsideration", *Past and present*, 79, 1978, p. 129.

⁵⁹ De levensverwachting op een bepaalde leeftijd x komt overeen met het aantal levensjaren dat de overlevenden die leeftijd x hebben bereikt gemiddeld nog te verwachten hebben.

⁶⁰ De leeftijdsspecifieke sterftkans is de verhouding tussen het aantal sterfgevallen in een bepaalde leeftijdsgroep over een zekere periode en het gemiddeld aantal personen in die leeftijdsgroep in die periode.

⁶¹ V. Van Meenen, 1973, p. 82.

ILSE VERMEULEN

steeg de levensverwachting bij de geboorte vanaf het einde van de 17de eeuw tot aan het decennium 1720-1729. Vervolgens was er een lichte, en tijdens de tweede helft van de 18de eeuw een meer uitgesproken daling. Hieruit blijkt dus duidelijk dat de economische opbloei van de tweede helft van de 18de eeuw geen verbetering voor de massa van de bevolking met zich meebracht, zoals M. Kin ook aantoonde. Uit tabel 3 blijkt dat de éénjarigen, eens de risicovolle zuigelingentijd overleefd, een beduidend hogere levensverwachting verwierven. Deze schommelde tussen 30 en 38 jaar, opnieuw met een daling tijdens de tweede helft van de 18de eeuw. De levensverwachting bleef verder stijgen gedurende de kindertijd.

Tabel 3: Evolutie van de leeftijdsspecifieke levensverwachting in de Sint-Salvatorparochie (in jaren)

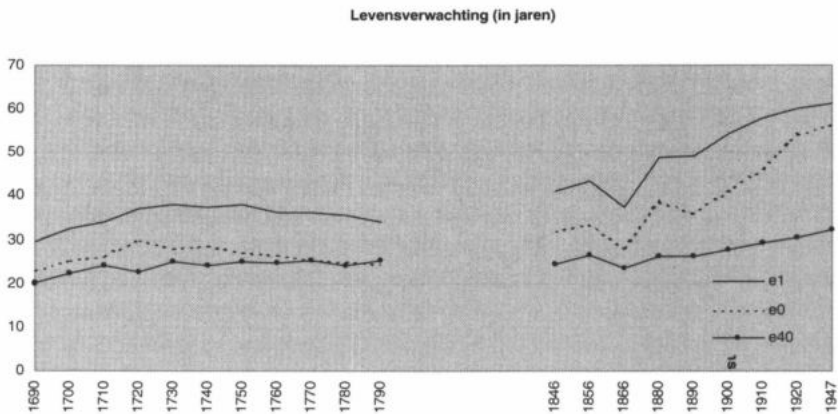
	1690-9	1710-9	1730-9	1750-9	1770-9	1790-5
e_0	22,82	26,31	28,18	27,12	25,39	24,32
e_1	29,65	34,19	37,88	38,12	36,32	34,00
e_5	34,98	41,74	44,01	44,46	44,85	44,60
e_{10}	35,68	42,35	43,71	45,32	44,65	44,11
e_{15}	33,39	39,45	40,75	41,96	41,01	41,05
e_{20}	30,19	36,11	37,29	38,42	37,42	37,48
e_{25}	27,53	32,79	34,01	35,27	34,53	34,69
e_{30}	24,98	29,56	30,71	31,20	31,20	30,93
e_{25}	23,09	27,13	27,80	28,34	28,14	27,53
e_{40}	20,23	24,23	25,13	24,96	25,48	25,23
e_{55}	18,90	21,94	22,22	22,20	22,47	22,73
e_{50}	16,22	18,59	19,37	19,34	19,22	19,91
e_{55}	14,78	16,63	16,72	17,21	16,18	17,02
e_{60}	11,84	13,80	13,84	14,83	13,33	13,59
e_{65}	11,20	11,96	11,42	12,57	11,28	11,35
e_{70}	8,56	9,53	8,41	9,82	8,22	8,41
e_{75}	8,01	7,64	7,20	7,96	6,77	6,65
e_{80}	7,50	5,71	5,35	6,62	6,23	5,39
e_{85}	7,50	5,24	5,08	5,21	6,12	5,26
e_{90}	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00

J. Backs stelde in zijn studie vast dat de verbetering van de levensverwachting bij de geboorte in Gent pas een aanvang nam na het derde kwart van de 19de eeuw (zie grafiek 2). Dit is vrij laat is in vergelijking met bijvoorbeeld Engelse steden, waar de stijging ongeveer 20 jaar vroeger begon⁶².

⁶² J. Backs, 2000, p. 97.

MORTALITEIT IN GENT TIJDENS DE 18DE EEUW

Grafiek 2: Evolutie van de levensverwachting bij de geboorte, op 1 jaar en op 40 jaar

Bron: De gegevens voor de 18de eeuw verwijzen naar onze berekening voor de Sint-Salvatorparochie; deze voor de 19de en 20ste eeuw werden ontleend aan de studie van J. Backs voor de totale Gentse bevolking. Cfr. J. Backs, 2000, p. 94.

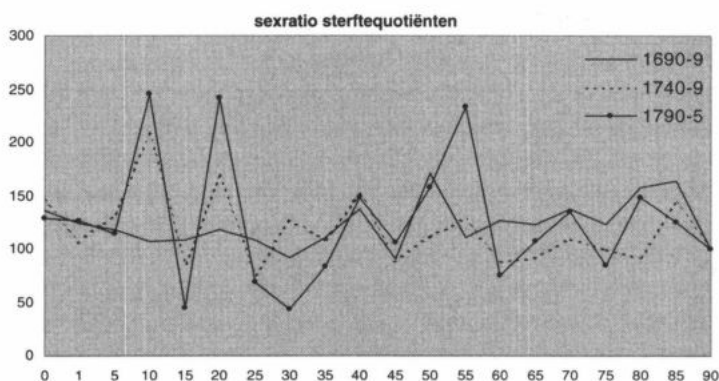
Op basis van de sterftেকansen voor mannen en vrouwen werden de verschillen per geslacht bestudeerd (zie bijlage 1)⁶³. Daarbij valt duidelijk de hogere sterftেকans voor mannen op in de meeste leeftijdscategorieën. Zo was er voor zuigelingen en kinderen tot 10 jaar steeds een mannelijke meersterfte. Dit is een algemeen verschijnsel dat vooral te verklaren valt door genetisch-biologische factoren⁶⁴. Een aantal leeftijdscategorieën waren nadeliger voor vrouwen. Dit was vooral het geval voor het vrouwelijke geslacht tussen 15 en 20 jaar, tussen 25 en 45 jaar (wellicht te wijten aan de kraambedsterfte) en voor oudere vrouwen. Tijdens de 19de eeuw was de vrouwelijke meersterfte te Gent eveneens vooral aanwezig bij (oudere) kinderen en jongvolwassenen en bij vrouwen tijdens de reproductieve jaren⁶⁵.

⁶³ Meer bepaald de verhouding van de leeftijdsspecifieke sterftেকans voor mannen ten opzichte van deze voor vrouwen, uitgedrukt per 100.

⁶⁴ D. Tabutin en M. Willems, "La surmortalité des filles jusqu'en 1940. Un bel exemple des inégalités sexuelles dans l'histoire occidentale", in: G. Masuy-Stroobant e.a., *Santé et mortalité des enfants en Europe. Inégalités sociales d'hier et d'aujourd'hui*, Louvain-la-Neuve, 1994, pp. 134-136.

⁶⁵ J. Backs, 2000, p. 123.

Grafiek 3: Sexratio van de sterftekans

Zie bijlage 1 voor exacte cijfers.

Uit grafiek 3 valt duidelijk op dat de pieken van vrouwelijke meersterfte geleidelijk meer uitgesproken werden in de loop van de 18de eeuw. Voor het decennium 1690-1699 bestond een groter sterfterisico voor vrouwen in de leeftijdsklassen 30-34 en 45-49 jaar. Voor de leeftijdsklasse 30-34 jaar zal de kraambedsterfte hier de oorzaak van geweest zijn. De oorzaken van de hogere sterfte in de klasse 45-49 jaar zijn minder duidelijk. Vanaf het midden van de 18de eeuw waren er al meer nadelige leeftijdsklassen voor vrouwen. Vooreerst zien we een duidelijke verhoging van het sterfterisico op 15 jaar. Dit zou kunnen wijzen op het inzetten van een trend die zo duidelijk is voor de 19de eeuw, namelijk de meersterfte van jonge meisjes. Deze vrouwelijke meersterfte tijdens de late kindertijd is niet door genetische factoren, maar door sociaal-culturele factoren te verklaren⁶⁶. De vergroting van het sterfterisico op 10 of 15 jaar bij meisjes zien we trouwens in elk decennium van de besproken periode, zij het niet altijd even uitgesproken. Verder valt opnieuw de kraambedsterfte op en de hogere sterftekans voor vrouwen rond 45 jaar. De meersterfte van vrouwen op hogere leeftijd was misschien te wijten aan het feit dat er op deze leeftijd nog meer vrouwen in leven waren. De geslachtsverschillen tijdens de jaren 1790-1795 volgden dezelfde trend als in 1740-1749 maar de pieken waren duidelijk meer uitgesproken. De uitgesproken mannelijke meersterfte tussen 20 en 25 jaar tijdens de jaren 1790-1795 was wellicht te wijten aan de hospitalisatie van militairen in het klooster van de Kartuziers op Meerhem in de Sint-Salvatorparochie tijdens de vroege jaren 1790⁶⁷.

⁶⁶ I. Devos, "Te jong om te sterven. De levenskansen van meisjes in België omstreeks 1900", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 26, 2000, 1, p. 59.

⁶⁷ L. Elaut, *Het leven van de Gentse ziekenhuizen vanaf hun ontstaan tot op heden*, Gent/A'pen/Brussel/Leuven, 1976, p. 175.

MORTALITEIT IN GENT TIJDENS DE 18DE EEUWDE ZUIGELINGENSTERFTE⁶⁸**Tabel 4: Tienjaarlijkse evolutie van de zuigelingensterfte in de Sint-Salvator- en de Sint-Jacobsparochie (%o)⁶⁹**

Decennium	Sint-Salvator	Decennium	Sint-Jacobs
1690-1699	248	1686-1695	276
1700-1709	218	1696-1705	226
1710-1719	225	1706-1715	221
1720-1729	245	1716-1725	270
1730-1739	245	1726-1735	281
1740-1749	277	1736-1745	314
1750-1759	261	1746-1755	300
1760-1769	229	1756-1765	291
1770-1779	254	1766-1775	303
1780-1789	242	1776-1785	276
1790-1795	226	1786-1795	225

Tabel 4 toont een hoge zuigelingensterfte in onze Salvatorparochie, gaande van 220 tot 280 %o. Toch liggen de resultaten van V. Van Meenen voor de Sint-Jacobsparochie meestal hoger⁷⁰. Ook tijdens de 19de eeuw bleef de zuigelingensterfte te Gent verontrustend hoog met waarden van 234 %o in 1846 en 288 %o in 1890⁷¹. De evolutie van de zuigelingensterfte in de Sint-Salvator- en de Sint-Jacobsparochie loopt opvallend parallel.

Binnen de zuigelingensterfte kan een onderscheid gemaakt worden tussen de neonatale en de postneonatale sterfte. De neonatale zuigelingensterfte is de sterfte die min of meer overeenkomt met de sterfte binnen de eerste levensmaand en vooral toe te schrijven is aan endogene doodsoorzaken (tekortkomingen van genetisch-biologische aard en complicaties die zijn opgetreden tijdens de bevalling). De postneonatale zuigelingensterfte komt voor na de eerste levensmaand en is te wijten aan externe (exogene) oorzaken (ziekten en epidemieën, gebrek aan hygiëne, slechte voeding, weinig efficiënte geneeskundige hulp, ...) ⁷². De neonatale sterfte kende tot het midden van de 19de

⁶⁸ Onder zuigelingensterfte verstaan we de verhouding van het aantal levendgeboren kinderen dat sterft vóór de eerste verjaardag ten opzichte van het totaal aantal kinderen dat levend werd geboren in een bepaald jaar.

⁶⁹ Er is een verschil in evolutie in vergelijking met de zuigelingensterfte die werd berekend in de sterftetafels. Dit ligt aan de verschillende methodes die werden gebruikt. De zuigelingensterfte zoals ze tot uiting kwam in de sterftetafels hield namelijk geen rekening met het aantal geboorten. Hier gebeurde dit wel, wat een meer correcte methode is.

⁷⁰ V. Van Meenen, 1973, p. 36.

⁷¹ J. Backs, 2000, p. 100.

⁷² F. Daelemans, "Mortaliteit in Zuidwest-Brabant in de 18de eeuw", in: M. Cloet en C. Vandenbroeke, *Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie in Vlaanderen*, Brussel, 1989, p. 177.

ILSE VERMEULEN

eeuw weinig variatie; ze schommelde normaliter tussen 40 en 80 ‰. Pas sinds de wezenlijke vooruitgang van de medische wetenschap en de aanzienlijke verbetering van de opleiding van vroedvrouwen kon deze sterfte aan het einde van de 19de eeuw teruggedrongen worden. De grootste fluctuaties en regionale variaties waren doorgaans te vinden in de exogene zuigelingensterfte. Deze werd hoofdzakelijk beïnvloed door de mate waarin borstvoeding werd toegepast. Naast voeding speelden ook factoren als hygiëne en babyverzorging, huisvesting, kleding, ... een rol⁷³. Na de immuniteit van de eerste levensweken werden de zuigelingen immers vatbaarder voor specifieke kinderziekten, zoals pokken en mazelen⁷⁴.

In de 18de-eeuwse Sint-Salvatorparochie schommelde het aandeel van de neonatale sterfte in de totale zuigelingensterfte tussen 38 en 47 %. Aan het einde van de 19de eeuw, daarentegen, was de zuigelingensterfte te Gent voor 20 % aan endogene factoren te wijten⁷⁵.

Uit tabel 5 blijkt dat de sterfte binnen de eerste levensmaand zeer hoog lag in de Sint-Salvatorparochie⁷⁶. Ze schommelde tussen ca. 90 en 115 ‰. De postneonatale sterfte varieerde van ca. 125 ‰ tot 160 ‰. Tijdens de laatste jaren van de bestudeerde periode was de neonatale sterfte op de terugweg. De postneonatale sterfte lag het hoogst in het midden van de 18de eeuw. Een echte daling aan het einde van de 18de eeuw valt binnen deze laatste groep echter niet op te merken.

Tabel 5: Neonatale en postneonatale zuigelingensterfte, Sint-Salvatorparochie (‰)

Periode	Neonataal	Postneonataal
1690-99	106	142
1700-09	94	124
1710-19	100	125
1720-29	115	130
1730-39	106	139
1740-49	115	162
1750-59	99	163
1760-69	100	129
1770-79	114	140
1780-89	95	147
1790-95	89	137

⁷³ C. Vandebroeke, F. Van Poppel en A. M. Van der Woude, "De zuigelingen- en kindersterfte in België en Nederland in seculair perspectief", *Bevolking en gezin*, 1983, supplement, pp. 98-112.

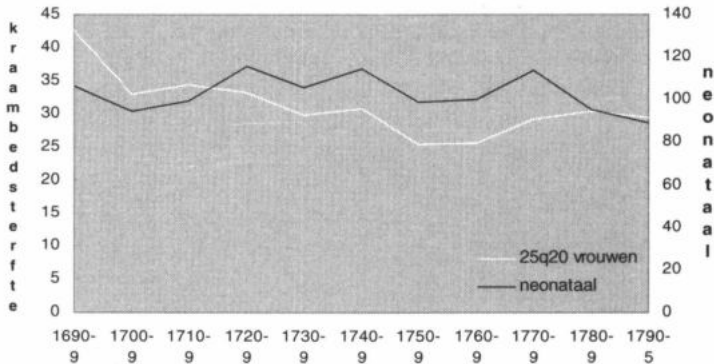
⁷⁴ C. Vandebroeke, "Overzicht van de zuigelingen- en kindersterfte in Zuid-Vlaanderen (18de-19de eeuw)", in: *Demografische gedragspatronen van de 9de tot de 20ste eeuw in de Nederlanden*, Gent, 1977, p. 209.

⁷⁵ J. Backs, 2000, p. 104.

⁷⁶ We bekomen de neonatale en postneonatale zuigelingensterfte door het aantal sterfgevallen binnen de eerste levensmaand (zonder de doodgeborenen) en deze tussen de eerste en de elfde levensmaand per duizend geboorten te berekenen.

MORTALITEIT IN GENT TIJDENS DE 18DE EEUW

Grafiek 4: Evolutie van de sterfte van vrouwen tussen 20 en 45 jaar (25q20) en de neonatale zuigelingensterfte, Sint-Salvatorparochie (%)

De sterfte binnen de eerste levensmaand kan niet los gezien worden van de kraambedsterfte. Dit was duidelijk het geval in de Gentse Sint-Salvatorparochie (zie grafiek 4). Het parallele verloop van de neonatale sterfte en de sterfte van vrouwen tussen 20 en 45 jaar (die voor een groot deel werd veroorzaakt door kraambedsterfte) toont aan dat de bevallingsomstandigheden vaak te wensen overlieten. Slechts in twee perioden kende de sterfte van vrouwen (20-44 jaar) en de sterfte van zuigelingen binnen de eerste levensmaand een tegengesteld verloop. Dit was waarschijnlijk te wijten aan een grotere of kleinere invloed van andere doodsoorzaken dan kraambedsterfte bij vrouwen. Zo was in het decennium 1720-1729, een periode waarin de Sint-Salvatorparochie zo goed als gespaard bleef van sterftecrisisen, de neonatale sterfte gestegen terwijl de sterfte van vrouwen lichtjes daalde ten opzichte van het voorgaande decennium. In het decennium 1780-1789 daarentegen was de neonatale sterfte gedaald ten opzichte van het voorgaande decennium, terwijl de sterfte van vrouwen lichtjes gestegen was. Een verklaring van dit laatste kan liggen in de dysenterie-epidemie die in 1783 heerste in de Nederlanden; ook in 1781 kende de Sint-Salvatorparochie een sterftecrisis. Daardoor kan de sterfte van vrouwen tijdens de reproductieve periode afgeweken zijn van de dalende trend in de neonatale sterfte aan het einde van de 18de eeuw.

ILSE VERMEULEN

DE KINDERSTERFTE

Tabel 6: De kindersterfte in de Sint-Salvatorparochie, 18de eeuw (%)

	491	595	5910
1690-9	252	149	75
1700-9	247	134	73
1710-9	264	125	50
1720-9	190	100	43
1730-9	220	102	47
1740-9	199	113	56
1750-9	223	123	37
1760-9	240	125	40
1770-9	268	102	31
1780-9	274	96	40
1790-5	313	97	44

De sterfte van kinderen tussen 1 en 5 jaar schommelde in de Sint-Salvatorparochie tussen 190 en 310 ‰ en lag in sommige decennia zelfs hoger dan de zuigelingensterfte. De sterftequotienten voor de leeftijdscategorieën 5 tot en met 9 en 10 tot en met 14 jaar lagen respectievelijk tussen 95 en 150 ‰ en tussen 30 en 75 ‰. Ter vergelijking geven we de sterfterisico's voor dezelfde leeftijdsgroepen voor Genève (zie tabel 7). We kunnen eruit afleiden dat de kindersterfte in Gent opvallend hoger lag dan in de Zwitserse stad.

Tabel 7: De kindersterfte te Genève, eind 17de-begin 19de eeuw (%)

	491	595	5910
1675-99	236	99	50
1700-24	221	112	53
1725-44	168	96	49
1745-69	160	88	39
1770-90	159	101	39
1800-20	101	41	39

Bron: A. Perrenoud, 1978, pp. 219-220.

Voor Londen beschikken we enkel over gegevens voor de jongste twee leeftijdsgroepen. De sterftekansen voor jonge kinderen (1-4 jaar) sloten vrij nauw aan bij de Sint-Salvatorparochie, behalve tijdens de eerste helft van de 18de eeuw, wanneer de Londense kinderen een hoger mortaliteitsniveau hadden (tabel 8). Voor de leeftijdsgroep 5-9 jaar was de situatie beduidend slechter in Gent dan in Londen.

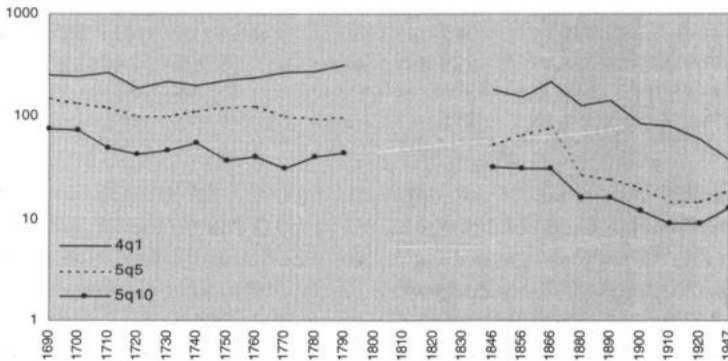
MORTALITEIT IN GENT TIJDENS DE 18DE EEUW

Tabel 8: De kindersterfte te Londen, tweede helft 17de - 18de eeuw (‰)

	4q1	5q5
1650-1699	244	67
1700-1749	298	95
1750-1799	253	57

Bron: J. Landers, 1993, p. 136.

Grafiek 5: De kindersterfte in de Sint-Salvatorparochie (18de eeuw) en in Gent (19de-20ste eeuw) (‰)

Bron: voor de 19de en 20ste eeuw: J. Backs, 2000, p. 96.

In de Sint-Salvatorparochie daalde de sterfte van jonge kinderen tijdens de eerste helft van de 18de eeuw (zij het onregelmatig), daarna volgde een duidelijke stijging. Globaal gezien was er geen aanzienlijke daling van deze kindersterfte in de loop van de 18de eeuw. De sterfte van oudere kinderen (de leeftijdsklassen 5-9 en 10-14 jaar) daalde wel vrij sterk.

J. Landers verklaart de daling van de kindersterfte te Londen aan het einde van de 18de eeuw door de betere hygiëne. Zo werden de straten vaker gereinigd, was er minder ongedierte, en werd het voedsel minder besmet. Een gevolg daarvan was dat de mortaliteit meer gedomineerd werd door luchtgeleide infecties. Ziekten overgedragen door dierlijke vectoren (ratten, muggen, vliegen, ...) kenden een teruggang⁷⁷.

⁷⁷ J. Walter en R.S. Schofield, "Famine, disease and crisis in early modern society", in: J. Walter en R.S. Schofield, *Famine, disease and the social order in early modern society*, Cambridge, 1989, p. 66.

ILSE VERMEULEN

Tabel 9: De kindersterfte in de Sint-Salvatorparochie per geslacht, 18de eeuw (%)

	491		595		5910	
	Jongens	Meisjes	Jongens	Meisjes	Jongens	Meisjes
1690-9	282	228	163	138	79	73
1700-9	286	214	166	109	83	66
1710-9	292	240	148	107	62	41
1720-9	210	173	134	73	52	37
1730-9	251	195	109	96	65	33
1740-9	205	194	131	99	80	38
1750-9	270	187	156	100	41	35
1760-9	274	214	127	125	49	34
1770-9	298	241	129	80	28	34
1780-9	318	236	135	66	55	30
1790-5	354	281	104	91	68	28

Uit tabel 9 leiden we af dat de sterfte tussen 1 en 10 jaar in de Sint-Salvatorparochie beduidend hoger lag bij jongens dan bij meisjes. In de leeftijdsklasse 10-14 jaar was de mannelijke meersterfte in sommige decennia eerder onbeduidend. In het decennium 1770-1779 was het sterfterisico tussen 10 en 15 jaar zelfs groter bij meisjes. Het is opvallend dat deze perioden overeenkomen met de perioden die Marleen Kin aanduidt als verarmingsfasen in Gent (1700/1710-1730, 1750-1760 en 1770-1790). Dit kan wijzen op sociale achterstelling van jonge meisjes tijdens perioden van verarming. Zo is het niet ondenkbeeldig dat, in tijden van armoede wanneer minder voedsel voorhanden was, de ouders de zonen bevoordeelden aangezien deze meer instonden voor de inkomsten van het gezin. Meisjes hadden weliswaar biologisch een grotere weerstand, maar tijdens de puberteit en vooral de periode rond de menarche (de eerste menstruatie) nam, om deze weerstand op peil te houden, de lichamelijke behoefte aan proteïne toe⁷⁸.

De hoge kindersterfte te Gent past binnen Landers' 'high potential'-model van grootstedelijke mortaliteit. We wezen er reeds op dat stedelingen, volgens deze auteur, een grote blootstelling aan infectieziekten kenden omwille van het hoge inwonersaantal en het drukke personenverkeer. Ziekten werden bijgevolg gemakkelijk verspreid en vonden voldoende slachtoffers zodat ze zichzelf in stand konden houden. Tegelijk hadden de stedelingen echter een hoge weerstand. Bovendien was er in de steden vaak een betere voedselvoorziening⁷⁹. Het 'high potential'-model veronderstelt bijgevolg een hoge mortaliteit, vooral bij kinderen, maar met weinig fluctuaties. Tegelijk veronderstelt dit model dat er een grote differentiële sterfte bestond bij de bevolking, ver-

⁷⁸ I. Devos, 2000, pp. 66-67.

⁷⁹ J. Landers, 1993, pp. 89-90.

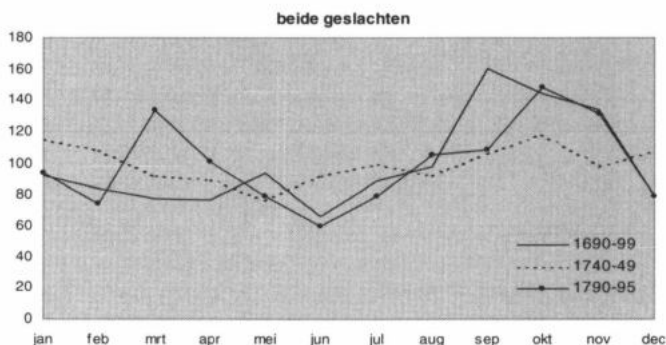
MORTALITEIT IN GENT TIJDENS DE 18DE EEUW

oorzaakt door een verschillende immunologische bescherming⁸⁰:

- Zuigelingen waren tot op zekere hoogte beschermd tegen infecties, dankzij antistoffen van de moeder. Zuigelingen die werden gespeend, waren echter extreem vatbaar voor spijsverteringsziekten, verspreid door besmet voedsel en water.
- Kinderen (zowel autochtonen als immigranten) hadden aanvankelijk weinig immuniteit en kenden dus een hoge mortaliteit door infectieziekten.
- Autochtone jongeren en jongvolwassenen hadden een vrij grote immuniteit, en bijgevolg een relatief lage mortaliteit.
- Recente immigranten hadden een beperkte immuniteit en vertoonden een epidemiologische gelijkenis met kinderen.
- Oudere volwassenen waren reeds lang blootgesteld aan diverse immuniserende infecties, maar werden niettemin kwetsbaarder voor andere ziekten zoals bronchitis.

De hoge kindersterfte te Gent doet vermoeden dat kinderziekten zoals pokken en dysenterie verantwoordelijk waren. Dysenterie was een typische kinderziekte die meestal werd overgedragen door vervuild voedsel of drinkwater⁸¹. De pokziekte (variola major) was een huidziekte met hoge koorts en hoofdpijn als eerste symptomen. Wie de pokken overleefde, bleef echter immuun⁸². Helaas worden we pas vanaf het midden van de 19de eeuw ingelicht over doodsoorzaken.

Grafiek 6: Maandschommelingen van de kindersterfte

⁸⁰ J. Landers, 1993, p. 90.

⁸¹ K. D. Patterson, "Bacillary Dysentery", in: K.F. Kiple, *The Cambridge world history of human disease*, Cambridge, 1993, pp. 604-605.

⁸² W. Rutten, *De vreselykste aller harpijen. Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de 18e en 19e eeuw: een sociaal-historische en historisch-demografische studie*, 't Goy-Houten, 1997, pp. 23-24.

Niettemin kunnen we aan de hand van de maandfluctuaties van de sterfte meer duidelijkheid scheppen over de doodsoorzaken. Voor de late 17de eeuw was er een piek op het einde van de zomer (vooral te situeren in september), die in de loop van de 18de eeuw verschuift naar de herfst. Deze piek was eveneens aanwezig in de Sint-Jacobsparochie⁸³. De curve voor het decennium 1740-1749 vertoont een vlakker verloop met een lichte piek in het begin van het jaar en één in oktober. Voor de periode 1790-1795 valt daarnaast een duidelijke piek in maart op. Aangezien mazelen vooral voorkwamen tijdens de winter en de lente⁸⁴, zullen zij niet verantwoordelijk geweest zijn voor de oversterfte van kinderen. Wellicht waren pokken en dysenterie de hoofdverantwoordelijken. Dysenterie sloeg het hardst toe tijdens de nazomer en het begin van de herfst wanneer de grootste temperatuurschommelingen en de meeste insecten voorkwamen⁸⁵. Aan het einde van de 18de eeuw was in de Sint-Salvatorparochie een sterke piek aanwezig in maart. C. Bruneel wees voor het Brabantse platteland eveneens een hoge pokkensterfte in maart aan⁸⁶. In de steden (o.m. Genève) was de pokkensterfte echter het sterkst geconcentreerd in de late zomer en de herfst⁸⁷.

J. Backs stelde voor de 19de eeuw de hoogste kindersterfte vast tijdens de eerste jaarhelft. Oorzaken waren vooral epidemische ziekten (zoals mazelen, kinkhoest, roodvonk en griep) en aandoeningen aan het ademhalingsstelsel⁸⁸. Het verdwijnen van de herfstpiek in de 19de eeuw sluit goed aan bij onze hypothese: pokken en dysenterie zijn wellicht de belangrijkste oorzaken voor de hoge kindersterfte tijdens de 18de eeuw. Dankzij de vaccinatiecampaagnes waren de pokken tijdens de 19de eeuw immers op de terugweg en vielen de slachtoffers meer verspreid over het hele jaar. Ook dysenterie verminderde sterk tijdens de 19de eeuw⁸⁹.

⁸³ V. Van Meenen, 1973, p. 113.

⁸⁴ R. J. Kim-Farley, "Measles", in: K. F. Kiple, *The Cambridge world history of human disease*, Cambridge, 1993, p. 872.

⁸⁵ B. Buylen, *Over lucht, water en plaatsens. Geneeskundige opvattingen op het einde van het Ancien Régime. Een studie op basis van medische traktaten over dysenterie*, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1999, p. 132.

⁸⁶ C. Bruneel, *La mortalité dans les campagnes: le duché de Brabant aux XVIIIe et XVIIIe siècles*, Leuven, 1977, p. 339.

⁸⁷ A. Perrenoud, *La population de Genève du seizième au début du dix-neuvième siècle. Etude démographique. Tome premier: Structures et mouvements*, Genève/Paris, 1979, p. 432 en pp. 476-477.

⁸⁸ J. Backs, 2000, p. 231.

⁸⁹ J. Backs, 2000, p. 211.

DE PAROCHIEREGISTERS ALS AANZET TOT EEN SOCIALE STRATIFICATIE

In de parochieregisters van de Sint-Salvatorparochie wordt melding gemaakt van de plaats waar de overledene een laatste rustplaats kreeg. We kunnen daarin twee hoofdcategorieën onderscheiden: overledenen die binnen de kerk (*in templo*) werden begraven en diegenen die op het kerkhof (*in cimiterio*) werden begraven. Begravingen binnen de kerk kunnen verder worden opgesplitst naargelang de precieze plaats van het graf (*in xenodochio Sancti Jacobi, in choro, ...*). Daarnaast werd vanaf het midden van de 18de eeuw een onderscheid gemaakt naargelang de dienst. De verschillende categorieën zijn: *cum exequiis simplicibus* – *cum exequiis duplicibus* – *cum exequiis solemnibus*, respectievelijk de enkelvoudige, de dubbele en de plechtige dienst. In principe konden enkel de rijken zich een laatste rustplaats in de kerk veroorloven. Er werd echter veel gespaard voor een behoorlijke en waardige begrafenis waardoor het aannemelijk lijkt dat een stratificatie op grond van de begrafenis een eerder optimistisch beeld zal geven van de sociale realiteit⁹⁰. In de loop van de 18de eeuw kwam een protestbeweging op gang tegen het begraven in of nabij kerken⁹¹. In de Zuidelijke Nederlanden verbood Jozef II op 18 juni 1784 in kerken en kapellen te begraven en vanaf 1 november werd ook het begraven op kerkhoven binnen de steden verboden⁹².

In de Sint-Salvatorparochie kon tijdens de 18de eeuw 20 tot 35 % van de bevolking zich een begraafplaats in de kerk veroorloven (zie bijlage 2). In Leiden werd 16,9 tot 26,3 % van de bevolking in de kerk begraven⁹³, in Rijsel 12,6 %⁹⁴.

Er werden minder kinderen bijgezet in kerken en kloosters en begrafenisdiensten voor kinderen waren bovendien veel soberder en beduidend goedkoper dan voor volwassenen⁹⁵. Vooral bij het overlijden van kleine kinderen zal wel-

⁹⁰ C. Vandenbroeke, "Parochieregisters als bron voor de studie van sociale stratificatie", in: J. De Belder, W. Prevenier en C. Vandenbroeke, *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20e eeuw*, Gent, 1983, p. 60.

⁹¹ C. Vandenbroeke, "Parochieregisters als bron ...", 1983, p. 61.

⁹² D. Destanberg, *Gent onder Jozef II. 1780-1792*, Gent, 1910, p. 115.

⁹³ P. den Boer, "Naar een geschiedenis van de dood. Mogelijkheden tot onderzoek naar de houding ten opzichte van de dode en de dood ten tijde van de Republiek", *Tijdschrift voor geschiedenis*, 89, 1976, p. 177.

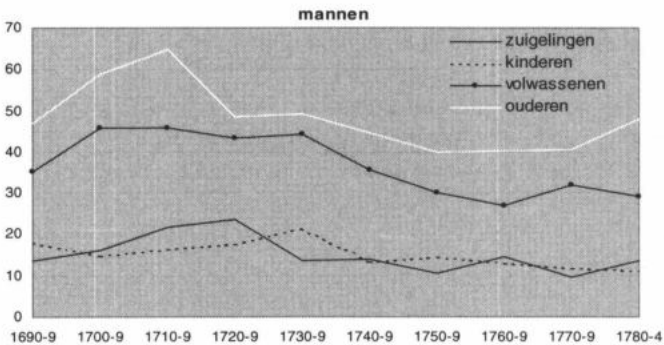
⁹⁴ Cijfer berekend door P. Pasture op basis van A. Lottin, "Les morts chassés de la cité. 'Lumières et préjugés': les émeutes à Lille (1779) et à Cambrai (1786), lors du transfert des cimetières", *Revue du nord*, LX, 1978, 236, p. 77.

⁹⁵ P. Pasture, "De houding tegenover sterven en begraven in de achttiende eeuw. Een onderzoek met betrekking tot de stad Leuven", *Tijdschrift voor geschiedenis*, 100, 1987, p. 203.

ILSE VERMEULEN

licht minder aandacht uitgegaan zijn naar de eventuele begraafplaats⁹⁶. In Amsterdam werd 23 % van de vrouwen, 25 % van de mannen en 9 % van de kinderen in de kerk begraven⁹⁷. Het percentage zuigelingen en kinderen dat in de Gentse Sint-Salvatorkerk werd begraven lag tussen 10 en 20 %. Bij de volwassenen (15-59 jaar) daarentegen ging dit om 30 à 45 % (behalve tijdens de jaren 1780-1784 toen vooral het aantal vrouwen in de kerk sterk verminderte, meer bepaald tot 20 %). Het percentage van de ouderen dat een laatste rustplaats vond in de kerk tenslotte lag tussen 40 en 60 %. In Leuven werd tijdens de eerste decennia van de 18de eeuw de helft van de volwassenen in de kerk begraven⁹⁸, wat vrij goed overeenkomt met onze cijfers voor de Sint-Salvatorparochie. In de plattelandsgemeente Wachtebeke (in het arrondissement Gent) daarentegen werd 'slechts' 12 % van de volwassenen en ca. 10 % van de kinderen in de kerk begraven (1720-1770)⁹⁹. Het verschil in begraafplaats tussen volwassenen en kinderen was er duidelijk minder groot. Het lijkt een algemeen verschijnsel dat op het platteland minder personen in de kerk werden begraven.

Grafiek 7: Begraafplaatsen in de kerk per leeftijdsklasse, mannen (%)

⁹⁶ C. Vandenbroeke, "Parochieregisters als bron ...", 1983, p. 64.

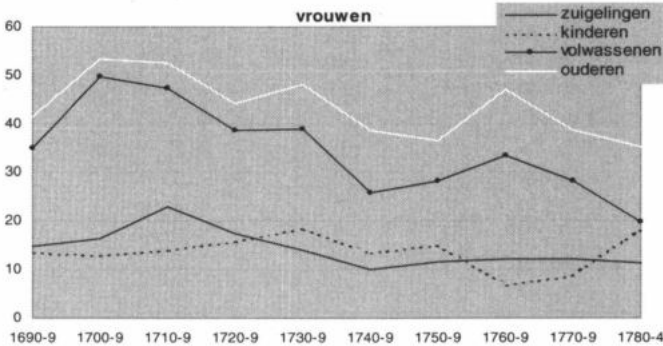
⁹⁷ S. Hart, "Een sociale structuur van de Amsterdamse bevolking in de 18de eeuw", *Geschrift en getal*, 1976, p. 185.

⁹⁸ P. Pasture, 1987, p. 208.

⁹⁹ C. Vandenbroeke, "Parochieregisters als bron ...", 1983, p. 63.

MORTALITEIT IN GENT TIJDENS DE 18DE EEUW

Grafiek 8: Begraafplaatsen in de kerk per leeftijdsklasse, vrouwen (%)

Het totale aandeel van mannen en vrouwen dat in de kerk werd begraven, was steeds vrij gelijk. Wat de zuigelingen betreft, hadden jongens en meisjes afwisselend voordeel inzake het begraven binnen de kerk. Opvallender zijn de geslachtsverschillen bij kinderen (1-14 jaar). Voor 7 van de 10 perioden kenden de jongens een (soms opvallend) voordeel. Enkel de jaren 1780-1784, wanneer het gebruik om in de kerk te begraven sterk werd afgebouwd, vormden een uitzondering. We hadden het bij de bespreking van de kindersterfte reeds over de mogelijke sociale achterstelling van jonge meisjes. Dit beeld lijkt bevestigd te worden in de keuze van de ouders voor de begraafplaats van hun kinderen; jongens kregen vaker een laatste rustplaats in de kerk toegewezen dan meisjes. Bij de volwassenen werd het mannelijk geslacht eveneens in 7 van de 10 onderzochte perioden bevoordeeld. Bij de ouderen was dit het geval in 9 van de 10 decennia en waren de verschillen bovendien meer uitgesproken. Dit wijst niet op verschillen inzake geloofsovertuiging (vrouwen waren immers vaak vromer dan mannen), maar is wellicht een uitdrukking van de sociaal bevoorrechte positie van de mannen. Ook T. Schepens kon in haar studie over het Gentse begrafenisritueel via de staten van goed afleiden dat er meer werd uitgegeven voor begrafenissen voor mannen dan voor vrouwen¹⁰⁰. P. Chaunu leidde uit de Parijse testamenten af dat meer mannen dan vrouwen voor een begrafenis in de kerk kozen en weet dit eveneens aan de socio-economische status¹⁰¹. Ook op het platteland waren mannen vaak bevoordeeld wat de begraafplaats betreft¹⁰².

¹⁰⁰ T. Schepens, *Het begrafenisritueel te Gent tijdens de 18de eeuw*, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1999, p. 89.

¹⁰¹ P. Chaunu, *La mort à Paris. XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1978, p. 321.

¹⁰² V. Meillander, *De studie van de doodschuld te Middelburg in een comparatief kader (17de-18de eeuw)*, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1984, p. 194 e.a.

ILSE VERMEULEN

Tabel 10: Bijzondere begraafplaats binnen de kerk (%)

	Mannen	Vrouwen
1690-99	0,74	0,94
1700-09	0,64	0,78
1710-19	1,05	1,47
1720-29	0,46	0,93
1730-39	0,95	2,07
1740-49	1,01	1,06
1750-59	0,29	1,89
1760-69	0,30	2,40
1770-79	2,05	3,91
1780-84	1,26	2,32

Om een beeld te krijgen van de plaatselijke elite werd het aandeel van de overledenen die een bijzondere rustplaats kregen binnen de kerk (bv. bij het altaar) berekend in tabel 10. Deze groep bleek hoogstens 2 % van de bevolking van de Sint-Salvatorparochie te omvatten en beliep in sommige decennia niet eens 0,3 %. Wel valt op dat het aandeel van de vrouwen steeds iets hoger lag. Waarschijnlijk woog onder de elite de grotere vroomheid van vrouwen zwaarder door.

Wellicht moeten voor de Sint-Salvatorparochie ook diegenen die met een plechtige dienst in de kerk werden begraven, en geen speciale begraafplaats kregen, bij de elite worden gerekend. De vermelding van de dienst kwam echter pas voor vanaf het midden van de 18de eeuw, en dit tot 1780. In tabel 11 worden de begrafenissen in de kerk (zonder de speciale begraafplaatsen) en op het kerkhof weergegeven, onderverdeeld naargelang de dienst.

Tabel 11: procentuele verdeling van de begrafenissen volgens de soort dienst¹⁰³

1750-1759	Kerkhof				Kerk			
	Simpl.	Dupl.	Solemn.	Onbepaald	Simpl.	Dupl.	Solemn.	Onbepaald
Zuigelingen	-	-	-	88,48	-	0,22	-	9,57
Kinderen	0,28	-	-	84,99	-	-	-	13,60
Volwassenen	21,73	4,74	-	44,85	-	20,61	5,29	1,11
Ouderen	15,61	5,41	0,32	41,08	0,64	24,20	8,28	0,32
Totaal	8,61	2,29	0,07	67,09	0,13	10,16	3,03	6,53

¹⁰³ Enkel de begrafenissen in de kerk en op het kerkhof zijn in deze tabel opgenomen. De begrafenissen waarbij geen plaats werd gepreciseerd zijn achterwege gelaten. De bijzondere begraafplaatsen worden apart weergegeven in tabel 10.

MORTALITEIT IN GENT TIJDENS DE 18DE EEUW

1760-1769	Kerkhof				Kerk			
	Simpl.	Dupl.	Solemn.	Onbepaald	Simpl.	Dupl.	Solemn.	Onbepaald
Zuigelingen	-	-	-	86,57	-	-	-	13,43
Kinderen	0,27	-	-	89,59	-	0,27	-	9,59
Volwassenen	19,65	2,35	-	47,51	0,29	19,65	6,74	2,93
Ouderen	14,29	2,66	0,33	37,87	-	27,91	7,64	1,99
Totaal	7,79	1,12	0,07	67,70	0,07	10,67	3,23	7,51

1770-79	Kerkhof				Kerk			
	Simpl.	Dupl.	Solemn.	Onbepaald	Simpl.	Dupl.	Solemn.	Onbepaald
Zuigelingen	-	-	-	88,93	-	-	-	9,94
Kinderen	-	-	-	88,61	-	0,50	-	8,42
Volwassenen	17,31	4,12	-	48,08	-	17,86	3,30	3,57
Ouderen	14,45	4,05	-	41,91	-	17,92	5,20	4,05
Totaal	6,86	1,76	-	69,95	-	7,83	1,82	6,92

Bij zuigelingen en kinderen werden zo goed als geen diensten vermeld. Voor niet-communicanten was immers een lager tarief van kracht¹⁰⁴. Bij de begraving van volwassenen en ouderen op het kerkhof kreeg 40 tot 50 % geen dienstvermelding. Het lijkt waarschijnlijk dat het hier vooral om begravingen van de laagste klasse (*simplicibus*) of nog lager (met een korting) ging. Toch dient dit alles met het nodige voorbehoud te worden geïnterpreteerd aangezien we in de overlijdensregisters geen informatie aantreffen over de precieze tarieven die voor deze begravingen golden. Ongeveer 20 % van de volwassenen en 15 % van de ouderen werd met een enkelvoudige dienst op het kerkhof begraven. 4 à 5 % (2,5 % in 1760-1769) van de volwassenen en ouderen kreeg een dubbele dienst, en een graf op het kerkhof. Zelden werd iemand die een 'plechtige' dienst had gekregen, op het kerkhof begraven of werd iemand met een eenvoudige dienst, in de kerk begraven. 20 % van de volwassenen en 25 % van de ouderen werd in de kerk begraven met een dubbele dienst tijdens de jaren 1750 en 1760. Tijdens de jaren 1770 was dit aandeel voor beide leeftijdsgroepen verminderd tot 17 %. De toplaag van de bevolking die werd begraven met een plechtige dienst in de kerk moet zoals gezegd samengevoegd worden met de bijzondere begraafplaatsen (tabel 10). We bekomen dan een elite van iets meer dan 3 % in het decennium 1750-1759 en van 4,5 % tijdens de twee volgende decennia.

¹⁰⁴ C. Vandenbroeke, "Parochieregisters als bron ...", 1983, p. 68.

IV. Besluit

De Gentse parochieregisters laten uitschijnen dat de stad een natuurlijk bevolkingsoverschot kende tijdens de tweede helft van de 18de eeuw. Hoewel we niet beschikken over gegevens omtrent migratie, lijkt het aannemelijk dat de immigratie te Gent in de 18de eeuw weinig betekende wegens de ruralisatie en de toen nog geringe werkgelegenheid in de katoensector. Het relatief kleine aantal migranten kan wellicht het geboortesoortsurplus helpen verklaren. Volgens het *'high potential'*-model van Landers hadden immers vooral de recente immigranten (en de kinderen) een hoge mortaliteit in grote steden aangezien deze groep een kleinere immuniteit bezat dan de autochtone volwassen stadsbewoners¹⁰⁵.

De Gentse parochies kenden in de loop van de 18de eeuw verschillende sterftecrisisen. De these van J. Landers dat grote steden een vrij stabiel niveau van mortaliteit kenden, lijkt bijgevolg minder op te gaan voor Gent dan voor Londen. De Gentse sterftecrisisen bleven evenwel hoofdzakelijk beperkt tot lichte en middelmatige crisisen.

De duurte van het graan oefende tijdens de tweede helft van de 18de eeuw een invloed uit op de sterftecijfers, ook al was extreme sterfte in tijden van voedselcrisisen vrij zeldzaam. Mensen kwamen weliswaar niet om van de honger, maar door de duurte van het graan werd het dieet vaak minder gevarieerd, waardoor de weerstand daalde en men vatbaarder werd voor allerlei ziekten.

De levensverwachting bij de geboorte bleef in Gent gedurende de 18de eeuw onder 30 jaar. Een verschil met steden als Londen en Genève is dat in de Gentse Sint-Salvatorparochie in de tweede helft van de 18de eeuw geen verbetering van de levensverwachting optrad. De tweede helft van de 18de eeuw, nochtans een periode van gunstige conjunctuur, betekende immers een verarming voor het grootste deel van de Gentse bevolking. Dit wordt duidelijk weerspiegeld in de mortaliteit (de levensverwachting daalde van ca. 27,5 jaar in de eerste helft naar ca. 25,5 jaar in de tweede helft van de eeuw).

De zuigelingensterfte was in de Sint-Salvatorparochie van een orde van grootte van 250%. In de Sint-Jacobsparochie lag deze nog hoger (280%). De studie van J. Backs toont aan dat er tijdens de 19de eeuw op dit vlak geen verbetering optrad. Backs wijt de hoge zuigelingensterfte aan spijsverteringsstoornissen door het ontbreken van borstvoeding. Voor de 18de eeuw zijn hieromtrent geen gegevens voorhanden, maar borstvoeding werd in steden over het algemeen minder toegepast. De endogene sterfte lag in de Sint-Salvator- en (vooral) de Sint-Jacobsparochie zeer hoog in vergelijking met de 19de eeuw.

¹⁰⁵ J. Landers, 1993, p. 90.

MORTALITEIT IN GENT TIJDENS DE 18DE EEUW

Niet minder belangrijk is de vaststelling dat ook de kindersterfte in Gent bijzonder hoog lag tijdens de 18de eeuw. Vooral voor jonge kinderen was de situatie dramatisch. Tussen 1 en 5 jaar schommelde de sterfte in de Sint-Salvatorparochie tussen 200 en 300 ‰. In de leeftijdsgroep 5-9 jaar lag het sterfterisico tussen 100 en 150 ‰. Oudere kinderen (10-14 jaar) kenden een sterfterisico van 30 à 70 ‰. De studie van J. Backs toont aan dat tot en met het derde kwart van de 19de eeuw de sterfte onder kinderen dramatisch was te Gent.

De hoge Gentse kindersterfte kan goed geplaatst worden in het 'high potential'-model van Landers. Dit model veronderstelt immers een hoge mortaliteit bij kinderen wegens hun geringe immuniteit voor infectieziekten¹⁰⁶. De pokkensterfte lijkt één van de grote oorzaken van de hoge kindersterfte in Gent te zijn geweest. Aangezien iedereen die de ziekte overleefd had, immuun werd, waren vooral kinderen kwetsbaar. Ook de dysenterie zal ongetwijfeld veel (jonge) slachtoffers gemaakt hebben. De gebrekkige hygiëne, slechte huisvesting, nalatige kinderverzorging, monotone voeding etc. zullen de kinderen wellicht ook vatbaar gemaakt hebben voor verschillende andere infectieziekten.

De resultaten van onze sterftetafels voor de Sint-Salvatorparochie toonden grote verschillen in levensverwachting tussen mannen en vrouwen. Vrouwen zouden gemiddeld ca. 5 jaar langer geleefd hebben dan mannen. In enkele leeftijdsklassen kenden vrouwen echter een groter sterfterisico dan mannen. Dit was bijvoorbeeld het geval in de leeftijdsklasse 15-19 jaar. Soms was zelfs een meersterfte van meisjes waarneembaar vanaf 10 jaar. De hoge sterfte van jonge meisjes viel samen met fasen van verarming in Gent, wat kan wijzen in de richting van sociale achterstelling van deze groep tijdens de 18de eeuw, een gegeven dat typisch is voor het einde van de 19de eeuw. Een tweede leeftijdscategorie waarin de vrouwelijke sterfte hoger lag dan de mannelijke was de reproductieve periode. Deze oversterfte was voor het grootste deel ongetwijfeld te wijten aan de kraambedsterfte en verliep vrij parallel met de endogene zuigelingensterfte. Deze verschillen in sterfterisico tussen mannen en vrouwen waren reeds aanwezig op het einde van de 17de eeuw en werden in de loop van de 18de eeuw steeds meer uitgesproken.

In steden was sinds de 17de eeuw de gewoonte om overledenen in de kerk te begraven sterk ingeburgerd, zo ook in Gent. In de Sint-Salvatorparochie werd tijdens de 18de eeuw een vijfde tot een derde van de overledenen in de kerk begraven. In 1784 werd dit door Jozef II verboden in de Zuidelijke Nederlanden.

Vooral volwassenen kregen een laatste rustplaats in de kerk toegewezen. Naast de discriminatie in leeftijd was er echter ook een verschil naargelang

---

¹⁰⁶ J. Landers, 1993, p. 90.

ILSE VERMEULEN

het geslacht: mannen kregen vaker een begraafplaats in de kerk dan vrouwen. Tijdens de jaren 1750-1779 werd 3 tot 5 % van de bevolking van de Sint-Salvatorparochie met een plechtige uitvaartdienst in de kerk begraven of verkreeg binnen de kerk een bijzondere begraafplaats. Dit was wellicht de toplaag van de bevolking. De minst bedeelden aan de andere kant zijn weerspiegeld in de 40 % van de volwassenen die werden begraven op het kerkhof zonder dienstvermelding.

Een hiaat in de kennis over de Gentse mortaliteit blijft nu nog de Franse periode en de eerste helft van de 19de eeuw. Verder onderzoek kan wellicht ook deze periode in kaart brengen, waardoor de mortaliteit in Gent over de *long-run* belicht zal zijn.

Bijlage 1: Sexratio voor de leeftijdsspecifieke sterftেকansen, Sint-Salvatorparochie

	1690-9	1700-9	1710-9	1720-9	1730-9	1740-9	1750-9	1760-9	1770-9	1780-9	1790-5
190	136,35	121,70	124,51	122,69	128,29	145,26	140,09	133,32	135,68	118,16	128,33
491	123,90	133,71	121,16	121,68	128,15	105,56	144,82	127,88	123,82	134,90	126,16
595	118,11	151,70	137,34	183,01	112,83	132,05	155,44	101,46	161,32	205,79	114,42
5910	107,42	125,74	152,09	139,47	196,43	208,62	116,63	146,89	<u>83,89</u>	184,97	245,51
5915	108,33	<u>88,44</u>	115,67	111,27	<u>72,91</u>	<u>85,91</u>	189,09	<u>63,03</u>	165,17	<u>63,31</u>	<u>45,03</u>
5920	118,09	161,53	159,83	172,93	108,03	168,62	<u>98,38</u>	246,40	154,24	119,54	242,34
5925	108,90	<u>74,16</u>	<u>60,80</u>	<u>62,49</u>	115,68	<u>74,70</u>	234,04	<u>83,68</u>	<u>81,46</u>	<u>76,34</u>	<u>68,58</u>
5930	<u>91,26</u>	<u>96,78</u>	<u>62,06</u>	<u>53,38</u>	<u>92,31</u>	127,45	114,24	<u>99,56</u>	115,16	101,03	<u>43,76</u>
5935	110,54	<u>89,69</u>	<u>73,11</u>	<u>99,99</u>	104,42	108,63	<u>73,79</u>	<u>96,15</u>	<u>96,90</u>	121,33	<u>83,33</u>
5940	137,78	180,92	110,25	154,85	<u>78,31</u>	151,12	119,05	128,37	<u>75,15</u>	<u>87,26</u>	148,38
5945	<u>89,90</u>	116,44	135,19	<u>97,97</u>	158,70	<u>88,32</u>	162,59	103,00	139,01	<u>89,25</u>	105,81
5950	171,67	135,56	122,96	121,92	164,22	112,64	143,48	128,51	168,35	142,55	157,24
5955	110,33	140,01	100,20	122,08	121,21	127,43	178,14	161,54	115,83	139,08	234,00
5960	126,73	150,58	110,26	145,55	126,76	<u>87,78</u>	144,76	140,60	101,05	152,85	<u>75,15</u>
5965	123,36	153,64	132,81	112,59	179,66	<u>91,96</u>	205,71	142,57	182,40	103,59	107,04
5970	137,29	<u>80,86</u>	115,00	121,48	114,08	110,18	112,73	134,83	125,44	<u>98,13</u>	135,03
5975	122,72	132,15	137,81	<u>98,86</u>	<u>67,95</u>	100,00	<u>92,49</u>	111,43	<u>90,67</u>	144,17	<u>84,85</u>
5980	157,69	105,03	105,26	<u>88,89</u>	<u>92,56</u>	<u>91,67</u>	<u>79,48</u>	100,28	<u>72,99</u>	115,56	148,61
5985	164,29	133,33	114,03	<u>66,43</u>	132,87	142,86	<u>85,71</u>	<u>85,19</u>	<u>44,76</u>	<u>99,25</u>	125,00
10990	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

MORTALITEIT IN GENT TIJDENS DE 18DE EEUW

Bijlage 2: Procentuele verdeling van de begraafplaatsen per decennium

1690-1699	Mannen				Vrouwen			
	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal
Zuigelingen	74,71	13,53	11,76	100	74,26	14,71	11,03	100
Kinderen	71,84	18,10	10,06	100	77,35	13,54	9,12	100
Volwassenen	59,18	35,44	5,70	100	60,05	34,99	4,96	100
Ouderen	47,01	47,01	5,98	100	51,76	41,71	6,53	100
Totaal	67,32	24,82	8,27	100	67,14	25,10	7,76	100

1700-1709	Mannen				Vrouwen			
	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal
Zuigelingen	83,47	16,12	0,41	100	82,19	16,44	1,37	100
Kinderen	83,16	14,74	2,11	100	84,71	12,94	2,35	100
Volwassenen	52,91	45,74	1,35	100	49,27	49,64	1,09	100
Ouderen	39,32	58,97	1,71	100	46,57	53,43	0,00	100
Totaal	70,23	28,50	1,27	100	64,74	33,69	1,57	100

1710-1719	Mannen				Vrouwen			
	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal
Zuigelingen	77,65	21,57	0,78	100	76,55	23,01	0,44	100
Kinderen	81,29	16,55	2,16	100	84,59	13,91	1,50	100
Volwassenen	52,17	45,89	1,93	100	52,33	47,31	0,36	100
Ouderen	34,62	64,74	0,64	100	46,98	52,56	0,47	100
Totaal	65,09	33,33	1,58	100	65,30	33,82	0,88	100

1720-1729	Mannen				Vrouwen			
	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal
Zuigelingen	74,53	23,58	1,89	100	82,63	17,37	0,00	100
Kinderen	81,58	17,54	0,88	100	83,58	15,92	0,50	100
Volwassenen	56,49	43,51	0,00	100	61,26	38,74	0,00	100
Ouderen	51,23	48,77	0,00	100	55,69	44,31	0,00	100
Totaal	66,55	32,75	0,69	100	68,66	31,24	0,10	100

1730-1739	Mannen				Vrouwen			
	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal
Zuigelingen	85,90	13,68	0,43	100	86,14	13,86	0,00	100
Kinderen	78,61	21,39	0,00	100	80,98	18,48	0,54	100
Volwassenen	55,62	44,38	0,00	100	61,09	38,91	0,00	100
Ouderen	50,74	49,26	0,00	100	51,87	48,13	0,00	100
Totaal	70,20	29,66	0,14	100	69,31	30,57	0,12	100

1740-1749	Mannen				Vrouwen			
	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal
Zuigelingen	84,41	14,07	1,52	100	89,62	9,91	0,47	100
Kinderen	86,76	13,24	0,00	100	86,50	13,50	0,00	100
Volwassenen	62,90	35,75	1,36	100	74,15	25,85	0,00	100
Ouderen	55,48	44,52	0,00	100	60,94	38,67	0,39	100
Totaal	74,69	24,30	1,01	100	77,06	22,65	0,29	100

ILSE VERMEULEN

1750-1759	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal
Zuigelingen	88,98	10,63	0,39	100	87,86	11,65	0,49	100
Kinderen	85,56	14,44	0,00	100	84,97	15,03	0,00	100
Volwassenen	70,00	30,00	0,00	100	71,78	28,22	0,00	100
Ouderen	60,00	40,00	0,00	100	63,55	36,45	0,00	100
Totaal	79,54	20,32	0,14	100	76,48	23,40	0,13	100

1760-1769	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal
Zuigelingen	85,46	14,54	0,00	100	87,89	12,11	0,00	100
Kinderen	87,01	12,99	0,00	100	92,55	6,91	0,53	100
Volwassenen	72,90	27,10	0,00	100	66,67	33,33	0,00	100
Ouderen	58,77	40,35	0,88	100	52,94	47,06	0,00	100
Totaal	78,45	21,40	0,15	100	75,10	24,77	0,13	100

1770-1779	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal
Zuigelingen	89,97	9,71	0,32	100	87,50	12,05	0,45	100
Kinderen	86,26	11,85	1,90	100	91,19	8,81	0,00	100
Volwassenen	66,86	31,95	1,18	100	71,79	28,21	0,00	100
Ouderen	58,57	40,71	0,71	100	61,35	38,65	0,00	100
Totaal	79,01	20,02	0,97	100	77,90	21,98	0,12	100

1780-1784	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal	Kerkhof	Kerk	Onbepaald	Totaal
Zuigelingen	80,37	13,50	6,13	100	85,23	11,41	3,36	100
Kinderen	85,83	11,02	3,15	100	80,00	18,10	1,90	100
Volwassenen	67,92	29,25	2,83	100	76,87	19,73	3,40	100
Ouderen	50,65	48,05	1,30	100	62,18	35,29	2,52	100
Totaal	73,79	22,22	3,98	100	76,47	19,96	3,57	100

INCASSEREN EN BETALEN HET FINANCIËLE WEL EN WEE IN HET ACHTTIENDE-EEUWSE ZAFFELARE

Siger Zeischka

I. Inleiding

Dit artikel is gebaseerd op onze licentiaatsverhandeling. We wensen enkele interessante resultaten die het onderzoek aan het licht bracht voor te stellen. De opzet van de studie betrof een doorlichting van de achttiende-eeuwse plat-telandsmaatschappij vanuit vier invalshoeken, te weten: demografie, landbouw en huisnijverheid, financiële aspecten en materiële cultuur. Ook de onderlinge verwantschap tussen de onderscheiden variabelen maakte deel uit van het onderzoek. We kozen ervoor om in dit artikel enkele significante hoofdlijnen uit de financiële invalshoek¹ aan te brengen omdat dit een nog vrij onontgonnen studiegebied is.

Het concrete onderzoek werd opgevat als een 'microstudie', dit houdt in dat we een kleine geografische ruimte bestudeerden, in casu het dorp Zaffelare. Dit dorp ligt zo'n tien kilometer ten noord-oosten van Gent en op zo'n acht kilometer van Lokeren, de dichtstbijzijnde stad. Zaffelare maakte deel uit van de kasselrij Oudburg en grensde in het oosten aan het Land van Waas. Het heerlijke gezag hoorde er toe aan de Sint-Pietersabdij die er van oudsher vele gronden in bezit had. Gedurende de Nieuwe Tijden kende Zaffelare een vrij 'onopvallende' ontwikkeling. Het bevolkingsaantal schommelde tot diep in de tweede helft van de zeventiende eeuw rond de 1500 zielen. Na een scherpe inzinking begin jaren 1680 – toen het dorp tengevolge van de oorlogen van Lodewijk XIV nog slechts 1200 inwoners telde – volgde een langzaam herstel. Pas na 1760 werd het oude 'bevolkingsplafond' doorbroken; vrij laat in vergelijking met de algemene Vlaamse trend. Op agrarisch gebied wijkt Zaffelare niet of nauwelijks af van de gangbare verhoudingen. Het kleinbedrijf overheerste en het belang ervan nam in de achttiende eeuw nog toe, gecombineerd met een lichte intensivering van de huisnijverheid. Ook andere variabelen (de verhouding tussen pachtgronden en gronden in eigendom, de geteelde gewassen, de veeteeltbezetting en het landbouwalaam) lieten duidelijke

---

¹ Hiervoor baseren we ons op de onderzoeksresultaten uit het vierde deel van onze verhandeling, Deel IV: Financiële en monetaire patronen te Zaffelare (1705-1794), pp 223-293 in: S. Zeischka, *Strukturen en leefpatronen aan het einde van het Ancien Régime. Zaffelare in de achttiende eeuw: een sociaal-economische analyse op basis van staten van goed, Gent, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2001, 536 p.*

lijk zien dat Zaffelare weinig verschilde van de algemene situatie in Vlaanderen².

Alvorens enkele onderzoeksresultaten aan te brengen wijzen we eerst nog even op de gebruikte bronnen. In hoofdzaak betrof het Staten van Goed, ook wel boedelbeschrijvingen genoemd. Boedelbeschrijvingen zijn bekende bronnen en kunnen voor verschillende analyses gebruikt worden. Ook voor onze analyse is dit soort bron van grote waarde gebleken. Een mooie beschrijving van wat deze bronnen inhouden wordt aangereikt door C. Schelstraete en mede-auteurs. Een 'staat van goed' was een officieel document dat werd opgemaakt bij het overlijden van een erflater als er onder de erfgenamen minderjarigen of in zeldzame gevallen, gebrekkigen (o.a. blinden) of zwakzinnigen (o.a. debielen) waren. De akte werd gesteld door een prijzer en griffier in opdracht van de deelvoogd van de wezen. Ze bestaat uit een minutieuze beschrijving van alle roerende en onroerende bezittingen en schulden van de overledene en uit een berekening van het deel dat aan de wees of de wezen toekomt. De aanwezigheid van verwanten van beide partijen (van de langstlevende echtgeno(o)t(e) en van de wees/wezen) moest een garantie vormen voor een eerlijke en correcte afhandeling van zaken³.

Ondanks de vele mogelijkheden die deze bron schept, dient men wel enkele valstrikken te vermijden. Een eerste kritiek betreft de personen van wie een staat werd opgemaakt. De staten van goed brengen niet alle gezinnen in beeld. Ongehuwden, kinderloze echtparen, echtparen waarvan de kinderen reeds meerderjarig of gehuwd zijn en weduwen en weduwenaren komen niet in de bronnen voor. We krijgen dus geen zicht op de totale bevolking. Ook allerarmsten blijven buiten het bereik van de boedelbeschrijvingen. Voor de armsten was het al een hele opgave om in de begrafenis-kosten te voorzien zodat er geen geld over bleef om het opstellen van een staat te bekostigen⁴. Voorts kunnen we opmerken dat testamentaire beschikkingen het opstellen van een staat overbodig maakten.

Ook andere kritieken op de staten zijn van belang willen we de bekomen onderzoeksresultaten enigszins correct inschatten. Men moet er rekening mee houden dat de documenten werden opgesteld met de bedoeling het deel van

² S. Zeischka, op cit, pp 21-222; zie ook het werk van L. Dekezel, *Structuur en conjunctuur van het grondbezit te Zaffelare (1748-1859)*, Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1985, 713 p.

³ C. Schelstraete, H. Kintaert en D. De Ruyck, *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het Land van Nevele (17de en 18de eeuw)*, Nevele, Heemkundige Kring, 1986, p 15-16.

⁴ M. Boone, *de Gentse staten van goed als bron voor de kennis van de materiële cultuur: mogelijkheden en beperkingen (late Middeleeuwen en vroeg moderne tijden)*, in: F. Daelemans, *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur: Staten van Goed en testamenten*, p 52.

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

het patrimonium te bepalen dat aan de wezen toekwam. Onroerende bezittingen die erfachtig aan de langstlevende echtgeno(o)t(e) toekwamen, bleven onverdeeld in het bezit van deze laatste en werden niet bij het sterfhuis gerekend⁵. Derhalve werden ze dan ook niet in de boedelbeschrijvingen genoemd.

Nu onderzoeksopzet, onderzoekskader en bron zijn voorgesteld kunnen we overgaan tot het aanreiken van de resultaten. Vooraf geven we wel nog even mee welke bedrijven we onderzochten. Voor elke bestudeerde periode (begin (1705-1714), midden (1745-1754) en einde (1785-1794) van de achttiende eeuw) onderzochten we 45 boedelbeschrijvingen. Daaronder bevonden zich telkens 41 landbouwbedrijven. Na berekening van de bedrijfsoppervlakte deelden we deze in in kleine (tot 2 ha), middelgrote (tussen 2 en 5 ha) en grote bedrijven (vanaf 5 ha). In onderstaande tabel geven we per periode het aantal van dergelijke bedrijven weer⁶.

Tabel 1.1: aantal onderzochte landbouwbedrijven per bedrijfs categorie per periode

	1705-1714	1745-1754	1785-1794
Klein	17	23	26
Middelgroot	16	13	10
Groot	8	5	5
Totaal	41	41	41

Vooreerst gaan we nader in op de vermogens van de landbouwers (vermogen als som van al wat 'batelijk' is). Nadien behandelen we de kosten (allerhande schulden en betalingen). Het logische vervolg is het saldovermogen (baten verminderd met kosten). Tot slot gaan we even dieper in op leningen en renten teneinde een zicht te krijgen op kredietverschaffing op het achttiende-eeuwse platteland.

⁵ C. Schelstraete ea, op. cit., p 17.

⁶ Voor de grenzen tussen de onderscheiden bedrijfs categorieën: zie ondermeer: L. De Kezel, op. cit., p 207; G. Van der Hertten, Een onderzoek naar de materiële leefwereld in een plattelandsgemeenschap. Casus: Melsele in de 17de en 18de eeuw, Gent, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1999, p 45 en S. Zeischka, op. cit., p 85-95.

II. De vermogens

De nominale vermogens

Om het vergelijken gemakkelijk te houden namen we dezelfde vermogensklassen over als in de studie van G. Van der Hertten over Melsele⁷. Dit houdt in dat de laagste vermogensklasse een maximaal vermogen had van 100 ponden Vlaams. De middengroep had een vermogen tussen de 100 en 300 ponden Vlaams. Wie meer had behoorde tot de rijkste vermogensklasse. Het vermogen berekenen we als de som van de waarde van alle roerende en onroerende goederen die we in de boedelbeschrijvingen terugvonden.

Bij de berekening van de nominale vermogens werd de 'landprijzije'⁸ niet meegerekend. We willen vertekeningen vermijden. Deze zouden zich kunnen voordoen omdat een landprijzije van een onbezaaid stuk akker natuurlijk veel lager ligt dan van een akker die geoogst dient te worden. De toevalsfactor die verscholen zit in dit tijdsaspect wensen we dan ook weg te cijferen. De vermogens werden dus berekend als de som van de waarde van de volledige inboedel (huisraad, bedrijfsuitrusting, vee,...), de te ontvangen schulden, pachtsommen en renten, de 'contante penningen' (het cashgeld dat men in huis had) en de waarde van kledij, juwelen, etc. In de onderstaande tabel geven we voor alle perioden weer hoeveel bedrijven er onder de drie vermogensklassen vielen. We geven eveneens de samenstelling van deze vermogensklassen weer. Telkens staan twee cijfers tussen haakjes vermeld. Dit zijn percentages. Het eerste werd berekend ten opzichte van het aantal bedrijven in een vermogensklasse ('horizontaal lezen') en het tweede ten opzichte van het aantal bedrijven binnen de bedrijfscategorie ('verticaal lezen'). In de kolom 'alle bedrijven' duiden de percentages op het aandeel van de vermogensklasse binnen het totale aantal bedrijven.

⁷ G. Van der Hertten, op. cit., p 147.

⁸ De makers van de boedelbeschrijvingen namen deze rubriek steeds in de staten op: hierin wordt namelijk vermeld wat op het veld stond ten tijde van het overlijden van de erflater en hoeveel dit waard was. Het voorkomen van een dergelijke landprijzije wijst dus op landbouwactiviteiten.

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

Tabel 2.1: aandeel van landbouwbedrijven in de verschillende vermogensklassen, absoluut en procentueel (tussen haakjes)

Periode	Vermogensklasse	Alle bedrijven	Klein	Middelgroot	Groot
1705	0-100 £ Vl.	25 (61)	14 (56/82)	10 (40/63)	1 (4/13)
-	100-300 £ Vl.	14 (34)	3 (21/18)	6 (43/37)	5 (36/62)
1714	> 300 £ Vl.	2 (5)	-	-	2 (100/25)
1745	0-100 £ Vl.	31 (76)	20 (65/87)	10 (32/77)	1 (3/20)
-	100-300 £ Vl.	5 (12)	3 (60/13)	1 (20/8)	1 (20/20)
1754	300 £ Vl.	5 (12)	-	2 (40/15)	3 (60/60)
1785	0-100 £ Vl.	17 (41)	15 (88/58)	2 (12/20)	-
-	100-300 £ Vl.	17 (41)	10 (59/38)	6 (35/60)	1 (6/20)
1794	300 £ Vl.	7 (18)	1 (14/4)	2 (29/20)	4 (57/80)

Vooreerst gaan we in op de algemene evolutie die we kunnen achterhalen voor alle bedrijven. De opvallendste beweging is de aangehouden groei van de hoogste vermogensklasse, hoewel deze in de tweede helft van de eeuw minder sterk was dan vóór 1750. Voor de andere twee vermogensklassen stellen we vast dat het aandeel van de laagste klasse gevoelig toenam in de eerste helft van de eeuw, de middenklasse nam af. Nadien deed zich de omgekeerde evolutie voor: de laagste klasse nam bijzonder sterk af, ten voordele van de middenklasse. We kunnen dus besluiten dat de achttiende eeuw op financieel gebied in twee delen kan opgesplitst worden. Een polarisering van de nominale vermogens deed zich in de eerste helft van de eeuw voor (mogelijk de naweeën van de zeventiende-eeuwse crisis), nadien volgde een algemene verbetering en was de opbouw iets evenwichtiger.

Ten tweede gaan we in op de vermogens-evolutie per bedrijfscategorie. De resultaten van de grote bedrijven dienen met grote omzichtigheid benaderd te worden. Deze groep telt voor de drie periodes slechts 8, 5 en 5 bedrijven. Voor kleine en middelgrote bedrijven waren de veranderingen in het nominaal vermogen gelijklopend. Doorheen de eerste helft hadden steeds meer huishoudens een vermogen dat kleiner was dan 100 £ Vlaams. Nadien vergrootten de vermogens zodat steeds meer huishoudens over een vermogen van meer dan 100 £ Vlaams konden beschikken. Opvallend is wel dat deze stijging het sterkst was onder de middelgrote bedrijven. Zij waren ook de meest actieven wat het kopen van gronden betreft⁹. We geven het gemiddelde nominale vermogen binnen een vermogensklasse mee, zowel voor alle bedrijven als voor

⁹ De Kezel, op. cit., pp 327-332; zie ook: S. Zeischka, op. cit., p 113.

SIGER ZEISCHKA

elke bedrijfscategorie afzonderlijk. De waarden zijn groten Vlaams, tussen haakjes staat de tegenwaarde in £ Vlaams (afgerond).

Tabel 2.2: gemiddelde nominale vermogens volgens vermogensklassen, in groten Vlaams

Periode	Vermogenskl.	Alle bedrijven	Klein	Middelgroot	Groot
1705	0-100 £ Vl.	12635 (53)	10604 (44)	14831 (61)	19092 (80)
-	100-300 £ Vl.	37724 (157)	38862 (161)	35479 (148)	39735 (166)
1714	300 £ Vl.	76789 (320)	-	-	76789 (320)
1745	0-100 £ Vl.	15281 (64)	11227 (47)	15281 (64)	2145 (9)
-	100-300 £ Vl.	43358 (181)	41024 (171)	34489 (144)	59229 (247)
1754	300 £ Vl.	101669 (423)	-	83035 (345)	114091 (475)
1785	0-100 £ Vl.	12297 (51)	12212 (51)	12938 (54)	-
-	100-300 £ Vl.	41487 (173)	44838 (187)	32433 (135)	62307 (256)
1794	300 £ Vl.	219665 (915)	107957 (449)	149629 (623)	282593 (1177)

We berekenden de vermogens ook via de andere benadering, per bedrijfscategorie.

Tabel 2.3: gemiddelde nominale vermogens volgens bedrijfscategorie, in groten Vlaams

Periode	Klein	Middelgroot	Groot	Alle bedrijven
1705-1714	15591	22574	46418	24331
1745-1754	15114	27182	80729	26942
1785-1794	28443	51973	238536	59803

Hoewel dus de laagste vermogensklasse toenam, werden de huishoudens die hieronder vielen globaal genomen zeker niet armer. Voor het gemiddelde van alle 41 bedrijven werd trouwens een continue stijging opgemeten. Deze was vrij zwak in de eerste helft van de eeuw, in de vijftig jaar die volgden zou het gemiddelde vermogen van een Zaffelaars landbouwersgezin meer dan verdubbeld zijn! Het verschil tussen de kleine en middelgrote bedrijven springt dadelijk in het oog. De kleine namen na veertig jaar stabiliteit de trap (hun nominale vermogen steeg na 1750 met circa 40 %); de middelgrote stapten in de lift (hun vermogens namen met maar liefst meer dan 90 % toe). Over de evolutie van de grote bedrijven blijven we voorzichtig vanwege het geringe aantal bestudeerde gevallen. Toch deed zich ook hier in de volledige achttiende eeuw een gevoelige vermogenstoename voor.

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

Vergelijking van de Zaffelaarse vermogens met andere gemeenten

G. Van de Hertten bracht in haar studie over de vermogens van de Melseelse landbouwers de volgende verdeling tussen de vermogensklassen aan het licht. We gaven reeds aan dat de vermogensklassen identiek zijn aan deze die wij gebruikten. Het is evenwel niet bekend of ook in deze studie de landprijzen werden meegerekend.

Tabel 2.4: procentuele verhouding tussen de verschillende vermogensklassen van de Melseelse landbouwers (in procenten)¹⁰

	1680-1692	1740-1748	1780-1792
< 100 £ VI.	50	53,84	18,46
100-300 £ VI.	32,26	23,08	44,62
> 300 £ VI.	17,74	23,08	36,92

De evolutie van de verscheidene vermogensklassen is net dezelfde als deze in Zaffelare. De laagste klasse kende een uitbreiding in de eerste helft van de achttiende eeuw. Deze was te Melsele wel een stuk zwakker dan te Zaffelare. Nadien nam het aandeel van de klasse zienderogen af. De daling was sterker in Melsele dan in Zaffelare. Ook de andere twee vermogensklassen vertonen in de beide lokaliteiten dezelfde kenmerken. In beide plaatsen nam de middenklasse eerst af, na 1750 steeg ze niet onaanzienlijk. Zowel in Melsele als te Zaffelare steeg het aandeel van de hoogste vermogensklasse voortdurend. Deze gelijkenissen nemen niet weg dat er toch een belangrijk niveauverschil tussen Melsele en Zaffelare blijft bestaan. Het aandeel van de laagste vermogensklasse was gevoelig groter in Zaffelare. We wijzen erop dat de sterkere aanwezigheid van grote landbouwbedrijven te Melsele een invloed kan hebben op dit niveauverschil.

Met de evolutie te Nevele kunnen we niet vergelijken; de auteurs namen de hele achttiende eeuw samen in een doorsnede. Toch komen ook zij tot de (logische) bevinding dat de welvaart van de boeren steeg naarmate de bedrijfsoppervlakte toenam¹¹.

Analyse van de vermogens

Hierboven bekeken we de waarde en evolutie van de vermogens. Deze kunnen we nog verder analyseren. Waaruit bestonden de vermogens? Werd het grootste aandeel gevormd door de waarde van de inboedel? Wat is de beteke-

¹⁰ G. Van de Hertten, op. cit., p 149.

¹¹ C. Schelstraete ea, op. cit., p 82.

SIGER ZEISCHKA

nis van de uitgiften van 'crouiserende obligaties'? We richten onze aandacht op dit onderwerp en brengen enkele onderzoeksresultaten aan. We kunnen deze problematiek op twee manieren benaderen: de eerste voert de analyse door per bedrijfscategorie, de andere per vermogensklasse. Wegens tijdsgebrek was het enkel mogelijk de eerste werkwijze toe te passen.

De vermogens definieerden we eerder als de som van de waarde van de inboedel, de te ontvangen pachten, renten en schulden plus de contante penningen (C.p.) en de waarde van kledij, juwelen, lijnwaden en dergelijke. In de eerste periode (1705-1714) worden de kleren en juwelen niet apart geprijsd, in de twee andere soms. We nemen dus noodgedwongen het huisraad samen met de kledij en juwelen. Vooreerst geven we het aantal huishoudens per bedrijfscategorie dat op de verscheidene batelijke posten kon steunen.

Tabel 2.5: aanwezigheid van batelijke posten per bedrijfscategorie, absoluut en procentueel (tussen haakjes)

Periode	Bedrijfscategorie	Inboedel	Rente	Pacht	C.p.	Schulden
1705	Klein	16 (94)	1 (6)	4 (24)	8 (47)	13 (76)
-	Middelgroot	16 (100)	4 (25)	4 (25)	8 (50)	13 (81)
1714	Groot	7 (87)	-	1 (12)	3 (37)	8 (100)
1745	Klein	22 (96)	1 (4)	2 (9)	20 (87)	16 (70)
-	Middelgroot	13 (100)	2 (15)	4 (31)	10 (100)	11 (85)
1754	Groot	4 (80)	3 (60)	3 (60)	4 (80)	4 (80)
1785	Klein	22 (85)	4 (15)	5 (19)	21 (81)	22 (85)
-	Middelgroot	10 (100)	10 (100)	3 (30)	10 (100)	8 (80)
1794	Groot	5 (100)	5 (100)	4 (80)	5 (100)	5 (100)

Bijna iedereen had baten uit de inboedel. Indien dit niet het geval was, dan lag dit aan het feit dat in de staten de 'venditie'-opbrengsten vermeld waren. Wanneer beide ouders overleden of wanneer een weduwe of weduwnaar met kinderen overleed, werd alles openbaar verkocht. We vinden dan geen sporen terug van de inboedel maar wel van de 'venditie'. Inkomsten uit renten kwamen eerder zelden voor op kleine bedrijven. Ze gaven dus niet zoveel renten uit wat betekent dat ze geen grote geldschietters waren. Middelgrote en grote bedrijven daarentegen traden na 1745 zeer regelmatig als kredietverschaffers op. Rond 1790 had elk van deze bedrijven nog rentebetalingen tegoed. Cashgeld kwam in alle lagen van de bevolking in ruime meerderheid voor, net als diverse te ontvangen schulden. Hieronder geven we aan hoe groot de gemiddelde waarde van elk van de verschillende componenten was.

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

Tabel 2.6: gemiddelde waarde van de batelijke posten per bedrijfscategorie, in groten Vlaams

Periode	Bedrijfscategorie	Inboedel	Rente	Pacht	C.p.	Schulden
1705	Klein	10169,9	54,1	84	462,2	4821
-	Middelgroot	17749,2	442,5	244,1	202,2	3936,5
1714	Groot	32113,2	-	30	298,2	13976,7
1745	Klein	11695	20,8	22	1144	2230,7
-	Middelgroot	22224,5	720,2	306,5	2245,9	1685,6
1754	Groot	31683,4	17728,6	775,6	3500,4	27041,8
1785	Klein	14773,8	2631,5	306,9	3275	7455,9
-	Middelgroot	37369,5	1151	85,6	999,7	12367,7
1794	Groot	81514,2	72948,2	6144,4	35727,6	42201,6

Opnieuw laten zich uit deze nominale waarden enkele waardevolle inzichten destilleren. Bekijken we de nominale waarde van de inboedel (huisraad, vee, bedrijfsuitrusting, kledij,...) dan laat de eerste helft van de achttiende eeuw slechts een kleine stijging zien. Een veel sterkere stijging deed zich voor na 1750, vooral bij de middelgrote en grote bedrijven. Op de kleine bedrijven is de stijging veel gematigder. Ook de nominale waarde van andere bronnen van inkomsten steeg naarmate de achttiende eeuw vorderde. Om de verhouding tussen deze verschillende componenten en om het gewicht van elke component binnen het vermogen beter te kunnen inschatten, werd voorgaande tabel door middel van enkele diagrammen gevisualiseerd.

SIGER ZEISCHKA

Grafiek 2.1: aandeel van de verschillende baten in de vermogens

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

In de vroegste periode, 1705-1714, stellen we een duidelijk overwicht vast van de waarde van de inboedel. Ongeveer twee derde van de waarde van het vermogen kwam van het bezit in de vorm van huisraad, kledij, vee, bedrijfsuitrusting,... Wat overbleef werd voornamelijk ingevuld door de schulden die de erfflater nog te ontvangen had. Cash geld, te ontvangen renten en pachten zijn van een te verwaarlozen belang. Zeer opvallend is de merkwaardige gelijkheid tussen de vermogensopbouw van de verschillende bedrijfs categorieën. Welk bedrijf men ook had, de inboedel en de te ontvangen schulden bepaalden de grootte van het vermogen.

Nadien deden zich enkele opmerkelijke wijzigingen voor. In de periode rond 1750 bleef het overwicht van de inboedel binnen het vermogen onaangetast. Onder kleine en middelgrote bedrijven nam het zelfs enigszins toe. Het relatieve belang van de te ontvangen schulden nam echter af ten voordele van een toename van het belang van contant geld. Ook het belang van renten nam toe, zij het uiterst licht. Opnieuw wensen we aan de resultaten van de grote bedrijven geen zeer grote betrouwbaarheid te hechten. De veranderingen die in de eerste helft van de eeuw optraden, zetten zich nadien nog duidelijker door. De inbreng van de inboedel in het vermogen nam af. Inkomsten uit de uitgifte van renten en een toename van de hoeveelheid contant geld vulden de vrijgekomen ruimte op. Op de kleine en middelgrote bedrijven nam ook de inbreng van de te ontvangen schulden toe. De inkomsten uit het verpachten van gronden bleven onbelangrijk, het verpachten van gronden had binnen de bedrijfsvoering een vrij klein belang¹². Dit weerspiegelt zich dus in het kleine aandeel van pachtinkomsten onder de bevolking. We wensen er wel op te duiden dat een afname van het belang van de inboedel niet duidt op een afname van de waarde. Deze steeg, zo stelden we eerder. Het toont wel aan dat de toename van de andere vermogenscomponenten veel sterker was dan die van de inboedel.

III. De kosten/schulden

De studie van de kosten heeft hetzelfde stramien als de vermogens die we zoëven bestudeerden. We gaan dus eerst in op de grootte van de kosten en de positie van de verschillende bedrijfs categorieën. Nadien ontleden we de kosten in diverse componenten.

Vooraf dienen we de lezer evenwel op een belangrijk gegeven te wijzen, voortkomend uit de eigenheid van de bron. De uitgaven die in de boedelbeschrijvingen staan vermeld, hebben zowel betrekking op uitgaven voor het landbouwbedrijf (bijvoorbeeld het inhuren van extra arbeidskrachten of het betalen van grondpachten) als op privé-uitgaven die als zodanig (in bedrijfsecono-

---

¹² S. Zeischka, op. cit., pp 122-125.

SIGER ZEISCHKA

misch opzicht) weinig met het bedrijf te maken hebben (bijvoorbeeld begrafenis-kosten). Ook nog niet betaalde belastingssommen worden onder de schulden vermeld. Het is dus belangrijk te weten dat bedrijf en huishouden niet van elkaar gescheiden zijn. Wat in onze analyse aan bod komt is het geheel, het huishouden als economisch geheel waaronder alle uitgaven en inkomsten vallen. Vandaar ook dat *bedrijfskosten* en huishoudelijke *schulden* samen genomen zijn; gemakshalve houden we het bij de term 'kosten', al is deze term niet honderd procent juist. Verder is het ook van fundamenteel belang dat veel bedrijfskosten in de staten van goed niet voorkomen. Zo worden paarden wel opgenomen en geprijsd (en dus in de baten meegerekend) maar wat het kost om paarden te bezitten en te onderhouden komt niet aan bod!

De nominale kosten

Net zoals bij de vermogens bekijken we ook hier de grootte van de schulden op de twee wijzen die mogelijk zijn: per 'klasse' en per bedrijfscategorie. We nemen wel een andere indeling. We gaan er immers vanuit dat men in de meeste gevallen minder kosten dan baten had, zoniet was men failliet. We stellen drie 'kostenklassen' voor: de huishoudens met de minste kosten kwamen in de klasse 0-50 £ Vlaams, een tweede klasse is deze van 50-150 £ Vlaams, de laatste klasse omvat de huishoudens met meer dan 150 £ schulden. De tabel is op dezelfde manier te lezen als deze bij de bespreking van de vermogens, dit wil zeggen: het eerste getal binnen de haakjes is het percentage dat werd berekend ten opzichte van het aantal bedrijven in een kostenklasse ('horizontaal lezen'); het tweede ten opzichte van het aantal bedrijven binnen de bedrijfscategorie ('verticaal lezen'). In de kolom van alle bedrijven duiden de percentages op het aandeel van de kostenklasse binnen het totale aantal bedrijven.

Tabel 3.1: aandeel van landbouwbedrijven in de verschillende kostenklassen, absoluut en procentueel (tussen haakjes)

Periode	Kostenklasse	Alle bedrijven	Klein	Middelgroot	Groot
1705	0-50 £ Vl.	8 (19,5)	7 (87/41)	1 (13/6)	-
-	50-150 £ Vl.	20 (48,7)	6 (30/35)	13 (65/81)	1 (5/12)
1714	150 £ Vl.	13 (31,8)	4 (31/24)	2 (15/13)	7 (54/88)
1745	0-50 £ Vl.	19 (46,3)	14 (74/61)	5 (26/38)	-
-	50-150 £ Vl.	16 (39,0)	9 (56/39)	5 (31/38)	2 (12/40)
1754	150 £ Vl.	6 (14,7)	-	3 (50/24)	3 (50/60)
1785	0-50 £ Vl.	20 (48,8)	17 (85/65)	2 (10/20)	1 (5/20)
-	50-150 £ Vl.	12 (29,8)	6 (50/23)	5 (42/50)	1 (8/20)
1794	150 £ Vl.	9 (22)	3 (33,3/12)	3 (33,3/30)	3 (33,3/60)

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

Een betekenisvolle conclusie betreft opnieuw de middelgrote bedrijven. Algemeen genomen neemt het aandeel van de kostenklasse van minder dan 50 £ Vlaams toe doorheen de achttiende eeuw. Globaal gezien kunnen we dus stellen dat steeds meer landbouwers minder kosten maakten. Net niet de helft van alle bedrijven had minder dan 50 £ Vlaams schuld. Dit was slechts 19 % in 1710. De sterkste toename van de lagere klasse deed zich wel voor in de eerste helft van de eeuw. In zekere zin kan deze trend zelfs voor de grote bedrijven gelden. Een uitzondering zijn echter opnieuw de middelgrote bedrijven. Steeds minder van deze bedrijven slaagden erin om minder dan 50 £ Vlaams schuld te hebben. Of de lening- en rentelasten daar verantwoordelijk voor zijn achterhalen we verder. We bekijken eerst de gemiddelde nominale waarde van de kosten, andermaal in groten Vlaams (tegenwaarde in £ vlaams staat tussen haakjes)

Tabel 3.2: gemiddelde nominale kosten volgens kostenklassen, in groten Vlaams

Periode	Kostenklasse	Alle bedrijven	Klein	Middelgroot	Groot
1705	0-50 £ Vl.	7524 (31)	7458 (31)	7984 (33)	-
-	50-150 £ Vl.	21249 (89)	17456 (73)	22803 (95)	23800 (99)
1714	150 £ Vl.	73739 (307)	79925 (333)	42437 (179)	79147 (330)
1745	0-50 £ Vl.	6738 (28)	6285 (26)	8007 (33)	-
-	50-150 £ Vl.	18898 (79)	15877 (66)	20914 (87)	27455 (114)
1754	150 £ Vl.	63343 (264)	-	54481 (227)	72204(301)
1785	0-50 £ Vl.	5044 (21)	4457 (19)	9121 (38)	6872 (29)
-	50-150 £ Vl.	24977 (104)	23494 (98)	26983 (112)	23845 (99)
1794	150 £ Vl.	62356 (260)	64240 (268)	59198 (247)	72631 (303)

Globaal genomen daalde de nominale waarde van de gemiddelde kosten binnen een klasse. Deze beweging versterkt de vorige waar we tot de bevinding kwamen dat een toenemend aandeel van de bevolking onder de 50 £ Vlaams schuldig was. Uitzondering zijn opnieuw de middelgrote bedrijven. De kosten stijgen er bijna continu, hoewel dit na 1750 ook bij de kleine bedrijven in de hogere kostenklassen (deze namen echter in belang wel af!) het geval was. De nominale kostenstijging versterkt de eerder vastgestelde beweging van een toename van de klassen met een hogere schuld. Er blijkt dus een uiteengroeien van de kleine en grote bedrijven aan de ene kant en de middelgrote bedrijven aan de andere kant. Op de middelgrote bedrijven moet de hoeveelheid schulden vrij omvangrijk zijn toegenomen. Of we deze trend ook vaststellen wanneer we de benadering langs bedrijfscategorieën volgen blijkt uit de volgende tabel, opnieuw in groten Vlaams.

SIGER ZEISCHKA

Tabel 3.3: gemiddelde nominale kosten volgens bedrijfscategorie, in groten Vlaams

Periode	Klein	Middelgroot	Groot	Alle bedrijven
1705-1714	28038	24331	72229	35214
1745-1754	10039	23696	54304	19767
1785-1794	15748	33075	49722	24118

Meteen komt een ander beeld tevoorschijn. Voor 1750 daalde de omvang van de kosten in alle bedrijfscategorieën, zeer zwakjes evenwel onder de middelgrote bedrijven. Na 1750 steeg ze opnieuw, uitgezonderd op de grote bedrijven. In groten uitgedrukt was de toename op de middelgrote bedrijven na 1750 dubbel zo groot als deze op de kleine. Toch is de toename, relatief gezien, ongeveer even groot, namelijk 50 %. Het feit dat het hier om rekenkundige gemiddelden gaat, kan een rol spelen in dit vrij ongenueanceerde resultaat. De 'kostenklassmethode' lijkt ons veel beter.

Analyse van de kosten

Waaruit bestonden de kosten? We trachten de kosten enigszins te analyseren. Over de nominale omvang hadden we het zonet, waar men geld aan gaf is nu aan de beurt. We waarschuwen wel voor een verkeerde beeldvorming. Ruim de helft van het gezinsinkomen werd aan voeding besteed. Daar vele landbouwers (gedeeltelijk of helemaal) van hun eigen veldopbrengsten leefden, vinden we deze uitgaven niet terug in de boedelbeschrijvingen. Wat wij bestuderen is de 'restfractie' van de gezinsuitgaven!

De kosten bestonden steeds uit vijf 'soorten': de te betalen pachten, aangegane renten, belastingen, begrafeniskosten van de erflater en nog een reeks van diverse schulden (D.S.). We houden het op dezelfde aanpak zoals bij de analyse van de vermogens. In de volgende tabel staat uitgedrukt hoeveel bedrijven nog een bepaalde soort kost dienden te betalen. Tussen haakjes staan procenten ten opzichte van het aantal bedrijven in een bedrijfscategorie.

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

Tabel 3.4: aanwezigheid van de verschillende soorten kosten per bedrijfscategorie, absoluut en procentueel (tussen haakjes)

Periode	Bedrijfscategorie	Belasting	Rente	Pacht	Begravenis	D. S.
1705	Klein	16 (94)	9 (53)	11 (65)	16 (94)	17 (100)
-	Middelgroot	16 (100)	11 (69)	13 (81)	16 (100)	16 (100)
1714	Groot	8 (100)	8 (100)	8 (100)	7 (87)	8 (100)
1745	Klein	21 (91)	11 (47)	16 (69)	22 (95)	23 (100)
-	Middelgroot	13 (100)	6 (46)	11 (84)	12 (92)	13 (100)
1754	Groot	5 (100)	1 (20)	5 (100)	5 (100)	5 (100)
1785	Klein	17 (65)	11 (42)	15 (58)	21 (81)	26 (100)
-	Middelgroot	10 (100)	10 (100)	9 (90)	10 (100)	10 (100)
1794	Groot	3 (60)	2 (40)	3 (60)	5 (100)	4 (80)

Enkele krachtlijnen kunnen zo uit deze tabel worden gehaald. De vraag naar geld daalde in de eerste helft van de eeuw. Rond 1710 had nog een ruime meerderheid van de bedrijven geld via een rente verkregen. In het midden van de eeuw was dit een minderheid geworden en dit in alle bedrijfscategorieën. Na 1750 bleef de vraag naar kapitaal beperkt, althans onder de kleine en grote bedrijven. Een enorme vraagstijging vond plaats onder de middelgrote bedrijven. Allemaal hadden ze rond 1790 één of meerdere renten. De geldhonger liet zich dus het meest voelen in de middens die het actiefst gronden opkochten. Dit gaven we al eerder mee.

De implosie van het pachten vinden we hier enkel in de kleine bedrijven terug. Merkkelijk minder staten uit deze groep bevatten te betalen pachtsummen rond 1790¹³. Over de andere soorten kosten kunnen we vrij kort zijn. In een ruime meerderheid van de boedelbeschrijvingen werden aanduidingen omtrent begraveniskosten (de zogenaamde *'funeraillen'*) en belastingen teruggevonden. De 'diverse schulden' kwamen in bijna alle staten voor. Hierop volgend geven we de gemiddelde nominale waarden van de kosten, in groten Vlaams uitgedrukt, aan.

¹³ S. Zeischka, op. cit., pp 101-110.

SIGER ZEISCHKA

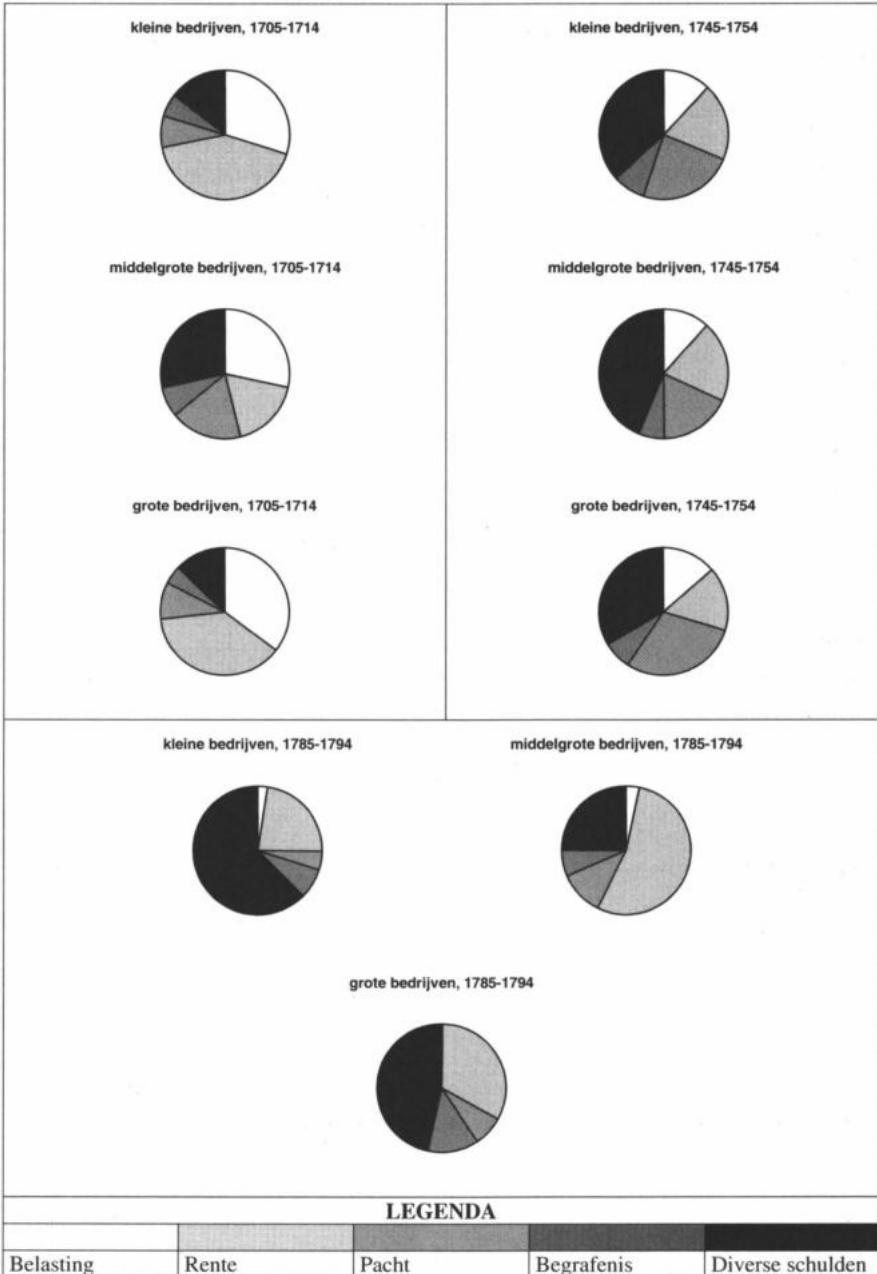
Tabel 3.5: gemiddelde waarde van de kosten per bedrijfscategorie, in groten Vlaams

Periode	Bedrijfscategorie	Belasting	Rente	Pacht	Begravenis	D. S.
1705	Klein	7207	10056	1939	1437	3483
-	Middelgroot	6873	4330	4354	1797	6976
1714	Groot	25576	27200	6743	3389	9320
1745	Klein	1206	1945	2366	824	3696
-	Middelgroot	2737	4816	4212	1517	10412
1754	Groot	7464	8736	15867	3984	18252
1785	Klein	380	3609	745	1162	9850
-	Middelgroot	1122	17770	3727	2174	8280
1794	Groot	105	16295	3820	6359	23142

Zeer duidelijk blijkt de vermindering van de fiscale lasten in nominale termen. Opnieuw kunnen met betrekking tot renten enkele interessante conclusies getrokken worden. Eerder stelden we voor de periode 1705-1754 een daling van het aantal huishouden met renten vast. Parallel daaraan deed zich een daling van het kapitaalsvolume voor, uitgezonderd bij de middelgrote bedrijven waar het gemiddelde bedrag zelf lichtjes steeg. De bedragen namen dus enkel bij de middencategorie grotere maten aan. Deze trend zette zich nog sterker door na 1750. Een groter aandeel huishoudens verkreeg kredieten door renten terwijl het kapitaalsvolume bijna verviervoudigde. We merken wel op dat de kleine bedrijven nu eveneens een iets grotere geldvraag vertoonden. Het aandeel bedrijven met renten daalde wel lichtjes maar het gemiddelde kapitaalsvolume nam wel toe. Nogmaals vinden we voor de tweede helft van de eeuw de bevestiging van de vermindering van pacht, in de eerste helft deed zich wel een lichte toename voor. De diverse schulden kenden een grote toename in de eerste helft, nadien verzwakte deze stijging of deed er zich zelfs een daling voor (middelgrote bedrijven). Een uitzondering hierop zijn de kleine bedrijven: zij kenden de sterkste stijging pas in de tweede helft. Tot slot vermelden we een algemene toename van de begrafeniskosten na 1750. Een mooie begravenis werd door menigeen naar waarde geschat. Om het belang van de verschillende soorten kosten binnen het geheel beter toe te lichten en om een duidelijker beeld te krijgen van de onderlinge evoluties opteerden we opnieuw voor een visualisering van bovenstaande tabel in enkele diagrammen.

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

Grafiek 3.1: aandeel van de verschillende soorten schulden

SIGER ZEISCHKA

Belastingen en renten maakten volgens de staten van goed op kleine en grote bedrijven rond 1710 bijna drie vierde uit van de totale kosten. Op middelgrote bedrijven was dit niet eens de helft. Beduidend groter was het aandeel van de diverse schulden op deze boerderijen. In de eerste vijftig jaar van de eeuw verminderden zowel het aandeel van de belastingen als van de renten op alle bedrijven. Een uitzondering zijn opnieuw de middelgrote bedrijven met een lichte stijging van het aandeel van renten. Het resultaat is wel dat de verschillende componenten in de structuur van de kosten ongeveer overal dezelfde verhoudingen vertoonde. Eén derde van de uitgaven ging naar belastingen en renten. De rest werd voornamelijk met diverse schulden en pachten opgevuld. In de laatste vijftig jaar van de eeuw tekenden zich opnieuw heel nieuwe verhoudingen af. Het aandeel dat door de fiscus werd opgeslorpt, smolt als sneeuw voor de zon. Vadertje staat (hoofd-, bestiaalgelden etc.) en meneer pastoor (tienden) wisten nog slechts een niemendalletje binnen de totale kosten van een bedrijf binnen te rijden! Een groot aandeel van de betalingen ging voortaan naar de renten. Dat de koplopers de middelgrote bedrijven waren, is niet verwonderlijk gezien hun grote geldhonger die we eerder vaststelden. Eén pond op twee ging naar de afbetaling van renten. Het aandeel voor pachtkende net zoals de belastingen een forse afslanking. Zeer opvallend is het vrijwel onbewogen aandeel van de begrafeniskosten. Gelijk welke bedrijfscategorie, altijd was het aandeel even groot (circa 5 à 6 % van de totale kosten) en door de tijd heen veranderde er eigenlijk niets aan. Een lichte toename deed zich evenwel voor op de grote bedrijven rond 1790. We wijzen er echter nogmaals op dat dit cijfer op slechts vijf bedrijven gebaseerd is, zodat we toch met de nodige omzichtigheid deze trend moeten benaderen.

IV. De saldovermogens van de Zaffelaarse landbouwers

Brengen we de twee vorige paragrafen samen, dan krijgen we een inzicht in de saldovermogens van de Zaffelaarse landbouwers. Dit saldovermogen definiëerden we als het vermogen (te ontvangen renten, pachten en schulden, inboedel en de contante penningen) verminderd met de kosten (te betalen renten, pachten en schulden, belastingen en de begrafeniskosten). Op deze wijze kunnen we het saldovermogen van de landbouwers nagaan.

We houden dezelfde groepen aan als bij het onderzoek naar de vermogens. Wel wordt een extra groep toegevoegd, namelijk deze van een negatief saldovermogen (doet zich voor wanneer de kosten groter zijn dan de vermogens). De laagste saldovermogens waren dus negatief, de eerste groep in de positieve cijfers ging van 0 tot 100 £ Vlaams, de tweede van 100 tot 300 £ Vlaams en al wie een groter saldovermogen had dan 300 £ Vlaams kwam uiteraard in de hoogste saldovermogensgroep terecht. In de onderstaande tabel geven we voor alle perioden weer hoeveel bedrijven er onder de vier saldovermogensklassen vielen. We geven eveneens de samenstelling van deze saldovermo-

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

gensklassen weer. Telkens staan twee cijfers tussen haakjes vermeld. Dit zijn percentages. Het eerste werd berekend ten opzichte van het aantal bedrijven in een saldovermogensklasse ('horizontaal lezen') en het tweede ten opzichte van het aantal bedrijven binnen de bedrijfscategorie ('verticaal lezen'). In de kolom van alle bedrijven duiden de percentages op het aandeel van de saldovermogensklasse binnen het totale aantal bedrijven.

Tabel 4.1: aandeel bedrijven per saldovermogensklasse, absoluut en procentueel (tussen haakjes)

Periode	Saldovermogensklasse	Alle bedrijven	Klein	Middelgroot	Groot
1705	< 0 £ VI.	24 (57)	9 (37,5/53)	9 (37,5/56)	6 (25/75)
	0-100 £ VI.	12 (29)	7 (58/41)	5 (42/31)	-
1714	100-300 £ VI.	5 (12)	1 (20/6)	2 (40/13)	2 (40/25)
	300 £ VI.	-	-	-	-
1745	< 0 £ VI.	12 (29)	6 (50/26)	5 (42/38)	1 (8/20)
	0-100 £ VI.	19 (46)	14 (74/61)	4 (21/31)	1 (5/20)
1754	100-300 £ VI.	6 (15)	2 (33/9)	3 (50/23)	1 (17/20)
	> 300 £ VI.	4 (10)	1 (25/4)	1 (25/8)	2 (50/40)
1785	< 0 £ VI.	8 (20)	5 (62/19)	3 (38/30)	-
	0-100 £ VI.	12 (29)	10 (83/38)	2 (17/20)	-
1794	100-300 £ VI.	11 (27)	8 (73/31)	3 (27/30)	-
	300 £ VI.	10 (24)	3 (30/12)	2 (20/20)	5 (50/100)

Rond 1710 had een meerderheid van de Zaffelaarse bedrijven een kostensaldo dat hoger lag dan de baten. Deze groep die een negatief saldovermogen had, was vrij gelijkmatig verdeeld onder de verschillende bedrijfscategorieën. Ook de laagste positieve klasse was vrij gelijk verdeeld, zij het dan wel dat grote bedrijven er niet in voorkwamen. De schaarse bedrijven die een saldovermogen van meer dan 100 ponden Vlaams hadden, waren voornamelijk middelgrote en grote bedrijven. We kunnen binnen de afzonderlijke klassen van een vrij gelijkmatige spreiding spreken. Zeer rooskleurig kunnen we de financiële toestand rond 1710 zeker niet noemen, gezien het grote aandeel van de negatieve saldovermogens. Veertig jaar later was de situatie reeds veel verbeterd. Nog slechts één op drie bedrijven kampte met 'structurele tekorten'. De gelijkmatige spreiding was echter verdwenen. De middelgrote en grote bedrijven hadden een veel kleiner aandeel in de rode cijfers dan de kleine bedrijven die rond 1750 de helft van de negatieve saldovermogens voor hun rekening namen. Dit neemt niet weg dat de evolutie binnen de kleine bedrijven veel rooskleuiger geweest was, zo blijkt uit dezelfde tabel. Eén op vier kleine bedrijven zat

SIGER ZEISCHKA

nog in de schulden terwijl dit bij de middelgrote bedrijven nog ruim één op drie was. Dit verschil bleef behouden in de tweede helft van de eeuw. Rond 1790 was het aandeel bedrijven met rode cijfers beduidend groter binnen de middelgrote bedrijven (één op drie) dan in de categorie van de kleine bedrijven (een op vijf). Het aandeel van de negatieve saldovermogensklasse nam nog af maar kende geen halvering zoals in de eerste helft van de eeuw. Een nipte meerderheid van alle bedrijven behoorde op het einde van het Ancien Régime tot de twee hoogste saldovermogensklassen. Dit was een verdubbeling in vergelijking met de situatie van 1750. Ook bij de grote bedrijven merken we de verbetering. 75 % van hen zat in het begin in de schulden, tachtig jaar later behoorden ze allemaal tot de hoogste saldovermogensklasse. We wijzen er nogmaals op dat slechts een handvol grote bedrijven bestudeerd werd (8, 5 en 5 voor de respectievelijke perioden). Toch geven ook zij blijk van deelname aan de trend van verbetering. Algemeen genomen kunnen we stellen dat de financiële situatie van de Zaffelaarse bedrijven doorheen de achttiende eeuw steeds verbeterde; steeds meer bedrijven kwamen in een hogere saldovermogensklasse terecht. We brengen in herinnering dat het verloop van de vermogens parallel liep tussen de kleine en middelgrote bedrijven. Door een verschil binnen de kosten is er dus geen parallelisme wat betreft de saldovermogens.

Ook het gemiddelde saldovermogen per klasse en per bedrijfscategorie onderwerpen we aan ons onderzoek. De waarden zijn groten Vlaams, tussen haakjes de tegenwaarde in £ Vlaams.

Tabel 4.2: gemiddeld saldovermogen volgens saldovermogensklasse, in groten Vlaams

Periode	Sl dv. (£ Vl.)	Alle bedrijven	Klein	Middelgroot	Groot
1705	< 0	- 25388,2 (-106)	-29141 (-121)	-9945,7 (-41)	-42921,8 (-179)
	0-100	4536,5 (19)	4443,2 (19)	4667,2 (19)	-
1714	100-300	21734,4 (91)	19565 (82)	19032,5 (79)	25521 (106)
	> 300	-	-	-	-
1745	< 0	-13218 (-55)	-6238,6 (-26)	-18242,2 (-76)	-29976 (-125)
	0-100	5883,7 (25)	5262,2 (22)	8134,2 (34)	5583 (23)
1754	100-300	19623,8 (82)	21707,5 (90)	12793,6 (53)	35947 (150)
	> 300	55814,2 (233)	37068 (154)	65618 (273)	60285,5 (251)
1785	< 0	-18822,3 (-78)	-14139 (-59)	-26627,7 (-111)	-
	0-100	5341,5 (22)	5889,7 (25)	2601 (11)	-
1794	100-300	21959,5 (91)	23485,3 (98)	17890,6 (75)	-
	> 300	130802,4 (545)	51322 (214)	104994 (437)	188814 (787)

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

De evolutie van de bedrijven die na de eindrekening nog schulden hadden, vertoont een eigenaardig verloop waarbij de middelgrote bedrijven opnieuw een uitzonderingspositie innamen. Op kleine en grote bedrijven daalde het tekort doorheen de eerste helft van de achttiende eeuw. Nadien steeg het opnieuw, behalve op de grote bedrijven waar zich geen bedrijven met tekorten meer voordeden. Op de middelgrote bedrijven met schulden was er nooit van een daling sprake. Wie niet uit de rode cijfers kwam zakte steeds verder weg. In alle andere saldovermogensklassen deed zich een volgehouden stijging voor. Een uitzondering is de klasse van 0-100 £ Vlaams bij de middelgrote bedrijven na 1750. Daar deed zich een gevoelige daling voor. Binnen deze groep van middelgrote bedrijven deed zich na 1750 een polarisatie voor. Wie zich in de laagste twee saldovermogens bevond – dit was rond 1790 nog steeds de helft van de bedrijven (net zoveel als middelgrote bedrijven met gekochte gronden!¹⁴) – kende een verslechtering van de financiële toestand. Wie meer dan 100 pond had werd steeds rijker. Deze polarisatie is niet terug te vinden in de andere bedrijfscategorieën waar alle klassen steeds rijker werden. We benaderen de saldovermogens ook even per bedrijfscategorie. We geven het gemiddelde nominale saldovermogen per bedrijfscategorie aan.

Tabel 4.3: gemiddeld saldovermogen per bedrijfscategorie, in groten Vlaams

Periode	Klein	Middelgroot	Groot	Alle bedrijven
1705-1714	-12447,1	-1756,9	-25811,1	-10883
1745-1754	5074,9	3486,5	26425	7174,9
1785-1794	12694,2	18897,9	188814	35685,3

Opnieuw vinden we de bevestiging dat voor de kleine bedrijven in de eerste helft van de eeuw de verbetering het grootst was. We stelden al vast dat het aandeel van bedrijven met tekorten veel meer afnam vóór 1750 dan erna. Ook nu onderkennen we dezelfde evolutie. Het gemiddelde saldovermogen nam het sterkst toe vóór 1750. Nadien was de stijging niet zo uitgesproken. Het omgekeerde geldt voor de middelgrote bedrijven. De eerder gestelde polarisatie verdwijnt in deze benadering omdat de twee tegengestelde evoluties elkaar enigszins opheffen. Algemeen genomen deed zich een stijging voor, het sterkst in de tweede helft. Het aandeel van de huishoudens die rijker werden, vergrootte na 1750 en de verrijking was groter van omvang dan de verarming van de twee laagste vermogensklassen zodat uiteindelijk voor de hele bedrijfscategorie toch een forse stijging aan de orde was. Bij de grote bedrijven lijkt de stijging zich voornamelijk in de tweede helft van de eeuw voorgedaan te hebben. We herhalen de mindere betrouwbaarheid van de resultaten voor deze bedrijven.

¹⁴ Ibidem, p 111.

SIGER ZEISCHKA

Alvorens onze resultaten opnieuw met deze van enkele andere studies te vergelijken, plaatsen we de baten (vermogens) en kosten nog eens tegenover elkaar. Op deze wijze krijgen we een inzicht in de oorzaken van de evoluties die zich binnen de saldovermogens voordeden. We houden het enkel op een benadering via de bedrijfscategorieën en niet via de vermogens- en kostenklasse. Deze laatste is trouwens onmogelijk want de grenzen tussen de vermogensklassen zijn niet dezelfde als de grenzen tussen de verschillende kostenklassen.

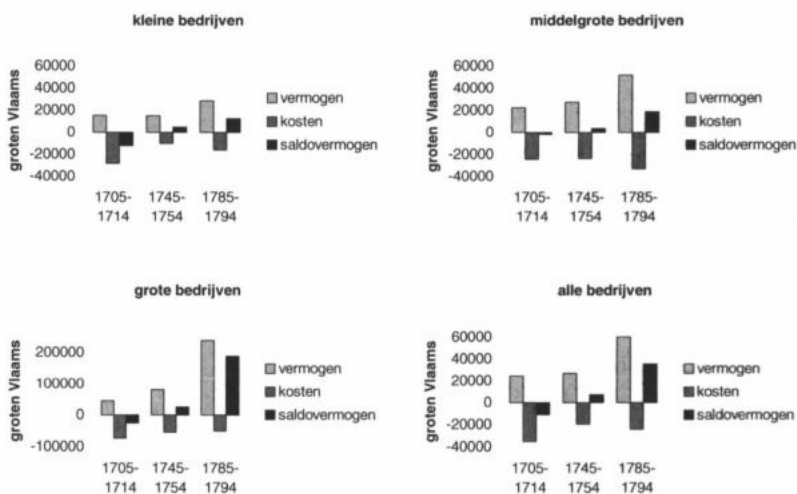
Tabel 4.4: gemiddelde nominale vermogens en kosten per bedrijfscategorie, in groten Vlaams

Periode	Klein		Middelgroot		Groot		Alle bedrijven	
	Verm.	Kosten	Verm.	Kosten	Verm.	Kosten	Verm.	Kosten
1705-1714	15591	28038	22574	24331	46418	72229	24331	35214
1745-1754	15114	10039	27182	23696	80729	54304	26942	19767
1785-1794	28443	15748	51973	33075	238536	49722	59803	24118

Het verschil tussen de vermogens en de kosten zijn de saldovermogens. Deze gaven we eerder mee. We nemen de cijfers op in onderstaande grafieken. Op deze manier wordt het mogelijk de evolutie van de saldovermogens beter te begrijpen. We behandelen elke bedrijfscategorie apart. De toename van de saldovermogens bij de kleine bedrijven voor 1750 is enkel en alleen te wijten aan de inkrimping van de kosten. Het zuivere vermogen bleef omzeggens stabiel. Nadien duwde het vermogen de saldovermogens de hoogte in, wel enigszins afgeremd door stijgende kosten. Op middelgrote bedrijven deed zich in de eerste helft van de eeuw slechts een kleine stijging van de saldovermogens voor. Deze werd zowel door een stijgend vermogen als door dalende kosten veroorzaakt. Nadien namen de vermogens veel sneller toe dan de kosten zodat finaal een stijging van de saldovermogens het resultaat was. Dezelfde evolutie vinden we terug op de grote bedrijven met deze nuance dat er geen stijging van de kosten was in de tweede helft van de eeuw.

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

Grafiek 4.1: gemiddelde vermogens, kosten en smogens per bedrijfscategorie, in groten Vlaams

Vergelijking van de Zaffelaarse saldovermogens met andere gemeenten

Nu enigszins inzicht verkregen werd in de saldovermogens van de Zaffelaarse landbouwbedrijven uit de achttiende eeuw, achten we het nuttig de resultaten met deze van andere studies te vergelijken. Hoe rijk was Zaffelare? In absolute cijfers brachten we op deze vraag reeds een antwoord. Vergelijken betekent echter dat we kunnen achterhalen of Zaffelare in het Vlaamse land als arm of rijk doorging. De eenvoudigste vergelijking wordt opnieuw met Melsele gemaakt. Deze studie heeft dezelfde opdeling van de verschillende saldovermogensklassen.

Tabel 4.5: procentueel aandeel van de onderscheiden saldovermogensklassen te Melsele¹⁵

	1680-1692	1740-1748	1780-1792
< 0 £ Vl.	46,9	33,8	29,2
< 100 £ Vl.	42,2	44,6	29,2
100-300 £ Vl.	7,8	16,9	27,8
> 300 £ Vl.	3,1	4,7	13,8

¹⁵ G. Van der Hertten, op. cit., p 152. Opmerking: we hebben deze wel herberekend, in de originele verhandeling vonden we enkele rekenfouten. De nieuwe resultaten wijken slechts weinig af van de foutieve.

SIGER ZEISCHKA

Ook in Melsele was er een duidelijke toename van de welvaart. Vergelijken we met de percenten van Zaffelare dan stellen we vast dat Zaffelare een 'rijkerere' gemeente was dan Melsele. Het aandeel van de bedrijven met tekorten lag te Melsele in de tweede helft van de achttiende eeuw lichtjes hoger: circa 5 % rond 1750 en circa 10 % rond 1790. Het aandeel bedrijven met een saldovermogen van hoger dan 300 ponden Vlaams ligt te Zaffelare beduidend hoger dan te Melsele. Rond 1750 heeft de hoogste klasse in Melsele een aandeel van nog geen 5 %, terwijl in Zaffelare dit 10 % bedroeg. Nadien vergrootte het verschil zelfs: te Melsele noteren we rond 1790 een aandeel van minder dan 14 %; voor Zaffelare berekenden we een aandeel van 24 %.

Voor Nevele werden de resultaten per bedrijfscategorie berekend. De grenzen tussen de keuterboeren, de kleine en middelgrote en de grote bedrijven zijn dezelfde als deze die wij stelden tussen klein, middelgroot en groot. De auteurs berekenden een 'meubilair saldo', hieronder vielen het roerend bezit en de korte termijnschulden¹⁶. Rentelasten werden niet meegerekend zodat we een overschatting van de welvaart krijgen ten opzichte van onze benaderingswijze waar de rentelasten wel in de berekeningen verwerkt werden. We geven voor Nevele aan hoeveel bedrijven van bepaalde categorie in een klasse van het meubilair saldo thuishoren.

Tabel 4.6: procentueel aandeel van de bedrijfscategorieën in de onderscheiden klassen van het 'meubilair saldo' te Nevele¹⁷

Periode	Meubilair saldo	Keuters	Klein en Middelgroot	Groot
1680-1719	< 0 £ Vl.	40	27	12
	0-100 £ Vl.	60	42	48
	100-500 £ Vl.	-	4	36
	> 500 £ Vl.	-	-	4
1720-1759	< 0 £ Vl.	18	15	12
	0-100 £ Vl.	81	79	26
	100-500 £ Vl.	1	6	56
	> 500 £ Vl.	-	-	6
1760-1795	< 0 £ Vl.	13	4	-
	0-100 £ Vl.	84	12	13
	100-500 £ Vl.	3	84	48
	> 500 £ Vl.	-	-	39

¹⁶ C. Schelstraete ea., op. cit., p 88.

¹⁷ Ibidem, p 90-91.

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

Vergelijken we vooreerst de bedrijven kleiner dan twee hectare ('klein' in Zaffelare, 'keuters' in Nevele). Beduidend meer kleine bedrijven in Zaffelare hadden tekorten. Of dit aan het meerekenen van de rentelasten ligt, is moeilijk te achterhalen. Vermoedelijk niet want het aandeel kleine bedrijven (in Zaffelare) met renten lag niet zo hoog. De meeste keuters te Nevele vielen in de klasse met een meubilair saldo tussen 0 en 100 ponden Vlaams. Deze percentages liggen heel wat hoger dan in Zaffelare met als gevolg dat er in Nevele veel minder keuters waren met een meubilair saldo groter dan 100 ponden Vlaams dan kleine boeren te Zaffelare met een saldovermogen van meer dan 100 ponden Vlaams. Op het einde van de achttiende eeuw had slechts 3 % van de keuters te Nevele meer dan 100 pond, in Zaffelare was dit 42 %! Voor de middelgrote bedrijven geldt net hetzelfde tot en met het tweede derde van de eeuw. De bedrijven met tekorten kwamen meer voor in Zaffelare maar een minder sterke aanwezigheid in de klasse van 0 tot 100 pond zorgde ervoor dat er in Zaffelare meer bedrijven waren met een saldovermogen dat groter was dan 100 pond. Op het einde van het Ancien Régime was de situatie van de middelgrote bedrijven in Nevele veel gunstiger dan te Zaffelare. 84 % in Nevele had meer dan 100 pond terwijl dit in Zaffelare slechts 50 % was. Voor de grote bedrijven is vergelijken moeilijker gezien de minder betrouwbare resultaten voor Zaffelare. Toch is het duidelijk dat de bedrijven met schulden ook in deze bedrijfscategorie meer voorkwamen in Zaffelare dan te Nevele. Rond 1750 is de situatie vrij gelijk wanneer in de beide plaatsen circa 60 % van de grote bedrijven meer dan 100 pond bezat. Nadien stellen we vast dat de grote bedrijven doorgaans meer dan 100 pond hadden. Enkel te Nevele kwam men er nog tegen die minder hadden. Dit neemt niet weg dat er te Zaffelare wel degelijk grote bedrijven met minder dan 100 pond geweest kunnen zijn. We herhalen dat we slechts vijf grote bedrijven bestudeerden. Deze vijf kwamen wel allemaal in de hoogste klasse terecht.

Houden we rekening met het feit dat in onze berekeningen rentelasten wel werden meegeteld en in de studie over Nevele niet, dan lijkt een onderschatting voor de Zaffelaarse resultaten vast te staan. Voor Zaffelare stellen we vast dat we van een financiële polarisatie kunnen spreken (dit stelden we al in het 'interne onderzoek' voor Zaffelare vast), zeker als we vergelijken met Nevele. Relatief veel huishoudens verkeerden in de negatieve klassen, maar een vrij groot deel van de Zaffelaarse bedrijven wist zich, zowel in vergelijking met Melsele als met Nevele, op te werken tot een niveau van boven 100 pond.

V. Kredietverschaffing: leningen en renten

Met deze paragraaf betreden we een nog quasi onontgonnen gebied in de Vlaamse sociaal-economische historiografie. Sinds P. Deprez¹⁸ er in 1966 de aandacht op vestigde is nog geen diepgaand en uitgebreid onderzoek gedaan naar kapitaalstromen tussen stad en platteland en naar de financiering van het platteland in het algemeen. Het is dan ook de bedoeling van deze paragraaf om aan te tonen dat boedelbeschrijvingen bij dit onderzoek nuttige bronnen kunnen zijn.

Korte termijnleningen

We geven vooreerst mee op hoeveel vermeldingen 'geleend geld' we onze resultaten konden baseren. Voor de eerste periode, 1705-1714, waren dit er 34; rond 1750 27 en in de laatste periode, 1785-1794, vonden we nog 19 vermeldingen terug. Van wie leende men geld? We gingen het belang van verwantschappen na. Wanneer de eiser van het geld dezelfde naam had als de erflater of diens echtgeno(o)t(e), dan beschouwen we deze persoon als een familieverwante. Natuurlijk werden ook personen waarvan de bron vermeldde dat ze verwant waren, meegeteld. We berekenden ook het gemiddelde bedrag dat men van familie en niet-familie ontleende. We presenteren alle resultaten in de onderstaande tabel. De bedragen staan in groten Vlaams.

Tabel 5.1: korte termijnleningen aan de landbouwbedrijven te Zaffelare

Periode	Aantal	Verwant/niet verwant	Bedrag verw./niet verwant
1705-1714	34	17 (50 %) / 17 (50 %)	1929 / 1177
1745-1754	27	9 (33,3 %) / 18 (66,6 %)	1676,4 / 1350
1785-1794	19	11 (58 %) / 8 (42%)	1787 / 1374,1

We geven eveneens het belang van de niet-Zaffelaarse inbreng aan. Eén familielid uit de eerste periode woonde in Wachtebeke. In de tweede periode, rond het midden van de eeuw, vonden we twee geldschietters uit Gent en één uit Laarne. Voor zover na te gaan waren deze drie niet verwant met één van de ouders uit de desbetreffende boedelbeschrijvingen. In de laatste periode vonden we geen aanduidingen van 'vreemde' kredietverschaffers. Algemeen genomen lijkt het lenen van geld een lokale bedoening.

Verder kunnen we aanstippen dat het belang van de verwantschap voor de kortetermijnleningen niet te onderschatten is. In de middenperiode was één op

¹⁸ P. Deprez, Hypothekaire grondrenten in Vlaanderen gedurende de 18de eeuw, in: Tijdschrift voor Geschiedenis, 1966, 79, pp 142-148.

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

drie geldschieters familie van het lenende huishouden. In de eerste en laatste periode was dit de helft of meer. Nemen we de hele achttiende eeuw in beschouwing dan kwam in 46,25 % van de leningen het geld van verwanten. Net hetzelfde percentage werd berekend door C. Schelstraete en medeauteurs. Zij kwamen (voor Nevele) op 45 % uit¹⁹. Opvallend is ook dat men gemiddeld grotere bedragen uitleende indien het om familieleden ging, zeker rond 1710 waren de verschillen vrij groot.

Analyse van de uitgegeven renten

Frequentie en aantal van de uitgegeven renten. Renten werden weinig uitgegeven in Zaffelare. Rond 1710 vonden we vijf bedrijven terug die van anderen nog kapitalen of interesten tegoed hadden. Dit was ongeveer 12 % van alle bedrijven. Rond 1750 was dit opgelopen tot 14 % (6 bedrijven). Een fenomenale boom deed zich evenwel in de tweede helft van de eeuw voor: rond 1790 hadden 51 % van de bedrijven (21 van de 41) aan anderen geld tegen interesten uitgeleend.

Welke bedrijven gingen als 'inheemse' kredietverschaffers door? In onderstaande tabel geven we het absolute aantal bedrijven weer per periode dat renten had uitgegeven. Tussen haakjes staat hoeveel procent dit was ten opzichte van het aantal bedrijven binnen de bedrijfscategorie.

Tabel 5.2: aantal bedrijven die krediet verschaften, absoluut en procentueel (tussen haakjes)

Periode	Klein	Middelgroot	Groot	Alle bedrijven
1705-1714	1 (5)	4 (25)	-	5 (12)
1745-1754	1 (4)	2 (15)	3 (60)	6 (15)
1785-1794	4 (15)	1 (10)	5 (100)	10 (24)

Vooraf de middelgrote en grote bedrijven schreven renten uit. Na 1750 deed zich een algemene stijging voor. Op het einde van de bestudeerde periode was net geen kwart van de landbouwers een kredietverschaffer. Onder hen valt opnieuw de zwakkere plaats van de middelgrote bedrijven op, zeker in vergelijking met de kleine bedrijven. Mogelijk kon geen stijging plaatsvinden omdat zij de actiefste groep bleken te zijn bij het aankopen van gronden. Ze spendeerden hun geld aan grond en niet aan de uitgiften van renten. De kleine bedrijven blijken dit laatste wel meer te doen. Zij kochten dan ook minder gronden op.

¹⁹ Ibidem, p 111.

SIGER ZEISCHKA

Een vergelijking van de Zaffelaarse onderzoeksresultaten is gewenst ten einde de betrouwbaarheid te toetsen en een breder kader te schetsen. De uitbreiding van de kapitaal aanbieders deed zich ook te Nevele voor. Daar steeg het aandeel van aanbieders van 7 % naar 9 %, over de hele achttiende eeuw beschouwd²⁰. Dit is een lager aandeel dan te Zaffelare, de stijging is ook te verwaarlozen.

Hoeveel rentes gaf men als kredietverschaffer uit? Ook dit gingen we na. In de periode rond 1710 werd telkens slechts één rente per bedrijf uitgegeven. In de periode 1745-1754 was dit doorgaans ook zo. Uitzonderingen hierop waren één middelgroot bedrijf dat op het ogenblik van het opstellen van de staat twee rentes had uitgegeven en een groot bedrijf met maar liefst vijf renten. Voor de kleine en middelgrote bedrijven bleef de situatie onveranderd na 1750. Rond 1790 hadden ze allemaal slechts één rente uitgegeven op een klein bedrijfje na dat twee keer als kredietverschaffer optrad. De spectaculairste wijziging deed zich voor onder de grote bedrijven: slechts ééntje gaf nog een enkele rente uit, twee bedrijven gaven er twee uit, ééntje drie en het laatste van de vijf grote bedrijven was tien keer als kapitaalverschaffer opgetreden. Zondermeer kan worden gesteld dat de grote bedrijven als de kapitaalverschaffers bij uitstek (onder de lokale landbouwers) doorgingen.

Grootte van de kapitalen en intrestvoeten. De laatste aspecten van de renten die uitgegeven werden en die we in het kader van deze verhandelingen konden bestuderen, betreft de kapitalen en de intrestvoeten.

We behandelen eerst de kapitalen die uitgegeven werden. In theorie zijn er twee methoden. De eerste is de gemakkelijkste: de bron vermeldt de som van het kapitaal. De tweede is een theoretische reconstructie. Indien het kapitaal niet gekend is, kan het berekend worden indien de intrestvoet, de intrest en de periode waarvoor deze betaald werd, gekend is. In de te ontvangen renteaanduidingen kwam dit laatste niet voor. We kunnen dus enkel afgaan op wat de bron rechtstreeks te kennen geeft. De kapitalen staan in groten Vlaams uitgedrukt, tussen haakjes opnieuw het equivalent in £ Vlaams.

Tabel 5.3: grootte van de gemiddelde kapitalen, in groten Vlaams

Periode	Gem. kapitaal	Aantal kapitaalvermeldingen
1705-1714	2221,8 (9,25)	5
1745-1754	10852,3 (45,2)	9
1785-1794	17356 (72,3)	36

²⁰ Ibidem, p 107.

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

Zeer duidelijk blijkt het relatief kleine belang van rentes rond 1710, althans vanuit het perspectief van het aanbod bekeken. Niet alleen werden slechts weinig renten door een klein aantal bedrijven afgesloten; de bedragen waren ook niet zo groot. Er deed zich wel een gevoelige toename van de bedragen voor. Deze evolutie werd ook in Nevele vastgesteld²¹. Ook het aantal kapitaalvermeldingen ligt aan de lage kant. Samen met de toename van het aantal renten dat per bedrijf werd uitgegeven (vooral de grote bedrijven) en de verhoogde verspreiding van het aantal bedrijven dat renten uitschreef, moet deze kapitaalsverhoging voor een wezenlijke stijging van het aanbod van geld gezorgd hebben. Gesteld dat van het aanbod slechts gebruik werd gemaakt indien er de behoefte toe was, met andere woorden indien de vraag voldoende sterk was, kunnen we vermoeden dat ook de bedrijven steeds meer en steeds grotere kapitalen gingen verbruiken.

Tot slot de intrestvoeten. Hoe hoog lag de prijs voor het geld? Het antwoord kan op twee manieren gevonden worden. Ofwel gaan we af op wat de bron rechtstreeks meegeeft: de 'penningen'. Hoeveel penningen diende men als intrest te betalen? Een andere manier is de reconstructie van de intrestvoet die mogelijk is wanneer het kapitaal, de intrest en de periode waarvoor de intrest diende betaald te worden, gekend is. De eerste methode levert ons de volgende resultaten op. We berekenden de gemiddelde penning per periode. We geven mee over hoeveel aanduidingen het gaat en zetten de penningen om in procentuele intrestvoeten. We baseerden deze berekeningen niet enkel op de landbouwersgroepen maar op het volledige statenbestand teneinde de betrouwbaarheid te verhogen.

Tabel 5.4: gemiddelde intrestvoeten volgens de staten van goed (directe methode)

Periode	Gem. penning	Aantal penningvermeldingen	Intrestvoet in %
1705-1714	16	4	6,25
1745-1754	20	7	5
1785-1794	24,6	14	4,06

Deze resultaten liggen in de lijn van de resultaten van C. Schelstraete: de rentevoet lag tussen de 4 en 6 % in de achttiende eeuw²². De daling van de rente heeft de stijging van de uitgifte van rentes zeker niet tegengewerkt. Integendeel, het geld werd goedkoper. De opkoop van gronden kon, aangezien renten goedkoper werden en dit binnen de gevoelige toename van de vermogens. De tweede methode bracht iets lagere intrestvoeten op. De daling is ook

²¹ C. Schelstraete ea., loc. cit.

²² Ibidem, p 106.

SIGER ZEISCHKA

minder sterk. Opnieuw geven we aan op hoeveel aanduidingen de berekeningen gebaseerd zijn. Voor de middenperiode waren evenwel geen aanduidingen voorhanden.

Tabel 5.5: gemiddelde intrestvoeten volgens de staten van goed (reconstructie)

Periode	Aantal verwerkte aanduidingen	Intrestvoet in %
1705-1714	3	4,46
1745-1754	-	-
1785-1794	20	3,68

We nemen aan dat door de geringe inflatie in de achttiende eeuw de nominale en reële rentestand niet ver uiteen lagen.

Analyse van de aangepane renten

Frequentie en aantal van de aangepane renten. Het aantal huishoudens dat zich op lange termijn geld verschafte door renten kwam reeds kort aan bod. De middelgrote bedrijven waren ditmaal geen uitzondering. Een daling deed zich voor om dan later opnieuw te stijgen totdat rond 1790 iedereen een langetermijnlening was aangegaan (69 – 47 – 100 %). Op de grote bedrijven was dit eveneens het geval (100 – 20 – 40 %). Onder de kleine bedrijven hield de daling van het aandeel bedrijven met renten ook na 1750 aan (53 – 47 – 42 %). Voor alle bedrijven samen onderkennen we een daling gevolgd door een stijging (68 – 43 – 56 %).

Hoeveel renten dienden ter aanschaffing van het benodigde kapitaal?

Tabel 5.6: gemiddeld aantal aangepane renten per bedrijfscategorie

Periode	Klein	Middelgroot	Groot	Alle bedrijven
1705-1714	2,3	2,09	2,3	2,25
1745-1754	1,2	1,8	1	1,5
1785-1794	1,8	1,5	2,5	1,7

Zeer algemeen genomen kunnen we stellen dat wanneer een bedrijf renten had, het er zelden meer dan twee waren. Een kleine uitweiding omvat de samenstelling van de kapitaalvragers. We geven weer hoeveel procent van de renten door een bepaalde bedrijfscategorie opgeslorpt werd.

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

Tabel 5.7: procentueel aandeel van de verschillende bedrijfscategorieën in de aangegane renten

Periode	Aantal renten	Klein	Middelgroot	Groot
1705-1714	63	33,3 %	36,5 %	30,2 %
1745-1754	26	53,8 %	42,3 %	3,9 %
1785-1794	40	50 %	37,5 %	12,5 %

Grootte van de kredieten en intrestvoeten. We bekeken deze financiële aspecten reeds vanuit het standpunt van de aanbieders. Vanzelfsprekend doen we dit ook vanuit het standpunt van de vragende partijen, we beschikken immers over veel meer materiaal over de vraag dan over het aanbod. Voor alle renten berekenden we de volgende gemiddelde kapitalen (in groten Vlaams, de ponden staan tussen haakjes).

Tabel 5.8: grootte van de gemiddelde kapitalen, in groten Vlaams

Periode	Gem. kapitaal	Aantal kapitaalsvermeldingen
1705-1714	8185,733 (34,1)	30
1745-1754	10123,25 (42,2)	12
1785-1794	14783,91 (61,5)	22

Slechts eenmaal konden we een reconstructie van het kapitaal maken. Het ging om een rente van een middelgroot bedrijf uit de laatste periode (rond 1790). Het betrof een intrestsom van 1760 groten Vlaams over een periode van vier jaar aan een intrestvoet van een 25ste penning. Het gereconstrueerde kapitaal bedroeg 11000 groten Vlaams (45,8 £ VI.). We menen over net voldoende materiaal te beschikken om een 'bedrijfsdifferentiatie' door te voeren. We gaan dus na hoe groot het gemiddelde bedrag per bedrijfs categorie was. We merken wel op dat het hooguit een impressie kan geven. De waarden staan opnieuw in groten Vlaams. Tussen haakjes staat op hoeveel kapitaalsvermeldingen de berekening gebaseerd is.

Tabel 5.9: grootte van de gemiddelde kapitalen per bedrijfs categorie

Periode	Klein	Middelgroot	Groot
1705-1714	5811,5 (8)	3305,7 (7)	11729 (15)
1745-1754	3500 (4)	10466,5 (6)	42000 (1)
1785-1794	13377,4 (7)	14054,9 (11)	19250 (4)

We interesseren ons voornamelijk voor de kleine en middelgrote bedrijven. Aan het begin van de achttiende eeuw waren de kapitalen van de kleine bedrijven aanzienlijk groter dan deze van de middelgrote bedrijven. Eerder stelden we ook al vast dat het aandeel van renten in de kosten groter was bij kleine dan bij middelgrote bedrijven. We constateerden eveneens een continue daling van het aandeel huishoudens met renten onder deze kleine bedrijven. Zondermeer kan gesteld worden dat het belang van renten voor kleine bedrijven nooit groter was dan rond 1710. Zeker in vergelijking met de middelgrote bedrijven was de rentelast vrij groot. De gevolgen van de zware crisissen uit de late zeventiende eeuw zinderden mogelijk het langst onder de kleine boeren na. C. Schelstraete komt tot dezelfde conclusies: 'De middelgrote en grote boeren hebben zich vlugger hersteld van de crisis dan de keuterboertjes²³.' Nadien verkleinden de bedragen die de kleine bedrijven op lange termijn leenden wel, net zoals het aandeel huishoudens met renten. Een ander verloop stellen we vast met betrekking tot de middelgrote bedrijven. Er deed zich wel een daling van de huishoudens met renten voor, maar de bedragen verdrievoudigden. Verder onderzoek zou kunnen uitwijzen of deze kleine groep die meer leende zich ook in de opkoppingen van de eerste helft van de achttiende eeuw liet opmerken. Eerder stelden we al met L. De Kezel dat dit voornamelijk het werk van de grote bedrijven geweest zou zijn. Ook na 1750 was er een duidelijk verschil tussen het verloop binnen de kleine en middelgrote bedrijven. De bedragen kenden nu een verdrievoudiging bij de kleine bedrijven en niet bij de middelgrote (hoewel de kapitalen in deze groep wel bleven stijgen). Toch daalde het aandeel van de bedrijven met renten onder de kleine bedrijven zodat het ook hier weer een kleinere groep was die meer leende. Het belang van renten bij de middelgrote bedrijven kende een toename in de breedte. De toename van het aandeel huishoudens (+ 53 %) blijkt groter te zijn dan de toename van het kapitaal (+ 34 %). Voor de hele achttiende eeuw betekende deze evolutie een omkering tussen de kleine en middelgrote bedrijven. De oorzaken waren wel volledig verschillend. Het grote belang van renten in de totale kosten bij de kleine bedrijven rond 1710 was het gevolg van de omvangrijke crisis uit de late zeventiende eeuw. Nadien verminderde het relatieve belang van de renten. Rond 1790 waren renten het belangrijkste geworden op de middelgrote bedrijven. Iedereen van deze groep had geld verkregen door renten en de grootte van de bedragen lag meer dan vier keer hoger in vergelijking met 1710. De oorzaak lag niet in een crisis; integendeel, de link met het opkopen van gronden ligt duidelijk voor de hand. Voor de middelgrote bedrijven moet de tweede helft van de achttiende eeuw als een periode van gunstige ontwikkelingen ervaren zijn. De mogelijkheid tot het opkopen van gronden kon ten volle benut worden door de steeds lagere rentestand. Op deze wijze konden de snel oplopende pachtprizen van na 1750 ontweken worden.

---

²³ L. De Kezel, op. cit., p 110.

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

Lagen de bedragen te Zaffelare hoog of laag in vergelijking met andere lokaliteiten? We stelden een tabel op met de resultaten van enkele andere studies. We zetten de resultaten van Zaffelare erbij en rekenden alles om in £ Vlaams.

Tabel 5.10: grootte van de geleende kapitalen in het Land van Waas en Zaffelare, in £ Vlaams

Moerbeke-Waas ²⁴		Stekene ²⁵		Kruibeke ²⁶		Zaffelare	
Periode	Bedrag	Periode	Bedrag	Periode	Bedrag	Periode	Bedrag
1708	22	1710-15	113	1710-19	87	1705-14	34,1
1748	193	1750-55	79	1750-59	109	1745-54	42,2
1788	164	1790-95	195	1790-94	219	1785-94	61,5

De positieve inschattingen blijken toch genuanceerd te moeten worden wanneer we een vergelijking met enkele andere gemeenten doen. In alle perioden was het kapitaalvolume het kleinst in Zaffelare, op de beginperiode na, wanneer Moerbeke-Waas nog slechter deed. De verschillen zijn aanzienlijk. In Moerbeke en Kruibeke schieten de bedragen omhoog (meer dan een verdubbeling over de hele eeuw) terwijl in Zaffelare de bedragen 'slechts' met 80 % toenemen. Tot slot reconstrueren we de rentestand ook even vanuit het perspectief van de vragende partijen. Opnieuw gebruiken we de twee mogelijke werkwijzen. Vooreerst gebruiken we de 'directe methode' op basis van de penningvermeldingen uit de bron zelf.

Tabel 5.11: gemiddelde intrestvoeten volgens de staten van goed (directe methode)

Periode	Gem. penning	Aantal penningvermeldingen	Intrestvoet in %
1705-1714	17,2	28	5,8
1745-1754	19,4	7	5,1
1785-1794	28,5	6	3,5

²⁴ J. Baert, *Leefbaarheid en proletarisering van de agrarische sector in het Land van Waas: Moerbeke-Waas (1571-1850)*, Gent, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1996, p 238.

²⁵ M. A. Wilssens, *Bevolkingsdruk en boerenverstand: evolutie van de levensstandaard in het Waasland in de 18de eeuw*, Brussel, Gemeentekrediet, 1992, p 46.

²⁶ J. Blomme, *Bevolking, landbouw en rurale industrie in het Land van Waas, (XVIIIde eeuw)*, in: *Annalen van de koninklijke oudheidkundige kring van het Land van Waas*, 87, 1984, p 202.

SIGER ZEISCHKA

Alweer vinden we de bevestiging van de steeds lagere renten. De resultaten liggen lager dan de rentevoeten die we bij de kredietverschaffers met dezelfde methode verkregen. Volledigheidshalve maken we ook de reconstructie van de renten waar dit mogelijk is.

Tabel 5.12: gemiddelde intrestvoeten volgens de staten van goed (reconstructie)

Periode	Aantal verwerkte aanduidingen	Intrestvoet in %
1705-1714	2	5,3
1745-1754	3	2,8
1785-1794	9	2,6

Nogmaals blijkt deze methode tot veel lagere intrestvoeten te leiden. In tegenstelling tot hierboven deed de daling zich het sterkst voor in de eerste helft van de eeuw. We waarschuwen wel voor de betrouwbaarheid van de cijfers gezien het kleine aantal verwerkte aanduidingen. Dat de rentevoeten doorheen de achttiende eeuw naar een zeer laag peil evolueerden, toonden we voldoende aan. De rentevoeten plaatsen we eveneens in een ruimer kader. Voor Zaffelare namen we het gemiddelde van alle berekende intrestvoeten per periode.

Tabel 5.13: intrestvoeten in het Land van Waas en Zaffelare

Moerbeke-Waas ²⁷		Stekene ²⁸		Kruibeke ²⁹		Zaffelare	
Periode	Rentevoet	Periode	Rentevoet	Periode	Rentevoet	Periode	Rentevoet
1708	6,25	1710-15	6,25	1710-19	4-4,5	1705-14	5,4
1748	4-4,49	1750-55	4-4,49	1750-59	3-3,4	1745-54	4,3
1788	4-4,49	1790-95	4-4,49	1790-94	3,5-3,9	1785-94	3,46

Rond 1710 lag de rentevoet te Zaffelare vrij laag in vergelijking met het Waasland (enkel te Kruibeke nog lager). Rond het midden van de eeuw liggen de waarden overall zeer dicht bij elkaar. Opnieuw is Kruibeke de uitzondering. Nadien zette de daling zich enkel te Zaffelare voort, zodat er op het einde van de eeuw de rentevoet het laagst lag. We herhalen de opmerking van J. Blomme dat een daling van de rentevoet bij een verhoging van het kapitaalsvolume enkel kan indien het aanbod groter is dan de vraag³⁰. De aangehouden rente-

²⁷ J. Baert, op. cit., p 244.

²⁸ M. A. Wilssens, op. cit., p 47.

²⁹ J. Blomme, art. cit., p 203.

³⁰ J. Blomme, loc. cit.

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

daling in Zaffelare kan dus mogelijk verklaard worden door de minder grote stijging van het kapitaalsvolume na 1750 (zeker in vergelijking met Stekene en Kruikeke). We blijven evenwel deze resultaten met de nodige omzichtigheid benaderen.

Enkele andere benaderingen van de renten

De kredietverschaffers kunnen we op verschillende wijzen benaderen. Eerst en vooral kunnen we het aandeel van de verwanten nagaan met dezelfde methode die we bij het geleende geld toepasten. Anderzijds kunnen we ook een opdeling maken naar sociale stratificatie. Wat was het belang van verschillende sociale groepen binnen het geheel van de kredietverschaffers? Tot slot bekijken we de verhouding tussen de Zaffelaarse en niet-Zaffelaarse kredietverschaffers. We gaan eerst het belang van familiebanden na.

Tabel 5.14: aandeel van verwanten onder kredietverschaffers, absoluut en procentueel (tussen haakjes)

Periode	Aantal renten	Verwant/niet verwant
1705-1714	63	5 (7,9 %) / 58 (92,1 %)
1745-1754	26	5 (19,2 %) / 21 (80,8 %)
1785-1794	40	4 (10 %) / 30 (90%)

Een gemiddelde doorheen de achttiende eeuw kan worden vastgesteld op 10,8 %. Dit is veel lager dan wat te Nevele gebruikelijk was. Daar werd één rente op vijf van een verwante gekocht, dit is het dubbel van wat we voor Zaffelare vaststelden.

Er kan ook een andere opdeling van de kredietverschaffers gemaakt worden. We onderscheiden enkele groepen: kerkelijke instellingen (K), armenkamers (Arm.), adel (A), particulieren (P) en 'hooggeplaatsten' (H). Onder particulieren werden individuele personen gegroepeerd waarvan we enkel de naam-aanduiding hadden. Het is dus niet uit te sluiten dat in deze groep dus toch mensen uit de elite van het dorp zitten. Onder de laatste groep vielen alle personen waarvan we een specifieke aanduiding omtrent hun beroep hebben. Dit beroep diende wel 'geleerd' te zijn. Onder de hooggeplaatsten vallen dus de advocaten, griffiers, baljuws, artsen, pastoors (als privépersoon en niet als kerkelijke instelling),...

SIGER ZEISCHKA

Tabel 5.15: socio-professionele stratificatie van de kredietverschaffers, absoluut en procentueel (tussen haakjes)

Periode	Aant.	A	Arm.	H	K	P
1705-1714	63	-	-	6 (9,5%)	2 (3,2%)	55 (87,3%)
1745-1754	26	1 (3,8%)	2 (7,7%)	1 (3,8%)	1 (3,8%)	21 (80,1%)
1785-1794	40	2 (5%)	-	4 (10%)	1 (2,5%)	33 (82,5%)

De belangrijkste groep was en bleef deze van de particulieren. In de hele achttiende eeuw namen zij ruim vier op vijf renten voor hun rekening. Enkel de 'hooggeplaatsten' konden nog iets betekenen. Opnieuw halen we de resultaten voor Nevele aan. 14 % van de renten kwamen van kerkelijke instellingen, 5 % van de armenkamer³¹. Dit is dus een veel hoger niveau dan wat we in Zaffelare aantreffen.

Ook de geografische herkomst van de kredietverschaffers kan enigszins worden ingeschat.

Tabel 5.16: geografische stratificatie van de kredietverschaffers, absoluut en procentueel (tussen haakjes)

Periode	Aant.	Gent	Mendonk	Oostakker	Zeveneken	Eksaarde	Dendermonde
1705/14	63	6 (9,5)	2 (3,1)	-	-	-	-
1745/54	26	3 (11,5)	-	1 (3,8)	1 (3,8)	-	1 (3,8)
1785/94	40	-	-	-	1 (2,5)	1 (2,5)	-

Het grootste aandeel van de niet-Zaffelaarse renteverkopers is rond het midden van de eeuw te situeren. Eén op vijf renten werd toen buiten Zaffelare gekocht. Nadien werd 95 % van de renten bij bewoners van de gemeente zelf afgesloten. We bekijken eveneens het aandeel van de betalingen dat naar niet-Zaffelaarse personen ging.

Tabel 5.17: rentebetalingen aan niet-Zaffelaarse personen

Periode	Totale bedrag	Bedrag naar niet-Zaff.	% van totale bedrag naar niet-Zaff.
1705/14	464284 gr. Vl.	37935 gr. Vl.	8,17 %
1745/54	151034 gr. Vl.	9884 gr. Vl.	6,5 %
1785/94	353040 gr. Vl.	4371 gr. Vl.	1,23 %

³¹ Ibidem, p 110.

HET FINANCIËLE WEL EN WEE

Ook hier blijkt een duidelijke afname van het belang van de niet-Zaffelaarse personen. Steeds minder kapitaal (onder de vorm van renten) kwam Zaffelare binnen. De groei die we eerder in verband met de aangekochte renten vaststelden, werd mogelijk gemaakt door de inheemse kapitaalverstrekkers. Zij waren steeds meer de geldschieters. Van een financieringsbeweging vanuit de stad naar het platteland toe, kan op basis van dit onderzoek niet gesproken worden.

Tot slot wensen we een blik te werpen op deze lokale financiers. Wie waren deze mensen? Wat was hun aandeel in de renten? We halen even de belangrijkste Zaffelaarse families. De belangrijkste familie in de achttiende eeuw te Zaffelare was de familie De Bock. Talrijke keren kwamen ze in de boedelbeschrijvingen voor. Jan Cornelis De Bock was de griffier te Mendonk. We kwamen hem veelal als prijzer en opsteller van boedelbeschrijvingen rond 1710 tegen. Een andere telg was Dominicus De Bock die in 1785 op zijn 80ste overleed en wiens staat we verwerkten. Hij was te Zaffelare baljuw en costumier. Een andere clan was deze van de van Laeres. Geron Balthazar van Laere was wetsgeleerde te Leuven en een verwant van hem, Jacobus huwde met Joanna Franchoise de Surgon, een dame van adel. Vermeldenswaardig is eveneens de familie Ongenae. Johannes Ongenae, zoon van Johannes, was van 1750 tot 1766 burgemeester van Zaffelare³². Vervolledigen we dit lijstje met de familie Dupont (Pieter Frans Dupont, uit Landegem vestigde zich als *meester ende chirurgijn* te Zaffelare in de jaren '80, waarna de Duponts – vooral in de negentiende eeuw – een belangrijke familie werden) en de familie De Vylder (Ferdinand bracht het tot costumier en prijzer op het einde van de achttiende eeuw). We gingen na hoeveel renten deze families hadden binnen de te betalen renten die we in de boedelbeschrijvingen vonden.

Tabel 5.18: aandeel van vooraanstaande families in rentebetalingen van de Zaffelaarse landbouwers, absoluut en procentueel (tussen haakjes)

Periode	Aant.	Ongenae	De Bock	Van Laere	De Surgon	De Vylder	Dupont
1705/14	63	6 (9,5)	3 (4,7)	3 (4,7)	-	-	-
1745/54	26	1 (3,8)	-	-	1 (3,8)	-	-
1785/94	40	1 (2,5)	-	4 (10)	2 (5)	2 (5)	1 (2,5)

Nemen we alle families samen dan hadden ze een aandeel binnen de renten van 19,0 % rond 1710; 7,6 % rond 1750 en 25 % rond 1790. Zeer duidelijk

³² L. De Kezel, op.cit., p 162.

SIGER ZEISCHKA

blijkt dat zij ook de algemene evolutie van de rente-uitgiften volgden. Een vrij hoog percentage deed zich in het begin van de eeuw voor, nadien daalde het om uiteindelijk in een stijging om te buigen die het aandeel op een hoger niveau dan in 1710 bracht. Dit verloop is met andere woorden tegenovergesteld aan het verloop van de niet-Zaffelaarse kredietverschaffers en aan het verloop van het aandeel verwanten. Was de vraag naar kapitaal hoog, dan leende men meer bij de autochtone inwoners en bij familieleden. In tijden van een relatief lage vraag werd meer buiten de grenzen van de eigen gemeente naar kapitaal gezocht. Of het aandeel van de belangrijke families in de betalingen evenredig was met hun aandeel in de renten blijkt uit de volgende tabel.

Tabel 5.19: grootte van de bedragen in rentetaling van de Zaffelaarse landbouwers aan vooraanstaande families

Periode	Totale bedrag	Bedrag naar bel. fam.	% van totale bedrag naar bel. fam.
1705/14	464284 gr. Vl.	193812 gr. Vl.	41,7 %
1745/54	151034 gr. Vl.	49400 gr. Vl.	32,7 %
1785/94	353040 gr. Vl.	98341 gr. Vl.	27,9 %

Een overwicht deed zich voor aan het begin van de eeuw. Slechts 19 % van de renten was bij de belangrijke families gekocht maar meer dan 40 % van de som van de terugbetalingen vloeide naar deze groep. Het overwicht rond 1750 is aan één enkele rente toe te schrijven zodat we geen besluiten kunnen formuleren. Het ging om een totaal van 43650 gr. Vl. die terug te betalen was aan M. Cl. de Surgon en die betrekking had op een lening aan een verwante van haar, Marie Franchoise de Surgon. Rond 1790 is de verhouding ongeveer gelijk. De belangrijke families gaven 25 % van de renten uit en incasseerden ongeveer evenveel.

Samenvattend vallen onze conclusies met betrekking tot kredietverschaffing zeer goed samen met de conclusies waartoe P. Deprez voor de baronie Lovendegem en het Prinselijk Land van Gavere in de achttiende eeuw kwam. Ook hij stelde een steeds grotere 'autofinanciering' van het platteland vast, samengaand met rentedalingen en steeds groter wordende kapitalen. De actieve rol van (middel)grote landbouwers staat ook voor hem vast³³.

³³ P. Deprez, op.cit., p 148.

VI. Besluit

De vergelijkingen die we zoëven maakten lieten doorschemeren dat Zaffelare geen arme gemeente was. Zelfs in vergelijking met Nevele, waar de huis- en linnennijverheid veel sterker ingeplant was, kon tot een gunstige financiële positie van de Zaffelarenaren besloten worden. Zoals overal in Vlaanderen kende Zaffelare een gevoelige welvaartsverhoging doorheen de achttiende eeuw. Deze was in de eerste plaats toe te schrijven aan de vermogens. De vermogens namen met mondjesmaat toe in de eerste helft van de eeuw, nadien stegen ze veel sterker. De belangrijkste oorzaak voor deze stijging bleek de toename van de te ontvangen schulden en renten te zijn, net zoals een toename van het cashgeld. In vergelijking met deze componenten bleven de te ontvangen pachten en de waarde van inboedel vrij stabiel. De grootste wijziging in de samenstelling van het vermogen deed zich voor na 1750. Voordien kunnen we dus gewagen van een vrij stabiel vermogenspatroon.

De lichte verhoging van de vermogens ging in de eerste helft samen met een kleine vermindering van de kosten. Als belangrijkste oorzaak van deze trend kunnen we de dalende belastingen en de minder grote rentelasten aanbrengen. De (lichte) stijging van de pacht hield de daling van de kosten niet tegen. In de tweede helft van de eeuw namen de kosten opnieuw toe, het sterkst onder de middelgrote bedrijven. De grotere rentelast is de voornaamste oorzaak hiervan. Toch kon deze kostenstijging niet verhinderen dat de eindafrekening (het saldovermogen) steeds een grotere bonus opbracht.

Steeds meer mensen leenden steeds grotere kapitalen tegen steeds lagere interestvoeten. Dit, in combinatie met een spectaculaire toename van de vermogens, kan geen mooier bewijs zijn van het vertrouwen dat men had in de toekomst. De nodige leningen werden gedaan om een eigen akkertje aan te schaffen. Dat de oppervlakte kleiner werd, werd opgevangen door de introductie van de aardappel. Andere landbouwkundige wijzigingen (verkleining van de veestapel,...) die een verlies aan inkomsten betekenden konden dan weer vervangen worden door een intensivering van de huisnijverheid. Onder de verschillende bedrijfscategorieën bleek opnieuw het middelgrote bedrijf de opvallendste bewegingen vertonen. Met name de verhoging van renten (in alle bestudeerde aspecten) kan zeer goed in verband worden gebracht met de (grond)kooprage die zich in deze middens voordeed. Voor nadere verklaringen van de vastgestelde evoluties dient men zich vanzelfsprekend te bedienen van andere onderzoeksresultaten. Onder meer het gegeven dat het om achttiende-eeuwse landbouwbedrijven gaat, maakt het noodzakelijk om dergelijke financiële gegevens te interpreteren binnen het kader van de 'landbouweconomie'. Een complexe wisselwerking tussen beide elementen ligt voor de hand. Een degelijke kennis van de achterliggende bedrijfsstructuren en allereerst de sociale verhoudingen is dan ook een eerste vereiste om tot een geïntegreerd geheel te komen.

SIGER ZEISCHKA

Tot slot wensen we nog even aan te stippen dat boedelbeschrijvingen zeer waardevolle bronnen zijn in het onderzoek naar financiële patronen (in zeer ruime zin) op het platteland. Zij vormen een bronnenreeks die ons dergelijke aspecten vanuit een plattelandsperspectief laten bestuderen. Zeer duidelijk bleek trouwens dat een oppervlakkige benadering op het niveau van vermogen of kosten en de bijbehorende kosten-batenanalyse (hoewel op zich wel nuttig) de complexiteit en de onderlinge diversiteit enigszins verdoezelt. Een grondiger studie, zoals we deze in onze licentiaatsverhandeling betrachtten, kan een meerwaarde aan het historisch onderzoek geven.

EENDERE HOOFDEN ONDER EENDERE PRUIKEN? HET LATIJNS ONDERWIJS TE GENT EN OP HET OMLIGGENDE PLATTELAND ROND HET EINDE VAN HET ANCIEN RÉGIME*

door Dirk Leyder
Universiteit Gent
Vakgroep Pedagogiek

*"L'uniformité [est] si avantageuse à cette arlequinade d'enseignement qui a eu la vogue jusqu'à présent"*¹

Deze bijdrage knoopt aan bij de studie die Jan Art hier meer dan dertig jaar geleden publiceerde betreffende het elementair onderwijs dat aan het einde van de 18de eeuw in en rond Gent werd verstrekt.² Hoewel Jan Art voornamelijk sociaal-culturele vragen formuleerde omtrent de activiteiten van de talrijke vrije en onvrije schoolmeesters en -meesteressen die (een bevoorrecht deel van) de Arteveldestad toen leerden lezen, schrijven en rekenen, zal hier eerder aandacht worden besteed aan de initiatieven die de centrale overheid na de opheffing van de jezuïetenorde (1773) nam om het vervolgonderwijs te (re)organiseren. Niet alleen de werking van het gloednieuwe koninklijk college-pensionaat dat in het leegstaande jezuïetencomplex werd ondergebracht (1777), maar ook het reilen en zeilen van het Gentse augustijnencollege (°1609) en het optreden van de particulieren die er voor eigen rekening Latijns onderwijs verschaften, werd er immers door bepaald.

Meer nog echter dan de als "revolutionair" aangekondigde ingreep in de werking van het elitair Latijns onderwijs, dwingt het gebrek aan historiografische belangstelling voor het vervolgonderwijs ons tot deze meer institutionele aanpak. Zowel Maurits De Vroede als zijn Leuvense collega Michel Cloet wees in de loop van de jaren 1980 op de bescheiden verwezenlijkingen en schreeuwende lacunes terzake. Beide professoren, die het terrein elk vanuit hun eigen onderzoeksperspectief overschouwden, spoorden toen tevergeefs aan tot verder onderzoek. Laatstgenoemde kon in 1995 slechts herhalen dat er "opvallend

---

* Graag wil ik bij deze Patrick Mincke, onze onvolprezen vakgroepsecretaris, bedanken voor de logistieke hulp en morele bijstand die hij me steeds met de glimlach verleent. Dank ook voor de goede zorgen die hij, uit hoofde van een andere functie, besteedt aan één van de gebouwen die in deze bijdrage centraal staan.

¹ Algemeen Rijksarchief Brussel (ARA), *Secretarie van Staat en Oorlog (S&O)*, nr. 2128.

² Jan Art, "Het lager onderwijs te Gent en op het omliggende platteland rond het einde van het Ancien Régime", *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, 23 (1969), pp.13-37.

weinig aandacht werd besteed" aan het "secundair" onderwijs. Hoewel het volksonderwijs intussen wel kon rekenen op de belangstelling van een aantal vorsers met allure³ bleef het voortgezet onderwijs enigszins verweesd achter.⁴ Daarnaast is er nog een goede reden van paradigmatische aard om hier het institutioneel kader van het Latijns onderwijs "nieuwe stijl" uit te tekenen. Trendsetters binnen de historische pedagogiek trachten namelijk sinds enkele jaren zicht te krijgen op hetgeen zich op de educatieve werkvloer heeft voorgedaan.⁵ Hoewel hun pleidooien voor het bestuderen van de pedagogische processen die zich in de alledaagse werkelijkheid van het klas- of schoolgebeuren afspeelden niet aan ons voorbij zijn gegaan, menen we dat de stiefmoederlijke behandeling van het voortgezet onderwijs zulks voorlopig nog niet toelaat. Er dient nog heel wat werk op macro- en mesoniveau verricht te worden vooraleer met dergelijk micro-onderzoek kan worden gestart. Fundamenteel inzicht verwerven in het institutioneel kader waarbinnen collegelaars actief waren (richtlijnen, werkomstandigheden, rekrutering, etc.), en binnendringen in het gedachtegoed van de Verlichte "hervormers" die alle

³ Het inmiddels tien jaar oude proefschrift van Eddy Put biedt een kader voor al wie dit onderwerp wil behandelen in een dorps- of stadsgeschiedenis: *De Cleyne Scholen. Het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen Katholieke Reformatie en Verlichting (eind 16de eeuw-1795)* (Leuven, 1990). Maurits De Vroede en Piet Lenders, die beiden recent overleden, besteedden aandacht aan de normaalscholen en aan de reorganisatieplannen van de Oostenrijkse regering met betrekking tot het volksonderwijs: Maurits De Vroede, *Het plan tot reorganisatie van het volksonderwijs in de Nederlanden onder Jozef II* (Brussel, 1999); Piet Lenders, "Normaalscholen in de Nederlanden onder Jozef II (1787-1789)", *Eigen Schoon en de Brabander*, 83 (2000), pp. 69-94.

⁴ Maurits De Vroede, "Ontwikkeling van de onderwijsstructuur in de Zuidelijke Nederlanden van de 18de naar de 19de eeuw", in: *Opvoeding en onderwijs in de achttiende eeuw. Verslag van het symposium, Doesburg, 1982* (Amsterdam, 1983), pp. 41-72; Id., "Onderwijs en opvoeding", in: W. Baeten, L. Dhondt, C. Koninckx e.a., *België in de 18de eeuw: kritische bibliografie* (Brussel, 1983) [= Studiereeks van het Tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel. Nieuwe Reeks, nr. 11]; Michel Cloet, "Algemeen Verslag over de Kerkgeschiedschrijving betreffende de Nieuwe Tijd sinds 1970", in: Michel Cloet & Frank Daelemans (Eds.), *Godsdienst, mentaliteit en Dagelijks leven. Religieuze geschiedenis in België sinds 1970. Handelingen van het colloquium van 23 en 24 september 1987* (Brussel, 1988) [=Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer 35], pp. 79-81 & 88; Id., "Een kwarteeuw historische produktie in België betreffende de religieuze geschiedenis van de Nieuwe Tijd", *Trajecta*, 4 (1995), pp. 212-215.

⁵ Marc Depaepe & Frank Simon, "Is there any place for the History of 'Education' in the 'History of Education'? A plea for the History of Everyday Educational Reality in- and outside Schools", *Paedagogica Historica*, 31/1 (1995), pp. 9-16; Marc Depaepe, *De pedagogisering achterna. Aanzet tot een genealogie van de pedagogische mentaliteit in de voorbije 250 jaar* (Leuven, 1998), pp. 31-36; Dominique Julia, "La culture scolaire comme objet historique", in: Antonio Novoa, Marc Depaepe & Erwin V. Johannningmeier (Eds.), *The colonial experience in education. Historical issues and perspectives* (Gent, 1995) [=Paedagogica Historica, Supplementary Series, 1], pp. 354-356.

HET LATIJNS ONDERWIJS TE GENT

gymnasia vanuit Brussel trachtten te sturen, zijn verplichte tussenstappen om het alledaagse handelen in de klas (gericht op disciplineren, socialiseren, catechiseren en kennisoverdracht) correct en verantwoord in te schatten. De vraag naar het reële opvoedingsgebeuren op het einde van de 18de eeuw kan (los van een evident bronnenprobleem) met andere woorden pas aan de orde worden gesteld nadat we meer greep hebben gekregen op het functioneren van de gehele onderwijsmachine die toen van overheidswege op poten werd gezet.

Tot 1777 ontbrak elke globale reglementering van het vervolgonderwijs in de Zuidelijke Nederlanden.⁶ Zowel seculiere en reguliere geestelijken als leken maakten daarvan gebruik om naar eigen godsvrucht en vermogen Latijns onderwijs in te richten. De "anarchie" die daardoor in onderwijsland heerste,⁷ stond de vorming in de weg van mentaal gestroomlijnde cohorten intellectuelen en bedreigde, volgens de heersende staatkundige doctrine en volgens de vigerende cameralistische inzichten, het welzijn en de welvaart van de Natie. Ambtenaren, geestelijken, militairen, magistraten, wetenschappers en artiesten die volgens dezelfde maxims waren gemodelleerd, beloofden daarentegen de bloei van Kerk en Staat te verzekeren.⁸ Om daartoe te komen, waar-

⁶ ARA, *Koninklijke Commissie voor de Studies (KCS)*, nr. 7, fol. 4v-30, protocol van 1 maart 1780: Op 1 maart 1780 herinnerde Corneille-François de Nelis zijn collega's van de Koninklijke Commissie voor de Studies er aan dat "*la législation ... ne s'est guères occupée jusqu'alors [1773] de ce qui avoit rapport aux études d'humanité ou de l'éducation*".

⁷ J.B. Lesbroussart, *De l'éducation Belgique ou réflexions sur le plan d'études, adopté par S.M. l'Empereur pour les collèges des Pays-Bas autrichiens suivies du développement du même Plan dont ces réflexions forment l'Apologie* (Brussel, 1783), voorwoord: "*Chaque collège formait une espèce d'état républicain où les préposés suivaient arbitrairement la route que leur dictait le caprice*".

⁸ *Ibid.*, pp. 13-22: "*C'est ainsi qu'un Gouvernement sage par la loi salutaire de l'uniformité, établira la conformité des mœurs et imprimera à toutes les générations ce caractère national qui constitue la force et la sûreté des Empires*"; *Réflexions sur l'éducation de la jeunesse surtout aux Pays-Bas autrichiens* (Luik, 1788), §1 & §2: "*Les enfans naissent membres de l'état, par conséquent, leur éducation appartient au gouvernement, qui a un droit inaliénable et imprescriptible d'instruire et de conduire ses membres. Le soin du bien public est le premier devoir du souverain, et tout ce qui peut avoir rapport au bonheur et à la prospérité de l'état, mérite l'attention du prince et de tous ceux qui ont part à l'administration. Ceux qui négligent la bonne éducation ... portent l'état à une décadence insensible. ... Je le répète, c'est au souverain qu'il appartient de régler l'éducation de ses sujets, et il est très-convenable, et même essentiel que cette éducation ne soit pas arbitraire, mais uniforme dans tout le pays*". Om dezelfde reden kon de anonieme auteur van deze reflecties niet instemmen met de gewoonte kinderen naar het buitenland te sturen voor hun vorming: "*outré que l'argent sort ainsi du pays, ces enfans prennent ordinairement les mœurs des étrangers, perdent l'esprit et l'amour de leur patrie, et reviennent pour la plupart, ennemis de leur pays et de leur souverain*"; Jan Roegiers & N.C.F. Van Sas, "Revolutie in Noord en Zuid (1780-1830)", in: J.C.H. Blom & E. Lamberts (Red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amsterdam, 1993), pp. 310-311.

digde de regering in september 1777 richtlijnen uit die het onderwijs op de colleges en het onderricht van particulieren dienden te uniformeren.

Anders dan vaak wordt gezegd, nam de Staat de Kerk het Latijns onderwijs daarmee niet uit handen. De Kerk had zich als instelling immers nooit uitdrukkelijk gebogen over de collegeproblematiek. Tijdens het Concilie van Trente (1545-1563) en tijdens de talrijke provinciale concilies, diocesane synodes en dekenale vergaderingen die vanaf 1570 in de Mechelse kerkprovincie werden gehouden, kwamen seminaries voor de opleiding van de clerus, "cleijne" (parochie)scholen en zondagsscholen voor arme kinderen weliswaar geregeld ter sprake, maar over het vervolgonderwijs werd op deze vergaderingen niet gedebatteerd.⁹

Wie nagaat op welke manier het collegenet in de Spaanse Nederlanden concreet werd uitgebouwd, stelt dan weer vast dat niet zozeer de kardinaal en zijn bisschoppen, maar veeleer de stedelijke elites na de godsdienstroeibelen op zoek gingen naar stabiele colleges die de jeugd in staat zouden stellen allerhande nieuwe functies op zich te nemen in een bureaucratiserende samenleving. Heel wat stadsbesturen richtten zich daarvoor noodgedwongen tot de religieuzen, die snel begrepen dat het onderwijs hen zou toelaten de katholieke normen en waarden aan grote groepen jongeren door te geven. Bovendien beseften ze dat ze ook zélf vruchten konden plukken van deze arbeid. Precies dit gemeenschappelijk belang zette beide partijen aan tot het oprichten van talrijke gymnasia, hetgeen op korte tijd resulteerde in een dicht collegenetwerk. Geen enkele kerkelijke instantie vaardigde richtlijnen uit om dat overweldigende proces te stroomlijnen, organiseerde overleg omtrent invloedssferen of taakverdelingen tussen jezuïeten, augustijnen, oratorianen, franciscanen en dominicanen (die meer dan eens met getrokken messen tegenover elkaar stonden), stipelde programma's uit of stelde boekenlijsten op om de orthodoxie van het Latijns onderricht te waarborgen. Het catechiseren, socialiseren en humaniseren van de (welgestelde) mannelijke jeugd werd door het episcopaat met andere woorden uitbesteed aan de religieuzen, die allemaal los van elkaar opereerden.¹⁰

⁹ P.F.X. De Ram & J.F. Van de Velde, *Synodicon Belgicum sive acta omnium ecclesiarum belgii a celebrato concilio tridentine usque ad concordatum anni 1801* (Mechelen, 1829-1831), 4 dln; Put, *De cleijne scholen*, p. 24: "Naast de kwaliteitsverbetering van de parochiegeestelijkheid vormde de promotie van het (godsdienst) onderwijs de voornaamste pijler van de contrareformatische wetgeving". De hoeveelheid richtlijnen die de kerkelijke gezagsdragers uitvaardigden omtrent de "cleijne" scholen (en die voornamelijk handelden over het oprichten van dergelijke scholen, over het toezicht van scholasters en aarts priesters op hetgeen er zich afspeelde, over de religieuze vorming van de leerlingen, over de scheiding der seksen en over de orthodoxie van schoolmeesters en schoolboeken) contrasteert met het ontbreken van bisschoppelijke instructies ten aanzien van het Latijns onderwijs.

¹⁰ Dirk Leyder, "Onderwijs als hefboom voor de heropleving van de Keulse augustijnenprovincie (17de eeuw)", *Trajecta*, 6 (1997), pp. 318-333; Id., "L'éclosion scolaire. Le développement du réseau des collèges dans les Pays-Bas espagnols et la principauté de Liège au 17ème siècle", *Paedagogica Historica*, 36/3 (2000), pp. 1003-1051.

HET LATIJNS ONDERWIJS TE GENT

De Kerk had als instelling ook weinig of geen invloed op hetgeen er zich afspeelde in de talrijke reguliere colleges. Bisschoppen hadden wel één en ander te zeggen over de gymnasia die aan hun kathedralen waren verbonden en geleid werden door seculiere priesters maar de instellingen onder kloosterlijke leiding –die veel talrijker waren¹¹– vielen buiten hun bevoegdheid. Hoewel sommige scholasters, zwaaiend met schimmige privileges, naast het toezicht op de “lagere” schoolmeesters en -meesteressen¹² ook controle opeisten over de colleges (Bij de oprichting van hun college te Antwerpen moesten de augustijnen bijvoorbeeld een “concordaat” sluiten met het Onze-Lieve-Vrouwekapittel, waarin ondermeer werd bepaald dat “*zowel de school als haar leerlingen onder toezicht van de scholaster zouden staan*”), konden noch voor de 17de noch voor de 18de eeuw sporen worden teruggevonden van geregelde visitaties door leden van de kapittels van Brussel (Sint-Goedele), Antwerpen (Onze-Lieve-Vrouw) en Gent (Sint-Baafs).¹³

Het Latijns onderwijs werd in 1777 dus niet onttrokken aan de Kerk om de eenvoudige reden dat ze het nooit in handen heeft gehad. Wat niet is, kan misschien wel worden, maar kan alleszins niet verloren gaan. De centrale overheid heeft de “Belgische” geestelijkheid daarentegen uitdrukkelijk betrokken bij haar plannen. Zo werden alle bisschoppen half april 1777 schriftelijk ingelicht over de veranderingen die op til waren, en werd hun medewerking gevraagd aan de realisatie van de hervorming. Enkele maanden later werden ze aangeschreven door de Gevolmachtigde Minister, prins Georg Adam von Starhemberg (1770-1783), om leraars te ronselen voor de staatscolleges. En de Koninklijke Commissie voor de Studies, die de onderwijshervorming leidde, schakelde de prelaten op haar beurt in bij het toezicht op de colleges (september 1777).¹⁴ Reguliere colleges werden “geperfectioneerd” omdat ze mits

¹¹ Ibid., pp. 1008-1015.

¹² Art, “Het lager onderwijs”, p. 14: Te Gent werd van de scholaster verwacht dat hij minstens 6 maal per jaar de lagere scholen bezocht. Put, *De cleijne scholen*, pp. 28-30, 50-53: Het provinciaal concilie van 1607 schreef voor dat de scholasters of andere afgevaardigden van de bisschop minstens elk semester de scholen van hun ambtsgebied dienden te visiteren.

¹³ Dirk Leyder, *De augustijnen te Antwerpen. Dagelijks leven in het klooster en op het college (1608-1797)* (Leuven-Heverlee, 1996) [= *Instrumenta Augustiniana*, 2], pp. 30, 36; Eddy Put, “Onderwijs en armenzorg”, in: Michel Cloet e.a., *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis* (Gent, 1992²), p. 230; Paul De Ridder, *Kapittel van Sint-Goedele* (Inventaris Algemeen Rijksarchief, I 239/1), pp. 323-350; *Archief van Sint-Baafs en Bisdom Gent tot eind 1801* (Inventaris Rijksarchief Gent), Afdeling I: Sint-Baafsabdij en Sint-Baafskapittel als instelling, pp. 308-331.

¹⁴ Dirk Leyder, “Snoeien om te bloeien. Staatsinterventie in het Latijns onderwijs onder kloosterlijke leiding (1773-1777)”, in: M. Reuling, D.W. Postma & J. Noordman (Red.), *Opvoeding, onderwijs en overheid. Thema's uit de wijsgerige en historische pedagogiek. Bijdragen aan de 10de Landelijke Pedagogendag* (Amsterdam, 2002), pp. 37-46; Id., “Het oog van de meester maakt het paard vet. Staatstoezicht op het vervolgonderwijs in de Oostenrijkse Nederlanden (1777-1794)”, te verschijnen in het Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis.

DIRK LEYDER

MARIA THERESIA
V'DVA. HUNGARIAE.
ARCHIDVX AVSTRIAE.
TRANSYLVANIAE.

ROM. IMPERATRIX
BOHEMIAE ETC. REGINA.
DVX BYRG. ETC. M. PRINC.
COMES TYROLIS ETC.

PORTRET MARIA-THERESIA
(Copy: KBR, Prentenkabinet)

HET LATIJNS ONDERWIJS TE GENT

duchtig snoeien terug tot bloeien konden worden gebracht, en een wezenlijke bijdrage konden leveren aan de verlichte vorming van de Zuid-Nederlandse intelligentsia. De voornaamste seculiere colleges (Bergen, Doornik en Leuven) kregen zelfs concrete materiële en financiële steun van de centrale administratie. En het personeel van de staatsinstellingen die in oktober 1777 hun poorten openden, bestond hoofdzakelijk uit seculiere geestelijken.¹⁵ Kortom, het centraliserende beleid van Maria-Theresia en haar Brusselse vertegenwoordigers kon zeker niet religie- of priesteronvriendelijk worden genoemd.¹⁶

Steunend op de gedachte dat onderwijs een staatszaak was ("*ein Politicum*"),¹⁷ eiste de wereldlijke overheid rond het einde van het Ancien Régime de leiding op van het collegewezen. Op grond van haar ideeën omtrent een "nationale" vorming voor de mannelijke elite probeerde ze het vervolgonderwijs om te smeden tot een uniform geheel. Anders dan tot nu toe steeds wordt gesteld, was de wereldwijde opheffing van de Sociëteit van Jezus in dit proces slechts van bijkomstig belang. Ook zonder de verdwijning van de 17 jezuïetencolleges die de Oostenrijkse Nederlanden telden, hadden deze denkbeelden immers hun weg naar de praktijk gevonden.¹⁸

---

¹⁵ De Vroede, "Ontwikkeling van de onderwijsstructuur", pp. 46-47; Leyder, "Snoeien om te bloeien". Ook de oratorianencolleges van Mechelen, Oostende, Veurne, Zinnik en Temse kregen geldelijke hulp.

¹⁶ Zie ook: De Vroede, "Ontwikkeling van de onderwijsstructuur", pp. 44-45.

¹⁷ Overal in Europa werd het college een "*affaire d'État*", zie: Jean-Claude Caron, "Les jeunes à l'école. Collégiens et lycéens en France et en Europe (fin XVIIIe-fin XIXe siècle)", in: Giovanni Levi & Jean-Claude Schmitt (Dir.), *Histoire des jeunes en occident*, dl. 2: *L'époque contemporaine* (Parijs, 1996), pp. 143, 147-149.

¹⁸ De afschaffing van de *Dialectica* illustreert ten volle dat de centrale overheid niet hoefde te wachten op de opheffing van de jezuïetenorde om in te grijpen in onderwijsaangelegenheden. Om te voorzien in de best mogelijke opleiding van de jeugd, "*destinée à remplir les charges de l'église et de l'état*", verbood Maria-Theresia op 6 september 1766 filosofie te doceren in de humaniora. Publieke lessen *Dialectica* moesten op last van de regering overal vervangen worden door een volledig jaar *retorica* (zie: *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas Autrichiens* (ROPBA), dl. 9, pp. 294-296). Ook de betrokkenheid van Patrice-François de Nény, toenmalig regeringscommissaris voor de universiteit en later hoofd-voorzitter van de Geheime Raad, bij de hervorming van het Leuvense Heilige-Drievuldigheidscollege (1755) bevestigt onze stelling (Eddy Put, "De hervorming van het Leuvense H. Drievuldigheidscollege in 1755", in: *Onderwijs en opvoeding in de 18de eeuw*, pp. 85-92); Frans Chanterie, *De Koninklijke Colleges voor humaniora-onderwijs voor jongens in de Oostenrijkse Nederlanden, 1773-1794. Een aspect van de cultuurpolitiek van de Oostenrijkse regering* (Licentiaatsverhandeling, KULeuven, 1971), hoofdstuk 1: "Groeiend ongeduld".

DIRK LEYDER

1. *De opheffing van het Gentse jezuietencollege (1773)*

De macht, rijkdom en invloed die de Sociëteit van Jezus op twee eeuwen tijd had weten te vergaren, en de dubbelhartigheid van haar leden veroorzaakten zowel binnen als buiten de Kerk heel wat wrevel. Ze gaven ondermeer aanleiding tot de publicatie van talloze pamfletten, brochures en boeken waarin de Compagnie op de korrel werd genomen.¹⁹ Haar ultramontaans gedachtegoed bracht de congregatie in de tweede helft van de 18de eeuw bovendien in aanvaring met verlichte despoten en regeringsleiders die steeds explicieter "nationale" streefdoelen najoegen (o.a. "*Staatskirchentum*"). Omdat de jezuieten zich al te nadrukkelijk moieden met politieke aangelegenheden, omdat ze betrokken waren bij een enorm financieel schandaal en omdat ze in de kolonies regelrechte volksopstandjes zouden hebben uitgelokt, werden ze in 1759, 1764 en 1767 respectievelijk door Portugal, Frankrijk en Spanje uitgewezen. Napels, Parma en Malta volgden het voorbeeld van de grootmachten kort daarop (1767). In katholiek Europa ondernam enkel Maria-Theresia, die de jezuieten goedgezind was, geen stappen tegen de Sociëteit. Onder druk van de Franse vorst, waarmee ze zich geopolitiek gezien geen breuk kon veroorloven,²⁰ stemde de Oostenrijkse keizerin in 1770 echter toch schoorvoetend in met het plan om de congregatie door de Heilige Stoel te laten opheffen. Clemens XIV, die zich bij zijn verkiezing in 1769 reeds had geëngageerd tot de afschaffing van de Compagnie, maar daarna enigszins was teruggekrabbel, zwichtte uiteindelijk voor de druk van de voornaamste Europese katholieke vorsten, en van de dominicanen en franciscanen die aldus hun kans zagen oude rekeningen op broederlijke wijze te vereffenen. Met de bulle "*Dominus ac Redemptor*" ontbond Clemens XIV de stoottroepen van de katholieke hervorming (21 juli 1773). De "*vernietiging van de tot hier toe genoemde Sociëteit jesu*" werd enkele weken later wereldkundig gemaakt

---

¹⁹ Zie over de dubbelhartigheid van de jezuieten bijvoorbeeld enkele reflecties van de Procureur-Generaal van Vlaanderen, opgenomen in zijn algemeen verslag betreffende de opheffing van beide Engelse jezuietencolleges van Brugge (7 december 1773): "... *on sait quelle étoit la marche invariable de ceux de cette société, de ne jamais demander ouvertement...ce qu'ils vouloient, et de développer toujours le moins que possible leur véritable bût*"; "... *une simple requête dans ce ton qui leur étoit propre, et au moien duquel ils ont toujours eû le talent d'envelopper leur mauvaise foi sous les apparences les plus trompeuses de la sincérité et de la candeur, les tira d'affaire*" (ARA, Comité jésuitique (CJ), nr. 5, fol. 13).

²⁰ De dochter van Maria-Theresia was getrouwd met de Franse dauphin, de toekomstige Lodewijk XVI.

(16 augustus 1773).²¹

In uitvoering van de pauselijke breve die de Compagnie van Jezus het bestaansrecht ontzegde, en van de vorstelijke ordonnantie die de Sociëteit daarop in de Oostenrijkse Nederlanden “*totalement éteint, supprimé et aboli*” verklaarde (13 september 1773), bezocht François Bernard Helias, een commissaris van de Raad van Vlaanderen, in het gezelschap van twee assistenten en van een kanunnik van St-Baafs, de Gentse jezuïeten.²² Net als hun confraters van de 12 andere huizen van de Vlaamse jezuïetenprovincie werden zij op maandagochtend 20 september 1773 officieel op de hoogte gebracht van de pauselijke beslissing en van het keizerlijk uitvoeringsdecreet. Hun bezittingen werden dadelijk in beslag genomen. De 31 paters, scholastieken en broeders die zich allemaal beloofden te onderwerpen aan de wil van het hoogste kerkelijk en wereldlijk gezag, kregen daarop huisarrest om te beletten dat ze roerende goederen van de gemeenschap zouden verduisteren (hoewel ze daar op dat ogenblik al voldoende tijd toe hadden gekregen).²³

Het *Comité jésuitique* dat daags nadien was opgericht om de gehele afschaffingprocedure in goede banen te leiden,²⁴ vertrouwde de jezuïeten

²¹ Voor nadere inlichtingen betreffende de opheffing van de Compagnie van Jezus kan men terecht bij: Paul Bonenfant, *la suppression de la Compagnie de Jésus dans les Pays-Bas autrichiens (1773)* (Brussel, 1924); L.-J. Rogier, R. Aubert & M.D. Knowles (Dir.), *Nouvelle histoire de l'Église*, dl. 4: *Siècle des Lumières, Révolutions, Restaurations* (Parijs, s.d.), pp. 107-122; Emile Krier, “Suppression et dissolution de la Compagnie de Jésus à Luxembourg au XVIIIe siècle”, *Hémecht*, 46 (1994), pp. 199-214; Alphonse Poncelet, *Nécrologe des Jésuites de la province Flandro-Belge* (Wetteren 1931); *Les jésuites à Mons. 1584-1598-1998. Liber memorialis* (Mons, 1999); Specifiek voor Gent: Lodewijk Brouwers, *De jezuïeten te Gent 1585-1773, 1823-heden* (Gent, 1980), pp. 122-131; J. De Block e.a., *400 jaar Jezuïetencollege te Gent* (Brussel, 1992).

²² Joseph Pieters (een griffier van de Raad van Vlaanderen) en Joseph van Crombrugge (econoom) assisteerden François Bernard Helias. Kannunik N. Clement vertegenwoordigde de Gentse bisschop. Omdat “*Dominus ac Redemptor*” niet “*urbi et orbi*” was afgekondigd, moest de verordening in ieder jezuïetenhuis afzonderlijk worden aangezegd.

²³ Op 9, 13 en 16 september 1773 verscheen de “*Breve tot vernietiging van de tot hier toe genoemde Sociëteit Jesu*” zonder commentaar in het “*byvoegsel*” van de *Gazet van Gent*. Te Brussel werd de regering op 14 september 1773 verwittigd dat de jezuïeten “*clandestinement*” verschillende schilderijen, meubels en boeken verkochten. Daarop werd de Procureur-Generaal van Brabant aangemaand een deurwaarder naar het college te sturen om de rector te verbieden “*d'aliener ou distraire le moindre bien, effet ou autre chose quelconque telle qu'elle puisse être*” (ARA, S&O, nr. 1889, brieven van 14 en 15 september 1773). Volgens een ruwe schatting zou de verkoop van de bezittingen van de jezuïeten de schatkist iets meer dan 10 miljoen gulden hebben opgebracht, wat gelijkstond met het normale staatsinkomen voor een heel jaar (*Les Jésuites dans les Pays-Bas et la Principauté de Liège (1542-1773)* (Brussel, 1991), p. 108).

²⁴ Eddy Put, “Het Comité voor de opheffing van de jezuïetenorde (1773-1776)”, in: Erik Aerts e.a. (Red.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* (Brussel, 1994), dl. 1, pp. 436-440. De procedure was een week eerder door een buitengewone werkgroep ingezet.

voor geen haar. Hoewel alle Gentse paters en broeders onder ede verklaarden het kloosterpatrimonium integraal aan te geven, en hoewel commissaris Helias er niemand van verdacht “*d’avoir trempé dans quelque recellement ou soustraction des meubles et papiers ou autres effects de la ci-devant Société*”, vroeg het *Comité jésuitique* hem begin oktober nadrukkelijk te speuren naar mogelijk bedrog.²⁵ Daartoe nam Helias twee architecten onder de arm die na moesten gaan of het huis geen geheime bergplaatsen had (13 oktober 1773).²⁶ Na een zoektocht doorheen alle ruimtes die het jezuïetencomplex rijk was,²⁷ verklaarden beide experts niets dergelijks te hebben aangetroffen. Helias nam daarop elke religieus apart “*pour le presser à ... déclarer tous les recellemens qui pourroient être de sa connoissance*”, maar één voor één zweerden ze geen weet te hebben van het verbergen, verbranden, verscheuren of vernielen van waardevolle voorwerpen of van boekhoudkundige stukken.²⁸

De rector en de procurator gaven wel toe dat kort vóór de komst van de commissaris een verdeling van contant geld had plaatsgevonden om de religieuzen in staat te stellen te voorzien in hun behoeften op het ogenblik dat ze uit hun klooster zouden worden verdreven, en om ze te belonen voor bewezen diensten. Verder verklaarde de rector dat hij vertrouwelijke papieren had verbrand “*qui ne regardoient que la direction spirituelle de la maison*”. Visitatieverlagen en nota’s betreffende het gedrag en de zeden van individuele jezuïeten had hij vernietigd “*pour qu’elles ne fussent pas tombées dans des mains étrangères et n’eussent pas nui dans la suite à ceux qui avoient manqué aux règles et à la discipline*”. Ook de rector van de sodaliteit gaf toe bescheiden te hebben verbrand betreffende de levenswandel van de scholastieken en de lekenbroeders die aan zijn zorgen waren toevertrouwd. De procurator bekende op zijn beurt “waardeloze” processtukken en theologische handschriften in vlammen te hebben doen opgaan.²⁹

Eénmaal de inventarissen van de roerende en onroerende goederen van het huis waren opgesteld, en de kosten voor het verblijf van de paters begonnen

²⁵ Zie meer algemeen: Bonenfant, *La suppression de la Compagnie*, pp. 66-83 in verband met “*les supercheries jésuitiques*”; ARA, CJ, Portefeuilles nr. 21, 4 oktober 1773.

²⁶ Zie voor het bestaan van dergelijke bergplaatsen bijvoorbeeld: Frank Daelemans, “De wederopbouw van het refugehuis van de abdij van Grimbergen te Brussel (1762-1765)”, in: Frank Daelemans & André Vanrie (Eds.), *Bruxelles et la vie urbaine. Archives - Art - Histoire. Recueil d’articles dédiés à la mémoire d’Arlette Smolar-Meynart (1938-2000)* (Brussel, 2001) [= Archief- en Bibliotheekwezen in België, speciaal nummer 64], p. 380.

²⁷ Zelfs het dak van de kerk werd geïnspecteerd.

²⁸ ARA, CJ, Portefeuilles nr. 21. In Brussel verbrandden de jezuïeten de catalogus van hun bibliotheek om te verbergen welke boeken er uit waren gehaald (zie: Bonenfant, *La suppression de la Compagnie*, p. 70).

²⁹ Zowel de provinciaal van de Vlaamse jezuïetenprovincie als zijn Waalse collega gaven impulsen om documenten betreffende interne aangelegenheden te vernietigen (Ibid., p. 71).

HET LATIJSN ONDERWIJS TE GENT

op te lopen,³⁰ besloot het *Comité jésuitique* de jezuiten te laten gaan. Hun bewegingsvrijheid werd echter aanzienlijk beperkt. Bij hun vertrek moesten de paters en broeders hun habijt inruilen voor de plunje van seculiere geestelijken, moesten ze aangeven waar ze zich zouden domiciliëren en werd hen verboden zonder toestemming van de overheid hun verblijfplaats te verlaten. Ze mochten zich niet verenigen, mochten geen contact onderhouden betreffende de Compagnie, en moesten ten allen tijde het stilzwijgen bewaren omtrent de opheffing van de orde (om te voorkomen dat de bevolking werd opgeruid). De bevoegde politiediensten hielden daartoe een oogje in het zeil. De openbare invloed van de jezuiten was op 20 september 1773 reeds gefnuikt. Die bewuste maandagochtend had kanunnik Clement hen namelijk in opdracht van de landvoogd en in naam van de Gentse bisschop het recht ontzegd te preken, biecht te horen en publiek de mis te lezen. Hoewel bisschop van Eersel hen graag de lessen theologie had zien verderzetten in zijn seminarie, werd ook dat door Brussel verboden.³¹

Bijna alle gewijde jezuiten vestigden zich met enkele persoonlijke spullen en met het (driemaandelijks) pensioen dat ze van overheidswege ontvingen, in de stad (22/25). Uit de lijsten die de provinciale justitieofficieren (fiscaals) later ten behoeve van de centrale overheid opstelden, blijkt bovendien dat ook verscheidene paters uit Brugge, Kortrijk, Doornik, Oudenaarde, Halle en Leuven in de Arteveldestad resideerden. Bijgevolg zou het gerust kunnen dat er na 1773, net als in Antwerpen, meer jezuiten aanwezig waren in Gent dan ooit tevoren...³² De opheffing van de Gentse gemeenschap verliep zonder incidenten. Noch bij de officiële aanzegging van het pauselijk en vorstelijk besluit, noch bij de aanvang van het nieuwe schooljaar, noch bij de geleidelijke vrijlating van de jezuiten vonden opstootjes of rellen plaats. Bij ons weten, greep niemand in Gent naar de pen om het verdwijnen van de Sociëteit aan te klagen. Niemand kwam op straat om de vrijlating van de jezuiten af te dwingen of om de voortzetting van hun maatschappelijke dienstverlening te eisen, hetgeen toch heel wat vragen oproept omtrent de positie van de jezuiten in deze bloeiende handels- en cultuurstad.³³

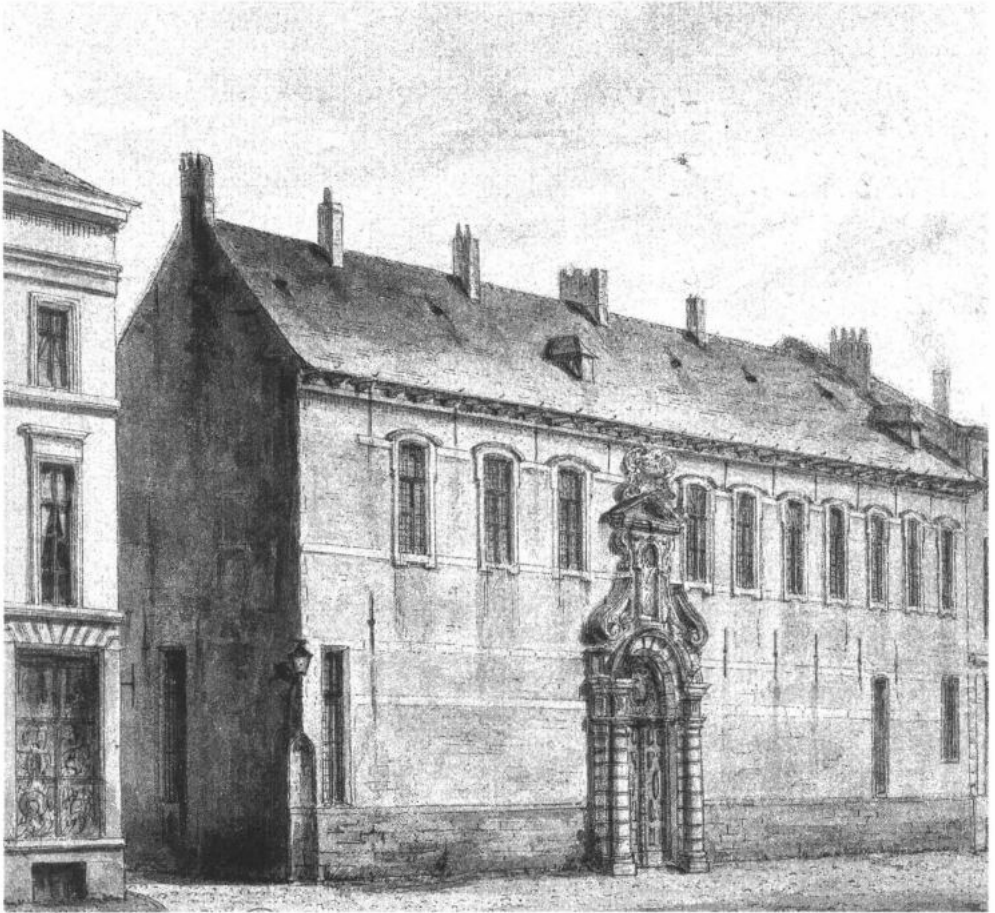
³⁰ ARA, *CJ*, Portefeuilles nr. 21: Joseph van Crombrugge berekende dat hij voor de periode 20 september 1773 – 20 oktober 1773 iets meer dan 385 florijnen had uitgegeven om de gemeenschap te voeden.

³¹ ARA, *CJ*, Portefeuilles nr. 21, brieven van 22 en 26 september 1773.

³² ARA, *Raad van Financiën (RvFin)*, nr. 7946; Zie voor het grote aantal jezuiten te Antwerpen, en hun gedwongen vertrek: ARA, *CJ*, Protocollen nr. 5, fol. 1v-2 (protocol van 1 december 1773), fol. 54-54v (protocol van 11 december 1773), fol. 65-65v (protocol van 15 december 1773) & fol. 131v-132 (protocol van 5 januari 1774).

³³ ARA, *CJ*, Portefeuilles nr. 21, verslagen van F.B. Helias aan het *Comité jésuitique*. De scholieren van de Engelse jezuiten van Brugge zetten de boel daarentegen op stelten toen hun leraars werden verdreven (ARA, *CJ*, Portefeuilles nr. 24A). In Antwerpen hitte pater de Bats zijn confraters op tegen de regering. Daarom werd hij afgezonderd in één van de kloosters van de stad (ARA, *S&O*, nr. 1889, brief van 26 september 1773). Over de 18de-eeuwse ontwikkelingen van de Gentse jezuitengemeenschap bestaat geen enkele studie. Lodewijk Brouwers (*De jezuiten te Gent*) en Jan De Block (*400 jaar jezuitencollege te Gent*) bespreken de Verlichtingseeuw nauwelijks.

DIRK LEYDER

COLLEGEPOORT SJ (Coyr: UGent, archief)

HET LATIJS ODERWIJS TE GENT

Zelfs al was men zich bewust van het onomkeerbare karakter van de pauselijke beslissing, en zelfs al waren lokale besturen niet opgewassen tegen de inhali-ge keizerin en haar entourage (die de hand legden op alle collegecomplexen), dan had men bij de regering nog kunnen aandringen op de voortzetting van de educatieve activiteiten van de (geseculariseerde) jezuïeten. In Brussel, bijvoorbeeld, vroegen niet alleen de paters zelf, maar ook de ouders van hun scholieren het college opnieuw te openen. Ook in Namen protesteerden heel wat burgers tegen de opheffing van het jezuïetencollege.³⁴ Maar in Gent reageerde men niet.

En terwijl verscheidene stadsbesturen de regering haast onmiddellijk aanschreven om "hun" jezuïetencollege te vervangen door een nieuw gymnasium, vonden we evenmin sporen terug van soortgelijke Gentse initiatieven. Aangezien het eventuele verzoekschrift van het Gentse stadsbestuur verloren kan zijn gegaan, hoeft dit niet betekenisvol te zijn. Het is ook mogelijk dat de stad de regeringsinterventie, die dadelijk na de sluiting van de jezuïetencolleges in de krant werd aangekondigd, geduldig afwachtte.³⁵ Het kán echter ook betekenen dat de Arteveldestad - "plus fameuse ... par le commerce qu'aucune autre [ville] des Pays-Bas..."³⁶ gewoon geen vragende partij was, en voor de Latijnse vorming van (een deel van) haar jeugd genoeg nam met het augustijnencollege en met de particulieren die zich daar op eigen houtje mee inlieten.

2. De bestemming van het jezuïetencomplex en van de scholieren (1773-1777)

Gedurende de vier jaar die volgden op de sluiting van het jezuïetencollege liet de stad na het leegstaande gymnasium op te eisen voor onderwijsdoelinden. Hoewel er begin januari 1774 geruchten de ronde deden dat een Gentse vertegenwoordiging in Brussel de opening van een Engels college in het centraal

³⁴ Marc Weckx, *Het Theresiaans College te Brussel (1777-1797)* (Licentiaatsverhandeling, KULeuven, 1964), pp. 12-14; Frans Chanterie, *De Koninklijke Colleges*, p. 67.

³⁵ *Gazet van Gent*, 4 oktober 1773: "Het gouvernement dezer Nederlanden houdzig tegenwoordig bezig, om, zoo haest als het mogelyk is, te voorzien tot de Onderwyzinge der Jongheyd in de Steden, alwaer geene andere Collegien waeren, als de gene der gewezene Societeyt Jesu: wat aengaet de Steden, daer reeds andere openbaere Scholen waren, men laet zig voorstaen, dat de zelve genoegzaam zullen zyn tot er tyd, dat men daer in voorder zal kunnen voorzien".

³⁶ Piet Lenders, *Gent, een stad tussen traditie en verlichting (1750-1787). Een institutionele benadering* (Kortrijk-Heule, 1990) [= *Standen en Landen*, 92], pp. 41-42; Hilde Coppejans-Desmedt, *Bijdrage tot de studie van de gegoede burgerij te Gent in de XVIIIde eeuw: de vorming van een nieuwe sociaal-economische stand ten tijde van Maria-Theresia* (Brussel, 1952), pp. 40-41.

gelegen complex bepleitte,³⁷ bleek uit zorgvuldig onderzoek van het archief van het *Comité jésuitique*, van dat van de *Secretarie van Staat en Oorlog* (die instond voor de coördinatie tussen de Gevolmachtigde Minister en de verschillende verantwoordelijke organen),³⁸ en dat van de *Raad van Financiën* (die door de Gevolmachtigde Minister werd belast met het beheer van de aangeslagen jezuietenhuizen), dat de stad niets van zich liet horen. Anders dan steden als Antwerpen en Kortrijk die de regering zelfs voor de rechtbank wilden dagen om in de gebouwen van "hun" college Latijns onderwijs in te kunnen richten,³⁹ hield Gent zich op de vlakte. Dat wil echter niet zeggen dat er geen belangstelling was voor het ruime pand in het aristocratisch deel van de stad.

De Gentse bisschop, Govardus Gerardus Van Eersel, was er als de kippen bij om een nieuwe bestemming te vinden voor het jezuietenhuis. Hoewel de prelaat heel eventjes liet uitschijnen dat hij er een bisschoppelijk college wilde inrichten (wellicht eerder om een aantal jonge seminaristen een zinvolle bezigheid te bezorgen in afwachting van een benoeming in de zielzorg dan om de Gentse jeugd te vormen),⁴⁰ bleek al gauw dat hij andere plannen had voor het gebouw. Enerzijds wilde de bisschop zijn seminarie overbrengen naar het beter gelegen en ruimer gebouw van de jezuieten; anderzijds opperde Van Eersel dat het pand kon worden ingericht als een soort opvangcentrum voor een 40-tal jonge priesters die hun opleiding achter de rug hadden maar door het priesteroverschot nog niet aan een parochie konden worden geholpen. Tevens speelde de bisschop met de gedachte er een rusthuis voor bejaarde

³⁷ ARA, *CJ*, Portefeuilles nr. 24B: Dossiers in verband met de Engelse jezuieten van Brugge; *S&O*, nr. 1890: Brief aan de Gevolmachtigde Minister (31 januari 1774): "*Le Magistrat de cette ville de Gand par ses députés actuellement à Brussel [sic] présente, à ce que le public assure, leur collègue des exjésuites pour y placer ce que nous appelions le grand collège, c'est à dire celui ou on enseignoit les humanités*" (eigen onderstreping).

³⁸ Piet Lenders, "Secretarie van Staat en Oorlog", in: Aerts e.a. (Red.), *De centrale overheidsinstellingen*, dl. 1, pp. 386-397. De Secretarie van Staat en Oorlog ontwikkelde zich in de tweede helft van de achttiende eeuw tot een administratief-uitvoerende instelling in dienst van de Gevolmachtigde Minister en de Gouverneur-Generaal. De Secretarissen van Staat en Oorlog (van 1769 tot 1787: Henri Herman de Crumpipen) maakten de opdrachten van de Gevolmachtigde Minister en deze van de landvoogd over aan de Collaterale Raden (i.e. De Geheime Raad, de Raad van Financiën en de Raad van State).

³⁹ ARA, *KCS*, nr. 1, fol. 38-39, protocol van 4 juni 1777 & fol. 185v-188, protocol van 21 augustus 1777.

⁴⁰ ARA, *CJ*, Portefeuilles nr. 21: Brief van F.B. Helias aan het *Comité jésuitique*, 11 december 1773. Het *Comité jésuitique* ging niet in op het voorstel van de prelaat omdat het meende dat de jonge seminaristen zelf nog veel te (veel te) leren hadden. De jonge leeftijd van de leraars die de jezuieten voor de klas zetten, was precies één van de verwijten die de regering de Compagnie naar het hoofd slingerde (Leyder, "Snoeien om te bloeien", p. 38).

HET LATIJNS ONDERWIJS TE GENT

PORTRET G.G. VAN EERSEL
(Bewaarplaats: St-Baafskathedraal Gent)

priesters in onder te brengen (oktober-december 1773). Omdat de regering echter nog niet beslist had of er in het kader van "*les arrangemens convenables pour remplacer les ci-devant jésuites dans l'instruction de la jeunesse*" een nieuw college zou worden opgestart in Gent,⁴¹ werd de bisschop gevraagd geduld te oefenen.⁴²

De Engelse jezuïeten, die in 1762 van het Noord-Franse St-Omer naar Brugge waren gekomen om hun college verder te kunnen zetten maar daar in september 1773 eveneens uit waren gezet, en die begin januari 1774 door de regering gevraagd werden hun onderwijs te hervatten, lieten ook hun oog vallen op het gymnasium van hun Vlaamse confraters. Tijdens de geheime onderhandelingen die de Procureur-Generaal van Vlaanderen in opdracht van de centrale overheid met de Engelse jezuïeten voerde,⁴³ gaven ze te kennen dat ze hun "groot" college, bestemd voor de humanioraleerlingen, te Gent wilden vestigen.⁴⁴ Daarvoor haalden ze aan dat "*l'aire de Gand*" hoog aangeschreven stond in Engeland (hetgeen een vlotte rekrutering voorspelde), dat Gent talrijke - niet nader genoemde- voordelen bood ten opzichte van een doodbloedende stad als Brugge,⁴⁵ en dat het pand van hun Vlaamse confraters mits beperkte werken (om er, bijvoorbeeld, hun commensalen te kunnen logeren)⁴⁶

⁴¹ ARA, *CJ*, Protocollen nr. 3, fol. 3-6 & fol. 23v-24: Eerste vergaderingen van het *Comité jésuitique*. Zelf was het *Comité jésuitique* van oordeel dat het Gentse gymnasium, rekening houdend met de bevolkingsdichtheid van de stad, dadelijk moest worden vervangen en dat daarvoor de zegels van het college moesten worden verbroken, maar de Gevolmachtigde Minister besliste daar anders over (21 en 27 september 1773).

⁴² ARA, *CJ*, Protocollen nr. 5, fol. 71v-72v, protocol van 16 december 1773: "*Il sera fait en son tems toute l'attention possible à la demande [de l'évêque]*"; *S&O*, nr. 1889, Brief van de regering aan de Gentse bisschop, 17 december 1773: "*Je ne saurois rien vous en marquer de positif quant à présent, et je dois me borner qu'il y sera fait en son temps toute l'attention que les circonstances permettront*"; nr. 1890, Brief van P.-F. de Nény aan H.H. de Crumpipen betreffende de gebouwen van de Vlaamse jezuïeten van Gent, 15 december 1773.

⁴³ De oversten van de Engelse jezuïeten van Brugge werden vastgehouden in het Gentse augustijnenklooster omdat ze werden verdacht van grootschalige verduistering van hun goederen.

⁴⁴ In Brugge hadden de Engelse jezuïeten naast een "groot" humanioracollege ook een "klein" college geleid dat instond voor de basisvorming van jonge Engelse katholieken. Terwijl ze voorstelden het "groot" college in Gent te vestigen, zou het "klein" college opnieuw in Brugge worden opgericht. Een cyclus hogere studies voorzagen de drie paters in hun studiehuis te Luik (ARA, *CJ*, Portefeuilles nr. 24B).

⁴⁵ ARA, *CJ*, Portefeuilles nr. 24/B: Brief van Procureur-Generaal De Causmaecker aan het *Comité jésuitique*: De Causmaecker omschrijft Brugge als een stad "*qui se dépeuple et déperit tous les jours*".

⁴⁶ De Vlaamse jezuïeten hadden enkel te Antwerpen en te Bergen een internaat ("convict") verbonden aan hun colleges (*De jezuïeten in de Nederlanden*, p. 41).

in gereedheid kon worden gebracht.⁴⁷

Hoewel Procureur-Generaal De Causmaecker de oprichting van een degelijk Engels pensioonaat een goede zaak vond (zowel voor toekomstige handelaars als voor aanstaande geleerden), liet hij zich tijdens de gesprekken met de Engelse jezuiten en in zijn verslagen aan het *Comité jésuitique* nooit uit over de bestemming die het "groot" college moest krijgen. Mogelijk vatte De Causmaecker zijn rol in de onderhandelingen louter op als tussenpersoon en hield hij zich daarom op de vlakte. Misschien moet zijn "neutraliteit" echter begrepen worden als een berekend manoeuvre om (minstens een deel van) de gebouwen van de jezuiten tot meerdere eer en glorie van "zijn" Raad van Vlaanderen in te kunnen pikken. Ongetwijfeld was het hem toen reeds opgevallen dat het leegstaande jezuitencomplex ook dienen kon om het gerechtshof te huisvesten, dat vooralsnog in het vervallen Gravensteen resideerde. Toen het *Comité jésuitique* het voorstel van de Engelse paters afwees, moet De Causmaecker dan ook opgelucht adem hebben gehaald.⁴⁸

De Procureur-Generaal en zijn collega fiscaal Diricx (die in 1782 voorzitter zal worden van de provinciale justitieraad),⁴⁹ deden in december 1774 openlijk een gooi naar de leegstaande collegegebouwen. In een "*mémoire*" gericht aan de Gevolmachtigde Minister gaven ze te kennen dat het Gravensteen, waarin de Raad van Vlaanderen sinds 1385 was ondergebracht, op instorten stond ("*Les Batimens du Conseil sont en général si délabrés par leur vétusté...qu'ils sont absolument irréparables et menacent une ruine prochaine*"). Ondanks de enorme kosten die de voorgaande jaren aan het gebouw waren gedaan om de dringendste problemen aan te pakken, hadden regen, wind en sneeuw er nog steeds vrij spel. Niet alleen het personeel van de Raad leed daar onder, maar ook de archieven werden er ernstig door aangetast ("*Les actes et les documens qui y sont déposés tombent dans un déperissement total*").

⁴⁷ ARA, CJ, Portefeuilles nr. 24B: "*Il seroit superflu de remarquer icy que l'ancien collège Flamand de Gand, avec quelques legers changemens, seroit très propre pour un tel établissement*". Zie over de Engelse jezuiten nog: *De jezuiten in de Nederlanden*, pp. 29-30; Bonenfant, *La suppression de la Compagnie*, pp. 186-187; Brouwers, *De jezuiten te Gent*, p. 132. Het Engelse jezuitenhuus van Gent fungeerde als noviciaat en tertiaat van de Engelse provincie. Hoewel het "*le grand collège anglois de Gand*" werd genoemd, constateerde Jean-François De Merlier, die eind september 1773 belast werd met de opheffing van het huus, dat er geen les werd gegeven (ARA, CJ, Portefeuilles nr. 22, verslag van 23 september 1773).

⁴⁸ ARA, CJ, Protocollen nr. 5, fol. 181-183v, protocol van 3 februari 1774; CJ, Portefeuilles nr. 24B, voorstel van de Engelse jezuiten en reactie van het *Comité jésuitique*. Volgens de Brusselse ambtenaren moesten beide Engelse colleges hetzij in de gebouwen van de Vlaamse jezuiten van Brugge worden ondergebracht, hetzij in het oorspronkelijk "klein" college.

⁴⁹ Gazet van Gent, april 1782.

par l'humidité qui y perce de toute part").⁵⁰ Nu deed zich echter in de ogen van de fiscaals een unieke gelegenheid voor om met beperkte middelen het probleem van de Raad van Vlaanderen uit de wereld te helpen. Het jezuïeten-complex bevond zich immers in een uitstekende staat⁵¹ en bood precies wat het gerechtshof nodig had "*tant pour l'exercice de ses fonctions que pour la sureté de ses actes*".

Volgens De Causmaecker kwam het eigenlijke collegegebouw het best in aanmerking als nieuw gerechtshof. De speelplaats kon dienen voor eventuele terechtstellingen; de klassen waren voldoende ruim voor de verschillende juridische "kamers", en in de bibliotheek kon het archief worden opgeslagen. Zonder al te ingrijpende werken kon het geheel bruikbaar worden gemaakt. In de rest van het complex (de patersvleugel) kon volgens de Procureur-Generaal gerust het bisschoppelijk seminarie worden ondergebracht. Het nieuwe humanioracollege dat mogelijk in Gent zou worden opgericht, kon dan gebruik maken van de vrijgekomen gebouwen van het seminarie "*étant pourvu d'un grand nombre de petites chambres nécessaires à un pensionnat, des logemens pour les maîtres et des places pour les classes*".

Hoewel beide fiscaals tijdens de eerste helft van 1775 nog twee maal aandrongen op een vlugge beslissing,⁵² en het *Comité jésuitique* hun plan zeker niet ongenegen was,⁵³ kon de regering niets doen zolang Maria-Theresia geen besluit had genomen in verband met het college-pensionaat dat eventueel te Gent moest worden opgericht.⁵⁴ Het verzoek van De Causmaecker kwam dan ook ergens in een Brusselse lade terecht.

Het duurde nog meer dan een jaar vooraleer het dossier terug werd opgevestigd door de Raad van Financiën. Op 21 december 1776 (een week na de opheffing van het *Comité jésuitique*) werd besloten zowel het Gravensteen als het jezuïetencomplex door experts te laten bezoeken om nadien een gefundeerd besluit te kunnen nemen aangaande de bestemming van beide gebouwen. Uit het verslag dat ridder Vanderdilt, de auditeur bij de Rekenkamer die met deze

⁵⁰ ARA, *RvFin*, nr. 7706: Volgens de Procureur-Generaal bestond het archief van de Raad van Vlaanderen ondermeer uit griffiedocumenten, fiscale stukken en notariële akten. Hij onderstreepte in zijn "mémoire" het belang van dit archief voor de gehele provincie: "*des archives ... dans lesquelles presque toutes les familles de la province et plusieurs étrangères sont intéressés*".

⁵¹ ARA, *RvFin*, nr. 7706, Brief van De Causmaecker, 23 april 1777: De eigenlijke collegegebouwen werden omschreven als "*solides, beaux et aussi bons que neuf*". Verderop in zijn brief onderstreepte De Causmaecker dat het gebouw in dermate goede staat was dat het gedurende meerdere eeuwen zonder aanzienlijke onderhoudswerken verder kon.

⁵² ARA, *RvFin*, nr. 7706: Brieven van 27 april 1775 en 10 mei 1775.

⁵³ ARA, *CJ*, Portefeuilles nr. 21, Brief van het *Comité jésuitique*, 10 mei 1775.

⁵⁴ ARA, *S&O*, nr. 1890: Brief van P.-F. de Nény aan H.H. de Crumpipen, 15 september 1775.

HET LATIJS ONDERWIJS TE GENT

opdracht werd belast, aan de Raad van Financiën overhandigde, bleek dat het Gravensteen inderdaad dermate “*dégradée et déchuée*” was dat de veiligheid van het personeel en van het publiek niet kon worden gegarandeerd. Omdat een beperkt deel van het oerdegelijke jezuïetencomplex zijns inziens volstond om de Raad van Vlaanderen met archief en al onderdak te bieden, adviseerde Vanderdilt de Raad van Financiën het gerechtshof naar de Voldersstraat over te brengen (april-mei 1777).

Inmiddels had Maria-Theresia Gent aangewezen om één van de zeven college-pensionaten te herbergen die ze in het leven riep (9 maart 1777). Om de schatkist nodeloze kosten te besparen, werden de aangeslagen jezuïetencolleges daartoe bestemd.⁵⁵ De Raad van Financiën moest voor Gent bijgevolg uitmaken hoe de site van de Vlaamse jezuïeten best verdeeld kon worden om beide instellingen te huisvesten. Daartoe kreeg ridder Vanderdilt op 14 juni 1777 de opdracht zo snel mogelijk naar Gent terug te keren, en er met de Procureur-Generaal te overleggen hoe de zaak moest worden aangepakt. Het rapport dat Vanderdilt begin augustus 1777 bij de Raad van Financiën indiende, hield echter geen verrassingen in. Hij herhaalde gewoon dat de Raad van Vlaanderen geïnstalleerd moest worden in het eigenlijke college, en stelde dat het college-pensionaat zonder overdreven kosten in de patersvleugel kon worden ondergebracht.

De Raad van Financiën, de Gevolmachtigde Minister en de Koninklijke Commissie voor de Studies⁵⁶ gingen akkoord met de voorstellen van Vanderdilt (20 augustus & 1 september 1777). Volgens de verslaggever van de vergadering die de Raad van Financiën belegde omtrent de inrichting van het Gentse college-pensionaat zouden de plannen van Vanderdilt “*un très beau pensionnat*” opleveren “*pour une quarantaine de pensionnaires, outre le logement convenable du principal, de l'économe, du préfet des études et des professeurs*”.⁵⁷

Volledigheidshalve vermelden we hier nog dat de Gentse Kamer van Koophandel haar oog had laten vallen op de kerk van de jezuïeten (St-

⁵⁵ ARA, KCS, nr. 1, fol. 1-13, decreet 1, §7.

⁵⁶ ARA, KCS, nr. 1, fol. 159v-174, protocol van 28 juli 1777, betreffende de complicaties omtrent het gebouw: “*Les Batimens du Gymnase sont les plus propres à l'usage du Conseil en Flandre. Et il s'agira d'assigner un autre emplacement pour les écoles dans l'intérieur des batimens destinés au Pensionnat. Celui-ci ne pourra point être prêt pour le 1er octobre prochain ; mais comme il y a de grands appartemens dans la partie destinée au Pensionnat, qui, quant à présent, n'exigent pour ainsi dire, point d'autre apprêts que des séparations, on pourroit provisionnellement assigner ceux-ci pour ouvrir éventuellement les nouvelles écoles pour le 1er octobre prochain*”; RvFin, nr. 7706, Brief van 6 augustus 1777: Overleg tussen de Raad van Financiën en de Koninklijke Commissie voor de Studies over het uiteindelijke voorstel van ridder Vanderdilt.

⁵⁷ ARA, RvFin, nrs. 7705-7707: Dossier betreffende het gebouw.

Lievens) om er een overdekte lakenhal van te maken. Omdat De Causmaecker meende dat de kerk te klein was voor dat doel, en de Voldersstraat te smal (voor het laden en lossen van de koopwaar) stelde hij voor het kapittel van St-Pharaïldis over te brengen naar de jezuïetenkerk en de aldus vrijgekomen St-Niklaaskerk op de Korenmarkt (waar de kanunniken sinds 1615 resideerden) in te richten als lakenhal, als overdekte handelsbeurs en als opslagplaats voor buitenlandse handelswaar (23 april 1777). Die regeling begunstigde niet alleen de (internationale) handel, maar liet de kanunniken van St-Pharaïldis, die nog steeds "titulairment" fungeerden als kapelaans van de Raad van Vlaanderen, ook opnieuw aansluiten bij het gerechtshof. Hoewel de Raad van Financiën dadelijk oren had naar dit voorstel werd pas op 21 april 1784 formeel beslist het kapittel naar de St-Lievenskerk over te brengen.⁵⁸

Wat de bestemming betreft die de leerlingen van het jezuïetencollege na 1773 kozen, ontbreekt elk spoor. Anders dan voor Antwerpen en Bergen kon worden vastgesteld, kon bij gebrek aan bronnenmateriaal voor Gent niet worden nagegaan of de scholieren van de jezuïeten massaal de overstap maakten naar het overblijvende (stads)college.⁵⁹ De Koninklijke Commissie voor de Studies merkte hieromtrent slechts in algemene bewoordingen op dat ouders overal in het land het zekere voor het onzekere kozen, en hun oogappel(s) hetzij bij zich in huis lieten onderwijzen, hetzij onderbrachten in particuliere pensionaten, hetzij naar het buitenland stuurden.⁶⁰

⁵⁸ ARA, *RvFin*, nr. 7705-7706: ROPBA, 3de reeks, dl. 12, pp. 110-113. Het St-Pharaïldiskapittel telde 1 proost, 1 deken en 10 kanunniken. De Sint-Niklaaskerk moest, in tegenstelling tot de plannen van de Procureur-Generaal, een parochiekerk blijven.

⁵⁹ Leyder, *De augustijnen te Antwerpen*, pp. 92-94; ARA, *S&O*, nr. 2128 (Bergen); Dirk Leyder, *Monasticon Augustinianum Belgicum* (Brussel, 1998) [= Bibliografische inleiding tot de Belgische kloostergeschiedenis, 16], pp. 266-287; Lucie Verachten, *De augustijnen te Gent en in de Zuidelijke Nederlanden. Bijdrage tot de studie van het kloosterleven en het onderwijs in de nieuwe tijd (1589-1796)* (Licentiaatsverhandeling, KULeuven, 1990), p. 193.

⁶⁰ ARA, *KCS*, nr. 1, fol. 13v-15, protocol van 15 maart 1777; nr. 7, fol. 4-30: Verslag van C.F. de Nelis betreffende de rekrutering van de pensionaten: "[Entre 1773 et 1777] un grand nombre de parens, incertains où aboutiroient les nouveaux arrangements, ont pris le parti de garder leurs enfans chez eux, tandis que d'autres les ont mis dans des pensions particulieres ou dans des pensionnats étrangers"; nr. 8, fol. 176-197: "Tableau historique des opérations du Gouvernement Général des Pays-Bas pour la réforme des Etudes et l'établissement des nouveaux collèges, depuis la suppression des Jésuites, jusqu'à la fin de l'année 1780", §2.

HET LATIJS ODERWIJS TE GENT

3. De "affaire des études" in handen van de Koninklijke Commissie voor de Studies

3.1. De organisatie van het collegewezen

Nadat Maria-Theresia de verschillende plannen en projecten onder ogen had genomen die haar gedurende de periode 1773-1776 omtrent de reorganisatie van het vervolgonderwijs waren voorgelegd, gaf ze de hoofdvorzitter van de Geheime Raad te kennen hoe de hervorming moest worden aangepakt. Naast de piramidale organisatie van de op te richten staatscolleges, de gebouwen waarin ze moesten worden ondergebracht en de rekrutering en verloning van hun personeel sneed Maria-Theresia in het document dat Patrice-François de Nény op 10 maart 1777 werd overhandigd, zaken aan als de invoering van schoolgelden en de uitwerking van een efficiënt inspectiesysteem. Tegelijk nam ze de "oude" colleges in bescherming. Zo stelde de vorstin uitdrukkelijk dat de gymnasia onder leiding van reguliere en seculiere clerici niet in het verderf mochten worden gestort. De Brusselse bewindslui moesten integendeel "*chercher à les encourager et à en perfectionner l'enseignement*" (cf. supra).⁶¹ De jointe die toen belast werd met de hervorming van het voortgezet onderwijs kwam voor het eerst samen op 9 mei 1777. Ze stond onder leiding van Patrice-François de Nény en was samengesteld uit academici en ambtenaren. Tot de meest essentiële onderdelen van de taak die de Koninklijke Commissie voor de Studies te beurt viel, behoorden de volgende zaken: 1° de rekrutering van het personeel van de staatsinstellingen; 2° het uitwerken van een algemeen geldend studieplan; 3° de keuze van handboeken; 4° het opstellen van een disciplinair reglement; 5° de organisatie van schoolgelden (*minervalia*); 6° het toezicht op de werking van de colleges, en 7° de verkoop van de onderdelen van de jezuitenhuisen die niet strikt noodzakelijk waren voor de op te richten staatscolleges. De eigenlijke planning van de werkzaamheden werd aan de Commissie zelf overgelaten.⁶²

Gedurende de maanden die volgden op de instelling van de Koninklijke Commissie voor de Studies werd herhaaldelijk benadrukt dat de keizerin en haar regering alle neuzen in dezelfde richting wilden zetten. Op 14 april, 9 mei, 22 en 27 september 1777 werd telkens opnieuw beklemtoond dat zowel de "oude" als de nieuwe colleges de marsorders dienden te volgen die de Koninklijke Commissie voor de Studies uit zou vaardigen om het vervolgonderwijs te uniformeren. Concreet betekende zulks ondermeer dat zowel het studieprogramma als de didactische methode die de Commissie voorschreef

⁶¹ Leyder, "Snoeien om te bloeien".

⁶² ARA, S&O, nr. 2128; KCS, nr. 1, fol. 15v-18, protocol van 9 mei 1777, "*mémoire pour servir d'instruction à la Commission Royale des Etudes*" & nr. 2, bijlage 1; *Manuscrits divers*, nr. 2691, fol. 9-29.

om de leerstof aan te brengen, overal moest worden ingevoerd; dat de schoolboeken die onder auspiciën van de regering werden uitgegeven op alle schoolbanken moesten verschijnen; dat het disciplinair reglement toegepast moest worden op alle colleges en pensionaten van het land; en dat alle gymnasia van nu af aan schoolgelden moesten vragen.⁶³

Het huishoudelijk reglement dat de Koninklijke Commissie voor de Studies begin juli 1777 voor alle colleges en pensionaten buiten Brussel opstelde en dat op 22 september van hetzelfde jaar officieel werd gepubliceerd, omschreef de taak van alle personeelsleden en bevatte een aantal vuistregels voor het handhaven van de goede orde in de instellingen. Verder gaf het document een overzicht van de dagorde die overal moest worden ingesteld, en bepaalde het hoe de "*exercices de religion*" moesten worden ingericht.⁶⁴

De principaal was het hoofd van de instelling, de "geest" in de machine. Hij diende alles in beweging te brengen, en overal aandacht aan te schenken. In eerste instantie was de principaal verantwoordelijk voor hetgeen er op educatief gebied gebeurde. Geregeld moest hij daarom gesprekken voeren met zijn leraars om te peilen naar de ontwikkeling van de leerlingen op religieus, moreel en literair vlak, en om uit te maken of de leraars de nieuwe didactische methode toepasten. Daarnaast werd de principaal ook belast met de (ingewikkelde) boekhouding van zijn college/pensionaat. Tevens stond hij in voor het

⁶³ ROPBA, 3de reeks, dl. 11, pp. xxii-xxvi: "*Note touchant les arrangemens résolus par Sa Majesté l'Impératrice-Reine, à l'égard des études et de l'éducation de la jeunesse aux Pays-Bas*" (14 april 1777); ARA, S&O, nr. 2128, Begeleidende brieven bij bovenvermelde "Note", gericht aan de oversten van de onderwijzende orden (14 april 1777) & Rondzendbrief van de Gevolmachtigde Minister aan de oversten van de "oude" colleges betreffende de invoering van het nieuwe studieplan en van het disciplinair reglement dat op 22 september 1777 officieel werd bekend gemaakt (27 september 1777): "*Le Gouvernement n'ayant pas cru devoir borner ses soins à l'établissement des nouveaux Pensionnats et collèges dans differens villes des Païs-Bas, il les a étendus sur les colleges d'ancienne fondation, comme n'étant pas moins obligés de concourir à l'important ouvrage de l'éducation et instruction de la Jeunesse. Dans cette vue, MM, je vous adresse les Plans d'études et de discipline ci-joints que le Gouvernement a fait émaner, et dont l'exécution regarde les collèges desservis par des sujets de votre ordre (ou congregation) à l'égal des collèges de Fondation roïale ou nouvelle. Je vous previens en meme tems qu'il sera pris des mesures efficaces pour y veiller; me promettant néanmoins de votre zele pour le bien public, que ces mesures ne seront pas nécessaires.*" (eigen onderstreping); Het studieplan en het disciplinair reglement werden uitgegeven (22 september 1777): ROPBA, 3de reeks, dl. XI, pp. 204-213.

⁶⁴ ARA, KCS, nr. 1, fol. 112-120: "*Direction et Police des Pensionnats hors de Bruxelles, tant pour les préposés, que pour les Pensionnaires*" & nr. 2, bijlage 3: "*Points arrêtés pour la formation des collèges-pensionnats, l'économie, la régie, la comptabilité et l'administration générale de chacun de ces établissements*", 56§. Het Brusselse Theresianum kreeg op 5 augustus 1778 een apart, maar gelijkaardig reglement (zie: ROPBA, 3de reeks, dl. 11, pp. 285-292).

HET LATIJS ONDERWIJS TE GENT

onderhoud en het herstel van de schoolgebouwen en hun inboedel. Om de Koninklijke Commissie voor de Studies toe te laten de vinger aan de pols te houden, moest het schoolhoofd tot slot ook elk semester een omstandig verslag naar Brussel sturen over de toestand van zijn college (cf. infra).

De prefect of onder-principaal, die net als het schoolhoofd steeds priester moest zijn, diende de "exactitude" van de leerkrachten te controleren, en moest ten allen tijde toezicht houden op de scholieren. Vooraleer de lessen begonnen, diende de prefect zich bijvoorbeeld op de speelplaats te bevinden om er op toe te zien dat "*tout se passe conformément à la décence et aux bonnes règles*". En in de studiezaal, in de refter, tijdens de gemeenschappelijke wandeling en gedurende de gebedsstonen was het zijn taak de scholieren in het gareel te houden. Bovendien moest hij het nodige doen om de humanisten, zowel tijdens school- als tijdens verlofdagen, in hun familiale omgeving te controleren. Voor die bewakingsopdracht werd de prefect bijgestaan door surveillanten of kwartiermeesters. Zij moesten "*travailler à connoître les caractères et penchants de leurs disciples, leurs moeurs, leurs talens, leur application et toutes les qualités qui peuvent être du ressort de l'éducation*". Door middel van wekelijkse rapporten moesten de prefect en de surveillanten de principaal inlichten over alles wat ze hadden gezien op en rond het college, "*tant en bien qu'en mal*". Daarnaast diende de prefect de scholieren (zowel de internen als de externen) op zon- en feestdagen te catechiseren. En elke dag las hij de mis. Tot slot bewaarde de prefect (van de staatscolleges) een dubbel van alle denkbare rekeningen om de Rekenkamer (die instond voor het "horen" van de jaarrekeningen) toe te laten de boekhouding van de principaal te controleren.⁶⁵

Voor de eigenlijke schoolse arbeid die de leraars elk in hun eigen klas dienden te verrichten, schreef de regering vier vuistregels voor: Ten eerste moesten ze hun leerstof op zoveel verschillende wijzen aanbrengen als nodig opdat "*l'esprit des enfans en soit pénétré, et qu'ils en aient des idées justes et parfaites*". Leraars mochten zich met andere woorden niet tevreden stellen "*d'expliquer les différents principes de l'enseignement en général et, pour ainsi dire, par manière d'acquit*". Ten tweede moesten ze gedurende het schooljaar geduldig "*le goût et l'amour de la littérature*" bij hun discipelen opwekken. Daartoe werd hen aangeraden zich tot het niveau van de adolescenten te "verlagen" "*en les entretenant de discours analogues à leur âge, à leurs capacités et à leurs progrès dans les études*", of nog, "*de se rendre petit avec les petits*". Ten derde moesten de leerkrachten hun scholieren bij het lezen van de klassieke auteurs aansporen tot deugdzaam gedrag (cf. infra). Ten vierde moesten ze er over waken de jongeren steeds met nuttige zaken zoet te houden. Daarnaast werd de leerkrachten nog gevraagd psychologische portretten van hun leerlingen te maken "*afin d'en tirer tout le parti qu'on peut pour leur avantage et celui de la société*".⁶⁶

⁶⁵ ARA, KCS, nr. 2, bijlage 3.

⁶⁶ ROPBA, 3de reeks, dl. 11, pp. 210-212: "*Ils s'appliqueront ... à bien connoître les goûts, les talens, les inclinaisons et le génie des jeunes gens*".

De dagorde die op de college-pensionaten werd ingesteld, was strikt. Enerzijds probeerde men de aanstormende elite daarmee werklust (*"liefde tot de Studie en tot den arbeid"*) bij te brengen. Anderzijds trachtte de overheid de adolescenten op die manier te behoeden voor allerlei *"kwaede gedagten en oneerlyke begeerten"*, die hen in het verderf zouden storten. Ledigheid was immers ook toen des duivels oorkussen, *"den poel van alle aevengingen, de moeder der zotternyen en stief-moeder der deugden, de dood der ziele, het graf van eenen levendigen mensch en de vertrek-plaetse van alle kwaelen"*.⁶⁷ Er werd erg vroeg opgestaan (om 5 uur tijdens de zomer en om 6 uur gedurende de winter), en pas ná een gemeenschappelijk ochtendgebed en studie in het gemeenschappelijke *"musaeum"* werd er ontbeten. Van 8 uur tot 10 uur duurde de eerste les, die werd gevolgd door de dagelijkse mis. Na een korte pauze werd daarop opnieuw in stilte gestudeerd tot aan het middagmaal, dat plaatsvond om 12 uur. Nadien waren de scholieren vrij tot 14 uur. Dan begon de tweede les van de dag. Om 16 uur was het tijd voor een versnapering, gevolgd door een pauze die tot 17 uur mocht duren. Van 17 uur tot 19 uur werd er nogmaals individueel gestudeerd. Scholieren die om 18u30 al klaar waren met hun werk, mochten spelen tot aan het avondmaal (19 uur). Na het *"souper"* volgde nog een pauze totdat de dag om 20u30 werd besloten met een collectief avondgebed. Om 21 uur werden alle lichten gedoofd, en lagen alle scholieren in principe in bed.⁶⁸

De jaarindeling bleef nagenoeg ongewijzigd. Het schooljaar ging nog steeds begin oktober van start. Met Kerstmis en met Pasen kreeg iedereen vrijaf, en de grote vakantie viel gedurende de maand september. De Koninklijke Commissie voor de Studies verplichtte alle colleges wel het nutteloze en tijd-rovende schooltoneel, dat tot dan toe haast overal op het einde van het jaar werd opgevoerd, te vervangen door publieke oefeningen.⁶⁹ Per klas moesten van nu af aan de "beste" leerlingen worden aangeduid (die echter niet nood-

⁶⁷ Lesbroussart, *De l'éducation Belgique*, dl. 1, §1; Charles Gobinet, *Onderwys der jeugd in de christelyke godtvrugtigheyd. Getrokken uyt de H. Schriftuer en de H.H. Vaders* (Antwerpen, 1772), pp. 134-137 & 209-214: *"Laet uwen tyd noyt zonder eenig werk zyn; maer oeffent u na ziele ofte na lichaam: want den duyvel zoekt slegts maer de gelegentheyd van u ledig te vinden om u te bevegten en te verrassen"*. Zie ook: Agnès Thiercé, *Histoire de l'adolescence (1850-1914)* (Parijs, 1999), pp. 63-64: *"la peur du vide"* & p. 74: *"Le désœuvrement [au collège] est à bannir: il conduit le plus souvent au vice, ou à la recherche de distractions défendues, de divertissements dangereux et de fréquentations peu sûres"*.

⁶⁸ ARA, KCS, nr. 1, fol. 112v-120v, protocol van 7 juli 1777.

⁶⁹ ROPBA, 3de reeks, dl. 11, p. 211; T.A. Mann, *Le pour et le contre des spectacles* (Bergen, 1782); Eddy Put, "De hervorming van het Leuvense H. Drievuldigheidscollege in 1755", p. 88: Te Leuven werd het klassieke schooltoneel reeds in 1755 vervangen door publieke oefeningen. Ook hier was men van oordeel dat de energie die deze voorstellingen opslopten beter kon worden gebruikt.

HET LATIJNS ONDERWIJS TE GENT

INSTRUCTION
DE LA
JEUNESSE
EN LA PIÉTÉ CHRÉTIENNE,

Tirée de l'Écriture Sainte, & des Saints Peres,

ET DIVISÉE EN CINQ PARTIES;

*Par M. CHARLES GOBINET, Prêtre, Docteur
en Théologie, de la Maison & Société de Sorbonne &
Principal du Collège du Pleffis-Sorbonne;*

AVEC UNE INSTRUCTION POUR LA MÉDITATION.

NOUVELLE ÉDITION,

Très-exactement revue, corrigée & augmentée.

---

*Ut detur parvulis astutia : Adolescenti scientia
& intellectus. PROV. 1, 4.*

A LOUVAIN,

Chez FRANÇOIS MICHEL, Rue de Namur N°. 18.

AVEC APPROBATIONS.

CHARLES GOBINET,
Instruction de la jeunesse en la piété chrétienne

zakelijk de meeste punten hadden behaald in de loop van het jaar) om door het publiek tijdens een soort academische zitting ondervraagd te worden over de materie die gedurende het jaar aan bod was gekomen in de les. Lokale voor-aanstaanden (“*tous ceux qui tiennent quelque rang dans l'état ou dans l'église*”), de ouders van de scholieren en het stadsbestuur kregen daartoe een (gedrukt) programma waarin werd weergegeven welke kennis en vaardigheden de leerlingen van de verschillende klassen hadden verworven. De ceremonie, die meestal meerdere dagen in beslag nam, werd telkens ingeleid door een Latijnse of Franse redevoering of middels een gedicht. De leraars die deze stukken schreven en door de scholieren lieten voordragen, kozen vaak voor moraliserende thema's, maar bezongen er ook geregeld het nut, de schoonheid of het belang van de Letteren in.⁷⁰ De plechtige prijsuitreiking uit handen van plaatselijke prominenten, die gold als formele afsluiter van het schooljaar, volgde “*au bruit d'une belle musique militaire*” op de afronding van het laatste vragenuurtje.⁷¹

3.2. De leraars van beide Gentse colleges

Anders dan tot dan toe het geval was geweest, werd het leraarsambt in 1777 opengesteld voor elke man die daartoe de vereiste bekwaamheden bezat. Vooral onder impuls van Corneille-François de Nelis, die uitgroeide tot één van de kopstukken van de Koninklijke Commissie voor de Studies, liet de regering het waanidee varen dat stelde dat enkel bij geestelijken de kennis en de “*aptitude*” kon gevonden worden noodzakelijk voor een functie in het onderwijs. Volgens de Nelis was die opvatting, die trouwens stoelde op een

⁷⁰ Enkele voorbeelden: “*La Vertu victorieuse de l'Envie*” (Bergen, 1792); “*La Piété filiale*” (Bergen, 1786); “*Oratio in laudem Rhetoricae*” (augustijnen Gent, 1780, 1785 & 1786); “*Oratio de Grammatices utilitate*” (koninklijk college Gent, 1784).

⁷¹ ARA, KCS, nr. 3, fol. 167-170, protocol van 24 juni 1778: Samenvatting van de manier waarop de publieke oefeningen dienen te verlopen; fol. 188v-190v, protocol van 4 juli 1778: Rondzendbrief aan de principaals en prefecten van de staatscolleges in verband met het houden van publieke oefeningen; fol. 207, protocol van 15 juli 1778: Rondzendbrief aan de schoolhoofden van de “oude” colleges in verband met het houden van publieke oefeningen; S&O, nr. 2128: “*Mémoire sur l'état actuel de l'institution publique dans les Pays-Bas*” van de hand van Jean Des Roches (1786), §9: “*Les preuves du progrès*”. Marcel Van Hamme, “Contribution à l'étude de la réforme de l'enseignement secondaire sous le régime autrichien”, *BTFG*, 24 (1945), pp. 125-130; Chanterie, *De Koninklijke Colleges*, pp. 97-98, 171 (maar met enkele misvattingen). Voor reflecties omtrent het verschijnsel van de prijsboeken in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, zie: Chris Coppens, “Het boek als prijs: voor-beschouwingen en na-gedachten”, *Ex officina. Bulletin van de Vrienden van de Leuvense Universiteitsbibliotheek*, 9 (1992), pp. 143-151. De auteur verzorgde eveneens de catalogus van de tentoonstelling die in 1992 aan dit thema werd gewijd: Chris Coppens, *De prijs is het bewijs* (Leuven, 1991).

HET LATIJS ODERWIJS TE GENT

gebrek aan historisch inzicht (cf. infra), niet alleen beledigend voor de talrijke onderlegde leken die het land rijk was, maar ook schadelijk voor het onderwijs. Zijns inziens moest de regering "*ouvrir à l'enseignement le champ le plus vaste ... pour parvenir aux avantages de la concurrence, ...qui est l'âme, la base et la source de l'industrie et de l'émulation*". Slechts de principaals en prefecten van de staatscolleges moesten volgens de Nelis priester zijn omdat zij het religieus onderricht voor hun rekening namen.⁷²

Priesters, paters, getrouwde of alleenstaande leken, "*étrangers aussi bien que régnicoles*", kwamen van nu af aan in aanmerking voor een functie op de koninklijke colleges op voorwaarde dat ze er het talent en de roeping voor hadden. Om de beste elementen aan te trekken, besloot de overheid ook de veelvuldige obstakels uit de weg te ruimen die potentiële leerkrachten ervan konden weerhouden zich op dit pad te begeven (e.g. het verplicht samenwonen van de leraars). Tevens werden inspanningen geleverd om het leraarsberoep financieel aantrekkelijker te maken dan voorheen. De eigenlijke rekrutering voor de staatscolleges gebeurde door middel van een "*concours*", tijdens het welk de leden van de Koninklijke Commissie voor de Studies peilden naar "*un amour sincère de la religion, des mœurs pures et exemplaires, de la vertu, de l'application, une aptitude reconnue, et les talents propres à instruire et à former la jeunesse à l'urbanité, à l'aménité d'esprit et à tout ce qui fait partie d'une bonne éducation*".⁷³

Halverwege 1777 werden zowel de wereldlijke als de kerkelijke gezagsdragers van het land gevraagd geschikte kandidaten voor de staatscolleges te zoeken en voor te dragen. "*Pour provoquer les sujets d'élite et d'expectation à se presenter [au concours] et à s'évertuer pour parvenir à une carrière si importante et si utile*" rekende de regering echter vooral op de (verlichte zorgen van de) bisschoppen. "*La recherche et la conoissance des sujets qui joindroient à une doctrine orthodoxe et à des mœurs pures, la vertu, les talens et les autres qualités désirables pour la profession littéraire*", leek immers een opdracht die het episcopaat beter zou liggen dan wereldlijke prominenten. De prelaten werden daarom met aandrang gevraagd alles te doen wat in hun macht lag "*à alimenter et à répandre le gout et le desir pour une profession qui est à la fois si importante pour la religion, si essentielle pour l'état, si honorable et si utile pour ceux qui s'y consacreront*".⁷⁴

De meeste leraars die in 1777 voor het Gentse koninklijk college werden geronseld, hadden al enige onderwijservaring opgedaan (hetzij in een college,

---

⁷² Koninklijke Bibliotheek van België (Albertina), Handschriftenkabinet, Verzameling Van Hulthem, nr. 17688: "*Sur les écoles et les études d'humanités aux Pays-Bas; réflexions tirées de l'histoire*" ("mémoire" van C.-F. de Nelis, 1774).

⁷³ ROPBA, 3de reeks, dl. 11, pp. xxii-xxvi: "Note". Over het eerste "concours", zie: Marcel Van Hamme, "Les collèges Thérésiens. L'aptitude au professorat. Le concours général du mois de juillet 1777", *Revue des sciences pédagogiques*, 10 (1948), pp. 1-13.

⁷⁴ ARA, S&O, nr. 2128, brieven van 14 april en 29 mei 1777.

hetzij in de particuliere sector). Hoewel ze lang niet allemaal alle "disciplines" van het nieuwe studieplan beheersten, kregen ze na hun onderhoud met de verantwoordelijke commissarissen stuk voor stuk een gunstige tot erg positieve beoordeling. Henri-Louis Ghysens, die uiteindelijk slechts enkele maanden instond voor beide Figuren, legde goede getuigenissen voor. Joseph-Jacques Rombouts, die aangesteld werd voor de Grammatica, beschikte niet alleen over "*des connoissances exactes et fort étendues*" maar leek de commissarissen op het eerste gezicht ook een "*bon garçon, de grande mérite*". Hij kwam er bovendien goed voor. Jean Janssens, een voormalig jezuïet (die echter slechts de "eenvoudige" geloften had afgelegd), kreeg onder meer omwille van zijn uitstekende referenties de Syntaxis toegewezen. Hij werd omschreven als "*un joli sujet, se présentant très bien*". Jean-François Wets (Poësis) werd dan weer getaxeerd als een "*brave et aimable sujet*", met "*un excellent caractère*". Gabriel-Joseph Collin, die in zijn tijd als primus de retorica had afgesloten te Leuven en die nu als leraar van de retorica werd aangesteld, werd gekenschetst als "*un excellent sujet, plein de la meilleure volonté, d'un air doux et revenant*". De principaal tenslotte, Charles-Antoine-François de Paule van Beughem (1744-1820), moest zelfs helemaal niet naar Brussel komen voor een gesprek met de commissarissen aangezien hij gedurende de voorgaande jaren "*[avait] donné des preuves complètes de [ses] talens*".⁷⁵ De leraars die eind september 1777 te Gent aantraden, leken ook de voorzitter van de Raad van Vlaanderen, in wiens handen ze de eed van gehoorzaamheid aan de regering aflegden, "*très bien disposés à remplir les intentions de Sa Majesté*".⁷⁶

⁷⁵ ARA, *Manuscrits divers*, nr. 2691, pp. 133-220.

⁷⁶ ARA, KCS, nr. 50A, brief van 20 september 1777.

HET LATIJS ONDERWIJS TE GENT

Tabel 1: De leraars van het koninklijk college van Gent (1777-1789)

Schooljaar	Kleine Figuur	Grote Figuur	Grammatica	Syntaxis	Poësis	Retorica	Principaal
1777/1778	Ghysens	Ghysens	Rombouts	Janssens	Wets	Collin	Van Beughem
1778/1779	De Wilde	De Wilde	Sencie	Rombouts	Wets	Lesbroussart	Van Beughem
1779/1780	De Tienne	De Tienne	Sencie	Rombouts	Wets	Lesbroussart	Van Beughem
1780/1781	Le Hardy	De Tienne	Sencie	Rombouts	Wets	Lesbroussart	Van Beughem
1781/1782	Le Hardy	De Tienne	Van den Eynde /Hermans/ Van Rossem	Rombouts	Wets	Lesbroussart	Van Beughem
1782/1783	Rutgeerts	De Tienne	Le Hardy	Rombouts	Wets	Lesbroussart	Van Beughem
1783/1784	Rutgeerts	De Tienne	Le Hardy	Rombouts	Wets	Lesbroussart	Van Beughem
1784/1785	Rutgeerts	Muys	Schoolmeesters	Rombouts	Wets	Botte	Van Beughem
1785/1786	Rutgeerts	Muys	Schoolmeesters	Rombouts	Wets	Botte	Van Beughem
1786/1787	Rutgeerts	Muys	Schoolmeesters	Rombouts	Wets	Botte	Van Beughem
1787/1788	Rutgeerts	Vacant/Wilkes	Idem/ vacant	Rombouts	vacant	Botte	Van Beughem
1788/1789		Wilkes	Rutgeerts	Schellekens	Rombouts	Botte	Van Beughem

Bron: Wegwijzer (1777-1790); ARA, KCS, nr. 50A; ARR, nr. 2383 & 2436; ARR, Protocollen nr. 315.

Dankzij de halfjaarlijkse verslagen die de principaals op bevel van de Koninklijke Commissie voor de Studies naar Brussel stuurden, beschikken we over inlichtingen omtrent de manier waarop de leraars zich van hun taak kweten. Het spreekt voor zich dat de bedoelde verslagen met de nodige omzichtigheid benaderd dienen te worden, dat niet alles wat de schoolhoofden schreven als zoete koek mag worden geslikt, en dat een aantal stiltes in hun rapporten lang niet onschuldig waren. Hoewel ze de “*états des affaires scholastiques*” naar eigen zeggen “*sans fard et sans exagération*” opmaakten, kon het gebeuren dat schoolhoofden uit lijfsbehoud, eerzucht of winstbejag onverkwikkelijke zaken verdoezelden, hun eigen aandeel in problemen minimaliseerden, of de toestand van hun college rooskleuriger voorstelden dan hij was. In de praktijk bleken heel wat halfjaarlijkse verslagen bovendien veel te vaag of te beknopt te zijn geformuleerd om over de schouder van de auteur mee te kijken naar hetgeen zich in de betrokken instelling afspeelde.⁷⁷

⁷⁷ De bedoelde verslagen moesten zowel door de principaals van de staatscolleges als door de schoolhoofden van de “oude” gymnasia gemaakt worden. Ze vormden een onderdeel van het inspectiesysteem dat de Koninklijke Commissie voor de Studies op poten zette om te verifiëren of de richtlijnen van de regering in alle (klassen van alle) colleges werden nageleefd (Leyder, “Het oog van de meester maakt het paard vet”).

Van Beughem evalueerde in zijn rapporten niet alleen het didactisch kunnen en handelen van zijn leraars, maar maakte ook regelmatig ideeën kenbaar omtrent meer algemene pedagogische aangelegenheden. Zo beklemtoonde hij in één van zijn verslagen bevlogen de noodzaak, het nut en het belang van de inrichting van een formele lerarenopleiding (januari 1786).⁷⁸ Zonder voorbereiding deed men volgens van Beughem meer kwaad dan goed in een klas. Hij meende ook dat leraars doordrongen moesten zijn van de juiste principes van het onderwijzen alvorens aan de slag te gaan, "*car il est rare de voir grandement changer un instituteur lorsqu'il est en place*".⁷⁹ Verder deed van Beughem nederig verscheidene voorstellen om de ijver van zijn leerlingen en leerkrachten aan te wakkeren of om praktijken te "perfectioneren" die door de Koninklijke Commissie voor de Studies meer kwaad dan goed in een klas. Hij meende ook dat leraars doordrongen moesten zijn van de juiste principes van het onderwijzen alvorens aan de slag te gaan, "*car il est rare de voir grandement changer un instituteur lorsqu'il est en place*".⁷⁹ Verder deed van Beughem nederig verscheidene voorstellen om de ijver van zijn leerlingen en leerkrachten aan te wakkeren of om praktijken te "perfectioneren" die door de Koninklijke Commissie voor de Studies waren ingevoerd. "*Rougissant de vouloir éclairer le soleil de [sa] petite bougie*", stelde van Beughem ondermeer voor een "zedelijkheidsprijs" in te stellen op zijn college (1778), de publieke oefeningen levendiger te maken (1779), Griekse teksten in Latijnse lettertekens te zetten (1780), een "*Primus Belgii*" uit te roepen (1780), en het grote aantal nieuwe (en kostelijke) handboeken die de hervorming van het vervolgonderwijs moesten ondersteunen te vervangen door één volume per schooljaar waarin telkens uittreksels zouden worden gebundeld van teksten bestemd voor de verschillende opleidingsonderdelen (1782).⁸⁰

Ondanks de hoger aangehaalde structurele tekortkomingen bieden de halfjaarlijkse verslagen van principaal van Beughem een indringende kijk op een aantal aspecten van het dagelijkse leven in zijn instelling. De geestdrift die het bescheiden schoolhoofd steeds opnieuw aan de dag legde om "zijn" college alle slaagkansen te geven, en de openheid waarmee hij knelpunten, obstakels, vragen en ideeën besprak, zijn daar niet vreemd aan. Indien we van Beughem mogen geloven, namen zijn leerkrachten –op enkele uitzonderingen na– hun taak steeds ter harte. Tien jaar lang drukte hij telkens opnieuw zijn tevredenheid uit over het gehele lerarenkorps, en geregeld prees hij individuele leerkrachten voor hun inzet en kwaliteiten. De leraars die in 1777 door de Koninklijke Commissie voor de Studies waren aangesteld, overtroffen bijvoorbeeld zijn stoutste verwachtingen. En in 1779 gaf hij te kennen dat iedereen zich ijverig inzette om de leerlingen volgens de voorgeschreven methode te vormen. Voornamelijk de leraars van de drie hoogste klassen kregen herhaaldelijk complimenten van hun principaal. Jean-Baptiste Lesbroussart die

⁷⁸ "... *Si l'on doit être instruit dans l'art de conduire des coursiers pour être employé à tenir en mains les rênes d'une voiture publique, il faut bien être mieux formé encore à l'art de conduire les jeunes gens pour se mêler de les gouverner*".

⁷⁹ Over inertie op de educatieve werkvloer, zie Marc Depaepe e.a., *Orde in Vooruitgang. Alledaags handelen in de Belgische lagere school (1880-1970)* (Leuven, 1999) [= *Studia Paedagogica*, 25].

⁸⁰ "... *un triage d'extraits des auteurs latins; un pareil triage d'auteurs grecs; quelques règles d'arithmétique; des théorèmes de géométrie; une branche de la chronologie et de l'histoire; un peu de géographie; une partie du catéchisme*".

HET LATIJS ONDERWIJS TE GENT

sinds oktober 1778 de retorica doceerde, werd in 1782 "*un maître transcendant*" genoemd, meer dan wie ook "*exact dans ses devoirs*"; Joseph-Jacques Rombouts was een echt werkpaard (1782); en *abbé* Jean-François Wets was volgens van Beughem zijn gewicht in goud waard (1784).⁸¹

Natuurlijk viel op bepaalde leraars ook één en ander aan te merken. Uit de vrij intensieve briefwisseling die principaal van Beughem er met de koninklijke commissarissen op na hield, bleek bijvoorbeeld dat de ijver van J.J. Rombouts na verloop van tijd opvallend verslapte (1783). Dezelfde man die in 1782 door zijn principaal nog was bestempeld als een uitzonderlijk actieve medewerker, werd nu verweten dat hij zich onvoldoende inzette voor het college. Volgens van Beughem investeerde Rombouts, die vader was van drie kinderen, zijn energie in privé-lessen ten huize van lokale vooraanstaanden. Toen Rombouts door de Koninklijke Commissie voor de Studies om tekst en uitleg werd gevraagd, gaf hij toe dat hij om den brode les gaf buiten de uren. Ter verdediging stipte hij echter aan dat ook de andere leraars van het college zich daarmee inlieten. Tegelijk maakte hij duidelijk dat hij daar jaren eerder de uitdrukkelijke toestemming van de regering voor had gevraagd en gekregen.

Volstond een "vriendschappelijke" berisping van de Koninklijke Commissie voor de Studies om deze zaak minnelijk te schikken en de ijver van J.J. Rombouts opnieuw aan te wakkeren,⁸² dan werd er drastischer opgetreden tegen leraars en surveillantanten die er van verdacht werden zich niet voorbeeldig te gedragen. Personeel dat het college over de tong deed lopen in de stad, of dat de interne rust verstoorde, werd eveneens kordaat aangepakt. *Abbé* De Tienne, die vier jaar les gaf in de Grote Figuur (september 1779 - september 1783), *abbé* Bouma, die deze plaats gedurende één jaar voor zijn rekening nam (oktober 1783 - september 1784), en pater Fleming, die van september 1780 tot april 1781 instond voor de Engelse scholieren die bij de sluiting van het college van Brugge naar Gent waren overgeplaatst, werden bijvoorbeeld zonder pardon overgeplaatst of ontslagen.⁸³

Het voornaamste personeelsprobleem van het koninklijk college was echter het grote verloop onder de leraars. Op gelijk welk moment van het schooljaar verlieten leraars om uiteenlopende redenen de instelling. Sommigen werden door de Koninklijke Commissie voor de Studies overgeplaatst naar een ander

---

⁸¹ Chanterie, *De Koninklijke Colleges*, p. 157: J.B. Lesbroussart was één van de grootste erudieten van de Zuidelijke Nederlanden.

⁸² ARA, KCS, nr. 50A.

⁸³ Middels overplaatsingen wilde de regering echter in de eerste plaats vlot kunnen inspelen op specifieke vereisten in bepaalde gymnasia. Het gedrukte document dat de leraars van de staatscolleges bij hun aantreden één voor één ondertekenden, stipuleerde daaromtrent dat "[*les professeurs*] *promettront de se conformer sans la moindre opposition, à tous les changemens qui seront jugés convenables ou nécessaires, par rapport à l'endroit, ou à la classe, où l'on trouvera à propos de les employer, le tout suivant le besoin & les circonstances qui peuvent changer*" (ARA, KCS, nr. 50A, 26, 29 & 30 september 1777).

gymnasium (J.B. Lesbroussart, Dewilde, Bouma); anderen verlieten het college wegens ziekte (J.F. Wets, Sencie, Pierre Francis Vanden Eynde, Hermans); en nog anderen trokken de deur achter zich dicht omdat ze ergens pastoor konden worden (Schoolmeesters) of omdat ze gewoon genoeg hadden van het onderbetaalde leraarsambt (H.F. Le Hardy). In het pensionaat was het verloop zo mogelijk nog groter. Op tien jaar tijd passeerden er niet minder dan elf surveillanten de revue. Vanaf 1787 kreeg principaal Van Beughem zelfs af te rekenen met een nijpend personeelsgebrek. Sinds de "Kleine Revolutie", volgend op de voortvarende administratieve en juridische hervormingen van Jozef II (januari-mei 1787), ontbraken er maar liefst drie van de zes leerkrachten. Daardoor werd het voor de resterende leraars haast onmogelijk degelijk les te geven en de discipline onder de scholieren en pensionairs te handhaven.⁸⁴

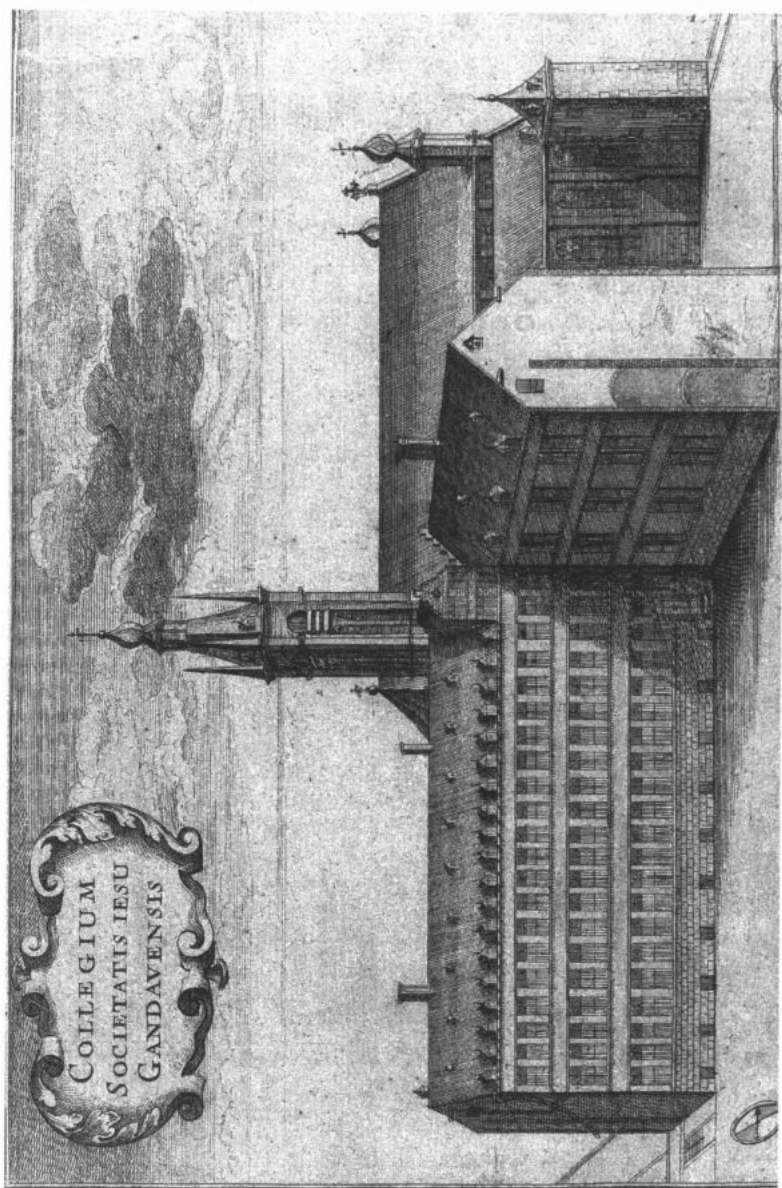
Over de leraars van het augustijnencollege zijn we nauwelijks ingelicht. Lijsten van paters die voor de klas stonden, of van prefecten die de leiding hadden over de instelling ontbreken. Aan de hand van de schriftelijk vraag die de prefect jaarlijks aan de schepenen van de Keure richtte omtrent de stedelijke bijdrage aan de prijsuitreiking die op het einde van het schooljaar werd georganiseerd, kon evenwel worden achterhaald dat Carolus Van de Vijver (1772-1774), Carolus Martens (1775-1778), Petrus van Rossen (1779-1780), Ludovicus Bonus (1781-1783) en Petrus Warode (1784-1793) achtereenvolgens aan het hoofd van het college stonden.⁸⁵ De paters Daaldorp, Martens, Caron, Antheunis, Waldack en Braet namen de klassen in 1771, 1772 en 1773 voor hun rekening (respectievelijk van de retorica tot de "eerste schoole").⁸⁶ Vermits de prefect geen halfjaarlijkse verslagen naar Brussel stuurde en vermits er geen interne visitatieverslagen van het klooster bewaard zijn gebleven, is niet bekend hoe zij met hun scholieren omgingen. Uit de controle van de programma's van hun publieke oefeningen blijkt echter dat ze -althans op papier- heel wat inspanningen leverden om hun onderwijs te conformeren aan de voorschriften van de regering.⁸⁷

⁸⁴ ARA, Algemene regeringsraad (ARR), nr. 50A; ARR, nr. 2383: "*Observations des professeurs du College pensionnat royal de Gand sur l'état actuel dudit College*" (19 oktober 1787).

⁸⁵ Stadsarchief Gent (SAG), *Religieuze en caritatieve instellingen*, reeks I, Augustijnen, nrs. C4, C6 & C7; Verachten, *De augustijnen te Gent*, pp. 167, 233-234.

⁸⁶ SAG, "*Nieuwen almanach, curieux en util voor 't jaer M.D.CC.LCC. ofte den getrauwen weg-wyser der stad Gend, soo voor de Vreemdelingen als voor de inwoonders der selve Stad*", 1771, 1772 & 1773. Na 1773 werd de samenstelling van het augustijnencollege niet langer opgenomen in de Wegwijzer.

⁸⁷ Leyder, *Monasticon augustinianum Belgicum*, pp. 266-287; Id., "Snoeien om te bloeien", p. 42; ARA, S&O, nr. 2128, "*Mémoire sur l'état actuel de l'institution publique dans les Pays-Bas*" (1786), §3: zowel het koninklijk college van Gent als het augustijnencollege worden door Jean Des Roches positief geëvalueerd; KCS, nr. 27A, Publieke oefeningen 1782, 1783, 1784.

JEZUÏTENKLOOSTER EN -COLLEGE (Copyr: Stadsarchief Gent)

3.3. De vorming van de humanisten

Ondanks alle retoriek omtrent de "revolutie" die in het vervolgonderwijs werd nagestreefd, bleef het ultieme streefdoel van de humaniora onveranderd. Net als hun voorgangers trachtten Maria-Theresia en haar raadgevers de "*collégiens*" te vormen tot vrome, welgemanierde, belezen en welbespraakte mannen die zich verdienstelijk konden maken in de samenleving. Idealiter leverde de humaniora een gecultiveerd man af die, via het contact met onze grondleggende beschavingen en door middel van allerhande taalkundige oefeningen (vertaling, thema, imitatie), de vaardigheid heeft verworven zich zowel mondeling als schriftelijk uit te drukken, en daardoor leidinggevende functies kan uitoefenen.⁸⁸

De literaire vorming die de adolescenten kregen, was hoofdzakelijk gericht op de actieve beheersing van het Latijn en op het verwerven van de regels van de welsprekendheid.⁸⁹ Wie het nieuwe studieplan onder de loep neemt, merkt dadelijk dat dit "*le premier et le principal objet*" was en bleef "*d'un cours d'Humanités*". Stellend dat "*le mélange des autres saisons ... fait tout l'attrait du printemps*" en dat de studie van het Latijn "*n'exclut pas d'autres connaissances également utiles pour le commerce de la vie et les plaisirs de l'imagination*", had de Koninklijke Commissie voor de Studies weliswaar enkele opleidingsonderdelen toegevoegd aan het nieuwe programma, maar "*rappeler la bonne latinité dans les écoles*" en "*réanimer les Lettres*" was van bij het begin de kern en het hoofddoel van de hele hervorming. Geschiedenis, geografie, cijferen en geometrie waren volgens de regering overduidelijk nuttige aangelegenheden, maar mochten desalniettemin niet worden uitgediept in

⁸⁸ André Chervel & Marie-Madeleine Compère, "Les humanités dans l'histoire de l'enseignement français", in: Marie-Madeleine Compère & André Chervel, *Les humanités classiques* (speciaal nummer van *Histoire de l'éducation*, 74 (1997)), pp. 6, 9, 11; Dominique Julia, "Naissance du collège", in: Roger Chartier, Dominique Julia & Marie-Madeleine Compère, *L'éducation en France du XVIIe au XVIIIe siècle* (Parijs, 1976), pp. 147, 154-159, 173: « *Le but de l'éducation est de former des lettrés chrétiens, d'associer les lettres humaines et les bonnes mœurs en les intégrant dans un idéal religieux* »; F.J. Derleyn, *Latynsche grammatica behelsende alles het gene noodig is tot het wel schryven der Latynsche Taele met eene voor-reden aengaende de opvoedinge der jonkheid* (Brugge, s.d.), p. vi: "[Het] eynde [van de School-opvoedinge] is dryerley, te weten: de Geleertheit, goede Zeden, en Religie", & pp. 227-228: "*Profyt van het lesen: ... De goede boeken zyn de slyp-stenen van het oordeel, de opluisteringe van het verstand, den regel der goede zeden, ende een helder licht in de materie van Religie*".

⁸⁹ Dominique Julia, "Les stratégies éducatives au XVIIe et XVIIIe siècle", in: Chartier, Julia & Compère, *L'éducation en France du XVIIe au XVIIIe siècle*, p. 197: "*C'est la rhétorique, et presque elle seule, qui permet au collège d'assumer les fonctions qui lui sont dévolues par les églises ou les élites: façonner des pasteurs qui par leur parole sachent propager celle de l'Évangile, former des gens de discours qui puissent occuper les positions enviables de conseillers, juges ou avocats*".

HET LATIJS ONDERWIJS TE GENT

de klas. "*Hors la langue latine, dont l'étude doit se pousser aussi loin qu'il est possible de le faire, toutes les autres parties doivent être regardées plutôt comme les ornemens, que comme le corps entier de l'édifice*".⁹⁰

Anders dan vaak wordt gesteld, was de overgrote meerderheid van het collegepubliek nog steeds overtuigd van de vormende waarde en het belang van het Latijn.⁹¹ Er ontstond echter een heftig meningsverschil omtrent de manier waarop het onderwijs in de taal van Cicero moest worden aangepakt. Beide partijen die toen stelling namen in de discussie, betichtten er elkaar van het Latijn ten gronde te richten. Kwam het er voor de hervormers op aan een einde te maken aan de "*état languissant*" waarin Cicero's taal verkeerde, dan voerden de tegenstanders van het nieuwe studieplan aan dat het een regelrechte aanslag pleegde op de kennis van het Latijn en dat het de Oostenrijkse Nederlanden opnieuw zou onderdempelen "*dans la nuit de la barbarie*".⁹²

De taalstrijd concentreerde zich vooral op de handboeken die in de klas werden gebruikt. Volgens de hervormers waren de elementaire handboeken van hun voorgangers samengesteld "*sans ordre, sans clarté et sans goût*", hetgeen fundamenteel begrip van de taal in de weg stond, en werden er veel te weinig klassieke schrijvers daadwerkelijk gelezen en besproken in de klas. Het vervaardigen van didactische werken die de scholieren in de volkstaal eenvoudige regels aanboden en gemakkelijk te onthouden voorbeelden bevatten, moest samen met de verzorgde uitgave van voornamelijk klassieke werken de gewenste "*renversement de la langue latine*" bewerkstelligen.⁹³

Naast het Latijn kreeg ook het Grieks een plaats in het lessenrooster. Hoewel

---

⁹⁰ Lesbroussart, *De l'éducation Belgique*, pp. 22-39; ARA, S&O, nr. 2128, "*Mémoire sur l'état actuel de l'institution publique dans les Pays-Bas*", §1; KCS, nr. 50A: Naar aanleiding van de publicatie van een handboekje over geometrie door één van de Gentse leraars onderstreepte de Koninklijke Commissie voor de Studies dat "*le premier et principal objet d'un cours d'humanités doit être d'apprendre les langues savantes, et de s'initier dans la connoissance des écrivains de l'antiquité*" (22 januari 1780).

⁹¹ ARA, S&O, nr. 2128, "*Mémoire sur l'état actuel de l'institution publique dans les Pays-Bas*" §1: Omtrent de invoering van het Grieks merkte Des Roches op dat de Koninklijke Commissie voor de Studies voorzichtig was geweest, omdat ze wilde vermijden het verwijt te krijgen "*l'étude seule essentielle de la langue latine*" op te offeren voor "*des études accessoires, inutiles au plus grand nombre des étudiants*"; ROPBA, dl. 11, p. 208: In het voorlopig studieplan benadrukte de Koninklijke Commissie voor de Studies dat de hogere studies aan de universiteit in het Latijn worden gegeven, en dat de scholieren deze taal bijgevolg dienden te beheersen om "*le chemin aux honneurs et aux emplois*" te kunnen bewandelen. Zie ook: Marcel Deneckere, *Histoire de la langue française dans les Flandres (1770-1823)* (Gent, 1954), p. 45 [=Romanica Gandensia, 2 & 3].

⁹² Lesbroussart, *De l'éducation Belgique*, Inleiding.

⁹³ Ibid. Lectuur van auteurs als Phaedrus, Nepos, Caesar, Sallustius, Paternus, Quintus-Curtius, Cicero, Ovidius, Horatius, Terentius, Virgilius, Quintilianus en Livius diende de kennis van het Latijn te bevorderen.

de officiële herinvoering van het Grieks op verscheidene plaatsen in het land heel wat protest had uitgelokt, en hoewel zelfs de Weense kanselier vragen had gesteld bij het belang van dit lessenpakket, hield de Koninklijke Commissie voor de Studies vol dat de toekomstige intelligentsia er enige noties van moest hebben. Ter verantwoording van hun houding voerden de commissarissen aan dat priesters de taal moesten kennen van de Bijbel en van de oude concilies, dat filosofen en dokters de termen moesten begrijpen waar ze gebruik van maakten, en dat literatoren en geleerden vertrouwd moesten zijn met de Griekse auteurs "*pour y reconnoître la source épurée du bon goût*". Omdat ook zij evenwel van mening waren dat het Grieks minder noodzakelijk was dan het Latijn hadden ze het onderwijs in de taal van Homerus van bij de aanvang beperkt tot de vervoegingen, verbuigingen en enkele gemakkelijke constructies, en hadden ze onnodige zaken, die het geheugen van de scholieren enkel belastten, weggelaten. Tot in den treure herhaalden de commissarissen dat ze met de lessen Grieks slechts wilden bereiken dat de scholieren "*se familiaris[ent] avec [cette] langue pour lire avec fruit les auteurs Grecs, sans avoir besoin de l'assistance d'un maître*".⁹⁴

Het Grieks bleef echter de hele periode door het zorgenkind van de Koninklijke Commissie voor de Studies. Terwijl de kennis van het Latijn op het merendeel van de colleges zichtbaar verbeterde, en het onderwijs in de "*cours accessoires*" (geschiedenis, aardrijkskunde, cijferen en geometrie) meer dan behoorlijk evolueerde, bleef men het Grieks verwaarlozen. Slechts enkele instellingen (zoals het staatscollege van Aalst, beide colleges van Brussel, dat van de augustijnen van Diest en het kathedraalcollege van Doornik) verzorgden dit opleidingsonderdeel optimaal.⁹⁵ Zowel in 1782 als in 1783 kregen de Gentse augustijnen als commentaar op hun publieke oefeningen dat er te weinig aandacht werd besteed aan het Grieks. En in 1783 kreeg ook principaal Van Beughem te lezen dat het Grieks beter verzorgd moest worden.⁹⁶

De volkstaal werd in de colleges gebruikt om de leerlingen te introduceren in de humaniora, en om hun vooruitgang in de studie van de "*langues savantes*" te bevorderen. In het *Tyrocinium* (zesde klas) werden de eerste 6 maanden van het schooljaar voornamelijk besteed aan de principes van de moedertaal van de scholieren. De franstalige "*collégiens*" gebruikten daarvoor de "*Abrégé*" van Restaut, de nederlandstaligen hanteerden de "*Neder-duytsche Spraekkonst*" van Jean Des Roches, en bij de duitstalige leerlingen verscheen het handboek van Gotschied op de bank. Het aandeel van de volkstaal werd in de klas echter geleidelijk aan kleiner ten voordele van het onderricht in het Latijn. Halverwege de syntaxis werd het Latijn trouwens de enige taal die op

⁹⁴ ARA, S&O, nr. 2128, "*Mémoire sur l'état actuel de l'institution publique dans les Pays-Bas*", §1.

⁹⁵ Leyder, "Het oog van de meester maakt het paard vet".

⁹⁶ ARA, KCS, nr. 27A.

HET LATIJNS ONDERWIJS TE GENT

school mocht worden gebruikt.⁹⁷

Lessen Frans waren aanvankelijk slechts voorzien in beide laatste jaren van de cyclus, maar al snel stuurde de Koninklijke Commissie voor de Studies haar plannen bij. Zo kregen de principaals van de staatscolleges van Brussel, Antwerpen, Gent en Brugge begin februari 1778 te lezen dat er absoluut Frans moest worden gegeven in alle klassen. Gelet op de fransdolheid van deze steden en op de dominantie van het Frans in Europees verband (zowel handelaars als wetenschappers, ambtenaren en artiesten bedienden zich van de taal van Voltaire) mag dit initiatief niet verbazen. Omdat de voorziene lessen echter niet mochten lijden onder de lessen Frans werd er twee maal per week een half uur extra voor uitgetrokken. In de 6de klas werd in principe de vervoe-ging van de regelmatige werkwoorden aangeleerd; in de 5de klas kwamen de onregelmatige werkwoorden en de voornaamwoorden aan bod; in de 4de klas werd de syntaxis behandeld, en in de 3de klas werden kantttekeningen geplaatst bij de spelling en bij allerlei "*Flandricismes*". In beide hoogste klas-sen werden uiteindelijk Franse auteurs als Balzac en Boileau gelezen. De commissarissen hamerden er tevens op dat een levende taal als het Frans best werd aangeleerd door ze veelvuldig te spreken.⁹⁸

In het voorlopig studieplan van 22 september 1777 kregen de leraars de vrijheid om te bepalen hoeveel tijd ze aan de verschillende opleidingsonderdelen dachten te moeten besteden. Omdat sommigen, "*prenant l'accessoire pour le principal*", te veel lesuren spendeerden aan geografie, geschiedenis, cijferen en wiskunde, en daardoor te weinig tijd overhielden voor de lessen Latijn en Grieks, stelde de Commissie op 17 september 1778 een vast lesrooster op. Daarmee wilde ze niet alleen voorkomen dat de studie van het Latijn, en in ondergeschikte orde deze van het Grieks, zou lijden onder de last van de bijkomende vakken. Tegelijk wilde de Koninklijke Commissie voor de Studies de geruchten de kop indrukken als zou het Latijn in het nieuwe programma (en in de nieuwe colleges) verwaarloosd worden ten voordele van allerlei nut-tige maar bijkomstige weetjes.⁹⁹

Wat de religieuze vorming van de scholieren betreft, dient onderstreept te worden dat de staatscolleges die eind 1777 werden opgericht een uitgespro-ken katholiek karakter hadden. Een half jaar vóór de opening van de konink-lijke colleges werden alle wereldlijke en kerkelijke gezagsdragers van het land reeds ingelicht over het feit dat het godsdienstonderricht "*le premier objet de la sollicitude de Sa Majesté et de son gouvernement*" was (14 april 1777). En ouders van potentiële scholieren hadden rond die tijd ook al kunnen lezen in advertenties die in verschillende kranten waren verschenen, dat religie voor de regering één van de "*voornaemste bronaders*" was van het "*algemeyn geluk*"

⁹⁷ ROPBA, 3de reeks, dl. 11, p. 208: voorlopig studieplan, 22 september 1777.

⁹⁸ ARA, KCS, nr. 1, fol. 166v-169, protocol van 4 & 11 februari 1778; ROPBA, 3de reeks, dl. 11, p. 210; Deneckere, *Histoire de la langue française*, pp. 40-41.

⁹⁹ Leyder, "Het oog van de meester maakt het paard vet".

(20 april 1777), en dat “*het leeren van de grondregels der Roomsche-Katholyke religie een principaal hoofdstuk zal wezen van de plicht der leermeesters*” (8 mei 1777).¹⁰⁰ Niet alleen de principaal moest waken over de christelijke vorming van de scholieren die hem werden toevertrouwd (cf. supra), maar ook de leraars moesten steeds in gedachten houden dat ze hun discipelen “*selon les vrais principes de la St Religion Chrétienne Catholique Apostolique et Romaine*” moesten opvoeden. De prefect stond op zijn beurt in voor het catechiseren van de humanisten op zon- en feestdagen (cf. supra). Specifieke “*exercices de religion*” die buiten de lesuren plaatsvonden, waren de dagelijkse mis en de mis voor de Heilige Geest waarmee het schooljaar werd ingezet, het ontvangen van sacramenten (minstens 1 keer per maand werd er bijvoorbeeld gebiecht), het bidden vóór en na de maaltijden, het voorlezen van teksten uit de Bijbel en uit heiligenlevens gedurende de maaltijd, en de gemeenschappelijke gebedsstonen bij het begin en het einde van de dag. Verder kan nog worden aangestipt dat heel wat prijsboeken die aan het einde van het schooljaar werden uitgedeeld over religieuze of spirituele onderwerpen handelden, en dat de publieke oefeningen die aan de prijsuitreiking vooraf gingen, vaak gehouden werden “*ad majorem Dei gloriam*”.¹⁰¹

Verder beoogde de regering de toekomstige elite in de colleges ook moreel te vormen. Gold de bedoelde zedelijke vorming in eerste instantie de individuele scholieren en hun persoonlijke levenswandel, dan joeg de regering “*en enseignant la vertu*” ook een meer algemeen maatschappelijk doel na. Net als bij onze zuiderburen hoopte men hier immers op langere termijn een homogene groep burgers te vormen (“*un corps civique*”) die precies door hun “*uniformité de pensée*” en hun “*morale commune*” de rust, het welzijn en de welvaart van de Natie konden garanderen.¹⁰² Concreet steunde de morele vorming van de scholieren op twee pijlers: enerzijds kregen alle principaals, prefecten, leraars en surveillanten de opdracht de adolescenten onophoudelijk het goede voorbeeld te geven (“*exemples plutôt que préceptes*”); anderzijds dienden de teksten die de scholieren in de klas en tijdens de studie voorgeschoteld

¹⁰⁰ Gazet van Gent, 20 april en 8 mei 1777; ROPBA, 3de reeks, dl. 11, pp. xxii-xxvi: “*Note*” (14 april 1777).

¹⁰¹ Zie voor het devies van de jezuïeten: ARA, ARR, nr. 2436: publieke oefeningen van de Gentse augustijnen (1788), en van het koninklijk college (1789); nrs. 2384 & 2437: idem augustijnen (1787 & 1789); André Uyttebrouck, “*L’enseignement secondaire à Bruxelles à la fin de l’ancien régime*”, *Etudes sur le XVIIIe siècle*, 4 (1977), pp. 83-85.

¹⁰² Marcel Grandière, *L’Idéal pédagogique en France au dix-huitième siècle* (Oxford, 1998), pp. 297-343 [= *Studies on Voltaire and the eighteenth century*, 361]; Id., “*Les ‘maisons d’éducation’*”, pp. 445, 448-449; Caron, “*Les jeunes à l’école*”, pp. 144-147; Lesbroussart, *De l’éducation Belgique*, pp. 13-22: “*... Nous verrons se succéder des générations nouvelles qui toutes auront la même façon de penser sur les objets qui intéressent la société. ... Cet esprit de fraternité est le gage du repos et de la félicité publics*”.

kregen, hen op een gelijkaardige manier te inspireren tot moreel hoogstaand gedrag.¹⁰³

Naar de woorden van Seneca ("*longum iter per praecepta, breve et efficax exempla*") stelde men dat jongeren steeds in het gezelschap van deugdelijke personen dienden te verkeren, wilde men "*des hommes vertueux*" produceren. Dergelijke contacten leidden adolescenten "zoetelyk" tot de deugd omdat "het voorbeeld van andere...sterke indrukken geeft [op het gemoed], die het aenlokken zonder dat het zulks gewaer word". Vanuit de idee dat "*le langage des actions est tout autrement fort et persuasif que celui des paroles*" werden de leraars en surveillanten van de college-pensionaten dan ook aangespoord "*d'inspirer sans cesse, par leurs discours, leurs exemples et toute leur conduite, l'amour de la religion, de la vertu ... et de tout ce qui fait le bonheur de la société dans l'ordre civil et religieux*". Door de verantwoordelijken op te roepen de jongens beleefd en beminnelijk te woord te staan, welvoeglijk, nederig en eerbiedig om te gaan met elkaar en steeds netjes en sober gekleed te gaan, hoopte de regering de "*collégiens*" deze deugden haast ongemerkt bij te kunnen brengen.¹⁰⁴

Niet alleen de voorbeeldige houding van leerkrachten, surveillanten, prefecten en principaals maar ook het bestuderen van klassieke teksten in de klas en de lectuur van stichtelijke boeken tijdens de studie was gericht op het aankweken van "*des principes d'honneur et de probité*". Vooral Charles Rollin benadrukte het belang van klassieke werken "*pour inspirer aux jeunes gens de l'amour pour la vertu et de l'horreur pour le vice*". Leraars dienden zijns inziens niet alleen de "*délicatesse des expressions*" van de behandelde teksten aan te stippen, maar moesten hun leerlingen vooral opmerkzaam maken op het karakter en de goede zeden van de figuren die er in werden beschreven. Kennismaking met dergelijke morele archetypen diende het dagelijks leven van de jongeren beetje bij beetje te modelleren.¹⁰⁵ Ook de lessen geschiede-

¹⁰³ Lesbroussart, *De l'éducation Belgique*, dl. 1, §1; Derleyn, *Latynsche grammatica*, p. xviii; Rollin, *De la manière d'enseigner et d'étudier les belles-lettres*, boek I, voorwoord; Grandière, *L'Idéal pédagogique*, pp. 52-61 & 303-310.

¹⁰⁴ Gobinet, *Onderwys der jeugd*, pp. 148-151; Rollin, *De la manière d'enseigner et d'étudier les belles-lettres*, boek IV, pp. 510-513; ARA, KCS, nr. 1, fol. 112-120, protocol van 7 juli 1777: "*Direction et Police des Pensionnats hors de Bruxelles, tant pour les préposés, que pour les Pensionnaires*", §1; ROPBA, 3de reeks, dl. 11, pp. 211-212, titel III, §1.

¹⁰⁵ Rollin, *De la manière d'enseigner et d'étudier les belles-lettres*, boek I, voorwoord, §2: "*C'est là le fruit que l'on doit principalement tirer de la lecture des Auteurs*"; Derleyn, *Latynsche grammatica*, p. xv: "*In het uitleggen moet men hun be sonderlyk doen aenmerken, alle het gene de Religie en goede Zeden aengaet*"; ROPBA, 3de reeks, dl. 11, p. 211: Eén van de algemene regels ("*la plus importante de toutes*") die de leraars werd voorgehouden, was "*de conduire tellement les disciples à l'intelligence des auteurs qu'ils y prennent en même temps l'horreur du vice et l'amour de la vertu*" (cf. supra). Zie ook: Chervel & Compère, "*Les humanités dans l'histoire de l'enseignement français*", p. 10.

nis fungeerden goeddeels als “*école des moeurs*”. Bodem ze scholieren zeker conversatiestof waarmee ze een goede indruk konden maken in voornamelijk gezelschap, en bodem ze hen “*une infinité de connoissances agréables et utiles ... pour le reste de la vie*”, dan waren deze lessen toch zeker ook bedoeld om het oordeel van de leerlingen te vormen en hen, via de observatie van het menselijk gedrag in vervlogen tijden, “*des exemples de conduite*” te bieden.¹⁰⁶

Sommige principaals trachtten hun leerlingen zelfs met een heuse “scholierenspiegel” aan te sporen tot deugdzaam gedrag. Door een aantal sleutelmomente te beschrijven uit de dag van een fictieve, ideale scholier en diens vrome gevoelens en deugdzaam gedachten daarbij te expliciteren, hoopte de principaal van het Gentse college-pensionaat de zeden en gewoonte van zijn leerlingen bijvoorbeeld bij te sturen in de gewenste richting. Zo konden ze in zijn “*Portrait d'un écolier vertueux*” (1783) lezen dat een voorbeeldige commensaal God bij het aanbreken van een nieuwe dag geknield vraagt zijn onschuld te bewaren gedurende het komende etmaal, zich daarna bescheiden kleedt en het ochtendgebed nederig volbrengt; dat hij zich in de klas uitsluitend op zijn boeken en schriften richt “*afin de chasser loin de lui toute pensée étrangère*”, en dat hij steeds aandachtig naar zijn leraar luistert; dat hij zich gedurende de studie zo mogelijk nog intenser verdiept in een boek “*utile pour se former à la vertu et aux bonnes mœurs*”, vastbesloten om er zich de inhoud eigen van te maken; dat hij tijdens de maaltijd niet alleen matig is met spijzen, maar ook aandacht besteedt aan hetgeen er voorgelezen of verteld wordt (Hij voedt zich met andere woorden “*pas moins des oreilles que de la bouche*”); en dat hij zich op de speelplaats opgewekt en blij ontspant, vriendschappelijk met zijn medeleerlingen keuvelt, en schroomvol vliedt wat niet te rijmen valt met “*la raison et l'honnêteté*”.¹⁰⁷

Wellicht hoopte principaal Van Beughem vlotter toegang te krijgen tot zijn publiek door zijn boodschap in deze vorm te gieten. Of de belhamels van vlees en bloed het exemplarisch gedrag van hun fictieve leeftijdsgenoot daadwerkelijk als richtsnoer namen en zich de inhoud van hun “scholierenspiegel” eigen maakten, is echter een heel andere vraag.

In de klas, gedurende individuele gesprekken met hun leraars, aan tafel, op de speelplaats en tijdens de godsdienstoefeningen dienden de scholieren zich

¹⁰⁶ Zie ondermeer: Grandière, *L'Idéal pédagogique*, pp. 52-61 & 141-142; Jo Tollebeek, *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam, 1994), pp. 146-147: “Tot het einde van de 18de eeuw werd [de geschiedbeoefening] beschouwd als een didactisch en moralistisch genre, waarvan stichtende verhalen de hoofdmoot vormden.”; Lesbroussart, *De L'éducation Belgique*, pp. 86-105; ARA, KCS, nr. 47A, Brief van de regent van Aalst aan de Koninklijke Commissie voor de Studies, 6 mei 1779.

¹⁰⁷ ARA, KCS, nr. 50A, “*Utinam imaginem hanc vita moribusque probè referant studiosi omnes*” (« *Puissent tous les écoliers nous offrir, dans leurs moeurs et leur conduite, la copie parfaite d'un si beau modèle !*»).

P R O B I S T U D I O S I
E F F I G I E S.

Pro tuo in probitatem studio, petieras, carissime, ut vel rudī penicillo delinearem tibi probi Adolēscēntis effigiem; Votis tuis libens occurram.

Adolēscens quem probitas agnoscit suam, rem in mundo nullam Deo antepōnit; Edoctus, solidam suam felicitatem in eo solo esse sitam & à Deo se suaque omnia existere, ad eum se suaque omnia refert. Manē, ad primum fuscitabuli sonitum, tamquam ad vocem appellantis Domini, obēdit promptus; Et sibi dici ratus, præbe, fili mi, cor tuum mihi; Respondet, ecce cor meum Domine. Ubi surrexit è strato, procumbens in genua brevi precatōne grates agit, quod noctem solpes traduxerit, supplicatque ut reliquum diem omni nocte immuam decurrat: piā hāc cogitatione mentem reficiens induit se vestibus, memor modestiæ. Tempus, si suppetat, non terit otio. Eā alacritate ad facellam properat quā olim Pastores ad stabulum Bethleēm. Sub precibus unit tacitè vota sua omnium precantium votis, & apprimè nocens in variā precum matutinarum effusione positam esse passim varium diēi successum, fervidè, attentè, reverenter orat. Arcet à principio importunas omnes evagationes mentis; quod si quæ in incantum subrepant, coram Deo humilis gemit; atque itā vel ex arido animæ suæ situ depromit undè Deum propiciet. Hinc, ad Exercitiū Literariū locum haud segniter progressus, rapido volatū elevari cor suum sinit in montes sanctos ut indè sibi veniat pro studiis auxiliū; Neque ingredientem neque exeuntem advertit ullum; libris charisque suis intentus unice omnem peregrinis cogitationibus occudit aditum.

SCHOLIERENSPIEGEL

(Copy: ARA, Brussel: Koninklijke Commissie voor de Studies, nr. 50A)

steeds eerbiedig, bescheiden, fatsoenlijk en welgemanierd te gedragen. Het spreekt echter voor zich dat lang niet alle humanisten in dit ideale plaatje pasten, en dat heel wat scholieren als gevolg van de "*égarements des passions*" eigen aan hun leeftijd,¹⁰⁸ wel eens een loopje namen met de zedelijke voorschriften, ongehoorzaam waren en zich, althans in de ogen van hun leraars, oneerbiedig, brutaal en onbeschoft gedroegen.¹⁰⁹ Alle "*collégiens*" staken nu en dan kattenkwaad uit en allemaal tastten ze de grenzen van het toelaatbare af. Zo bleken meerdere internen van het koninklijk college van Gent over verboden lectuur te beschikken op hun kamer,¹¹⁰ beschadigden sommigen het collegemeubilair, en gaven horden bengels elkaar na schooltijd rendez-vous in achterafsteegjes om er hun geschillen gewapenderhand te beslechten. In de kerk werd dan weer door enkelingen gehoest en gekucht om de dienst te verstoren. Zelfs het vereiste respect voor leerkrachten en surveillanten was soms ver zoek. Hoewel we daar tot 1787 nooit enige klacht over lazten, bleken de scholieren van het staatscollege vanaf die datum steeds moeilijker in de hand te houden. In de klas werd de rust en de orde -noodzakelijk voor de schoolse arbeid- verstoord, en surveillanten die hun rol trachtten te spelen, werden door de (stout)moedigsten op de korrel genomen. "*Quésel*", "*polisson*" en "*coquin*" waren scheldwoorden die hen wel eens naar het hoofd werden geslingerd. Eenmaal waagde een pensionair het zelfs een bevel van een surveillant te beantwoorden met "*baisez mon C...*"¹¹¹

Om de scholieren in het gareel te houden, gaf de Koninklijke Commissie voor de Studies de verantwoordelijken van de colleges instrumenten in handen die "*la raison, la douceur et la fermeté*" in zich verenigden, en die allemaal het midden hielden tussen "*la gêne et le relachement*", tussen "*la dureté et la mollesse*".¹¹² Een schoolhoofd kon adolescenten die de regels overtraden bijvoorbeeld naar zijn appartement laten komen en hen mits "*des avis particuliers*" op betere gedachten proberen te brengen.¹¹³ Ook prefecten, leraars en kwartiermeesters werd gevraagd in eerste instantie te praten met herrieschop-

¹⁰⁸ Lesbroussart, *De l'éducation Belgique*, §3.

¹⁰⁹ ARA, KCS, nr. 50A, halfjaarlijks verslag van 25 januari 1779, §1.

¹¹⁰ ROPBA, 3de reeks, dl. 11, pp. 209-210; ARA, KCS, nr. 1, fol. 112v-120v, protocol van 7 juli: "*Direction et Police des Pensionnats hors de Bruxelles*": Internen hadden de toestemming nodig van de principaal om boeken te lezen op hun kamer; KCS, nr. 50A, januari 1783: Bij controles accumuleerde principaal Van Beughem "*une ample provision d'almanachs chantans très obscènes, de livres et d'estampes ordurières*".

¹¹¹ ARA, KCS, nr. 50A; ARR, nr. 2436, 3 december 1788 & 1 mei 1789.

¹¹² ROPBA, 3de reeks, dl. 11, p. 211, titel II, §6, p. 288, titel IV, §8 & p. 289, titel VI, §4; ARA, KCS, nr. 8, fol. 173-197, "*Tableau historique*" (december 1780), §9; KCS, nr. 4, fol. 167-186v, supplement van het jaarverslag van de Koninklijke Commissie voor de Studies betreffende de periode 9 mei 1778- eind september 1778, §5.

¹¹³ ROPBA, 3de reeks, dl. 11, p. 209, titel I, §6.

HET LATIJNS ONDERWIJS TE GENT

pers en hen aan te sporen zich te plooiën naar de normen van de school (*“la voie de la persuasion et du sentiment”*). Indien dergelijke gesprekken niets opleverden, en ook publieke vermaningen niets uithaalden, dan mocht men heethoofden straffen *“par des privations ... ou par la honte”*. Zo suggereerde de Commissie rebellen een maaltijd of een speeltijd te ontzeggen, of hen op hun knieën te zetten temidden van hun kameraden. Wie het al te bont maakte, mocht zelfs van zijn (relatieve) vrijheid worden beroofd. Voor onbepaalde tijd konden oproerkraaiers opgesloten worden in het *“cachot”*, de *“chambre de correction”* of het *“prison”* van het college (op water/bier en brood).¹¹⁴ In geen geval mochten de opvoeders echter hun toevlucht nemen tot lijfstraffen. De Koninklijke Commissie voor de Studies was er immers van overtuigd dat *“le peu de bien que le châtement corporel opère si rarement, ne peut en aucune façon entrer en parallèle avec les abus qui en résultent si fréquemment”*. Ze meende dat de roede *“ne peut qu’abrutir les esprits et ôter à ces jeunes gens tout point d’honneur et toute pudeur, qui sont les qualités essentielles qui doivent accompagner la Religion”*.¹¹⁵ Omdat deze stelling de bevolking de idee gaf dat de overheid alle straffen op de colleges verbood, en omdat scholieren daar misbruik van maakten om zich allerlei vrijheden te veroorloven, herhaalde de Commissie tijdens de eerste schooljaren *“nieuwe stijl”* geregeld dat *“rien n’est plus contraire à l’esprit du règlement qui ne défend que les coups”*.¹¹⁶ Afwijkend gedrag moest dus zeker bestraft worden, maar nooit ofte nimmer mochten leraars, surveillanten, prefecten of principaals ongehoorzame pensionairs slaan, schoppen of bij de haren trekken.¹¹⁷ Ondanks het uitdrukkelijk verbod op lijfstraffen hield een aantal regulieren er na 1777 nog lange tijd aan vast. Jean Des Roches rapporteerde in 1786 bij-

---

¹¹⁴ ARA, KCS, nr. 12, fol. 136v-137, brief van de Koninklijke Commissie voor de Studies aan de principaal van het college-pensionaat van Namen, 12 juli 1783: Het *“cachot”* moet in bepaalde gevallen gebruikt worden, maar opsluiting mag geen *“peine ordinaire”* worden, *“fréquente dans les cas d’une simple pétulance. Il faut réserver ce châtement pour des cas graves”*; KCS, nr. 7, fol. 210v-212v, brief van de Koninklijke Commissie voor de Studies aan de principaal van het college-pensionaat van Antwerpen, 23 september 1780: Er wordt teveel gebruik gemaakt van het *“cachot”* om scholieren te straffen.

¹¹⁵ ARA, S&O, nr. 2128, *“Mémoire”* (1786), §12; KCS, nr. 8, fol. 173-197, *“Tableau historique”*, §9; KCS, nr. 3, fol. 1-3, protocol van 14 februari 1778 betreffende de discipline op het college-pensionaat van Luxemburg.

¹¹⁶ ARA, ARR, nr. 2426, *“mémoire”* van priester Botte (1788), dl. 2; ARA, KCS, nr. 4, fol. 160v-161, Brief van de Koninklijke Commissie voor de Studies aan de augustijnen van Tienen, 23 december 1778, citaat; KCS, nr. 4, fol. 201v-204, protocol van 27 januari 1779, betreffende de discipline op de verschillende colleges: Door het afschaffen van de lijfstraffen is het moeilijk geworden om de scholieren in toom te houden.

¹¹⁷ ROPBA, 3de reeks, dl. 11, p. 211, titel II, §6: *“...ce ne sont pas tant les fautes que bien l’impunité qui fait le mal et le désordre des sociétés...”*; Zie voor Frankrijk: Grandière, *“Les ‘maisons d’éducation’”*, pp. 457-458: *“Le XVIIIe siècle ... n’aime pas que les enfants soient battus”*.

voorbeeld dat de augustijnen van Edingen en Tienen de disciplinaire richtlijnen naast zich neerlegden. In plaats van klappen uit te delen met roede en plak, die officieel uit de colleges waren verbannen, "*ils se sont amusés à distribuer des coups de nerfs de boeuf*".¹¹⁸ Bij de augustijnen van Antwerpen werd in november 1780 zelfs een heus geval van kindermishandeling vastgesteld. Aegidius van Waemel kreeg er – om niet nader genoemde redenen – niet alleen een schrijfstraf, maar werd door twee woedende paters ook geslagen, bij de haren getrokken en geschopt. De agressie die beide (gefrustreerde?)¹¹⁹ augustijnen op de weerloze scholier botvierden, had vérgaande gevolgen. Een maand na de feiten stelde de stadsdokter namelijk vast dat de ledematen van de jongen "ongeschikte bewegingen" maakten, dat hij spraakstoornissen had en dat zijn armen, naast de vanzelfsprekende blauwe plekken, een zekere graad van verlamming vertoonden.¹²⁰ Hoewel ze waarschijnlijk zelf terugschrikten van dergelijke uitwassen, hielden de meeste religieuzen vol dat lijfstraffen heilzame "correcties" waren, beter dan welke andere ook om de ongehoorzame, losbandige jeugd te temmen.¹²¹

Ook verschillende leraars die actief waren op de staatscolleges waren die mening toegedaan. Om de "*décadence des moeurs*" te stoppen en de "*corruption de la jeunesse*" een halt toe te roepen, pleitte de leraar van de Gentse retoric in 1788 bijvoorbeeld voor de formele herinvoering van lijfstraffen. "*Les moiens de correction et de pénitence*" die de regering de leraars aanreikte, waren volgens de man immers volstrekt ontoereikend om de orde op de colleges te vestigen en te bewaren. Vooral "*à l'égard des méchants ... aucune correction ne sera jamais efficace sans les peines afflictives, sans la verge, sans la crainte salutaire qu'elle inspire*"...¹²²

Het meningsverschil dat Pierre Botte hieromtrent kreeg met principaal Van Beughem (een overtuigd voorstander van de regeringspolitiek, die zijn heil eerder zocht in aansporingen, geduld en gebed)¹²³ was niet het eerste noch het laatste in zijn soort. Louter binnen de Belgische context, en zonder hier het

¹¹⁸ ARA, S&O, nr. 2128, "*Mémoire*" van Jean Des Roches (1786), §12.

¹¹⁹ Zie: Depaepe, *Orde in vooruitgang*, p. 172, noot 68.

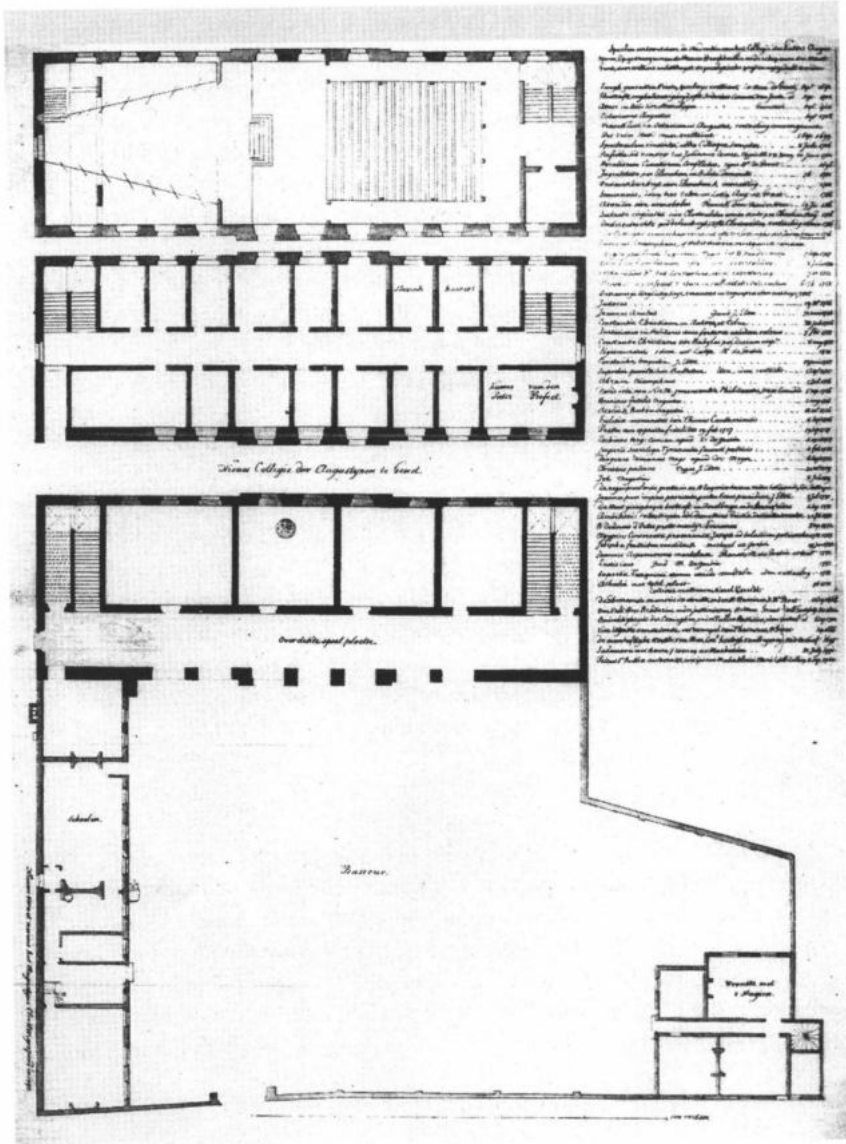
¹²⁰ Leyder, *De augustijnen te Antwerpen*, pp. 100-102.

¹²¹ ARA, S&O, nr. 2128, "*Mémoire*" van Jean Des Roches (1786), §12.

¹²² ARA, ARR, nr. 2426: "*Réflexions sur le plan actuel des Etudes aux Pais-Bas autrichiens (et des moiens de l'améliorer)*"; KCS, nr. 38C, Koninklijk college-pensionaat van Brussel, "*Observations du Chanoine Moulan, principal du collègue Thérésien de Bruxelles, sur les causes qui arrêtent ou diminuent le progrès des pensionnats des Pais-Bas et sur les moyens de leur faire prendre faveur dans l'esprit du public*", 7 augustus 1779: Hoewel principaal Moulan gekant was tegen het impulsief gebruik van lijfstraffen, pleitte hij voor een versoepeling van de "*prohibition générale*". In extreme gevallen, én als alle verantwoordelijken van het college het na scrupuleus onderzoek eens waren, moest een lichamelijke tuchtiging kunnen worden toegediend.

¹²³ ARA, KCS, nr. 50A; ARR, nr. 2426, deel 2.

HET LATIJNS ONDERWIJS TE GENT

GRONDPLAN AUGUSTIJNENCOLLEGE
(Copyr: Stadsarchief Gent)

laatste woord te willen zeggen over het pedagogisch nut van lichamelijke straffen, verwijzen we daarvoor naar het ideologisch opbod rond de lijfstraf gedurende de jaren 1880 en naar het reformpedagogisch discours betreffende de lichamelijke tuchtiging van leerlingen ("kinderen") van de jaren 1930. In *Orde in vooruitgang* toont Marc Depaepe op boeiende wijze aan dat de pedagogische opiniemakers lijfstraffen in beide periodes resoluut afwezen, maar dat de leerkrachten van vlees en bloed over de levensbeschouwelijke grenzen en pedagogische stromingen heen in de schoolpraxis wel degelijk fysiek strafte. Knijpen in de arm, trekken aan de oren, slaan (met of zonder lat of regel, op de vingers of op de broek) ... het gebeurde allemaal om de orde in de klas – de grondvoorwaarde voor de schoolse arbeid – te handhaven of te bewerkstelligen.¹²⁴

Eén van de voornaamste obstakels voor de morele vorming van de adolescenten en voor het handhaven van de discipline op de colleges was volgens de hervormers "*la molesse de l'éducation domestique*". Meermaals maakten de leden van de Koninklijke Commissie voor de Studies en individuele leraars hun beklag over de houding van de ouders van gestrafte scholieren. Vaders en moeders, "*aveuglés par un fol amour*", sloten immers hun ogen voor de tekortkomingen van hun oogappel, gaven altijd gehoor aan de klachten van zoonlief, en stelden de leerkracht die ingreep in het ongelijk. Bij de opening van het half pension van het Gentse koninklijk college (november 1778) vroeg principaal Van Beughem de ouders dan ook uitdrukkelijk, maar tevergeefs, de zijde van de leraars te kiezen, "*et de ne pas ajouter foi légèrement aux rapports peu fidels que des enfants reprimandés ont coutume de faire sur le compte de ceux qui s'appliquent à les corriger*".¹²⁵ Het aangehaalde mechanisme resulteerde steeds "*à faire triompher la volonté de l'enfant*", en maakte resoluut optreden vanwege de leraars haast onmogelijk.¹²⁶

3.4. De humanisten

Bijna een halve eeuw geleden wees François de Dainville er reeds op dat de documentatie die historici in staat zou kunnen stellen greep te krijgen op de sociale realiteit van het collegewezen erg schaars is.¹²⁷ Voor Gent geldt zijn uitspraak ten volle. Dankzij de regeringsstatistieken die vanaf 1777 werden opgemaakt, kan weliswaar worden achterhaald hoeveel leerlingen beide colleges bezochten, en op indirecte wijze kan voor een aantal schooljaren ook worden vastgesteld wie die scholieren waren en waar ze vandaan kwamen,

¹²⁴ Depaepe, *Orde in vooruitgang*, pp. 171-178 & 207-211.

¹²⁵ ARA, KCS, nr. 50A, november 1778.

¹²⁶ ARA, S&O, nr. 2128, "*Mémoire*" (1786), §12.

¹²⁷ François de Dainville, "Effectifs des collèges et scolarité aux dix-septième et dix-huitième siècles dans le nord-est de la France", *Population*, 10 (1955), pp. 455-488.

HET LATIJNS ONDERWIJS TE GENT

maar hoe oud ze waren toen ze zich inschreven¹²⁸ en welke maatschappelijke positie hun vaders bekleedden, blijft, spijtig genoeg, onbekend. Vooral het stelselmatig ontbreken van dit laatste gegeven bemoeilijkt een genuanceerd begrip van de plaats die het Latijns onderwijs op het einde van de 18de eeuw in een multifunctionele stad als Gent kreeg toebedeeld.

Hoewel we naast het eigenlijke aantal humanisten zouden moeten beschikken over het potentieel aantal scholieren (*quod non*)¹²⁹ om de aantrekkingskracht van beide colleges te meten, doet de belabberde rekrutering van beide Gentse gymnasia vermoeden dat de plaatselijke bevolking weinig of geen behoefte meer had aan Latijns onderricht. We stellen namelijk vast dat beide Latijnse scholen samen ten hoogste 269 scholieren telden (1779), hetgeen zeker voor een stad van ca. 50.000 inwoners miniem was. Na 1780 verminderde dat aantal bovendien constant. Op vijf jaar tijd nam het zelfs met 20% af (251/198), en vanaf de "Kleine Revolutie" (1787) zakte het leerlingentotaal naar een dieptepunt van 128 eenheden. Bekijken we daarenboven het aantal leerlingen dat de volledige humanioracyclus afmaakte, dan blijkt dat slechts een uiterst kleine groep de retorica voltooide. Het totaal aantal afgestudeerden schommelde tussen 6 en 20 adolescenten (1778-1786).¹³⁰ Niet alleen het koninklijk college maar ook dat van de augustijnen genoot dus weinig belangstelling in Gent (en omstreken).¹³¹

---

¹²⁸ ARA, S&O, nr. 2128: Veel leerlingen waren erg jong toen ze de humaniora afsloten. Dat bleek ondermeer uit een discussie betreffende de toelatingsleeftijd voor de op te richten staatspensionaten (1775-1776). Zowel de hoofdvoorzitter van de Geheime Raad als de Gevolmachtigde Minister gaven toen te kennen dat op 14-jarige leeftijd naar de universiteit trekken om er "*le cours des hautes sciences*" te gaan volgen, geen uitzondering was. Patrice-François de Nény zelf was op 13-jarige leeftijd bijvoorbeeld filosofie gaan studeren.

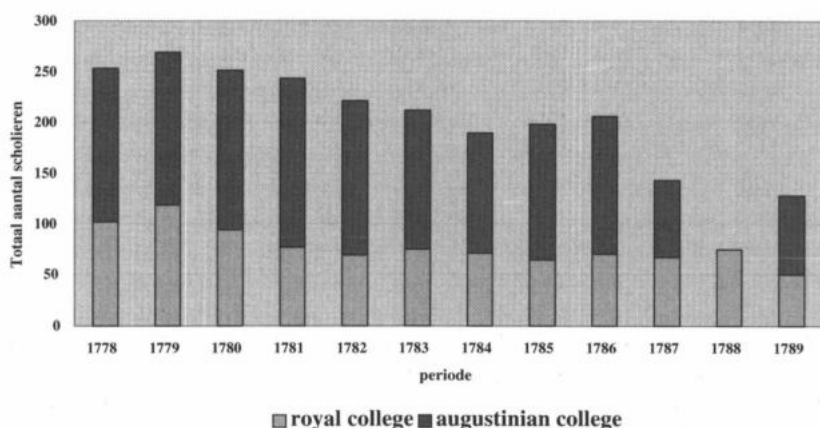
¹²⁹ Denk bijvoorbeeld aan de relatief hoge kindersterfte in de steden (Claude Bruneel, "De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden (1585-1780)", in: Blom & Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden*, pp. 282-283).

¹³⁰ ARA, KCS, nr. 31 A&B.

¹³¹ De rekrutering van beide Gentse colleges was erg lokaal. In november 1778 gaf Corneille-François de Nelis bijvoorbeeld te kennen dat het merendeel van de leerlingen van het Gentse staatscollege "*indigènes*" waren (ARA, KCS, nr. 50A). Ook uit enkele bewaard gebleven programma's van publieke oefeningen blijkt dat een ruime meerderheid van de humanisten in Gent woonde. In 1785 was 60% van de scholieren van het koninklijk college en 68% van de leerlingen van de augustijnen afkomstig uit Gent. In 1789 bedroeg dit aantal respectievelijk 75% en 66%. De overige scholieren kwamen haast allemaal uit de onmiddellijke omgeving van de stad (Landegem, Lovendegem, St-Denijs-Westrem, Aalter, Zwijnaarde, Merelbeke, Wachtebeke, Ertvelde, Waarschoot, Zomergem, Sleidinge, Oostakker, etc). Slechts uitzonderlijk was een leerling afkomstig uit steden als Brussel, Aalst, Antwerpen, Lier, Ieper, Kortrijk en Rijsel (ARA, ARR, nrs. 2436 & 2437; KCS, nr. 30A; Rijksuniversiteit Gent, Centrale bibliotheek, nr. G 15228/7). Zie ook: Verachten, *De augustijnen te Gent*, pp. 193, 238-242: "Geografisch gezien kunnen we ... besluiten dat de overgrote meerderheid [van de scholieren] afkomstig was van Gent of van het randgebied van Gent".

DIRK LEYDER

Scholieren te Gent

Bron: ARA, KCS, nr. 31 A&B.

Veroorzaakten de diepgaande mutaties die de stad ten tijde van Maria-Theresia op sociaal-economisch vlak onderging misschien een forse daling van de vraag naar Latijns onderwijs? Gent was gedurende de tweede helft van de 18de eeuw immers een bedrijvig handels- en industrie centrum geworden temidden van een streek die gekenmerkt werd door een beginnende industrialisering. Dankzij het graven van Coupures was de stad in 1751 toegankelijk geworden voor zeeschepen (via Oostende en Brugge). Voornamelijk met Spanje, Frankrijk en Engeland werden intense betrekkingen aangeknoopt.¹³² Gent was bovendien het kruispunt van een dicht en modern wegennet, waardoor ondermeer een centrale rol werd vervuld in de doorvoerhandel tussen Frankrijk en de Verenigde Provinciën. Tekenend voor de economische hoogconjunctuur die er in de jaren 1770 heerste, was een euforische uitspraak van de secretaris van de plaatselijke Kamer van Koophandel die Gent bestempelde als de meest befaamde handelsstad van de Oostenrijkse Nederlanden. Een dynamische bevolkingsgroep die internationale handelsondernemingen uitbouwde, ging eveneens van start met nieuwe nijverheden die op kapitalistische leest werden geschoeid. Het succes van deze handelaars, fabrikanten en ondernemers vertaalde zich niet alleen financieel, artistiek en architecturaal, maar ook sociaal. Geleidelijk aan ontwikkelden ze zich tot een nieuwe maatschappelijke stand.¹³³

¹³² F. Derival, *Le voyageur dans les Pays-Bas autrichiens ou lettres sur l'état actuel de ces pays* (Amsterdam, 1772-1784), pp. 10-11.

¹³³ Coppejans-Desmedt, *Bijdrage tot de studie van de goeode burgerij te Gent in de achttiende eeuw*; Lenders, *Gent. Een stad tussen traditie en Verlichting (1750-1787)*, pp. 41-50.

*BEELDHOUWWERK "TRIOMPHE du COMMERCE"
(Copyr: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Brussel)*

Men kan zich afvragen of deze mensen op zoek zijn gegaan naar een vorming die beter aansloot bij hun commerciële behoeften dan diegene die op de colleges werd geboden. Het is niet onaannemelijk dat zij hun kinderen degelijk wilden wapenen voor het handelsbestaan en daarom een opleiding verkozen bestaande uit praktisch gerichte vakken als (moderne) vreemde talen, rekenen, boekhouden, geldwisselen en aardrijkskunde.¹³⁴ De aanwezigheid van verschillende particuliere leraars die dergelijke zaken onderwezen, en de oprichting van de Gentse "*Académie de Commerce*" (1781), bedoeld om de handel te stimuleren, wijst alleszins in die richting.¹³⁵

Toch moet men voorzichtig zijn met dergelijke interpretaties. Stellen dat "de burgerij zich een eigen onderwijsapparaat schiep" of dat "twee netwerken (een Frans en een Latijns) naast elkaar bestonden, elk met een eigen kennispakket bestemd voor een eigen elite"¹³⁶ drijft ons immers al te zeer in een denkspoor met twee duidelijk afgescheiden opleidingstrajecten. Alsof succesrijke ondernemers/industriëlen enkel opkwamen voor een onderwijsvorm die hun zonen rechtstreeks voorbereidde op een handelsbestaan, en leden van de administratie evenals vertegenwoordigers van juridische instanties en vrije beroepen uitsluitend opteeden voor de Latijnse school die hun zonen klaarstoomde om naar de universiteit te gaan. Hoewel dergelijke verklaring omwille van haar (didactische) duidelijkheid heel verleidelijk is, lijkt ze ons minstens ongenueanceerd. Ook Dominique Julia wees er op dat Franse handelaars het college de rug niet toekeerden. Hun "*passage*" in de instellingen bedoeld voor de vorming van juristen, priesters, redenaars en ambtenaren was weliswaar origineel en selectief, maar desalniettemin reëel.¹³⁷

Uit de leerlingenlijsten die werden gedrukt naar aanleiding van de jaarlijkse publieke prijsuitreikingen blijkt dat ook in Gent verscheidene vooraanstaande handelaars hun zoon naar één van beide colleges stuurden. De families

¹³⁴ Art, "Het lager onderwijs", pp. 19, 21; Willem Frijhoff, "Crisis of modernisering? Hypothesen over de ontwikkeling van het voortgezet en hoger onderwijs in Holland in de 18de eeuw", *Holland, Regionaal-historisch Tijdschrift*, 17 (1985), pp. 50-53.

¹³⁵ SAG, *Wegwijzer, 1771-1791*: Jaarlijks werd een lijst gepubliceerd met de "Meesters in vreemde talen" die in Gent actief waren. Uit deze lijst blijkt dat zij niet alleen moderne talen als Frans, Spaans, Engels, Italiaans en Duits aanboden, maar vaak ook cijferen, boekhouden en geldwisselen onderwezen. Eén voorbeeld: S.J.V. Michel gaf Frans, Latijn en Italiaans, geografie, rekenen, geometrie en algebra, "vesting-konst" en Italiaans boekhouden.

¹³⁶ Art, "Het lager onderwijs", p. 37; Frijhoff, "Crisis of modernisering?", pp. 53, 56.

¹³⁷ Dominique Julia, "L'éducation des négociants français au 18e siècle", in: Franco Angiolini & Daniel Roche (Dir.), *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne* (Parijs, EHESS, s.d.): "À titre de très grossière approximation", stelt professor Julia dat kinderen van handelaars iets later arriveerden op het college dan hun companen; dat ze het college ook vroeger verlieten dan de anderen; en dat een veel kleiner aantal van deze jongens achteraf hogere studies deed.

*GRAFMONUMENT CHARLES VAN HULTHEM
(Copyr: Stadsarchief Gent)*

Schamp, de Potter, Van Tieghem, Sonneville en De Volder waren bijvoorbeeld aanwezig op het koninklijk college. De families Nuytens, Goethals en Ongena bezochten het gymnasium van de augustijnen. Dat was op het einde van de 18de eeuw trouwens niet eens nieuw. Pierre-François III de Goesin (°1753) liep bijvoorbeeld eerst college bij de Gentse jezuiten en studeerde vervolgens filosofie te Leuven, om uiteindelijk het boekbedrijf van zijn vader over te nemen.¹³⁸ Te Brussel liep de zoon van een lid van de “*Kamer der Mercheniers-Neiringe*” dan weer eerst college bij de jezuiten en vervolgens bij de augustijnen. Toen hij in 1773 primus werd aan de Leuvense Artes-faculteit kreeg de jongeling “*ut naem van die neiringe*” zelfs een geschenk voor zijn prestatie, hetgeen nogmaals aantoonde dat handelaars niet onverschillig waren voor klassieke studies.¹³⁹ De keuze van gegoede kooplieden en nijveraars voor de Latijnse school dient wellicht begrepen te worden vanuit hun behoefte om zich los te maken van hun oorspronkelijk milieu, en aan te sluiten bij de *high society*. Hoewel ze geen geleerden wilden maken van hun zonen, verlangden ze toch een algemene vorming die hun nakomelingen in staat zou stellen een behoorlijk figuur te slaan in het maatschappelijk verkeer.¹⁴⁰

Andersom waren er ook adolescenten stammend uit families van advocaten en leidende ambtenaren die na een volledige humanioracyclus in de handel terechtwamen. De “*primus perpetuus*” en latere bibliofiel Charles Joseph Emmanuel Van Hulthem (°1764) kan hier als voorbeeld worden opgevoerd. Na het beëindigen van de humaniora werd de jonge Van Hulthem door zijn moeder naar Rijsel gestuurd om er praktijkgewijs te leren hoe de handel functioneerde. De leergierige jongeman wilde echter liever eerst filosofie studeren alvorens een handelsbestaan uit te bouwen. Na meer dan een jaar hevig aandringen kreeg hij daar uiteindelijk de toestemming voor. Doorslaggevend was misschien wel de klemtoon die hij steeds opnieuw legde op het nut van dergelijke studies voor een handelsloopbaan. De algebra en de mathematica die deel uitmaakten van het lessenspakket filosofie zouden hem als koopman immers ten goede komen. Hoewel Charles Van Hulthem uiteindelijk licentiaat in de rechten werd (Leuven, 1788), geeft deze anekdote aan dat een “klassieke” opleiding jongeren niet hoefde te beletten nadien een handelsbestaan uit te bouwen.¹⁴¹

¹³⁸ F. Vanderhaeghen, *Bibliographie Gantoise. Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand (1483-1850)*, dl. 4 (Gent, 1862), p. 254.

¹³⁹ *Gazet van Gent*, 30 augustus 1773.

¹⁴⁰ Coppejans-Desmedt, *Bijdrage tot de studie van de gegoede burgerij te Gent in de achttiende eeuw*, pp. 172-180, 188-191. In hoeverre het hier eerst- of later geboren zonen betrof, kon niet worden achterhaald.

¹⁴¹ Albertina, Handschriftenkabinet, Verzameling *Van Hulthem*, nr. 17687; *Bibliotheca Hulthemiana*, dl. 1, Inleiding. Ook in de leerlingenlijst van het Antwerpse augustijnencollege kon worden vastgesteld dat verscheidene oud-leerlingen een handelsloopbaan hadden uitgebouwd. Bij verscheidene namen werd genoteerd “*obiit mercator*” (Chanterie, *De Koninklijke Colleges*, p. 5).

HET LATIJS ONDERWIJS TE GENT

De aangehaalde kwantitatieve ontwikkeling van beide Gentse colleges is met andere woorden niet eenvoudig te duiden. Naast veranderende pedagogische behoeften bij (een deel van) de handeldrijvende stedelingen dienen ter verklaring van het vastgestelde fenomeen ook financiële aangelegenheden, economische factoren, religieuze ontwikkelingen en concurrerende educatieve initiatieven in rekening te worden gebracht.

Zo heeft de officiële invoering van schoolgelden in het vervolgonderwijs zeker een aantal mensen de toegang tot de colleges ontzegd. Onder impuls van Corneille-François de Nelis, die in de *Académie* van Brussel had betoogd dat de kwaliteit van het Latijns onderwijs gedurende de 17de en de 18de eeuw ernstig geleden had onder haar kosteloze karakter (1774),¹⁴² en naar het voorbeeld van een aantal Latijnse scholen die hier reeds betalend waren, besloot Maria-Theresia iedereen die dergelijke vorming wilde genieten vanaf oktober 1777 schoolgeld te laten betalen. "*Guidée par l'expérience du passé*", kon de vorstin het volstrekt gratis onderwijs immers slechts beschouwen als een "*abus, qui, sous un faux air de grandeur et de munificence avait véritablement énérvé le zèle et l'émulation parmi les instituteurs*". Overtuigd als Maria-Theresia was van het hefboomeffect dat het ontvangen van *minervalia* zou hebben op de ijver en de inzet van de leraars, breidde ze deze maatregel dadelijk uit tot alle bestaande humanioracolleges. Zowel de leerlingen van koninklijke instellingen als de scholieren die gymnasia van seculiere of reguliere geestelijken bezochten, moesten daar bijgevolg vanaf 1 oktober 1777 een door de regering vastgesteld bedrag voor neertellen. Enkel voor getalenteerde adolescenten die "*montreroient une grande disposition pour les sciences*" maar die ongelukkigerwijze "*sans fortune*" door het leven gingen, werd een uitzondering gemaakt. In al haar goedheid liet de keizerin hen kosteloos aansluiten bij hun betalende collega's.¹⁴³

Ook al werden de schoolgelden door de regering omschreven als "*modiques*",¹⁴⁴ dan nog mag het duidelijk zijn dat ze de drempel tot het gymnasium verhoogden. In een rondzendbrief aan alle wereldlijke en kerkelijke prominenten van het land schreef de regering trouwens dat de schoolgelden niet alleen dienden als aanmoediging voor de leraars, maar dat ze de poorten van de colleges ook moesten sluiten voor boeren en ambachtslui, die hun zonen er slechts kostbare tijd deden verliezen (14 april 1777).¹⁴⁵ Voor het staatscollege van Luxemburg werd alvast geconstateerd dat de invoering van de schoolgelden ernstige problemen veroorzaakte. De principaal meldde de Koninklijke Commissie voor de Studies namelijk dat heel wat scholieren zijn instelling de rug toekeerden omdat hun ouders de *minervalia* niet konden

¹⁴² Albertina, Handschriftenkabinet, Verzameling *Van Hulthem*, nr. 17688.

¹⁴³ ROPBA, 3de reeks, dl. 11, "Note".

¹⁴⁴ ROPBA, 3de reeks, dl. 11, Ordonnantie betreffende de invoering van de *minervalia*, 22 september 1777, §3.

¹⁴⁵ ROPBA, 3de reeks, dl. 11, "Note".

ophoesten. Over de grens, waar geen schoolgeld diende te worden betaald, zetten ze hun studies verder.¹⁴⁶

Hoewel de regering van Maria-Theresia (1748-1780) algemeen omschreven wordt als een tijd van vrede en voorspoed, en hoewel de protectionistische economische politiek van haar regering de Zuid-Nederlandse handel en nijverheid stimuleerde,¹⁴⁷ en Gent daar duidelijk van profiteerde (cf. supra), is de levensduurte in de stad gedurende deze periode geleidelijk aan sterk toegenomen. Gedurende de jaren 1780 swingden de prijzen van levensmiddelen en gebruiksartikelen net als de huurprijzen de pan uit, terwijl de lonen stabiel bleven. De negatieve impact van dit fenomeen op de rekrutering van de colleges werd ondermeer door François de Dainville aangetoond.¹⁴⁸ Wellicht moet ook het drastische slinken van het aantal Gentse scholieren na 1780 (cf. supra) daar gedeeltelijk aan worden toegeschreven. Uit verschillende getuigenissen van leraars van het koninklijk college blijkt bijvoorbeeld dat het leven in Vlaanderen, en zeker in Gent, toen erg kostelijk was. Meermaals grepen ze naar de pen om de regering duidelijk te maken dat ze er op het einde van het kwartaal niet in slaagden beide eindjes aan elkaar te knopen.¹⁴⁹ Meer algemeen kan trouwens gewezen worden op het toenemende pauperisme tijdens het laatste kwart van de 18de eeuw en op de maatschappelijke problemen die daardoor ondermeer te Gent ontstonden.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Jean-Marie Kreins & Dirk Leyder, "Renouveler ou renouer? La Commission royale des Etudes et le collège-pensionnat de Luxembourg (1773-1777-1789)", in: Josy BIRSENS (Dir.), *Du collège jésuite au collège municipal 1603-1815* (Luxemburg, 2003), pp. 239-266.

¹⁴⁷ Bruneel, "De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden", pp. 278, 283.

¹⁴⁸ De Dainville, "Effectifs des collèges", pp. 89-92: "*Prix du blé et nombre des élèves*"; Julia, "Les stratégies éducatives", p. 189.

¹⁴⁹ ARA, KCS, nr. 50A; S&O, nr. 2128: "*Mémoire*" (1786), §10; ARR, nrs. 2383 & 2436. Enerzijds waren de kosten voor het levensonderhoud gedurende de jaren 1780 enorm toegenomen (graan, boter, verwarming en huishuur waren bijvoorbeeld nog nooit zo duur geweest als in 1789). Anderzijds bleek de wedde van de leraars, die per kwartaal werd uitbetaald, veel te klein om hun gezin te onderhouden. ARA, KCS, nr. 61A: J.B. Lesbroussart, leraar van de retorica, gaf de Gevolmachtigde Minister in augustus 1779 te kennen dat hij aanzienlijke uitgaven had moeten doen, hetgeen hem op de rand van het bankroet bracht. Daarom riep hij persoonlijk de hulp in van de "*Restaurateur des bonnes études*". Betreffende de algemeen stijgende levensduurte: Hervé Hasquin, "Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795", in: AGN, dl. 8, pp. 125-133, 155, 158; Maurits De Vroede, *Meesters en Meesteressen. Een sociale geschiedenis van de leerkrachten lager onderwijs in België*, dl. 1: *Het Ancien Régime* (Leuven, 1999), pp. 185-189.

¹⁵⁰ Jan Art, "Initiatieven inzake lager onderwijs in de Oostenrijkse Nederlanden", in: *Opvoeding en Onderwijs in de 18de eeuw*, pp. 76-77; Paul Bonenfant, *Le problème du paupérisme en Belgique à la fin de l'Ancien Régime* (Brussel, 1934). Ondermeer C.A.F. Van Beughem wijdde een werkje aan de bedelarij: C.A.F. Van Beughem, *Suppressio mendicitatis, sive specimen statutorum stimulatorumque pro ea abolenda* (Gent, Gimblet, 1778).

HET LATIJNS ONDERWIJS TE GENT

Tot de religieuze ontwikkelingen die de rekrutering van de colleges rond het einde van de 18de eeuw hebben bemoeilijkt, kunnen het priesteroverschot in het Gentse diocees en de kloosterpolitiek van de Oostenrijkse keizer(in) worden gerekend. Kandidaat-seculiere priesters wisten dat ze in het bisdom Gent lange tijd zouden moeten wachten op een eigen parochie;¹⁵¹ en kandidaat-paters werden afgeschrikt, ontmoedigd of gehinderd in hun voornemen door een aantal vorstelijke initiatieven. Maria-Theresia trok de minimumleeftijd voor het afleggen van eeuwige geloften bijvoorbeeld op tot 25 jaar (1771) (hetgeen de postulanten die van de schoolbanken kwamen heel wat bedenktijd gaf), en Jozef II veegde de (maatschappelijk) "nutteloze" contemplatieve kloosters met één pennentrek van de kaart (1783). In de stad Gent alleen verdwenen zo 15 kloosters. Bovendien smeedde de keizer plannen om ook "overtollige" bedelordekloosters op te heffen (1784).¹⁵² Aangezien het priesterschap en het kloosterleven, die steeds tot de doelen van de (minst goedge) humanisten hadden behoord, rond het einde van de 18de eeuw een minder aantrekkelijk perspectief vormden als tevoren, helpt ook dit element de tegenvallende rekrutering van de Gentse colleges te verklaren. Principaal Van Beughem meende althans dat boeren en ambachtslui hun zonen begin de jaren 1780 weghielden uit de colleges omdat die hen geen toekomst als geestelijke meer boden: "... *Mon enfant arrivé au bout de la carrière littéraire sera recollet, capucin, prémontré', ainsi calculaient-ils précédemment; ...aujourd'hui, soit préoccupation soit prévoyance, ils regardent cette perspective comme nulle, où comme éloignée*".¹⁵³

Belangrijker echter dan de tot nu toe aangehaalde elementen is wellicht de explosieve groei van het aantal particuliere Latijnse scholen en van het aantal huisleraars in de decennia die de oprichting van de staatscolleges voorafgingen. Reeds in 1766 werd de "*multiplication successive*" van dergelijke "*écoles (privées) destinées à l'enseignement public des humanités*" in een vorstelijke ordonnantie ter sprake gebracht.¹⁵⁴ Telde Gent in 1773 officieel slechts 304 scholieren,¹⁵⁵ hetgeen een aanzienlijke vermindering van de collegebevolking betekende ten opzichte van de 17de eeuw, dan wijst dat gegeven dus niet noodzakelijk of uitsluitend op wijzigende onderwijsbehoeften in de stad (cf. supra). Het indiceert minstens evenzeer dat de colleges toen nog slechts

---

¹⁵¹ Cloet, *Het bisdom Gent*, pp. 149-151: "In de jaren 1770 werd het teveel aan priesters een echt probleem. Bisschop Van Eersel wist gewoon niet wat met de nieuwgewijden aan te vangen".

¹⁵² Bruneel, "De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden", pp. 290-291; Richard Weemaes, "Kloosters en kloosterleven", in: Cloet, *Het bisdom Gent*, pp. 166-167.

¹⁵³ ARA, KCS, nr. 50A; Zie ook Julia, "Les stratégies éducatives", pp. 195-196.

¹⁵⁴ ROPBA, dl. 9, pp. 294-296: Ordonnantie betreffende de afschaffing van de dialectica, 6 september 1766.

¹⁵⁵ Wegwijzer, 1771, 1772 & 1773 : 121 jongeren liepen school bij de jezuïeten; 183 adolescenten bezochten het gymnasium van de augustijnen.

één van de vele organismen waren in de Arteveldestad die Latijns onderwijs verstrekten, en dat talrijke jongeren al een hele tijd vóór de oprichting van het staatscollege en de invoering van *minervalia* hun heil elders zochten. Philippe Marchand toonde alvast aan dat het Latijns onderwijs in de Franse Nederlanden (met steden als Rijsel, Douai, Roubaix en Valenciennes) veel vitaler was rond het einde van het *Ancien Régime* dan op basis van het collegebezoek kan worden verondersteld. En ook Dominique Julia gaf aan dat de forse terugval in de rekrutering van beide Bordeauxse colleges halverwege de 18de eeuw niet moet worden toegeschreven aan fundamenteel gewijzigde onderwijsbehoeften bij de plaatselijke bevolking. Hij maakte duidelijk dat “*de tous les jeunes gens qui étudient le latin, à peine la sixième partie se rend(ait) dans les deux collèges*”. “*Par divers artifices*” werd de overgrote meerderheid van de latinisten “*dans l’obscurité de(s) écoles (privées)*” gelokt en gehouden.¹⁵⁶ Als men voor ogen houdt dat Gent niet alleen een bloeiende handelsstad was, maar als hoofdstad van Vlaanderen ook een belangrijke administratieve functie vervulde, dat een uitgebreide ambtenarij in dienst stond van stedelijke bestuursinstellingen, en dat de aanwezigheid van een hoog gerechtshof als de Raad van Vlaanderen werk meebracht voor een pleiade universitair gediplomeerden, voor griffiers, schrijvers, deurwaarders, etc. dan kan men trouwens moeilijk volhouden dat er weinig behoefte was aan Latijns onder-richt.

4. Particulier onderricht in de taal van Cicero

“*Pourquoi des maitres particuliers ne feroient-ils pas ... ce qu’ils ont fait presque partout avant le milieu du 16e siècle?*” Met deze retorische vraag opende Corneille-François de Nelis eind 1774 in de Brusselse Academie het debat betreffende het aantal door de Staat op te richten en te financieren colleges. Hoewel de briljante geleerde begreep dat het beschikken over een gymnasium een erezaak was voor kleinere urbane centra die tot september 1773 een jezuïetencollege hadden bezeten (e.g. Aalst, Oudenaarde), meende de Nelis dat “[*les collèges ne*] *sont [pas] le seul moijen d’opérer l’instruction de la jeunesse*”. Om zijn stelling kracht bij te zetten, verwees hij naar de roemrijke

¹⁵⁶ Philippe Marchand, “Un modèle éducatif original à la veille de la Révolution : les maisons d’éducation particulière”, *Revue d’histoire moderne et contemporaine*, 22 (1975), pp. 549-567: “*Faire l’histoire de l’éducation en laissant de côté ces établissements (privés qui proposent un enseignement du niveau du second degré) conduit à donner une image tronquée de la réalité scolaire*”; De Dainville, “Effectifs des collèges”, pp. 97-98; Art, “Het lager onderwijs te Gent”, p. 31; Dominique Julia, “Les révolutions pédagogiques ou l’équivoque des Lumières”, in: Chartier, Julia & Compère, *L’éducation en France*, p. 221: “*Un ‘marché’ des pensions existe qui concurrence avec succès les collèges, et rend compte pour une part de la diminution de leurs effectifs*”; Id., “L’éducation des négociants”.

HET LATIJNS ONDERWIJS TE GENT

humanisten die gedurende de 16de eeuw in onze streken tot eenieders bewondering particuliere lessen in de klassieke talen hadden gegeven. Vives, Joannes Despauterius ("*le Priscien des Pays-Bas*"), Cornelius Valerius en Simon Verepaeus waren slechts enkele iconen die hij ten tonele voerde. Specifiek voor Gent bracht de Nelis de pedagogische activiteiten van Adrianus Damantius (1565), Cornelius Musius, Eligius Eucharius (of Houcharius), Georgius Cassander (1545), Joannes Olivarius (1560), Joannes Otho (1540), Joannes Paludanus (1540) en Josse Kerckhovius (1570) in herinnering.¹⁵⁷

De metamorfose die de godsdienstoorlogen hadden teweeggebracht in het Latijns onderwijs had de humanistische aanpak volgens de redenaar in de vergeethoek gedruimd. Om de adolescenten te behoeden voor "infectie" met ketters gedachtegoed ontnamen de katholieke stadsbesturen die na 1585 overal werden geïnstalleerd hun vorming aan de humanisten die zich daar tot dan toe mee hadden ingelaten. Ze vertrouwden de jeugd daarop toe aan religieuze gemeenschappen die naast de begeerde continuïteit ook de zekerheid boden de jongeren op orthodoxe wijze te vormen. Het historisch onderzoek van de Nelis naar de wortels van de humaniora bracht hem echter tot het inzicht dat Vives en zijn kompanen kwalitatief zeer hoogstaand onderwijs verstrekten, en dat dit grotendeels moest worden toegeschreven aan het particuliere karakter van hun onderneming. Precies omdat de humanisten voor eigen rekening les-gaven, en de wet van vraag en aanbod dus vrij spel kreeg, deden ze volgens de Nelis al wat binnen hun bereik lag om hun onderwijs te verzorgen.¹⁵⁸

Ook de Gevolmachtigde Minister toonde zich in het plan dat hij ter hervorming van het vervolgonderwijs naar Wenen stuurde een uitgesproken voorstander van particulier onderricht in de taal van Cicero (april 1776). Volgens de "*Restaurateur des bonnes études*" –een eretitel die de Starhemberg bij zijn afscheid in 1783 te beurt viel-¹⁵⁹ bracht de vrijheid van onderwijs tijdens de 16^{de}

---

¹⁵⁷ ARA, *Manuscrits divers*, nr. 2691, pp. 548-602: "*Résumé général des réflexions et des principes au sujet des collèges et des écoles d'humanités aux Pays-Bas*"; KCS, nr. 2, fol. 74v-75v, protocol van 22 november 1777: Brief aan de principaal van het koninklijk college-pensionaat van Brugge. In die brief wordt de principaal door de Koninklijke Commissie voor de Studies aangespoord de lessen Latijn en Grieks te verzorgen. Daartoe wordt hem het voorbeeld van Brugse humanisten als Vives voorgesteld "*qui ont enseigné ces deux langues dans votre ville pendant le seizième siècle, avec le succès le plus marqué, ainsi que l'applaudissement de toute l'Europe*".

¹⁵⁸ Albertina, Handschriftenkabinet, Verzameling Van Hulthem, nr. 17756, pp. 83-180: Bij het begin van de 17de eeuw was het volgens de Nelis even moeilijk om in de Zuidelijke Nederlanden een Latijnse school te vinden die geleid werd door particulieren als drie decennia eerder dergelijke school te vinden die niet door particulieren werd geleid. Zie ook: Johan Decavele, "Gent in de contrareformatie van de 17de eeuw", in: De Block, *400 jaar Jezüetencollege te Gent*, pp. 19-26.

¹⁵⁹ Lesbroussart, *De l'éducation Belgique*, opdracht.

eeuw mee dat “*les choses alloient d’elles-mêmes*” (als het ware geregeld door een onzichtbare hand), en dat de overheid “*n’avoit pas les embarras qu’(elle) a aujourd’hui...*”. De talrijke “*maîtres de pension*” die tijdens Starhembergs eigen bewind in zowat alle steden actief waren (weliswaar “*sans être autorisés d’une façon expresse*”), mocht zijns inziens dan ook niets in de weg worden gelegd. De concurrentie tussen publieke instellingen en privé-initiatieven beloofde “*l’enseignement des humanités*” immers ten goede te komen.¹⁶⁰

Maria-Theresia had oren naar de argumenten van haar Brusselse raadgevers. Om de gelukkige tijden te doen herleven waarin de Zuidelijke Nederlanden “*abondo(en)t en maîtres excellents*” werden particulieren die zich met Latijns onderricht inlieten vanaf 1777 niet alleen moreel gesteund maar ook financieel aangemoedigd. Op aanraden van Corneille-François de Nelis werd namelijk een fonds aangelegd waaruit de regering premies kon toekennen aan alle leraars die zich buitengewoon verdienstelijk maakten. Particuliere leraars kwamen daar evengoed voor in aanmerking als leerkrachten van staatscolleges, van seculiere instellingen en van kloostergymnasia. Talent, inzet en ijver golden als enige voorwaarden om een deel te kunnen innen van de 10.000 florijnen die jaarlijks voor de gratificaties op de staatsbegroting werden gereserveerd.¹⁶¹ Daartegenover stond wel dat ook de privé-leraars zich dienden te schikken naar de richtlijnen van de regering en dat ze aan het toezicht van de Koninklijke Commissie voor de Studies werden onderworpen.¹⁶²

Greep krijgen op een fenomeen als het particulier Latijns onderwijs te Gent is niet eenvoudig. Het archief van de privé-scholen is immers verdwenen.¹⁶³ Ook het overzicht dat alle stadsbesturen in april 1777 naar Brussel moesten sturen en waarin aangegeven diende te worden welke particulieren zich met Latijns onderricht inlieten, kon nergens worden teruggevonden.¹⁶⁴ Naar het

¹⁶⁰ ARA, S&O, nr. 1879/1, “*Administration ecclésiastique*”.

¹⁶¹ ARA, KCS, nr. 1, fol. 1-15, protocol van 10 maart 1777, §19, 21 & 24; ROPBA, 3de reeks, dl. 11, “*Note*”; Albertina, Handschriftenkabinet, Verzameling Van Hulthem, nr. 17688; ARA, S&O, nr. 2128, plan van de Gevolmachtigde Minister, 20 april 1776: de gratificaties zijn “*même pour d’autres maîtres d’école qui sans avoir relation avec les établissements royaux tiendroient des écoles particulières*” bedoeld.

¹⁶² ARA, KCS, nr. 1, fol. 1-13, § 19; Leyder, “Het oog van de meester maakt het paard vet”.

¹⁶³ Zie ook: Julia, “*L’éducation des négociants*”: “*L’historien ne peut se cacher que toute une partie des pratiques éducatives lui échappe dans la mesure où elle n’est pas formalisée. Pour l’essentiel, il n’atteint que ce qui est institutionnel*”.

¹⁶⁴ ARA, S&O, nr. 2128: Op 14 april 1777 werd de stadsbesturen gevraagd “*de remettre une liste des maîtres, qui dans l’étendue de votre ressort tiennent des écoles ou pensionnats particuliers: et vous y expliquez sur l’état et les progrès de ces écoles ou établissements, sur les qualités personnelles des maîtres et sur la confiance que peut mériter l’enseignement que la jeunesse y reçoit*”. Voor Mechelen werd de bewuste lijst wél teruggevonden (ARA, KCS, nr. 58B, 16 juni 1777: “*Nous avons l’honneur d’informer Votre Altesse que notre ville est bornée à un seul collège soidisant pensionnat, sous la direction des prêtres de l’Oratoire, où l’on n’enseigne que le latin, sans rétribution quelconque*”).

HET LATIJNS ONDERWIJS TE GENT

voorbeeld van Philippe Marchand, Marcel Grandière en Dominique Julia werd daarom nagegaan of particulieren advertenties plaatsten in de krant om ruchtbaarheid te geven aan hun activiteiten.¹⁶⁵ De "*Gazette van Gent*", die elke drie dagen verscheen en de meest uiteenlopende zaken publiceerde (zoals stukken over internationale politieke aangelegenheden, handelsberichten, regeringsmededelingen, "*waerschouwingen*" allerhande en reclame voor wonderdokters, kwakzalvers en charlatans), werd van 1 januari 1773 tot en met 31 december 1785 systematisch doorgenomen. Via de *Bibliographie Gantoise* werd nagegaan of particulieren prospectussen lieten drukken om ouders ertoe te bewegen hen de vorming van hun zonen toe te vertrouwen.¹⁶⁶ Het fonds "Vliegende Bladen" van de Gentse universiteitsbibliotheek werd vervolgens uitgeplozen in de hoop prospectussen (die eventueel elders werden gedrukt) onder ogen te krijgen. En vermits de "*Nieuwen almanach, curieux en util ... ofte den getrauwen weg-wyser der stad Gend, soo voor de Vreemdelingen als voor de inwoonders der selve Stad*" niet alleen de naam maar ook de woonplaats bekend maakte van al diegenen die in de stad "*professie maek(t)en van eenige talenten*", werd dit jaarboek van 1770 tot en met 1791 doorgenomen.¹⁶⁷ Vooral de hoofdingen "*Noodige Onderwyzinge*" en "*Genoegelyke opvoedinge*" waaronder Philippe Gimblet (boekdrukker en -verkoper gevestigd op de Korenmarkt) naar eigen zeggen alle informatie weergaf betreffende het onderricht dat in de Arteveldestad werd verstrekt, werden daarbij geïnspecteerd.

Veel concrete informatie leverde deze moeizame zoektocht echter niet op. Naast "*Meesters in de vreemde taelen*" (cf. supra) somde de Wegwijzer wel scrupuleus dansmeesters, "*sang-meesters*" en muzikanten op die één of ander instrument aanleerden, maar een exhaustieve lijst van de particulieren die zich te Gent met Latijns onderricht bezig hielden, drukte Gimblet niet af.¹⁶⁸ In de *Gazette van Gent* werden nauwelijks advertenties aangetroffen van personen

---

¹⁶⁵ Marchand, "Un modèle éducatif original"; Grandière, "Les 'maisons d'éducation'"; Dominique Julia, "L'enfance entre absolutisme et Lumières (1650-1800)", in: Egle Becchi & Dominique Julia (Dir.), *Histoire de l'enfance en Occident*, dl. 2: *Du XVIIIe siècle à nos jours* (Parijs, 1998), pp. 72-82.

¹⁶⁶ Vanderhaeghen, *Bibliographie Gantoise*.

¹⁶⁷ Plaatselijke prominenten (leden van de Raad van Vlaanderen, gedeputeerden van de Staten van Vlaanderen, schepenen van de Keure en schepenen van Gedeele, advocaten en procureurs), kanunniken, pastoors en onderpastoors, leden van het "*Collegie der Medecyne*", apothekers, drogisten, "*chirurgiens*" en "*accoucheurs*", bankiers, makelaars, "*negocianten*", "*koopmans*", ambachtshui, etc. werden er in vermeld.

¹⁶⁸ Abbé Henin, die bij de arme klaren resideerde, en een zekere Coppée, die buiten de Dampoort woonde, gaven naast Frans ook Latijn aan belangstellenden. Vaidale, een polyglot die eerst in het "Hof van St-Antone" verbleef maar zich vervolgens in de buurt van de recolletten vestigde, gaf lessen Latijn, Frans, Italiaans, Duits en Engels. De beginselen van Cicero's taal werden ook door F.J. Heylbrouck (Ajuinlei) en P.G.F. van Hambach (St-Pieters) gedoceerd.

die hun diensten aanboden in de stad.¹⁶⁹ En het uitvlooien van de veelbelovende *Bibliographie Gantoise* en van de rommelig(e) "Vliegende Bladen" leverde evenmin noemenswaardig resultaat op.

Mag men hier uit afleiden dat er te Gent helemaal geen privé-initiatieven werden genomen? Kan men hier uit concluderen dat het particulier onderricht in de taal van Cicero er lang niet zo welig tierde als zo-even werd gesteld? Aangezien elk van de gehanteerde bronnen en werkinstrumenten enkele tekortkomingen vertoont, hoeft het ontbreken van concrete vermeldingen, annonces en prospectussen niet te betekenen dat particuliere leraars Latijn niet actief waren in de Arteveldestad. Na 1774 liet de Wegwijzer bijvoorbeeld alle informatie betreffende het augustijnencollege achterwege, hoewel deze instelling tot na de Franse Revolutie het grootste gymnasium van de stad bleef. Met betrekking tot kranten was reeds bekend dat ze hoogstens toelaten een benaderend overzicht van privé-scholen te maken, "*car beaucoup de responsables de ces établissements n'ont pas éprouvé le besoin d'utiliser la presse pour leur publicité*".¹⁷⁰ En vermits Vanderhaeghen in zijn *Bibliographie Gantoise* evenmin programma's vermeldt die het koninklijk college naar aanleiding van de publieke oefeningen bij Petrus II de Goesin (keizerlijk drukker, gevestigd in de Veldstraat) liet vervaardigen,¹⁷¹ is het niet onmogelijk dat ook prospectussen van privé-scholen door de mazen van zijn net zijn geglipt. Zolang de lijst die het stadsbestuur halverwege 1777 ten behoeve van de regering opstelde niet boven water komt (cf. supra), zal het aantal particulieren dat op de Gentse onderwijsmarkt actief was onbekend blijven.¹⁷² Aangezien zelfs de leraars van het staatscollege buiten hun uren privé-les gaven (cf. supra), en aangezien zeker twee van de gesecculariseerde jezuïeten na 1773 als huisleraar fungeerden,¹⁷³ mag het echter wel duidelijk zijn dat het fenomeen de Arteveldestad niet vreemd was.

Besluit: "*L'uniformité est une chimère, qu'il n'est ni à propos ni possible de réaliser*"¹⁷⁴

Het uitblijven van een globale reglementering betreffende het Latijns onderwijs, het ontbreken van stedelijke bepalingen inzake voortgezet onderricht¹⁷⁵

¹⁶⁹ A.J. Du Bois die de beginselen "*der Latynsche taele*" bij geïnteresseerden thuis kwam doceren, was zowat de enige die gebruik maakte van dit kanaal (25 mei 1780).

¹⁷⁰ Marchand, "Un modèle éducatif original", pp. 550-551.

¹⁷¹ Zie ondermeer : ARA, KCS, nr. 33A & nr. 50A; ARR, nr. 2383 & 2436.

¹⁷² Ook over de "ambulanten" die elementair onderricht gaven bij hun pupillen thuis is zo goed als niets bekend. Zie: Art, "Het lager onderwijs te Gent", p. 28.

¹⁷³ ARA, *Geheime Raad Oostenrijkse Periode*, nr. 841/A.

¹⁷⁴ ARA, *Manuscrits divers*, nr. 2691, pp. 548-602, mémoire van C.F. de Nelis.

¹⁷⁵ SAG, reeks 110: "Stedelijke ordonnaties & reglementen": Het Gentse stadsbestuur vaardigde op 3 april 1780 wel een reglement uit aangaande de "lagere" scholen, maar omtrent het Latijns onderwijs te Gent werd geen ordonnantie aangetroffen.

HET LATIJNS ONDERWIJS TE GENT

en het geleidelijk aan verslappen van de greep die de Kerk had op de samenleving, bood gedurende de 18de eeuw ruimte voor allerhande educatieve initiatieven. Tevens verloor het contrareformatorische idee terrein dat enkel bij clerici de kennis en de "aptitude" konden worden aangetroffen die noodzakelijk waren voor de instructie van de jeugd. Zelfs al werd in een anoniem zoekeertje in de *Gazette van Gent* een "geestelyke" persoon nog "geprefereert voor een weireldlyke" om zich als *précepteur* te belasten met de opvoeding van twee jonge lieden (15 oktober 1781), dan nog geeft dit aan dat onderlegde en welgemanierde leken wel degelijk (terug) in aanmerking kwamen voor dergelijke opdracht.¹⁷⁶

De centrale overheid was niet alleen op de hoogte van het bestaan van privé-onderricht in de taal van Cicero, maar moedigde particulieren tijdens het laatste kwart van de 18de eeuw ook aan zich daarmee in te laten. Steunend op de gedachte dat concurrentie ("*la mère de l'industrie*") het onderricht slechts ten goede kon komen, kregen privé-leraars bijvoorbeeld toegang tot de premies die de regering in 1777 in het leven riep als spoorslag voor exemplarische leerkrachten.¹⁷⁷

Hoewel het stimuleren van privé-onderwijs onverenigbaar lijkt te zijn met het mentaal stroomlijnen van de toekomstige elite (dé voornaamste bekommernis van de centrale overheid) werd dit probleem in de Oostenrijkse Nederlanden, althans in theorie, omzeild door particulieren te verplichten de marsorders van de regering te volgen, en hen te onderwerpen aan haar toezicht.¹⁷⁸ Onderzoek naar het inspectiesysteem dat door de Koninklijke Commissie voor de Studies op poten werd gezet, heeft echter uitgewezen dat weinig of geen particuliere Latijnse scholen werden gecontroleerd. En de premies die de regering gebruikte om alle leraars aan te zetten het officiële studieplan te verwezenlijken, werden in de praktijk niet aan particulieren toegekend.¹⁷⁹ Het is bijgevolg weinig waarschijnlijk dat privé-leraars zich uitsloofden om de centraal gestuurde onderrichtingen na te leven. Nog minder waarschijnlijk werd de beoogde uniformiteit tussen privé- en publiek onderricht dan ook gerealiseerd.

---

¹⁷⁶ *Gazet van Gent*, 15 oktober 1781 (met herhaling op 5 november 1781): "Men zoude geïm hebben eenen vryen persoon binnen deze stad Gend, bezittende de vlaemsche, fransche en latynsche taelen, wel konnende schryven, en bequaem, om zig te belasten met de opvoedinge van twee jonge luyden, moettende den zelven gekend ofte voorzien zyn van goede bewys-schriften. De geestelyke zullen geprefereert worden voor den weireldlyke, en men vereyscht de wooninge niet ten huyze van de gemelde twee jonge luyden gedurende den winter. Men kan zig daer toe adresseeren by den drukker dezer".

¹⁷⁷ Marcel Van Hamme, "Jean des Roches (1740-1787)", *Paedagogica Historica*, 8 (1968), pp. 508-510: Jean Des Roches had vroeger zelf les gegeven in een privé-school.

¹⁷⁸ Grandière, "Les 'maisons d'éducation'", pp. 460-461: In Frankrijk botste de intentie van de centrale overheid met het particulier initiatief.

¹⁷⁹ Leyder, "Het oog van de meester maakt het paard vet".

Ook de werkzaamheden op de talrijke colleges die het land rijk was, kunnen bezwaarlijk bestempeld worden als eenvormig. Zoals gezegd, kregen alle onderwijzende religieuzen half april 1777 te lezen dat de keizerin en haar administratie zich voornamen het onderricht op de "oude" colleges bij te sturen "*d'après le même système qui sera suivi pour les collèges royaux*".¹⁸⁰ Hoewel de Gevolmachtigde Minister dit besluit toen voorstelde als een middel om de paters in staat te stellen opnieuw aanzien te verwerven, waren de religieuzen helemaal niet opgezet met het overheidsingrijpen. Zonder te zijn geraadpleegd en zonder er zelf om gevraagd te hebben, werd hen immers een totaal nieuwe manier van werken opgedrongen. Na enkele schooljaren (1780) bleek de implementatie van het nieuwe programma in de reguliere colleges dan ook problematisch te verlopen. Volgens kanunnik de Nelis waren de franciscanen en de dominicanen, die een beperkt aantal dunbevolkte gymnasia leidden, gewoon niet in staat de marsorders van de regering na te leven. Net als de oratorianen hadden ze wel goede bedoelingen, maar ontbrak het hen aan degelijke leerkrachten. De augustijnen bleken zich daarentegen koppig te verzetten tegen de hervorming. Zo weigerden ze de "*sciences accessoires (à l'étude du latin)*" de plaats te geven die men voor die vakken had ingeruimd in het nieuwe curriculum. Daarop dreigde de Koninklijke Commissie voor de Studies er mee een aantal gymnasia te sluiten indien de augustijnen de intenties van de regering met de voeten bleven treden. Begin oktober 1780 werd hun provinciaal zelfs persoonlijk verantwoordelijk gesteld voor het optreden van zijn paters. Hoewel de Gentse augustijnen zich vervolgens schikten naar de richtlijnen van de overheid (cf. supra), en daar niet alleen intern maar ook officieel voor werden geprezen, bleek uit de (gebrekkige) controles die de Koninklijke Commissie voor de Studies na die datum uitvoerde dat het educatief handelen op andere colleges lang niet overeenstemde met de voorschriften van de regering. Zowel betreffende het programma als inzake de gehanteerde handboeken en het disciplinair optreden bestonden er aanzienlijke verschillen tussen de talrijke gymnasia van de Oostenrijkse Nederlanden.¹⁸¹

Zelfs al was het de regering gelukt overal een identiek programma in te voeren, zelfs al had ze alle leraars dezelfde handboeken kunnen doen gebruiken, en zelfs al waren de vier vuistregels voor het optreden van leraars van staatscolleges, reguliere instellingen en seculiere gymnasia eensluidend (cf. supra), dan nog was de overheid er nooit in geslaagd de 4 à 5000 scholieren van het land tot een homogene, eendrachtige massa om te smeden. Vergelijkbare vlaggen kunnen immers heel andere ladingen dekken. "Taal" en "taal" op school is twee. Vooral het "*génie*" van de leerkrachten die verantwoordelijk waren (zijn) voor de arbeid die in hun klas werd (wordt) geleverd, was (is) daarbij van doorslaggevend belang. Waarom anders stapte Charles Van Hulthem aan

¹⁸⁰ ROPBA, 3de reeks, dl. 11 : "Note".

¹⁸¹ Leyder, "Snoeien om te bloeien"; Id., "Het oog van de meester maakt het paard vet".

HET LATIJS ODERWIJS TE GENT

het einde van de rit over van het Gentse augustijnencollege naar het koninklijk lyceum (cf. supra)?¹⁸² Jean-Baptiste Lesbroussart, die er de retorica voor zijn rekening nam en een uitstekende reputatie genoot (Precies daarom werd hij enige tijd later door de Koninklijke Commissie voor de Studies naar Brussel geroepen), beloofde van het laatste jaar immers iets anders te maken dan pater Daaldorp (?) in de Academiestraat.¹⁸³

Bekijken we onze probleemstelling vanuit het perspectief van ouders die een educatief traject samenstelden voor hun zoon(s) dan blijkt de door de regering nagestreefde eenvormigheid trouwens nog een stapje verder af te staan van de werkelijkheid. De sociale positie, de economische mogelijkheden en de toekomstverwachtingen van ouders bepaalden, in samenhang met conjunctuurschommelingen, de opvoedkundige strategie die ze voor hun oogappel(s) uitdokterden.¹⁸⁴ Daarbij stond hen een brede waaier aan keuzemogelijkheden ter beschikking. In functie van hun affiniteit en van de faam van bepaalde leerkrachten konden ze in Gent hun zoon bijvoorbeeld enkele jaren college laten lopen bij de augustijnen en hem de humaniora af laten sluiten op het koninklijk college (cf. supra).¹⁸⁵ Naar gelang van hun mogelijkheden konden ze daarbij een repetitor inschakelen die na schooltijd de in de klas behandelde leerstof met de jongeman doornam en inoefende.¹⁸⁶ Indien ouders dat wensten kon hun zoon 's avonds de gratis toegankelijke "*Academie der Teeken-, Schilder- en Bouwkunde*" bezoeken aan de Korenmarkt,¹⁸⁷ of de lessen volgen aan de "*Academie van Commercie (ofte Koopmanschap)*", die in april 1781 werd opgericht om de handel ("*de waere zenuwe van den Staet en de Bron van het geluk en rykdom der Onderdaenen*") te stimuleren.¹⁸⁸ Verder konden ze in functie van hun behoeften en middelen een beroep doen op de diensten van scherm-, zang- en dansmeesters.¹⁸⁹ Ze konden ook muziekle-

---

¹⁸² Voor het gebruik van de term "*lycée*", zie: ARA, KCS, nr. 50A; ARR, nr. 2383 & 2436.

¹⁸³ Kreins & Leyder, "Renouveler ou renouer?"

¹⁸⁴ Julia, "Les stratégies éducatives", p. 175.

¹⁸⁵ Ook J.B. Hellebaut, die in 1793 primus werd aan de Leuvense universiteit, liep in Gent zowel college bij de augustijnen als in het koninklijk lyceum.

¹⁸⁶ ARA, KCS, nr. 2, fol. 39v-40; *Manuscrits divers*, nr. 2691, p. 134: Gaspar-Joseph Antoine was in 1777 werkzaam als repetitor in de hoofdstad ("*Il habite à Bruxelles, où il fait le Répétiteur*").

¹⁸⁷ *Gazet van Gent*, 14 oktober 1773; ARA, KCS, nr. 50A; Albertina, Handschriftenkabinet, Verzameling *Van Hulthem*, nr. 17687: Charles Van Hulthem leerde gedurende enkele jaren tekenen bij één van de voornaamste kunstschilders van Gent, Pierre Van Rysschoot; *Gazet van Gent*, 31 oktober 1774: Adriaen van de Capelle, meester metser, geeft "*openbaere lessen in de Bouw-Kunde*" van 's morgens tot 's avonds 20.00 uur.

¹⁸⁸ *Gazet van Gent*, 16 april 1781. De lessen van de "*Academie van Commercie*" werden van 17u tot 19u gegeven onder het belfort.

¹⁸⁹ De schermschool bevond zich bij het belfort (*Gazet van Gent*, 10 maart 1785).

raars inhuren en particulieren aanspreken die hun zoon een vreemde taal konden aanleren, die hun spruit konden wegwijzen in het handelsrekenen en het (Italiaans) boekhouden, die zijn kennis van astronomie en heraldiek konden bijspijkeren, of die zijn hand konden vormen om de 4 soorten schrift (“*la financière, la bâtarde, la ronde et l’Italienne*”)¹⁹⁰ onder de knie te krijgen (cf. Wegwijzer, *Gazet van Gent*). Zelfs de “directeur” van de *Académie de Commerce* kwam de zaken die op zijn instelling werden onderwezen (e.g. wisselkoersen, maten en gewichten) op eenvoudig verzoek thuis onderwijzen.¹⁹¹ Kneedbare “*collégiens*” die uiteindelijk, afhankelijk van de wil en de beurs van hun vader, allemaal een verschillend vormingsparcours aflegden (zij het met een gemeenschappelijke stam), en die gedurende hun opleiding in zodanig veel verschillende handen terecht kwamen (vrij van toezicht door de centrale overheid), konden onmogelijk tot uniforme eindproducten worden geboetseerd.¹⁹²

Daarbij dient tot slot nog gewezen te worden op de zelfstudie die rond het einde van het *Ancien Régime* intens werd beoefend, en die evenmin de eenvormigheid van de aanstormende elite bevorderde.¹⁹³ In de *Gazette van Gent* werd bijvoorbeeld om de haverklap reclame gemaakt voor handboeken die eenieder in staat beloofden te stellen de materie die er in vervat lag zonder hulp van buitenstaanders onder de knie te krijgen.¹⁹⁴ Bij Judocus Begyn, een boekhandelaar gevestigd aan de Appelbrug, was op 2 augustus 1773 “*La théorie et la pratique de l’arithmétique des Marchands. Ouvrage utile à ceux, qui veulent apprendre cette Science sans le secours des maîtres*” te koop. Op hetzelfde adres waren de “*Grond-regels der latynsche taele, op eene klaere en gemakkelyke wyze voorgesteld*” te verkrijgen (30 oktober 1777), evenals het succesboek van Charles Rollin, “*La manière d’enseigner & d’étudier les Belles-Lettres, par rapport à l’esprit & au coeur*” (Parijs, 1740, met talrijke latere uitgaven). Begyn verkocht verder ook de “*Deure ofte Ingang tot de Nederduydsche Taele, des zelfs Letter-greep, Schryf- en Uyt spraek-Konste, tot geestbewerkinge geopend aen alle leerzuchtige Woordgrondige Iveraeren...*” (25 april 1774) en het werk van J.P. Aubert, “*Kort onderwys van het Italiaensch boekhouden, waer door imand niet alleen zonder behulp van eenigen Meester de Gronden van die wetenschap kan leeren, maer zig zelve met weynige oeffeningen in die Konste kan volmaecken*” (Amsterdam, 1778) (1 maart 1779). Op 15 april 1779 plaatste hij een “*Kort begryp van de natuurelyke historie der Dieren, ofte leerzaeme samenspraeken over eenige vier-*

¹⁹⁰ *Gazet van Gent*, 14 november 1785.

¹⁹¹ *Gazet van Gent*, 28 maart 1782.

¹⁹² Zie ook: Julia, “L’éducation des négociants”: “mille expériences diverses”.

¹⁹³ Van Hamme, “Jean Des Roches”, p. 508: Jean Des Roches was zelf een autodidact.

¹⁹⁴ Voor verdere inlichtingen betreffende het fenomeen van de zelfstudie, zie: Willem Frijhoff (Dir.), *Autodidaxies XVIe-XIXe siècles*, speciaal nummer van *Histoire de l’éducation*, 70 (1996).

HET LATIJS ONDERWIJS TE GENT

voetige dieren, vogels, insecten en visschen, geschikt na de vatbaerheid der Jeugd" (Amsterdam, 1778) in het uitstalraam, en op 16 december 1783 verwoegde "La nouvelle boussole des jeunes marchands" (Brussel, 1783) zijn collectie. "La Science des Negocians & Teneurs des Livres" van de hand van Mr. De la Porte (Amsterdam, 1781), werd vanaf 12 november 1781 verkocht door de gebroeders Gimblet. Jan Gimblet bood op 12 december 1783 bovendien een "Kleynen atlas, ofte curieuse beschryvinge van de geheele wereld,...vermeerderd met een byvoegsel, inhoudende de wetenschappen der geographie en historien tot gebruyk van het algemeyn, en besonderlyk voor aenkommende jongelingen" te koop aan; en Philippe Gimblet verhandelde vanaf 26 augustus 1784 een "Handleydinge tot den Hollandschen en Nederlandschen koophandel", waarin ondermeer werd duidelijk gemaakt hoe een jongeman tot dit edel beroep moest worden opgevoed.¹⁹⁵

Het failliet van de totalitaire aspiraties van Maria-Theresia, Jozef II en hun raadgevers blijkt wellicht nog het best uit de Omwenteling die de Oostenrijkse Nederlanden begin 1787 in rep en roer zette. Tien jaar na de start van het ambitieuze project van de keizerin bleken haar onderdanen zich heel anders te gedragen dan verwacht. In plaats van zich op te stellen als volgzame cohorten intellectuelen, die zich eendrachtig en respectvol achter de bannieren van de voortvarende vorst schaarden, verzetten de clerus en de burgers van dit gewest zich tegen de bestuurlijke, gerechtelijke en kerkelijke hervormingen die Jozef II ongevraagd doorvoerde. Nog enkele jaren later (1790) bleek de "uniformité de pensée" en de "morale commune" die de Oostenrijkse landsheren hier middels het Latijns onderwijs hadden trachten te bewerkstelligen, helemaal een droom te zijn geweest. De verdeeldheid tussen Jozefisten, Vonckisten en Statisten omtrent het in te stellen staatkundig regime en het bijhorende straatgeweld geven pijnlijk aan dat de door de Koninklijke Commissie voor de Studies betrace uniformiteit een hersenschim was uit de koker van denkers die weliswaar geloofden in de maakbaarheid van Mens en Maatschappij, maar die in hun teruggetrokken vervoering voorbijgingen aan bezwaren van praktische en financiële aard. Met een knipoog naar Jan Art en Émile Durkheim krijgt de institutionele aanpak van deze bijdrage dan toch een sociaal-cultureel staartje...

---

¹⁹⁵ Eind 1785 werd bij de gebroeders Gimblet dan weer de tweedelige "Nieuwen Nederlandschen Negociant van Vlaenderen, Braband etc" verkocht (24 november 1785). Het eerste deel van dit boek bevatte een overzicht van alle maten en gewichten die gehanteerd werden in de verschillende provincies van de Nederlanden en in de verschillende handelssteden van Europa, een lijst van maten voor graan, haver, gerst, hop, zout, kolen, ... en vijf geproportioneerde tafels voor kooplieden die handel dreven in olie, zijde en wol. In deel 2 werd de lezer verhandelingen voorgeschoteld over de koophandel van de 82 voornaamste handelssteden en -gewesten op het oude continent (wisselkoersen, boekhouding, etc) en werd een glossarium aangeboden van vreemde termen die negocianten al dan niet in hun dagelijkse omgang gebruikten.

LIEFDADIGHEID ALS ROEPING VAN DE DAME: HET SOCIAAL ENGAGEMENT VAN DE ADELLIJKE VROUW IN HET 19DE-EEUWSE GENT (1845-1880)¹

Annelies Hemelsoet

Of het nu om individuen of om groepen gaat, geschiedenisboeken staan vol mannen. Vrouwen lijken historisch nog steeds weinig betekenis te hebben. Ze zijn in de meeste geschiedenisverhalen ofwel afwezig, ofwel van marginaal belang, ofwel een uitzondering op hun sekse.² Ze bevonden zich in de zogenaamde 'private sfeer': hun enige doel was het voortbrengen en opvoeden van kinderen en het uitvoeren van huishoudelijke taken. Dit sprak uiteraard te weinig tot de verbeelding en was te banaal om er veel woorden (en inkt) aan vuil te maken. Op die manier werden vrouwen gedurende verschillende eeuwen uit de geschiedschrijving gebannen.

Buitenlands onderzoek³ wees echter uit dat verschillende vrouwen zich weinig lieten sturen door het mannelijke discours dat hen tussen de vier muren trachtte te houden. Integendeel, ze engageerden zich in filantropische en caritatieve werken, in het volksonderwijs en andere volkswerken. Vooral de vrouwen van stand hadden de tijd en de middelen om zich hiermee bezig te houden.

Maar ook in België en meer bepaald in Gent zetten adellijke dames zich in voor de goede werken. In Gent bestonden onder andere tal van liefdadigheidsinstellingen. Maar ook op andere manieren werd aan liefdadigheid en filantropie gedaan. In dit onderzoek tracht ik aan te geven hoe adellijke dames hun sociaal engagement aanpakten. Met andere woorden: welke liefdadige genootschappen bestonden er zoal? Wat deden die? Hoe pakten de dames individueel hun sociaal engagement aan? Wat ik vooral belangrijk achtte, was

---

¹ HEMELSOET ANNELIES, *Liefdadigheid als roeping van de dame: het sociaal engagement van de adellijke vrouw in het 19de-eeuwse Gent (1845-1880)*, Gent, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2001-2002.

² WAALDIJK B., 'Van verhalen en bronnen: feministische geschiedschrijving.' In: R. BUIKEMA en A. SMELIK, *Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen*, Muidenberg, 1993, p. 31.

³ Een greep uit het aanbod: LINDENMEYR A., 'Public life, private virtues: women in Russian charity, 1762-1914.' In: *Signs. Journal of women in culture and society*, 18 (1993), 3, pp. 562-591; PROCHASKA F. K., *Women and philanthropy in the 19th century England*, Oxford, 1980; SMIDT B., *Ladies in the leisured class: the bourgeoisies of Northern France in the 19th century*, Princeton, 1981; VOLET-JEAN-NERET H., *La femme bourgeoise à Prague, 1860-1895: de la philanthropie à l'émancipation*, Lausanne, 1988.

het waarom van de liefdadige en filantropische acties. En ook: wie werd er beter van, de arme of de dames.

Twee zaken zijn nog van belang voor u start met de lectuur van dit artikel. Ten eerste bestaat er veel onduidelijkheid omtrent het gebruik van de woorden liefdadigheid, filantropie en weldadigheid. Liefdadigheid gebruik ik wanneer het gaat om sociaal dienstbetoon rechtstreeks ten voordele van de arme (wanneer een dame bijvoorbeeld geld in de handen van een arme stopt). Weldadigheid gaat eerder over publieke liefdadigheid, de sociale acties die vanuit overheden worden georganiseerd. In dit werk richt ik me uitsluitend tot het engagement van individuen, met name adellijke dames. Filantropie ten slotte is eerder een brede term, die naast liefdadigheid ook het geven ten voordele van de gemeenschap inhoudt. Hier gebruik ik filantropie in de betekenis van wat door individuen aan de gemeenschap werd geschonken, zoals bijvoorbeeld geld voor de bouw van een nieuwe kapel.

Ten tweede spreek ik in dit onderzoek voortdurend over dé adellijke vrouw of dame. Uiteraard kunnen niet alle getitelde dames over één kam worden geschoren, maar het gros van adellijke vrouwen deed aan liefdadigheid en/of filantropie. De dames behoren ook niet allen op het moment van hun sociaal engagement tot de adel. Ik heb al die dames wiens mannen tijdens hun leven tot de adel werden geslagen, bij de getitelde medemens gerekend.

1. Liefdadigheid

1.1. Liefdadigheidsinstellingen

Adellijke dames verzamelden zich inderdaad in liefdadige genootschappen. Ze stonden in voor stichting, bestuur en dergelijke meer. Bijstand kregen ze voor dit alles van de kanunniken Triest⁴ en De Decker⁵.

De **Société de Charité Maternelle** werd in 1822 goed en wel opgericht door kanunnik Triest⁶. Het Genootschap stond in voor bijstand aan arme moeders tijdens en vlak na hun zwangerschap. De kersverse moeders kregen zowel

---

⁴ Meer info over kanunnik Triest in: DENECKERE G., *Het Gentse Sint-Vincentiusziekenhuis. De Zusters van Liefde en de ziekenzorg te Gent, van 1805 tot heden*. Gent, 1997, pp. 9-15; en REICHGELT K. en CNOCKAERT E., *Kanunnik Petrus Jozef Triest. 1760-1836. Een levensschets*. Menen, 1960.

⁵ Meer info over kanunnik De Decker in: CLAESSENS P., *Leven van Benedictus De Decker*, Mechelen, 1877.

⁶ Archief van het klooster van de Heilige Kindsheid van Jezus en Maria, *Fonds Triest, Het Genootschap van de Vrouwen der Moederlijke Liefde*, pp. 63-64.

HET SOCIAAL ENGAGEMENT VAN DE ADELIJKE VROUW

materiële (uitdelingen van kinderkorven, enz.) als morele hulp (onderricht in de katholieke godsdienst).⁷

Het genootschap bestond uit drie takken: het bestuur, de werkende leden, die zich inlieten met de uitdelingen en als laatste de ereleden, die het genootschap enkel schenkingen verschuldigd waren. De eerste twee takken hielden regelmatig bijeenkomsten.⁸

Het **Œuvre des Ecoles Gardiennes** werd in 1846 opgestart door Marie de Hemptinne. Zij wenste de kinderen van de arbeiders uit haar vaders fabriek onderricht te geven, en zo te behoeden voor de gevaren van de straat.⁹ Kinderen van 2,5 tot 7 jaar waren welkom in de bewaarschooltjes. Ze kregen zowel materiële, voornamelijk fysieke hulp, zoals eten en kleding, als morele bijstand, waaronder vooral de katholieke godsdienst viel.¹⁰

Juffrouw de Hemptinne stierf echter kort na de oprichting van het werk. Ze werd opgevolgd door mevrouw de gravin d'Alcantara.

Op 28 december 1887 bestonden er al 7 bewaarschooltjes op het Gentse grondgebied, waar aan zo'n 2500 kinderen les werd gegeven¹¹.

---

⁷ Generaalsarchief van de Zusters van Liefde, *Fonds De Decker, Règlement de la Société de Charité Maternelle de Gand*, Gand, p. 1.

⁸ Generaalsarchief van de Zusters van Liefde, *Fonds De Decker, Règlement de la Société de Charité Maternelle de Gand*, Gand, pp. 1-4.

⁹ Generaalsarchief van de Zusters van Liefde, *Afdeling 9.2.2.: Terhaegen, 4.1., Ecoles Gardiennes catholiques de Gand. 1846-1896. Jubilé de cinquante ans, célébré le 28 décembre 1896*. Gand, 1897, pp. 5-9.

¹⁰ *Oeuvre des Ecoles Gardiennes à Gand. 1846-1887*. Gand, 1888, p. 13.

¹¹ *Oeuvre des Ecoles Gardiennes à Gand. 1846-1887*. Gand, 1888, p. 8.

*Mevrouw de gravin d'Alcantara, voorzitter van
het Oeuvre des Ecoles Gardiennes (1846-1874)¹².*

¹² Generaatsarchief van de Zusters van Liefde, Afdeling 9.2.2.: Terhaegen, 4.1., *Ecoles Gardiennes Catholiques de Gand, 1846-1896. Jubilé de cinquante ans; Célébré le 28 décembre 1896*. Gand, 1897, p. 23.

HET SOCIAAL ENGAGEMENT VAN DE ADELIJKE VROUW

Het **Maison de la Miséricorde** ofte Huis van Barmhartigheid werd gesticht in 1844 door de Zusters van Liefde als een tehuis voor zondige maar berouwvolle jonge vrouwen. Jonge meisjes die misstappen hadden begaan, werden door zusters opnieuw op het rechte pad geholpen.¹³

Ook hier waren drie takken van leden: het bestuur, de werkende dames en de ereleden¹⁴.

Het gesticht was aanvankelijk gevestigd in gebouwen in de Theresianenstraat, maar in de jaren 1870 werd het verplaatst naar de Sint-Lievenspoortstraat.¹⁵

Een aantal andere instellingen waren grotendeels afhankelijk van het **Maison de la Miséricorde**. Zo was er het **Maison de Préservation**. Kinderen wiens thuis als bederfelijk werd beschouwd, konden in deze instelling terecht voor een degelijke opvoeding.¹⁶

Binnen het Huis van Barmhartigheid richtten enkele penitenten zelf een congregatie op in 1851. De nieuwe zusters kregen de naam **Magdalenen**.¹⁷

Van 1848 tot 1859 werd in een afzonderlijk lokaal van het Huis van Barmhartigheid onderdak geboden aan **werkloze dienstmeiden**. Zij mochten er tegen een lage vergoeding vertoeven tot ze opnieuw werk hadden gevonden.¹⁸

Tenslotte was het Huis van Barmhartigheid vanaf 1852 ook een verblijfplaats voor **gepensioneerde dames**.¹⁹

Halverwege de 19de eeuw bouwden enkele Gentse vrouwen het **Œuvre des Pauvres Malades** uit. De mevrouwen Vergauwen, de Hemptinne, de Rodriguez en Mina Lammens zagen in dat er weinig thuiszorg voor de zieken was. Zeker moeders met jonge kinderen konden zich slechts heel moeilijk in een ziekenhuis laten verzorgen. Daarom besloten ze samen met de 'Grijze Zusters' tot de oprichting van dit genootschap.²⁰

Het werk bestond uit twee niveaus: dat van de zusters, die de zieken meerdere malen per week bezochten, en dat van de dames, die instonden voor het bestuur.²¹

---

¹³ DE JONG A. P. (red.), *Het edele huis. Korte Geschiedenis van de instellingen van de congregatie van de Zusters van Liefde aan de Sint-Lievenspoortstraat te Gent*, Gent, 1983, pp. 15-16.

¹⁴ Generaalsarchief van de Zusters van Liefde, *Afdeling 9.2.2.: Sint-Lievenspoortstraat, 2.2., Fondation de l'Œuvre et de la Maison de la Miséricorde, le 4 novembre 1844*, Gand, 1844, pp. 8.

¹⁵ DE JONG A. P. (red.), *Loc.cit.*

¹⁶ Generaalsarchief van de Zusters van Liefde, *Afdeling 9.2.2.: Sint-Lievenspoortstraat, 2.2., Verslag van het Werk van Barmhartigheid gevestigd te Gent. 1857-1863*, p. 11.

¹⁷ DE JONG A. P. (red.), *Op.cit.*, pp. 17-18.

¹⁸ DE JONG A. P. (red.), *Loc.cit.*

¹⁹ DE JONG A. P. (red.), *Loc.cit.*

²⁰ Archief L. de Hemptinne, *l'aube se lève*, p. 10.

²¹ *Règlement de l'oeuvre des pauvres malades*, Gand, s.d., p. 14, e.v.

De zieken werden niet alleen verzorgd. Ze werden tevens voorzien van de nodige voeding en kleding en ook hun moraal werd tijdens de bezoeken in de juiste richting gekneed.²²

Het **Œuvre des Mères de Famille** bestond in twee varianten, een katholieke en een liberale. De katholieke variant werd gesticht in 1857 als vrouwelijke tegenhanger van het 'Werk van de Crypte'. Het werk verspreidde zich via de Conferentie van de H. Vincentius a Paulo over gans België.²³ Concreet wens- te dit genootschap de armen bij te staan door hen in wekelijksse bijeenkomsten te onderwijzen in de katholieke godsdienst. Naast deze morele 'bijstand' werden ook de materiële noden grotendeels gelenigd: de arme vrouwen die de bijeenkomsten bijwoonden kregen een geschenkenbono die ze konden inruilen op een jaarlijkse verkoop van kleding in de Crypte.²⁴

De liberale variant van het oeuvre des Mères de Famille leek heel erg op de Société de Charité Maternelle. Een aantal dames hielden zich in met het uitdelen van pakketten met babyuizetten aan de arme moeders wiens kinderen naar de gratis gemeentelijke scholen gingen.²⁵ Het genootschap werd geleid zoals dat in de meeste katholieke vrouwenwerken gebeurde.

1.2. Aalmoezen

Aalmoezen betekenen hier schenkingen, uitgaande van particuliere personen, rechtstreeks ten voordele van de armen. Meestal schonk men sommen geld aan de armen, maar ook kleding, voeding en speelgoed ten tijde van Sinterklaas werd uitgedeeld.

Heel dikwijls werd **geld** geschonken aan armen die de kerk bezochten. Dat was dan meteen een beloning voor hun godvruchtigheid. Zo deed ook de familie Piers de Raveschoot: "*aux pauvres dedans l'église 11 06.*"²⁶ De uitdelingen gebeurden overigens heel vaak op regelmatige basis: "*aux pauvres distribution mensuelle 6 13.*"²⁷

²² *Oeuvre des pauvres malades. Discours prononcé par Mgr. L'évêque de Gand, lors de l'installation des filles de la charité et de l'œuvre des pauvres malades, le 31 mai 1849, suivi d'un rapport sur la situation de l'œuvre à la fin de 1849, Gand, 1849.*

²³ ART J., *Kerkelijke structuur en pastorale werking in het bisdom Gent tussen 1830 en 1914*. Kortrijk, 1977, p. 266.

²⁴ GUB, *Fonds Vliegende Bladen, IO4, Rapport sur l'oeuvre des mères de famille, établie à la Crypte de Saint Bavon à Gand, des années 1857-1859*, Gand, 1860, pp. 1-2.

²⁵ GUB, *Fonds Vliegende Bladen, IIO2, Règlement de la Société de Bienfaisance: l'oeuvre des mères de famille à Gand*, Gand, 1880, p. 3.

⁶ RAG, *Fonds Piers de Raveschoot*, 133, 26/7/1837.

²⁷ RAG, *Fonds Piers de Raveschoot*, 133, 30/7/1837.

HET SOCIAAL ENGAGEMENT VAN DE ADELIJKE VROUW

Vaak werden vermeldingen gemaakt van schenkingen van geld aan een hele parochie of gemeente: “*Pour les pauvres d’Ursel 10 00.*” “*Aux pauvres de Cluysen 5 00*».²⁸

Kleding werd vaak gegeven aan de communicanten van een parochie. Barones Dons de Lovendeghem bijvoorbeeld bekommerde zich elk jaar opnieuw om de eerste communicanten van haar parochie. “*Ik ben ziek*”, zeide zij “*en die arme kinderen zullen hunne kleederen niet hebben voor dien groten dag...*”²⁹

In het archief van de familie Surmont de Volsberghe vond ik verschillende aanwijzingen van het schenken van kleding aan de armen: “*une chemise pour les pauvres 2 00*³⁰; *une chemise en toile bleu à carreaux pour pauvres 2 45*³¹. Deze familie schonk eveneens geld om de eerste communicanten te kleden: « *à Monsieur le curé pour habiller les premiers communicants 50 00.*”³² »

Heel dikwijls werd ook **eten** geschonken aan de minderbedeelden van de parochie. Dit gebeurde dan onder de vorm van **soep – en brooduitdelingen**. Pauline Gonthyn zorgde ervoor dat de armen in de winter soep kregen: « *Son vaste hôtel de la rue Charles V devint, lui aussi, à un titre quasi officiel, le théâtre de sa charité. Au cours de l’hiver la soupe y était distribué gratuitement à tous les pauvres qui se présentaient.*”³³ »

De familie Surmont de Volsberghe hield regelmatig brooduitdelingen aan de armen van de parochie: « *au boulanger De Moor pains pour les pauvres jusqu’au 1 novembre 18 04*³⁴ », « *dix cartes de pain pour les pauvres 6 20*³⁵ ».

Joséphine Eliaert en haar echtgenoot Leon Leirens zagen het nog grootser: zij hielden een diner voor hun arbeiders: “*Le 6 juillet 1863 nous avons donné un fête aux ouvriers. Il y avait 524 ouvriers, pas de femmes. Ils ont bu 8 tonnes de bière, et ils ont mangé 25 jambons, 135 de viande et de bœuf, il y avait 150 litres de soupe. Il y eu trop de jambon et de pain qu’on leur a donné le soir et 35 pains. Les ouvriers sont partis très contents, les petits à 7 heures et les grands à 9 heures. Nous avons tous dîné à une table au milieu des*

²⁸ SAG, Fonds Surmont de Volsberghe, 63, 8 en 17/1/1862.

²⁹ GEELHAND A., *Baronne Dons de Lovendeghem, née comtesse de Marnix. Souvenirs.* Bruxelles, s.d., p. 60.

³⁰ SAG, Fonds Surmont de Volsberghe, 62, 7/1/1852.

³¹ SAG, Fonds Surmont de Volsberghe, 62, 5/3/1852.

³² SAG, Fonds Surmont de Volsberghe, 62, 21/2/1857.

³³ Archief van Yves de Hemptinne, *Une femme forte: la comtesse Joseph de Hemptinne.* p. 47.

³⁴ SAG, Fonds Surmont de Volsberghe, 62, 22/10/1852.

³⁵ SAG, Fonds Surmont de Volsberghe, 62, 11/11/1852.

*ouvriers. Nous avons mangé la même chose que les ouvriers, mais préparé par la cuisinière.*³⁶ »

Op de dag van **Sinterklaas** werden niet alleen de eigen kinderen van geschenkjes voorzien. In de familie Arthur Verhaegen bijvoorbeeld kregen de jongens en meisjes van de bezochte armengezinnen lekkers en speelgoed, en ook de weeskinderen van Merelbeke werden niet vergeten. Zo bestelde Claire Lammens ooit 150 poppen.³⁷ Voor de familie Joseph de Hemptinne was het feest van Sinterklaas evenmin een feest zonder de armen te vergeten. « *Mais c'était la Saint-Nicolas surtout, cette fête chère entre toutes aux enfants, qui était marquée par d'inoubliables distributions de vêtements, de jouets et de bonbons apportés par le grand saint à la requête de nos jeunes amis.*³⁸ »

1.3. Officiële giften

Regelmatig schonken, vooral adellijke weduwen, giften aan instellingen die directe bijstand verleenden aan de armen.

Zo deed Melanie Dons, douairière van Jan Baptist Vermeulen, een schenking aan het Bureel van Weldadigheid van Waasmunster.

« *Au Bureau de Bienfaisance de la dite commune de Waesmunster: d'une somme de mille cinq cents francs, à charge de faire annuellement et aussi perpétuellement une distribution de cent cinquante huit kilogrammes de froment converti en pains, aux pauvres de Waesmunster, qui auront assistés au service anniversaire.*³⁹ »

Melanie Dons schonk hier dus aan het Weldadigheidsbureau van Waasmunster een som van 1500 frank, die diende te worden gependeed aan 158 kilo brood ten voordele van de armen van Waasmunster. Voorwaarde was echter dat die armen aanwezig zouden zijn op de jaarlijkse herdenkingsvieringen.

Op 27 november 1885 werd door Elisa Marie de Naeyer, weduwe van Frederik de Kerchove aan het Bureel van weldadigheid van Bellem een schenking gedaan.

« *Aan het Bureel van weldadigheid der gemeente Bellem, eener som, in nationale munt, van tien duizend franken, die aan het begiftigd bureel binnen de acht dagen der goedkeurende aanvaarding zullen overhandigd worden. Deze gift wordt door Mevrouw de Kerchove gedaan onder last dat gemelde som onmiddellijk zal worden aangelegd bij middel eener inschrijving tot beloope*

³⁶ KADOC, *Fonds Casier, Joseph*, 8.2.14.

³⁷ DE MAEYER J., *De rode baron. Arthur Verhaegen, 1847-1917*. Leuven, 1994, p. 196.

³⁸ Archief Yves de Hemptinne, *Une femme forte, ...*, p. 23.

³⁹ RABW, *Provinciaal archief, Giften en legaten*, 1/2794/37.

HET SOCIAAL ENGAGEMENT VAN DE ADELIJKE VROUW

derzelve, te nemen ten grootboeke der openbare schuld van Belgien behoevens en op naam van het begiftigd bureel om de opbrengst of intresten daarvan jaarlijks te worden bedeed aan de behoeftigen der gemeente Bellem, voor de zorgen en naar het goeddunken van het begunstigde bureel.⁴⁰

Mevrouw de Kerchove schonk hier 10 000 Bef aan het Bureel van Weldadigheid van Bellem. De opbrengst of intrest van deze som geld moest evenwel elk jaar worden verdeeld onder de armen van de gemeente Bellem. Specifieke voorwaarden werden in dit geval niet gesteld.

1.4. Legaten

Bij het overlijden werd eveneens aan liefdadigheid gedaan. Uiteraard gebeurde dit niet meer door de persoon in kwestie. De overledene had immers zijn of haar laatste wilsbeschikkingen per testament duidelijk gemaakt. Een testament is namelijk een akte die regelt wat met iemands vermogen na zijn of haar dood moet worden gedaan. Deze laatste wilsbeschikking was veelal ten gunste van de naaste familieleden. Echter, zoals zal blijken uit onderstaande voorbeelden werden de armsten van de parochies niet vergeten bij de opmaak van het testament van verschillende adellijke dames.

Een eerste belangrijke aspect van de liefdadigheid bij het overlijden, was de uitdeling van graan, onder de vorm van broden. Eeuwenlang zijn broodbedelingen een onderdeel geweest van de begrafenisceremonie. Dit gebruik zou zijn ontstaan uit de opvatting dat de doden kunnen geholpen worden door hetgeen traditioneel als goede werken omschreven wordt. Daaronder verstaat men gebed, versterving en naastenliefde. Bijgevolg kregen na een uitvaart niet enkel familieleden, vrienden en geburen een maaltijd. Welstellenden lieten, naargelang hun stand en fortuin, brood uitreiken aan de behoeftigen van de parochie. Dit gebruik was niet gebonden aan de dag van de begrafenis zelf, maar werd herhaald naar aanleiding van de verschillende herdenkingsplechtigheden.⁴¹ De wens tot brooduitdelingen werd het eerst kenbaar gemaakt via het testament. In dit document gaf de persoon aan wanneer en onder welke voorwaarden broodbedelingen konden worden gehouden. Wanneer de persoon in kwestie dan was gestorven, werd vaak nog eens op de rouwbrief de brooduitdeling vermeld.

“Une distribution de pains sera faite aux pauvres de Quatrecht et aux familles secourus par la Conférence de Saint-Vincent de Paul de la paroisse Saint-Sauveur à Gand.⁴² »

De sommen die aan de uitdelingen werden gespeneerd, varieerden van persoon tot persoon.

⁴⁰ RABW, *Provinciaal archief, Giften en legaten*, 1/2811/67.

⁴¹ HOLLEBOSCH – VAN RECK Y., *Rendez-vous met magere Hein: doods- en rouwgebruiken in de 19de eeuw*. Gent, 1986, p. 61.

⁴² KADOC, *Fonds Casier, Désiré*, 5.8., Doodsbrief van Leonie Casier-Legrand.

ANNELIES HEMELSOET

De laatste wilsbeschikkingen van Julie de Potter zijn een duidelijk voorbeeld: « *je veux être enterrée en la commune de Zwijnaerde dans le caveau de famille avec une service convenable: corps présent et distributions de pains de froments aux pauvres et qu'on y fera célébrer cent messes chaque terme de deux années à compter du jour de mon décès qui servent d'anniversaires avec distributions de cent sacs en pains de froments. Sous la direction des maîtres des pauvres on fera célébrer également un service convenable à l'église de St.-Pierre à Gand avec distribution de pain et l'on fera célébrer deux messes par jour pendant deux années pour servir d'anniversaires et on distribuera tous les mois deux sacs de froments en pains aux pauvres.*⁴³ »

Naast wilsbeschikkingen betreffende de uitvaart en de herdenkingsplechtigheden, kwamen er tevens legaten voor ten voordele van instellingen, direct ten gunste van de armen.

Joséphine comtesse de Baillet, douairière van burggraaf Charles de Vaernewijck d'Angest schonk bij haar overlijden een som geld aan de Société de charité maternelle in Gent.⁴⁴

Marie de Potter schonk eveneens een som geld, maar wenste dat die som voor een bepaald doel werd gebruikt namelijk de aankoop van een aantal bedden.: “*Ik wille dat er gelijkelijc in het klooster van den wijck Dooreseele zullen bestemd worden vier beddens voor oude vrouwen en zes voor weezen of ouderjarige kinderen, van den wijck van Dooreseele, welke aldaer zullen moeten verblijven tot dat zij bekomen hebben den ouderdom van achtien jaren en in staet zijn van hun brood en bestaan te winnen.*⁴⁵”

Jeanne de Naeyer - Van Caneghem schonk bij testament 10 000 frank aan het armbestuur van Bellem “*om met de jaarlijkse opbrengst prijzen en kleedingsstukken te koopen voor de behoeftige kinderen die de gemeente- en de zondagsscholen bijwonen.*”⁴⁶

Alix de Vaernewijck wenste dat door haar legaat het liefdadigheidswerk van de familie kon worden verdergezet. « *Je veux que l'on continue à payer l'entretien des malades et des orphelins qui étaient à la charge de ma mère ou à la mienne au couvent hospice de Lovendeghem. Les infirmes jusqu'à ce qu'elles aient respectivement atteint l'âge de vingt et un ans, à moins que la supérieure ne juge à propos de les placer avant cet âge, chacun des dites orphli-*

⁴³ SAG, Fonds Surmont de Volsberghe, 161.

⁴⁴ RAG, Fonds de Ghellinck-de Vaernewijck, le chartrier des Vaernewijck, 766.

⁴⁵ SAG, Fonds Surmont de Volsberghe, 192.

⁴⁶ DE POTTER F. & BROECKAERT J., *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, gemeente Bellem*, Deel 1, p. 5.

HET SOCIAAL ENGAGEMENT VAN DE ADELIJKE VROUW

*nes lorsqu'elle quittera l'établissement recevra une somme de cinquante francs pour s'acheter quelque habits.*⁴⁷ »

2. Filantropie

2.1. *De Association de l'adoration perpétuelle du Très-Saint Sacrament en het Œuvre des Eglises pauvres*

In 1843 stichtte Anna de Meeûs het werk in België. Een priester van een nabijgelegen parochie kwam haar om bijstand vragen voor zijn van armoede wegwijkende parochie. Het meisje werd sterk aangegrepen door de verschrikkelijke toestand en begon zelf, samen met een aantal familieleden de ornamenten te herstellen. Haar inzet bleef niet beperkt tot 1 parochie. Zo heeft het werk zich gedurende enkele decennia verspreid over heel België.⁴⁸

In 1851 werd het werk ook in Gent gesticht. Mevrouw de markies de Courtebourne nam de taak van voorzitter op zich. Ze heeft zich 36 jaar lang voor het werk ingezet.⁴⁹

Doel van het werk was het aanwakkeren en versterken van het geloof in Jezus Christus, de beledigingen tegenover het Heilige Sacrament herstellen en de arme kerken, die vaak de nodige middelen misten voor de Goddelijke Cultus, bijstaan⁵⁰.

2.2. *Officiële giften*

Hier bespreek ik de verschillende giften onder levenden. Opvallend is dat zowel de officiële giften als de legaten, die ik verder zal bespreken, voornamelijk godsdienstige doeleinden hadden.

- Met een godsdienstig doel

Eerst en vooral werden er gewone giften ten voordele van de **kerk** gedaan, dit wil zeggen, giften waar geen bijzondere voorwaarden, noch doelen aan gesteld werden. Diegene die de gift ontving, was met andere woorden vrij te doen en te laten wat hij wilde met het bedrag.

⁴⁷ RAG, *Fonds de Ghellinck-de Vaernewijck, le chartrier des Vaernewijck*, 780.

⁴⁸ *A la mémoire vénérée de Madame Anna de Meeûs, fondatrice de l'institut religieux de l'adoration perpétuelle ainsi que l'archiassociation de l'adoration perpétuelle et de l'œuvre des églises pauvres*. Bruxelles, 1904, pp. 8-9.

⁴⁹ VAN DEN GHEYN, *Cinquantenaire de l'oeuvre des pauvres églises à Gand*. Gand, 1901, p. 9.

⁵⁰ *Instruction sur l'association de l'Adoration Perpétuelle du Très-Saint Sacrament et de l'œuvre des églises pauvres, suivi de l'abrégé du Règlement de l'association*. Bruxelles, 1852, p. 5.

Zo schonken Frans en Amelia Borluut aan de kerkfabriek van Sint-Michiels te Gent:

« *Lequel a déclaré accepter pour et au nom de cette fabrique la donation de dix huit mille francs, faite à ladite fabrique par monsieur François Ghislain Borluut, propriétaire domicilié à Hansbeke et demeurant à Gand, suivant acte passé par devant nous, notaire, le quinze mai dernier, ce aux conditions et charges y énoncées et sous réserve d'approbation de l'autorité compétente.*⁵¹ »

Frans en Amelia Borluut schonken aan de Kerkfabriek van Sint-Michiels te Gent een som van 8000 frank, zonder er een bepaalde voorwaarde bij te stellen.

Men schonk niet alleen sommen geld aan de kerk. Ernestine Maria Schamp d'Aveschoot gaf aan de Kerkfabriek van Mariakerke 2 stukken land, gelegen in de Kerkwijk. Het ene stuk was 24 aren groot, het andere 42,20 aren.⁵²

Vaak werden sommen geld geschonken aan de kerkfabrieken en pastoors van parochies voor de **bouw van nieuwe kerken**. Zo schonk de familie Piers de Raveschoot 13,15 fr. "*pour la construction d'une nouvelle église*"⁵³.

Ook voor het **interieur van de kerk** werden sommen geld geschonken. Meestal werden hier klokken gegeven. Zo schonk Marie Caroline de Potter een klok aan een Evergemse kerk. Hierna werd ze als meter van deze klok aangeduid: "*Elle fut, en 1829, marraine de la petite cloche (2200 livres) de l'église Saint-Christophe à Everghem.*" Als dank werd in de inscriptie op de klok een vermelding gemaakt van de weldoenster.⁵⁴

Ook ten voordele van **buitenlandse kerken** werden sommen geld geschonken, zowel voor de bouw van nieuwe gebouwen als voor het onderhoud van de bestaande. Zo gaf de familie Surmont de Volsberghe: « *à monsieur l'abbé de Ratisbonne aumône pour une église à Jerusalem, 10 00.*⁵⁵ »

Hun steun ging eveneens naar: « *à un prêtre suisse pour son église, 5 00.*⁵⁶ »

Regelmatig werden **eucharistievieringen gehouden als aandenken aan overleden personen**. Deze plechtigheden werden voornamelijk gesponsord met schenkingen van familieleden. Om die reden schonk Melanie Dons, douairière van Jan Baptist Vermeulen, een som geld aan de Kerkfabriek van Waasmunster.

⁵¹ RABW, *Provinciaal archief, Giften en legaten*, 1/2796/62.

⁵² RABW, *Provinciaal archief, Giften en legaten*, 1/2012/18.

⁵³ RAG, *Fonds Piers de Raveschoot*, 133, 25/9/1837.

⁵⁴ DE POTTER D'INDOYE H. en DE POTTER J., *Histoire généalogique des Potter au croissant et aux trois roses*, Bruxelles, 1964, p. 108.

⁵⁵ SAG, *Fonds Surmont de Volsberghe*, 62, 3/1/1857.

⁵⁶ SAG, *Fonds Surmont de Volsberghe*, 63, 16/4/1872.

HET SOCIAAL ENGAGEMENT VAN DE ADELIJKE VROUW

« A la fabrique de l'église de la commune de Waesmunster, arrondissement de Termonde, province de la Flandre Orientale, d'une somme de huit cents francs, à charge par la dite fabrique d'église de faire célébrer annuellement et à perpétuité en l'église de la dite commune de Waesmunster, au neuf décembre de chaque année, et au cas ou ce jour fut, un dimanche au dix septembre, pour le repos des âmes de feu Monsieur Jean Baptiste Vermeulen, de la donatrice Madame Vermeulen, née baronne Dons, de leurs ascendants et descendants directs et de leur oncle Monsieur Albert Vermeulen et pour quel service il sera payé annuellement la somme de seize francs⁵⁷. »

Ook aan **kloosters** werden sommen geld geschonken. Zo gaf de familie Surmont de Volsberghe een som geld aan de Arme Klaren: « Aux pauvres Claires pour notre Dame de Salette, 5 00.⁵⁸ »

Deze familie hield het echter niet bij één klooster: « Aux sœurs du bon pasteur de Namur, 5 00.⁵⁹ »

Geregeld gebeurden schenkingen ten voordele van het **Œuvre des Pauvres Eglises**. Zo steunde de familie Surmont de Volsberghe het genootschap: « pour les chasubles aux pauvres églises, 25 00.⁶⁰ »

- Niet-godsdienstig doel

Julie de Kerchove schonk de gemeenschap een brug. “Julie de Kerchove had gevraagd of zij (en anderen) op eigen kosten een brug zouden mogen bouwen en daartoe gronden aan te kopen (desnoods te doen onteigenen voor openbaar nut). Hierop werd positief geantwoord op 7/4/1867. Daar de gemeente niet over voldoende financiële middelen beschikte en de nationale overheid toen in het geheel niet geïnteresseerd was in de constructie, was voornoemd voorstel uit private hoek vast en zeker erg welkom.⁶¹”

2.3. Legaten

De schenkingen bij het overlijden, die hier besproken worden, gingen uitsluitend naar godsdienstige doeleinden.

Wanneer men legaten schonk voor een godsdienstige doel, diende niet altijd aan bepaalde voorwaarden te worden gedacht.

“Ontfangen van de kinderen van wijlen mevrouw de douairière Surmont de

⁵⁷ RABW, Provinciaal archief, Giften en legaten, 1/2794/37.

⁵⁸ SAG, Fonds Surmont de Volsberghe, 62, 6/3/1857.

⁵⁹ SAG, Fonds Surmont de Volsberghe, 63, 9/4/1872.

⁶⁰ SAG, Fonds Surmont de Volsberghe, 63, 30/3/1872.

⁶¹ ‘Een eerste brug over de Schelde’, In: *De Gonde*, 21, 1993, 2-3, p. 36.

*Volsberghe geboren Coleta de Potter, de somme van tweeduizend guldens Brabants contant, als gifte door haer gedaen aen de kerke van den heyligen Stephanus binnen Gend. Gend dezen 14 november 1800 twee en dertig*⁶²."

Wanneer er wel een speciaal doel voor het legaat werd vermeld, diende de som geld heel vaak om de herdenkingsplechtigheden te sponsoren.

Eugénie van der Meere bijvoorbeeld schonk aan haar parochiekerk een jaarlijkse som: « *de payer annuellement une rente perpétuelle de vingt cinq francs par an à la fabrique de l'église paroissiale de la même commune à l'offert par elle d'y faire célébrer à perpétuité et chaque année dans le courant du mois qui aura celui de mon décès, un anniversaire solennel de première classe pour le repos de mon âme.* »⁶³ »

Julie de Potter deed hetzelfde: « *Je lègue à la fabrique de l'église de Leeuwergem la somme de trois mille francs une fois payées à charge de faire célébrer annuellement et toujours un anniversaire* »⁶⁴.

Bij de opmaak van het testament werden de kloosters evenmin vergeten. Zo schonk Julie de Potter bij haar overlijden een som geld aan de Zusters van Liefde, zowel van Gent als van Lovendegem. « *Je lègue à l'association religieuse des sœurs de la charité à Gand la somme de deux mille francs une fois payée* »⁶⁵.

« *Je lègue à l'association religieuse des mêmes sœurs à Lovendeghem un égale somme de deux mille francs une fois payée.* »⁶⁶ »

En ook het Œuvre des Pauvres Eglises werd bij het overlijden niet vergeten. Joséphine, gravin de Baillet, douairière van burggraaf Charles de Vaernewijck d'Angest schonk bij testament: "*Mes robes sont pour les pauvres églises ainsi que les mantelles de confections.*"⁶⁷

3. Stichtingen en bestuur: activiteiten van de adellijke vrouw

In deze paragraaf sta ik stil bij de eigenlijke taken van de adellijke dames in het liefdadige en filantropische proces. De elementen die aan bod komen zijn: het stichten en besturen van instellingen en organisaties, visites en de verschillende vormen van het inzamelen van geld.

⁶² SAG, *Fonds Surmont de Volsberghe*, 49.

⁶³ RAG, *Fonds Desmanet de Biesme*, 121.

⁶⁴ SAG, *Fonds Surmont de Volsberghe*, 161.

⁶⁵ SAG, *Fonds Surmont de Volsberghe*, 161.

⁶⁶ SAG, *Fonds Surmont de Volsberghe*, 161.

⁶⁷ RAG, *Fonds de Ghellinck-de Vaernewijck, le chartrier des Vaernewijck*, 766.

3.1. *Het stichten van organisaties en instellingen*

De 19de-eeuwse vrouw zat ondanks haar toenmalige intellectueel en maatschappelijk inferieure positie niet stil. Overal in Europa rezen in de periode 1815-1870 filantropische en religieus-caritatieve hulpwerken uit de grond.

Rond het midden van de 19de eeuw stichtte **Marie de Hemptinne** het *Œuvre des Ecoles Gardiennes*.

Marie de Hemptinne⁶⁸ werd geboren op 15 april 1818. Haar vader was een belangrijk Gents industrieel, Felix-Joseph de Hemptinne, haar moeder heette Henriette-Adrienne Lousbergs. Marie verloor haar moeder toen ze amper negen jaar oud was. Hierna was ze volledig op haar vader aangewezen, die, als belangrijk industrieel voortdurend in de weer was. Daarom nam ze de zorg voor haar broers en zussen grotendeels op zich.

Door haar dagelijkse contact met de arbeiders uit haar vaders fabriek, leerde ze al vlug de morele en materiële noden van de arbeidersbevolking kennen. Armen bijstaan, hen onderwijzen, hen in hun lijden troosten, hen uit hun ongeregeld leven trekken om er dienaren Gods van te maken, was het uiteindelijke doel van al haar inspanningen.

Ze reserveerde voor zichzelf slechts 300 fr. per jaar om van te leven. De rest ging integraal naar de armen. Wanneer haar eigen geld op was, klopte ze aan bij de Openbare Weldadigheid, of bij andere vermogende burgers, die haar nauwelijks iets konden weigeren. Om die reden stond ze in het Gentse bekend als "la quêteuse".

Wat ze echter het liefste deed, was lesgeven, vooral aan de kleine kinderen. Om die reden richtte ze de Gentse Bewaarscholen op.

Verder was ze actief lid van de Société Maternelle en lag ze mede aan de basis van het Werk van Barmhartigheid.

Daarenboven gaf ze op zondag godsdienstonderricht, en bezocht ze twee tot drie maal per week de kantwerkscholen bij de paters Augustijnen in Gent.

Marie de Hemptinne heeft echter de bekroning van haar werk niet meer kun-

---

⁶⁸ Voor deze korte levensschets van Marie de Hemptinne heb ik mij gebaseerd op de: Archief mevrouw de Hemptinne-Casier, *Notice nécrologique sur Mademoiselle Marie de Hemptinne, décédée à Gand le 7 novembre 1846, à l'âge de 28 ans et 6 mois*. Gand, 1846.

Haar leven werd tevens behandeld in: VAN DOORNEVELDT W., *Laat de kinderen tot ons komen: kinderopvang als onderdeel van een sociale politiek in de lange 19de eeuw. Een onderzoek met de nadruk op Gent*. Gent, 1999, p. 78 e.v. en in: DE MAEYER J., 'Les Dames d'oeuvres. 19de eeuwse vrouwen van stand en hun zoektocht naar maatschappelijk engagement.' In: VAN MOLLE L. & HEYRMAN P., *Vrouwenzaken – zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*. Gent, 2001, p. 113.

*Marie de Hemptinne, stichteres van het Oeuvre des Ecoles Gardiennes.*⁶⁹

---

⁶⁹ Generaatsarchief van de Zusters van Liefde, *Afdeling 9.2.2.: Terhagen, 4.2., Ecoles Gardiennes catholiques de Gand, 1846-1896. Jubilé de cinquante ans, célébré le 28 décembre 1896. Gand, 1897, p. 6.*

HET SOCIAAL ENGAGEMENT VAN DE ADELIJKE VROUW

nen meemaken. Zij overleed op 7 november 1846 aan tyfuskoorts, die ze had opgedaan bij het bezoeken van behoeftige gezinnen. Op de dag van haar begrafenis kwamen arbeiders en behoeftigen op straat. Ook in de kerk kwamen zowel de armen als de rijken haar een laatste groet brengen.

Bisschop Delebecque schreef aan kanunnik De Decker: "Quelle perte pour les pauvres, surtout pour les petites enfants auxquels elle préparait un asile".

Zelfs na haar dood zorgde ze nog voor middelen voor haar goede werken. De necrologie die kort na haar overlijden verscheen, werd verkocht ten voordele van de door haar gestichte bewaarschool.

Marie de Hemptinne verwierf reeds tijdens haar leven een soort van martelaarsaureool. Ook nu nog kan je overal haar necrologie vinden, en staan haar leven en werk in het geheugen van heel wat nakomelingen gegrift.

Bovenop de liefdadigheidsinstellingen waren verschillende Gentse dames actief in de stichting van scholen, kloosters en dergelijke meer. Zo stichtte **mevrouw de Kerchove d'Exaerde, geboren Lippens** een nieuwe vorm van meisjesonderwijs, een school in huishoudelijke opvoeding. Deze 'écoles ménagères' werden opgericht met de bedoeling betere huishoudsters te creëren die op hun beurt ervoor zouden zorgen dat hun echtgenoten gelukkiger zouden zijn. Men wou de natuurlijke missie van de vrouw verbeteren.⁷⁰

Barones de Monin-Rendeux speelde een voorname rol in de sociale actie van die periode. Zo had ze een belangrijk aandeel in het Werk van Calvarie en speelde ze een belangrijke rol in het Werk der Vlamingen in Parijs. Bovendien was haar bijdrage in de bouw van de Gentse Sint-Lucasschool niet onbelangrijk. Geen frank was haar te veel om het complex uit te monstern tot een staaltje van neogotische bouwkunst. Het totale budget liep al gauw op tot 450 000 goudfrank (wat vandaag 75 miljoen oude Belgische franken bedraagt), waarvan de gulle mecenas een groot deel op zich nam. In ruil daarvoor eiste ze een maximaal toezicht op de werken.⁷¹

3.2. Bestuur en lidmaatschap van liefdadige en filantropische instellingen

Van zodra een instelling was gesticht, was het van belang dat een aantal enthousiastelingen zouden deelnemen aan het bestuur ervan.

Verscheidene dames zetten zich daadwerkelijk gedurende verschillende jaren in als bestuurslid van zo'n instelling. Daarenboven beperkten ze zich niet tot

⁷⁰ GUB, *Fonds Vliegende Bladen*, IIK3.

⁷¹ DE MAEYER J., 'Les Dames d'œuvres. 19de-eeuwse vrouwen van stand en hun zoektocht naar maatschappelijk engagement.' In: VAN MOLLE L. en HEYRMAN P., *Vrouwenzaken – zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*. Gent, 2001, pp. 120-121.

ANNELIES HEMELSOET

het bestuur van één genootschap. Zo was markgravin de Courtebourne tegelijk voorzitter van het Œuvre de la Sainte-Enfance en het Œuvre des Pauvres Eglises.

Een instelling zou ook niet werken zonder de leden. Ik onderzocht het lidmaatschap van twee dames van de belangrijkste genootschappen, namelijk dat van Octavie en Maria Surmont.

• Lidmaatschappen van Octavie Surmont de Volsberghe, geboren de Ghellinck de Walle.

Instelling	1852	1857	1862	1867	1872	1877	1882
Oeuvre des pauvres églises	X				X		X
Œuvre des pauvres malades	X	X	X	X	X	x	x
Œuvre des écoles gardiennes	X	X		X	X	x	X
Société de charité maternelle		X	x	X	X	x	X
Œuvre de la Maison de Miséricorde			x	X	X	x	x

Bron: SAG, Fonds Surmont de Volsberghe, 62-63.

Octavie Surmont was jaarlijks lid van ten minste 3 instellingen. In 1872 en 1882 was ze zelfs lid van de 5 voornaamste instellingen. Vanaf 1880 was ze daarenboven ondervoorzitter van het Genootschap van de Vrouwen der Moederlijke Liefde.⁷²

• Lidmaatschappen van Maria Surmont de Volsberghe, geboren de Gheus⁷³.

Instellingen	1867	1872
Oeuvre des pauvres églises	X	X
Œuvre des pauvres malades	X	
Œuvre des écoles gardiennes	X	X
Société de charité maternelle	X	X
Œuvre de la Maison de Miséricorde		

Bron: SAG, Fonds Surmont de Volsberghe, 90.

⁷² *Wegwijzer van Gent*, 1881, p. 297.

⁷³ Voor deze dame kan ik slechts 2 vergelijkende jaren bespreken.

HET SOCIAAL ENGAGEMENT VAN DE ADELIJKE VROUW

Uit dit voorbeeld blijkt dat Octavie Surmont in al haar liefdadig enthousiasme geen uniek geval was. Ook Maria Surmont verdeelde haar aandacht jaarlijks over verschillende instellingen.

Het bestuur en lidmaatschap weegt echter niet op tegen het werk verricht door de 'actieve dames'. Elk genootschap bestond onder meer uit besturende en actieve leden. De actieve leden hielden zich voornamelijk bezig met het 'vuile werk'. Het waren zij die de armen bezochten, nieuwe leden dienden aan te brengen enzovoort. Daartegenover stond dan het besturende werk van de dames, dat veel aangener was. De actieve dames waren dan ook meestal dames van de hoogste standen, maar zonder adellijke titel, terwijl de besturende leden overwegend getiteld waren.

De actieve leden werden meestal bijgestaan door de zusters.

3.3. *Bezoek aan de armen*

De gewoonte van het bezoeken van armen aan huis kende een lange traditie in West-Europa. Toch was de 19de eeuw dé eeuw van de visites. De traditie van het regelmatig bezoeken werd nog machtiger, zowel in de stad als op het platteland.⁷⁴ In Engeland bestonden er speciale 'visiting societies'. In steden en dorpen waar de ontbering het grootst was, werden gemeenschappen opgedeeld in districten, de districten in straten, de straten in huishoudens, ... Er werden 'visitors' gezocht voor elk district. Ideaal was één visitor voor elke 20 tot 40 families. Gewapend met bijbels, linnengoed, voedings- en koolbonnetjes en uiteraard veel liefde, gingen deze voetsoldaten van de liefdadigheid van deur tot deur om het kwaad van de armoede, ziekte en goddeloosheid uit te roeien. Met andere woorden, men wou de families zowel op fysisch als op moreel vlak hervormen.⁷⁵

Vooraf vrouwen waren geschikt om dit werk te doen: '*as they can freely enter the homes in which few men are ever found, except when confined by illness*'⁷⁶.

Daarenboven hadden de vrouwen een grotere kennis van het huishouden. Ze konden meer sympathie opbrengen voor de problemen waarmee de bezochte vrouwen en moeders geconfronteerd werden.

Niet alleen in Engeland was het bezoeken van armen een traditie die vooral in de 19de eeuw ten zeerste in ere werd gehouden. Ook in België en meer bepaald Gent en omstreken werden verschillende bezoeken aan de armen afgelegd. Zo schreef Alice de Kerchove in haar dagboek: « *Nous avons été*

---

⁷⁴ PROCHASKA F. K., *Women and philanthropy in the 19th century England*. Oxford, 1980, p. 97.

⁷⁵ PROCHASKA F. K., *Op.cit.*, p. 98.

⁷⁶ PROCHASKA F. K., *Op.cit.*, p. 110.

*aujourd'hui faire une longue promenade en voiture. Nous avons été à Ursel voir le pauvre garçon malade qui brode. Quelle misère! la maison ou plutôt la misérable petite hutte qu'il habite ne tient pas ensemble, elle est toute penchée d'un côté, un coup de vent suffit pour la mettre à terre tout à fait. ...*⁷⁷ »

Alice de Kerchove werd duidelijk aangegrepen door de miserie van de armen die door haar en haar familie werden bezocht. In dit geval waren het de armen van Ursel. Ook in België bezochten de dames de armen van de kleinere gemeenten voornamelijk op eigen initiatief, terwijl de visites in de grotere gemeenten en steden meestal vanuit een instelling werden geregeld.

Vaak werd de situatie van een aantal armen opgevolgd. Men bezocht de arme verschillende keren, om zich ervan te vergewissen hoe het met hun toestand was gesteld.

Ook Pauline Gonthyn bezocht zeer dikwijls de armen van haar parochies. Vooral de arbeiders van de fabriek van haar man, Joseph de Hemptinne werden vaak met visites verrast. « *Apprend-elle la maladie de l'un d'eux, aussitôt elle court à son chevet, mais lorsqu'elle l'a soigné, pansé, réconforté, elle croit n'avoir rien fait, car c'est l'âme qu'elle veut atteindre.* »⁷⁸ »

Het moet soms een vreselijke opgave geweest zijn voor de dames, afkomstig uit mooie, propere huizen, om in de krotten te belanden, waar de geur waarschijnlijk verschrikkelijk moet geweest zijn. De dochter van Pauline Gonthyn vertelde hier het volgende over: « *Souvent, ces maisons sont sales, l'air qu'on respire est vicié* ». Toch kloeg haar moeder hier niet over: « *Maman semblait ne pas s'en apercevoir, elle y était à l'aise comme dans ses salons. Jamais elle ne donnait aux pauvres d'autre nom que celui d'ami, à moins qu'elle ne connût leur nom de baptême. Si on lui offrait une chaise, elle l'acceptait sans répugnance, s'informait de l'état du ménage, du nombre des enfants, consolait et encourageait suivant les circonstances.* »⁷⁹ »

Het gebrek aan hygiëne en de verschillende ziektekiemen die in de dichtbevolkte Gentse achterbuurten heersten, hebben zelfs één van de iconen van de liefdadigheid, Marie de Hemptinne de dood in gejaagd. Het gevaar voor de dames was dus niet onbestaande.

Het bezoek aan de armen was daarenboven uiterst geschikt voor de adellijke catechiseringsdrang. Zo keek Pauline Gonthyn tijdens het praten met de vrouw die ze bezocht, rond in de kamer. Wanneer ze dan een eerder onge-

⁷⁷ Archief Reginald de Kerchove, *Dagboek Alice de Kerchove*, 29/9/1854.

⁷⁸ Archief Yves de Hemptinne, *Une femme forte ...*, p. 37.

⁷⁹ Archief Yves de Hemptinne, *Une femme forte ...*, p. 50.

HET SOCIAAL ENGAGEMENT VAN DE ADELIJKE VROUW

schikte afbeelding de wand zag sieren vroeg ze bijvoorbeeld: "*Mon amie, n'aimez-vous pas mieux avoir là une image du Sacré-Coeur?*"⁸⁰

3.4. Diverse activiteiten

De rol van de adellijke vrouw bleef niet beperkt tot het bestuur en lidmaatschap van instellingen en het bezoek van de armen aan huis. De dame deed haar uiterste best om geld in te zamelen ten voordele van de armen, de gemeenschap of de liefdadigheidsinstellingen.

Het **vervaardigen van handwerkjes** vormde geen uitzondering in het vrouwelijke caritatieve en filantropische engagement. Met een aantal vriendinnen kwamen de dames bijeen om handwerkjes en ornamenten te vervaardigen. Deze activiteit werd doorgaans niet uitgevoerd met de bedoeling aan geld te komen. Meestal werden de werkjes direct ten voordele van de armen vervaardigd.

Als versterving tijdens de vasten werden bij de familie de Kerchove kleren gemaakt voor de armen. Alice de Kerchove schreef aan haar zusje: « *j'ai repris un assez long ouvrage pour mon carême, ce sont de petites chemises de pauvres, de petites chemises de garçons de 7 à 8 ans, c'est encore assez long à faire aussi n'ai-je pas le temps de perdre une minute.*⁸¹ »

---

⁸⁰ Archief Yves de Hemptinne, *Une femme forte ...*, p. 50.

⁸¹ Archief Reginald de Kerchove, *Briefwisseling, brief van Alice aan Lucie*, 25/03/1859.

Enkele dames aan het werk

V.l.n.r. mevrouw J. Van den Bossche, mevrouw J. de Hemptinne, Mina Lammens, mevrouw J. Casier, mevrouw Désiré Casier en mevrouw J. Gonthyn. Jaren 1860.⁸²

Regelmatig **ontvingen adellijke families behoeftige kinderen op het kasteel**. Zo deed ook Pauline Gonthyn. « *Une ou deux fois par an, au cours de l'été, les orphelins et les enfants du patronage étaient, à tour de rôle, invités à venir prendre leurs ébats dans le parc de Maaltebrugge, résidence d'été de la famille de Hemptinne.*⁸³ »

Het inzamelen van geld gebeurde heel dikwijls via **tombola's**. Liefdadige en filantropische genootschappen organiseerden zo'n loterijen, maar ook parti-

⁸² DE MAEYER J., 'Les Dames d'œuvres. 19de-eeuwse vrouwen van stand en hun zoektocht naar maatschappelijk engagement.' In: VAN MOLLE L. en HEYRMAN P., *Vrouwenzaken – zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*. Gent, 2001, p. 108.

⁸³ Archief Yves de Hemptinne, *Une femme forte ...*, p. 40.

HET SOCIAAL ENGAGEMENT VAN DE ADELIJKE VROUW

culiere personen deden dit wel eens. De familie de Kerchove zamelde op die manier wel vaker geld in: « *nous avons tiré aujourd'hui notre loterie au profit des pauvres; nous avons eu environ 90 fr. Cela nous aidera à secourir quelques pauvres de plus.*⁸⁴ » en: “*Nous commençons une loterie pour les pauvres*”⁸⁵.

Regelmatig werden **bals en andere wereldlijke vermakelijkheden** georganiseerd ten voordele van de armen. Alice de Kerchove maakte hier meermaals aanduidingen van. Ook hier gebeurde dit soms door particuliere personen: “... *le 25 un bal pour les pauvres ...*”⁸⁶.

Niet alleen bals werden ten voordele van de armen ingericht. Zo maakte Elise de Kerchove aanduidingen van liefdadigheidsconcerten: “*Hier nous avons eu un concert au cercle musical, c'était pour les pauvres.*”⁸⁷

Maar vooral de **Fancy Fairs** waren immens populair.

In Engeland kwam het werk op rond 1804, toen 'the committee of the Ladies' Society for the Education and Employment of the Female Poor' uitzochten hoe invloedrijk artikelen zouden zijn, vervaardigd door vrouwen en dochters van landbouwers.⁸⁸

Via dit werk kwam een synthese tot stand tussen caritatieve bekommernis en mondain vermaak. Ze waren een ideale namiddagactiviteit voor de 'leisured class', liefdadigheid en amusement werden op die manier met elkaar verbonden.⁸⁹

De liefdadigheid werd hier georganiseerd in een kader van luxe en comfort om bijzondere kopers aan te trekken. Men kwam samen in een lokaal, waar vaak ook de bijeenkomsten van een genootschap werden gehouden.⁹⁰

In Gent was er vanaf 1870 sprake van het inrichten van een Fancy Fair⁹¹. Uiteindelijk werd de eerste versie georganiseerd in 1873.

⁸⁴ Archief Reginald de Kerchove, *Dagboek Alice de Kerchove*, 2/11/1859.

⁸⁵ Archief Reginald de Kerchove, *Briefwisseling, Alice aan Lucie*, 22/10/1858.

⁸⁶ Archief Reginald de Kerchove, *Briefwisseling, Alice à Lucie*, 19/1/1859.

⁸⁷ Archief Reginald de Kerchove, *Briefwisseling, Brief van Elise aan Lucie*, 13/3/1859.

⁸⁸ PROCHASKA F. K., *Op.cit*, p. 49.

⁸⁹ PROCHASKA F. K., *Op.cit*, p. 59.

⁹⁰ VOLET-JEANNERET H., *La femme bourgeoise à Prague, 1860-1895: de la philanthropie à l'émancipation*. Lausanne, 1988, p. 97.

⁹¹ De informatie uit dit deel is afkomstig van: Archief L. de Hemptinne, *Le Fancy Fair s'organise*, pp. 26-28.

4. Motieven

Er bestonden verschillende motieven die de dames naar het maatschappelijk engagement leidden. *Algemeen* werd en wordt aangenomen dat adellijke liefdadigheid kan worden beschouwd als een manier om de laagste klassen **zoet te houden** door hen weldadig een deeltje te geven van wat men zelf bezat en door hun geest te kneden met het geloof dat een gelaten berusting preekt aan de arme en hem de hoop geeft op een vergelding in het hiernamaals.⁹²

Daarnaast werd veelal het **klasse-egoïsme**, een kenmerk dat de 19de-eeuwse welstellende katholieken ontsierde, als argument voor de liefdadigheid beschouwd. De burgers vonden baat bij de bestaande orde, en gingen haar daarom te licht als onvermijdelijk beschouwen.

De katholieken keurden de sociale ellende niet goed, die door de industrie werd veroorzaakt, maar de grote meerderheid oordeelde dat de wortel van het kwaad niet weg te nemen was. De enige oplossing lag in een zo mild en ruim mogelijk beoefende weldadigheid, die tegelijk de gevestigde orde eerbiedigde en er de bitterste gevolgen voor de laagste klassen van wegnam.⁹³

Er wordt eveneens aangenomen dat de adellijke liefdadigheid voortvloeit uit de aftakeling van het feodale systeem. Het feudalisme werd beheerst door patronage. Liefdadigheid van de adel ten opzichte van de armere klassen, haalde opnieuw de **feodale banden** aan.⁹⁴

Maar naast de motieven die algemeen als gangbaar worden beschouwd, bestonden er nog een aantal andere, vaak *specifiek vrouwelijke motieven*.

In de eerste helft van de 19de eeuw ontstond een negatief discours omtrent de rol van vrouwen in de Franse Revolutie. Vrouwen hadden zich toen van hun gewelddadige, losgeslagen zijde laten zien en lagen mee aan de basis van meerdere revolutionaire ontsparingen. Daarom kregen vrouwen hier een **historische schuld** toegewezen. Het schulddiscours verschafte aan zowel conservatieve als opmerkelijk genoeg meer liberaal-progressieve publicisten een legitimatie om vrouwen uit de publieke ruimte terug te dringen naar de private sfeer van kind en gezin. Het schulddiscours hield ook de gedachte in dat vrouwen de wandaden van hun revolutionaire zusters konden compenseren door zich, naast hun niet in vraag te stellen private zorgfunctie voor kind en

⁹² VAN ISACKER K., 'De sociale mentaliteit van de katholieke burgerij in de 19de eeuw.' In: *Economisch en sociaal tijdschrift*, VIII, 1954, 3, p. 144.

⁹³ VAN ISACKER K., *Art.cit.*, p. 146.

⁹⁴ DEPOORTER K., *Mentaliteitsstudie van de 19de-eeuwse adel in België (1789-1914)*, Gent, RUG (licentiaatsverhandeling), 1977, p. 180.

HET SOCIAAL ENGAGEMENT VAN DE ADELIJKE VROUW

gezin, in tweede orde toe te leggen op filantropische en caritatieve werken, die als een verlengstuk van hun private zorgtaak werden gezien.⁹⁵

Daarenboven verleende het sociaal engagement de vrouw een **'belangrijke' plaats in de maatschappij**. Vrouwen in de elite hebben immers steeds een ambivalente plaats gekend. Zowel macht als onmacht werd met hun sekse vereenzelvigd. Ook al waren ze leden van de hoogste klasse van de maatschappij, toch waren het meestal niet zij die de economische en sociale posities in ere hielden. Daar dienden de mannen voor in te staan. Daarom waren de goede werken een sociaal aanvaarde uitweg voor het beoefenen van leiderschap en publieke participatie.⁹⁶

Voorts zorgde de liefdadige en filantropische activiteit van vrouwen ervoor dat hun visie op de wereld veranderde, net als hun gevoel van eigenwaarde en tot op zekere hoogte ook hun plaats in het openbare leven.⁹⁷

"A lady, to be such, must be a mere lady, and nothing else. She must not work for profit, or engage in any occupation that money can command, lest she invade the rights of the working classes".⁹⁸

Tenslotte resulteerde de inperking van de rechten van de vrouw, en voornamelijk dan hun verbod op professionele arbeid, in een toegenomen gevoel van **verveling**. Bovendien bracht de opkomende industrialisatie voor de dames van de hoogste stand een enorme welvaart met zich mee, die onder meer werd geuit door het in dienst nemen van een heel legertje aan dienstboden. De dame van stand had bijgevolg veel vrije tijd, die ze onder meer trachtte op te vullen door het beoefenen van goede werken.

Verskillende dames werden reeds van **in hun kindertijd** ingelijfd in de liefdadigheid. Zij bleven deze activiteiten dan ook gedurende de rest van hun beoefenen.

Ook **via het huwelijk** kon men geïnitieerd worden in de liefdadige en filantropische werken. *"One woman thus described how after her marriage to a wealthy man, numerous organizations began to approach her for donations. Initially, she was very uncomfortable and at loss about how to handle such requests. She discussed this with her husband, who told her: "it's your duty as a woman with money to hear everyone, and then you can decide whether*

---

⁹⁵ DE MAEYER J., 'Les dames d'œuvres. 19de-eeuwse vrouwen van stand en hun zoektocht naar maatschappelijk engagement.' In: VAN MOLLE L. en HEYRMAN P., *Vrouwenzaken-zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*. Gent, 2001, p. 110.

⁹⁶ OSTROWER F., *Op.cit.*, p. 69.

⁹⁷ DUBY G., FRAISSE G. en PERROT M., *Geschiedenis van de vrouw, 4: de 19de eeuw*, Amsterdam, 1993, p. 374.

⁹⁸ PROCHASKA F. K., *Art.cit.*, p. 435.

you want to support them." Over time, she said, she learned from her husband's family, and has become quite active as a donor and volunteer."⁹⁹

Van vrouwen werd verwacht dat het liefdadig engagement **in hun zat ingebakken**: 'Charity is the calling of a lady, the caring for the poor is her profession.'¹⁰⁰ Men zag het engagement als één van de **vrouwelijke plichten**, naast die van echtgenote en moeder: "*elle (une fille chrétienne) doit fréquenter les églises, les hôpitaux, aimer les pauvres et s'adonner aux œuvres de charité.*"¹⁰¹

Maar ook de vrouwen zelf oordeelden dat het hun **persoonlijke roeping** was zich te engageren in caritatieve en filantropische werken. Veelal speelde een sterk element van vrouwelijke solidariteit mee. Vrouwen voelden zich aangesproken door de ellende waarin hun seksegenoten zich bevonden. Het valt trouwens op hoezeer initiatieven met een sterk vrouwelijke inslag, solidariteit van vrouwen voor vrouwen, de eerste aanzet vormden.¹⁰²

Dit is tevens het grote verschil tussen de mannelijke en de vrouwelijke liefdadige en filantropische werken. Vrouwen hebben veel meer oog voor de familiale problemen van de minderbedeelden. Hun mannen hielden zich met geheel andere zaken bezig.¹⁰³

Daarenboven werd de **vrouwelijke aard** beschouwd als uitermate geschikt voor het beoefenen van goede werken. Ze bezat een aantal natuurlijke waarden en deugden die haar, meer dan mannen in staat stelde te zorgen voor anderen, zoals medeleven, tederheid en dienstbaarheid.¹⁰⁴ "*Men, engaged in the active affairs of life, have neither time nor opportunity for those innumerable little acts of consideration which come within the sphere of female duty, not are they by nature so fitted as woman for entering into the peculiarities of personal feeling, so as to enable them to sympathize with the suffering or the distressed*"¹⁰⁵.

Vrouwen konden bovendien hun ervaring in het huishouden en inzake het

⁹⁹ OSTROWER F., *Op.cit.*, p. 17.

¹⁰⁰ DAVIDOFF L. EN HALL C., *Family Fortunes: men and women of the English middle class. 1780-1850*. London, 1987, p. 429.

¹⁰¹ DE LICHTERVELDE L., *La famille dans la Belgique d'autrefois*, Tournai, 1942, p. 41.

¹⁰² DE MAEYER J., 'Les dames d'œuvres. 19de-eeuwse vrouwen van stand en hun zoektocht naar maatschappelijk engagement.' In: VAN MOLLE L. en HEYRMAN P., *Vrouwenzaken-zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*. Gent, 2001, p. 110-111.

¹⁰³ SMIDT B., *Ladies in the leisure class: the bourgeoisies of Northern France in the 19th century*. Princeton, 1981, p. 138.

¹⁰⁴ PROCHASKA F. K., 'Women in English philanthropy, 1790-1830.' In: *International Review of social history*, XIX (1974), p. 431.

¹⁰⁵ PROCHASKA F. K., *Op.cit.*, p. 7.

HET SOCIAAL ENGAGEMENT VAN DE ADELIJKE VROUW

opvoeden van kinderen ook buiten het eigen gezin aanwenden. Het engagement in de liefdadige en filantropische werken zou de vrouw zelfs tot betere echtgenotes en moeders hebben gemaakt.¹⁰⁶

Sommige vrouwen engageerden zich ten voordele van de armen vanuit een **altruïstisch** oogpunt. Zij wensten daadwerkelijk iets aan de situatie van de minderbedeelden te veranderen en stelden zich volledig ten dienste van de armen. Een goed voorbeeld hiervan is Marie de Hemptinne. Zij trachtte jaarlijks met een minimum aan geld rond te komen, en besteedde de rest van haar inkomsten aan de armen. Daarenboven stierf ze op jonge leeftijd aan tyfuskoorts, die ze bij één van haar bezoeken aan de achterbuurten had opgedaan.¹⁰⁷

De **Bijbel en andere godsdienstige werken** zetten de katholieke gelovigen meermaals aan tot liefdadige activiteiten. Katholieken werden en worden van jongs af aan geleerd op te treden als Barmhartige Samaritanen tegenover diegene die het minder goed heeft.¹⁰⁸ Op die manier kon de katholiek tevens zijn eigen zaligheid kopen.

Een ander religieus motief was de **persoonlijke tragedie**. Wanneer iemand van de familie ziek of dood was, werd vaak meer aan liefdadigheid gedaan dan anders.¹⁰⁹ Dit motief vonden we terug bij de familie Verhaegen. Telkens één van de kinderen ernstig ziek was, deden Arthur Verhaegen en zijn vrouw beloften tot boete en schenkingen die ze plichtsbewust ook inlostten. Verhaegen liet dan zijn geliefde sigaren weken- of maandenlang achterwege, het gezin trok te voet naar een mariaal bedevaartsoord, de meisjes droegen een tijdlang mariablauw, of kloosters en kerken werden begiftigd met cultusobjecten als kelken. Het echtpaar was sterk doordrongen van het beeld van de oordelende God, de angst voor het eschatologische was latent aanwezig, de lijdende Christus zette aan tot offers en daadwerkelijke boetvaardigheid.¹¹⁰

Een ander religieus motief vloeide voort uit het **religieuze reveil** dat de eerste helft van de 19de eeuw kenmerkte. Dit reveil was een grondhouding, een mentaliteit waarbij een grote religieuze gevoeligheid samenhang met een door het geloof geïnspireerde dadendrang. In de ogen van de reveilmens was het geloof zonder de werken dood. De kracht van die overtuiging bracht adellijke

---

¹⁰⁶ PROCHASKA F. K., *Loc.cit.*

¹⁰⁷ zie eerder dit artikel.

¹⁰⁸ FORTESCUE W., 'the role of women and charity in the French Revolution of 1848: the case of Marianne de Lamartine.' In: *French History*, 11, p. 54.

¹⁰⁹ OSTROWER F., *Op.cit.*, p. 18.

¹¹⁰ DE MAEYER J., *De rode baron. Arthur Verhaegen, 1847-1917*. Leuven, 1994, p. 187.

en burgerdames ertoe hun grenzen te verleggen, uit de luxe en knusheid van hun salons te treden, conventies te doorbreken en armenbuurten te gaan bezoeken om zich het lot van zieke en arme vrouwen aan te trekken.¹¹¹

Tenslotte kan ook de **bekeringsdrang**, waardoor de 19de-eeuwse christelijke dame werd gekenmerkt, aangehaald worden als religieus motief. In de 19de eeuw was men van mening dat de oplossing van de armoede gelegen was in het herstel van de morele en godsdienstige principes. Naast het geven van materiële steun aan de arme, was het de taak van de rijke eveneens morele steun te bieden. Bij de adellijke dames was het paternalistische aspect bij de hulpverlening in heel sterke mate aanwezig.¹¹²

Elites zagen het beoefenen van goede werken vaak als een vorm van het verkrijgen van **status**. De adel deelde immers een gelijkwaardig set van activiteiten en waarden. Filantropie en liefdadigheid werden in dit opzicht in hun waardenpatroon opgenomen als een deel van hun culturele en sociale leven. Bijgevolg werd het beoefenen van liefdadigheid en filantropie eerder een vorm van klasse-status.¹¹³

Om zowel materieel (financiële draagkracht) als moreel (via de juiste waarden, en daarbij hoorde het sociaal engagement) tot de hoogste stand te kunnen blijven behoren, voelde men zich vaak moreel verplicht zich te engageren in de goede werken.¹¹⁴

Verschillende instellingen en religieuzen lieten niet na een **vraag tot liefdadigheid** te richten tot de elite van de stad Gent. Zij speelden hiermee zeer handig in op de zoektocht naar status van de edellieden.

Zo ontving graaf d'Hane een brief van de karmelietessen waarin hem om liefdadigheid werd gevraagd.

« *Monsieur le comte,*

*Je viens confiante faire un appel à votre charité, certaine que votre piété y répondra avec la même sympathie que j'ai en le bonheur de trouver dans l'élite de la société de Gand, dans les familles de Hemptinne, Lammens, Gonthyn, etc. [...].*¹¹⁵ »

Het geven werd dan 'beloond' met bijvoorbeeld een aantal misvieringen voor de schenker.

¹¹¹ DE MAEYER J., *Art.cit.*, p. 111.

¹¹² DUPONT-BOUCHAT M. S., 'Entre bienfaisance publique et charité privée; la philanthropie en Belgique au 19ième siècle.' In: *AREPPOS*, 1994, p. 40.

¹¹³ OSTROWER F., *Why the wealthy give: the culture of elite philanthropy*. Princeton, 1995, p. 6.

¹¹⁴ OSTROWER F., *Op.cit.*, p. 13.

¹¹⁵ SAG, *Fonds d'Hane Steenhuyse*, 12.

HET SOCIAAL ENGAGEMENT VAN DE ADELIJKE VROUW

« Pour un don de cent francs à perpétuité 72 messes par an pour le donateur.
Pour un don de 500 francs à perpétuité d'une messe chaque jour.¹¹⁶ »

Bovendien werd regelmatig een vraag tot liefdadig en filantropisch engagement via de toenmalige pers de wereld ingestuurd. Naast de aanmaning tot het geven van geld en goed, trachtte men de rijken verder te overhalen met de positieve aspecten van de liefdadigheid.

“O! gij rijken en machtigen op aarde, opent uw hert en uwe beurs; weet dat de Voorzienigheid u voor zending opgeleid heeft de beschermers en de mid-delaars te wezen van de onbedeelden der aardsche goederen; weet dat gij uwe goederen maar uit Gods handen hebt bekomen, om ze voort te zetten aan die er kort hebben; weet dat gij maar langs de baan der liefdadigheid in het Rijk der levenden kunt komen. Doet werken verrichten, laat geld winnen aan werklieden en neringdoeners, geeft milde aalmoesen aan de nooddruftigen. Alzoo zult gij van God en de menschen gezegend worden, en eene vreugde smaken die onvergelykelyk al het genot te boven gaat, dat het bloote bezit der goederen, dat het opeenstapelen van geld kan geven.¹¹⁷”

Een belangrijk motief voor de liefdadigheid was tevens het sussen van z'n geweten. Men voelde een soort van schuldgevoel tegenover diegene die het minder goed had, en door haar naam te verlenen of door een jaarlijkse dotatie, trachtte men zich van dat schuldgevoel te ontdoen.¹¹⁸ De meeste welstellenden vonden het zeer aangenaam om zelf in grote welvaart te leven, maar voelden zich toch beter wanneer ze af en toe iets opzij zetten om het weg te geven: *I think I'd feel guilty if I didn't give money away*. In dit opzicht kan men liefdadigheid en filantropie tevens verklaren als het legitimeren van welvaart.¹¹⁹

5. Consequenties van het engagement

5.1. Voor de dame

De 19de-eeuwse vrouw leefde in de gesloten sfeer van het huishouden en de familie. Zij trachtte haar positie meer en meer te omzeilen. Liefdadigheid had sinds lang de vrouwen uit hun huis gehaald. De omvang van de sociale problemen in de 19de eeuw maakte van deze gewoonte een noodzaak. De

¹¹⁶ SAG, *Fonds d'Hane Steenhuyse*, 12.

¹¹⁷ *Godsdienstige Week van Vlaanderen*, 1898-1899, p. 251.

¹¹⁸ PROCHASKA F. K., 'Women in English philanthropy, 1790-1830'. In: *International Review of Social History*, XIX (1974), p. 431.

¹¹⁹ OSTROWER F., *op.cit.*, p. 13.

vrouwen hoefden er niet op te rekenen enige vergoeding voor dit liefdewerk te krijgen, het 'huishouden doen voor de stad' werd net zomin betaald als het eigen huishouden.¹²⁰

Toch is de filantropie voor de vrouwen geen onbelangrijke ervaring geweest: hun visie op de wereld veranderde, net als hun gevoel voor eigenwaarde en tot op zekere hoogte ook hun plaats binnen het openbare leven.¹²¹

Via de verschillende genootschappen, instellingen en organisaties leerden de dames omgaan met het bestuur, de leiding over een 'bedrijf'. Ze leerden omgaan met geld en spreken voor publiek.¹²²

De dames gingen echter, naar het einde van de 19de eeuw nog een stapje verder. Ze zochten meer en meer de massa op en engageerden zich in veel grotere, nationale en internationale organisaties. Aanvankelijk waren de dames slechts in kleine getale aanwezig en bleef hun stem eerder bescheiden, verstopt achter de zware stemmen van de mannelijke tenoren. Daarenboven was hun aanwezigheid op die conferenties slechts mogelijk dankzij hun mannen. Maar meer en meer begonnen ze zich te organiseren, creëerden ze 'comités de dames', waar ze hun eigen analyses konden uitwerken, hun eigen strategieën naar voren konden brengen, en zelfs in het mannelijke debat het woord nemen en voorstellen aanbrenge.¹²³

5.2. Voor de arme

De emancipatie van de vrouw kreeg met andere woorden een opstoot door het sociaal engagement van de dames. De arme echter werd hiervan niet echt beter, toch niet op lange termijn. Alles werd gedaan om aan de nood van een bepaald moment een oplossing te bieden, zoals bijvoorbeeld het uitdelen van kinderkorven bij de geboorte van een arm kind. Andere hulp, zoals het geven van aalmoezen kunnen zelfs eerder beschouwd worden als zoethoudertje, enerzijds om revolutionaire woeling tegen te gaan, anderzijds om het geweten van de dame te sussen. Ook de giften en legaten kenden weinig nut voor de armen zelf. Af en toe een brooduitdeling verhielp wel de honger van dat moment, maar niet die van de volgende dag.

Aan structurele hulp werd niet of nauwelijks gedacht behalve dan bij initiatieven die verband hielden met onderwijs, zoals de kantwerkschool van Elise

¹²⁰ DUBY G., FRAISSE G. en PERROT M., *Geschiedenis van de vrouw ...*, p. 373.

¹²¹ DUBY G., FRAISSE G. en PERROT M., *Geschiedenis van de vrouw ...*, p. 374.

¹²² DAVIDOFF L. en HALL C., *Family Fortunes: men and women of the English middle class, 1780-1850*. Londen, 1987, p. 436.

¹²³ DUPONT-BOUCHAT M. S., 'Femmes philanthropes. Les femmes dans la protection de l'enfance en Belgique (1880-1914).' In: *Femmes de culture et de pouvoir*, 2000 (sextant 13/14), p. 83.

HET SOCIAAL ENGAGEMENT VAN DE ADELIJKE VROUW

de Kerchove-de Naeyer, of de huishoudscholen van mevrouw de Kerchove-Lippens.

De arme werd met andere woorden niet veel beter van het liefdadig engagement van de dame.

6. Besluit

De 19de-eeuwse vrouw kreeg slechts een leven in de schaduw toegewezen. Verschillende vrouwen echter trachtten uit hun benarde positie te ontkomen en onttrokken zich aan dit zuiver mannelijke discours. Ze konden dit onder meer doen door zich toe te leggen op het sociaal engagement.

Onder het goedkeurend oog van een aantal Gentse geestelijken richtten ze bijvoorbeeld een aantal liefdadige en filantropische instellingen op.

Maar ook individueel engageerden adellijke vrouwen zich in de caritatieve en filantropische werken. Zo schonken ze aalmoezen aan de armen, voorzagen ze in instellingen van giften en legaten, en dergelijke meer.

De dames waren met andere woorden actief, engageerden zich voortdurend. Naast het stichten, besturen en lidmaatschap van allerhande genootschappen, bezochten ze de armenbuurten, vervaardigde ze handwerkjes, zamelden ze op allerlei manieren geld in voor de goede werken en lieten ze arme kindjes mee genieten van hun prachtige kastelen.

Over het waarom van het adellijk sociaal engagement zijn de meningen verdeeld. Er bestaat ook niet zoiets als 'het motief voor de adellijke dame'. De dame handelde vanuit een veelheid van redenen, en zeker is dat het haar geen windeieren heeft gelegd. Het engagement in caritatieve en filantropische werken heeft mede een impuls gegeven aan de emancipatie van de vrouw in het algemeen. Door te leren werken in mini-bedrijfjes zoals de liefdadige genootschappen kunnen worden omschreven, door te leren spreken voor publiek, door langzaam naar buiten te komen, hebben adellijke dames het pad geëffend voor hun latere seksegenoten.

De arme daarentegen ondervond weinig beterschap in zijn of haar positie. Ze werden zoet gehouden door hen op een aantal beslissende momenten bij te staan, maar verder ging het engagement nauwelijks. Structurele hulp kwam niet bij de adel op, tenzij bij die vrouwen die zich inlieten met onderwijs.

**DRIE VLAAMSE SCHRIJVERS EN
DE GROOTE OORLOG:
DE OORLOGSAANTEKENINGEN VAN
VIRGINIE LOVELING, STIJN STREUVELS
EN CYRIEL VERSCHAEVE**

Sophie de Schaepdrijver
Pennsylvania State University (USA)

Dit artikel is een licht herziene versie van een stuk geschreven in opdracht van het literaire tijdschrift yang en verschenen in yang jrg. 37 (2001), nr. 4 (december), pp. 468-481.

“Als bron voor de feitengeschiedenis van de Eerste Wereldoorlog is [dit dagboek] van nul en generlei waarde,” zo meldde de bezorger van het oorlogsdagboek van Stijn Streuvels in 1979.¹ Dit is volkomen juist. Nergens in de volumineuze serie aantekeningen staat iets waar de militaire historicus van opkijkt. Streuvels’ woonplaats (het dorp Ingooigem bij Kortrijk) mocht dan op korte afstand van het front liggen, middenin het opmarsgebied (*Etappengebiet*) van het Duitse Vierde Leger – maar noch over de Duitse inval, de IJzerslag, de stellingenoorlog, de *Kaiserschlacht* of het geallieerde eindoffensief verneemt de lezer iets dat strategisch, tactisch of technisch opmerkenswaard mag heten. Nu kón Streuvels ook geen oorlogscorrespondent zijn. Hij mocht, zoals de meeste Belgen, nauwelijks zijn dorp uit. Zijn gezichtseinder bleef dus beperkt tot een radius van vijf kilometer, een enkele uitstap naar Kortrijk (zestien kilometer ver) niet te na gesproken.² Betreurenswaardig is dit geenszins: Streuvels maakte van de nood een deugd en besloot dan maar te noteren wat hij om zich heen waarnam, “met alle nauwkeurigheid en onbevangen als een middeleeuwse kroniekschrijver”, zoals hij in een verantwoording schreef. Hierbij legde hij niet zozeer het

---

¹ Stijn Streuvels, *In Oorlogstijd: het uitgegeven en het onuitgegeven oorlogsdagboek 1914-1918*, bezorgd en ingeleid door Luc Schepens, Brugge-Nijmegen: Orion-Gottmer, 1979, p. 12. Dit boek zal hierna aangeduid worden als “Streuvels” (voor verwijzingen naar de tekst van het oorlogsdagboek zelf) of “Schepens” (voor verwijzingen naar de inleiding).

² Zie Schepens, 13. Wel verkreeg Streuvels tijdens het eerste bezettingsjaar toestemming voor een korte reis naar Nederland. Maar binnen België bleven verplaatsingen voor hem, zoals voor de meeste Belgen, moeizaam, en deze beperking werd tijdens de tweede helft van de bezetting nog opgevoerd. “In oktober van verleden jaar reisde ik nog per fiets naar Antwerpen, met de trein naar Brussel (...) en wekelijks ging ik (...) naar Doornik. Nu zitten we gesperd op onze gemeente,” klaagde Streuvels op 15 oktober 1916 (p. 590).

accent op de oorlogsgebeurtenissen als wel op de door de oorlog geschapen “stemming (...) bij mij, bij mijn kennissen en over de hele streek”.³ Streuvels, en velen mét hem. De schok van de plotse oorlog in een neutraal land zette honderden Belgen aan het beschrijven van hun wereld – een zowel ingekrompen als opgeschudde wereld. Vooral schrijvers zagen hierin een taak en een uitdaging, weerstonden de verleiding, “de feitengeschiedenis van de Eerste Wereldoorlog” aan te vatten, en vreesden de herhaling niet – de herhaling die beter dan wat ook een beeld gaf van de dag na dag beleefde oorlog. “En wie hier dagelijks opmerkt schrijft altijd hetzelfde, stipt altijd aan het treffend uitzicht van het bezettend krijgswezen tot eentonigheid toe,” schreef Virginie Loveling op 26 juni 1916 in het bezette Gent. “[M]aar voor wie zijn eigen aantekeningen eens nagaat, zal dat herhalen beter dan iets misschien het levensbeeld ener groote stad in oorlogstijd doen heropstaan.”⁴ Loveling hield, zoals Streuvels, heel de oorlog door haar aantekeningen bij. Ze werden pas in 1999 uitgegeven, en bieden net zoals Streuvels’ dagboek weinig “feitengeschiedenis”, maar des te meer “levensbeeld”. De dagboeken van Streuvels en Loveling vormen, samen met de *Oorlogsindrukken* van Cyriel Verschaeve, waarvan de integrale publicatie eveneens van recente datum is,⁵ een complex maar toegankelijk corpus oorlogsnotities van Vlaamse schrijvers.

Toen de oorlog uitbrak, was Loveling achtenzeventig jaar oud, Streuvels drieënveertig en Verschaeve veertig. Alledrie waren lang en breed opgenomen in het Vlaamse literaire veld. Loveling was, zoals het cliché luidt, ‘een gevierd schrijfster’, ook letterlijk, getuige de grote Lovelingviering van 1912 in Gent, waar haar omvangrijke en veelzijdige oeuvre (gedichten, novellen, essays, romans) luisterrijk was gehuldigd. Streuvels, indertijd als vijftwintigjarige ‘ontdekt’ door de redactie van het prestigieuze Brusselse *Van Nu En Straks*, publiceerde bij de belangrijke Amsterdamse uitgever L.J. Veen; de voormalige bakker leefde sinds 1905 geheel van zijn pen. Verschaeve tenslotte was in 1912 in het weekblad *Ons Volk Ontwaakt* officieel verheven tot “Vlaamsche Kop”⁶ – in katholieke kring de ultieme literair-flamingante consecratie. Van

³ Streuvels, 45.

⁴ *In oorlogsnood: Virginie Lovelings dagboek (1914-1918)*, bezorgd en ingeleid door Ludo Stynen en Sylvia Van Peteghem (m.m.v. Bert Van Raemdonck, Isabel Vanzieleghem en Bart Van Lierde), Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal-en Letterkunde, 1999. Dit boek zal hierna aangeduid worden als “Loveling” (voor verwijzingen naar de tekst van het oorlogsdagboek zelf) of “Stynen” c.q. “Van Peteghem” (voor verwijzingen naar de inleidingen). Dit citaat: Loveling, 448.

⁵ Cyriel Verschaeve, *Oorlogsindrukken*, ingeleid door Daniël Vanacker en geannoteerd door Daniël Vanacker en Romain Vanlandschoot, Gent, Daniël Vanacker, 1996. Dit boek zal hierna aangeduid worden als “Verschaeve” (voor verwijzingen naar de tekst van de “oorlogsindrukken” zelf) of “Vanacker” (voor verwijzingen naar de inleiding) c.q. “Vanacker/Vanlandschoot” (voor verwijzingen naar de annotaties).

⁶ In een lovend stuk van begin 1912, geschreven door Verschaeves vriend, de vlaamsgezinde jurist-literator Lodewijk Dosfel (Vanacker, 10).

DRIE VLAAMSE SCHRIJVERS EN DE GROOTE OORLOG

de drie schrijvers, die allen Vlaamsgezind waren (de bewuste keuze voor het schrijven in het Nederlands impliceerde toen haast altijd enige vorm van Vlaamsgezindheid), bezat Verschaeve de meest uitgesproken mening over het Vlaamse vraagstuk. Zijn in 1908 geschreven essay *1830-1908* was een credo van essentialistisch-romantisch flamingantisme: een "volk" was voor Verschaeve een schepping Gods, een "natuurlijke" entiteit, verbonden door "bloed". De taal was een afspiegeling van dat primordiale volksbestaan: taal had "geheimzinnige doch ware wortelen in het bloed."⁷ Verschaeve bekende zich hiermee tot wat Karel Van De Woestijne later het "rassen-romantisme" zou noemen, een visie op het Vlaamse streven die hij - Van De Woestijne - zou afdoen als achterhaald vergeleken bij het flamingantisme van de eeuwwisseling, dat veeleer een sociaal-culturele invulling aan de Vlaamse kwestie gaf.⁸ Maar dat flamingantisme wees Verschaeve juist af als "verward en ongenietbaar".⁹ Verschaeves flamingante discours was geen emancipatiediscours, maar een authenticiteitsdiscours.

Deze bewust retrograde opstelling kaderde in Verschaeves (gedeeltelijk zelfgekozen) milieu: het kleinsteedse, diep gelovige West-Vlaanderen, thuishaven van een op zich zelf gericht, mystiek, gezelliaans flamingantisme. Na zijn benoeming tot onderpastoor had hij bewust voor een post in het Veurne-Ambacht gekozen, "omdat de hoek zo stil is en zo oud en zo ver buiten al 't gewoel van 't moderne leven en de sociale bewegingen".¹⁰ Verschaeve stond zeer ver af van de christendemocratie, en stelde zelfs het democratische beginsel op zich gelijk met verderfelijke partijpolitiek. Vlaamsgezind leiderschap behoefde in zijn ogen dan ook geen democratische basis: "hoge gaven" vormden, zo schreef hij in 1908, "zelf een mandaat, en een eerwaardiger dan datgene wat door pinten enz. verkregen wordt."¹¹ Het was juist om ongestoord zijn eigen "hoge gaven" tot wasdom te kunnen brengen, dat Verschaeve zich als kapelaan (onderpastoor) in het 2500 zielen tellende Alveringem had gevestigd. Maar het plaatsje kwam vanaf oktober 1914 pal achter het Belgische front te liggen - en Verschaeve ontwikkelde in de loop van de oorlog zijn eigen 'mandaat', als 'duider' van het Vlaamsgezinde ongenoegen in het Belgische leger. Zijn *Oorlogsindrukken* waren dan ook veel minder bedoeld als dagboek dan als politieke (en zelfs bewust polemische) essayistiek. Te radicaal voor publicatie raakten ze niettemin verspreid: Vlaamsgezinde katholieke studenten-soldaten kopieerden Verschaeves aantekeningen in schriftjes, die ze in eigen kring druk circuleerden. Hun geestdrift over zijn "meesterachtig woord" kende geen grenzen: "k Wou haast juichen en springen als een

---

⁷ Vanacker, 12.

⁸ Karel Van De Woestijne, *Verzameld journalistiek werk*, Ada Deprez, ed. (Gent, 1992), 562.

⁹ Vanacker, 15.

¹⁰ Vanacker, 8.

¹¹ Vanacker, 11.

kind! Zo'n genot in zo'n tijd!"¹² Dat was precies de reactie die Verschaeve nastreefde: "waarom anders schrijft een schrijver dan (...) om wind te zijn voor 't water en er golven in te verwekken die rollen naar het strand?"¹³

Streuvels' oorlogsdagboek was aanmerkelijk minder politiek. Naar eigen zeggen waren zijn getuigenissen zelfs volkomen a-politiek. Hij beschreef zichzelf als een schrijver "uit de school van Flaubert, voor zover het geldt dat de persoon van de schrijver zoveel mogelijk op de achtergrond blijven moet in zijn werk en de zaken objectief behandelen."¹⁴ Dat schreef hij in een 'repliek' aan zijn critici. Over Streuvels was namelijk een storm van kritiek losgebarsten naar aanleiding van de publicatie van zijn oorlogsdagboek (preciezer: de eerste maanden ervan) bij Veen in de lente van 1915. Meer bepaald werd Streuvels gehemeld omdat hij de toestemming had gegeven tot overname van fragmenten uit dat dagboek in *De Vlaamsche Post*, een door de bezettingsautoriteiten samen met medewerkingsbereide Vlaamsgezinden ("activisten") gecreëerd dagblad, dat in het kader van de Duitse *Flamenpolitik* beoogde in het bezette Vlaanderen een Duitsvriendelijker of althans anti-Belgischer atmosfeer te scheppen. (En om die reden de bijnaam "Vlaamsche Pest" kreeg.¹⁵) Bovendien werden deze fragmenten uit Streuvels' dagboek naderhand ook nog eens in de Duitse pers overgenomen onder triomfantelijke koppen als "Stijn Streuvels' loflied op de Duitse officieren". Waarom vond Streuvels' dagboek van de Duitse inval juist in die hoek zoveel warme instemming? Omdat het van de inval een beschrijving gaf die zeer ver verwijderd was van het gangbare beeld van de "Duitse Gruwelen". De massamoorden van de zomer van 1914 – toen meer dan vijfduizend Belgische mannen, vrouwen en kinderen door de binnenvallende Duitse legers werden gedood – hadden het imago van het Wilhelmijnse Rijk zelfs in neutrale landen zwaar geschaad. Streuvels' beschrijving van de Duitse opmars in het Kortrijkse bood echter een heel andere aanblik. Zo veranderde de intrede van de vreeswekkende Uhlanen al gauw in een tafereel van verbroedering. "t Eerste zicht wekt een gruw en een ontroering," noteerde Streuvels. Maar de soldaten stelden de dorpsbewoners gerust, en zo "keert plots de stemming bij de mensen: de vrees verandert in nieuwsgierigheid en vertrouwelijke vriendschap". De dorpsherbergiers reikten de soldaten zelfs bier aan. "t Is voor iedereen een aangename verrassing (...) want nu blijkt het niet dat die vriendelijke soldaten zulke booswichten zijn. (sic)"¹⁶ Verderop meldde Streuvels dat berichten over door

¹² De West-Vlaamse oorlogsvrijwilliger en latere V.N.V.-politicus Jerom Leuridan in zijn dagboek van 10 april 1915. Vanacker, 40.

¹³ Zo schreef hij aan zijn 'secretaris', de student-soldaat Maurits Geerardyn, op 17 augustus 1915 (Vanacker, 42).

¹⁴ Streuvels, 439 (3 april 1915).

¹⁵ Loveling, 316 (28 september 1915).

¹⁶ Streuvels, 79 (22 augustus 1914).

DRIE VLAAMSE SCHRIJVERS EN DE GROOTE OORLOG

Uhlanan gepleegde "gruweldaden" in de streek vals waren.¹⁷ In november 1914 tenslotte kreeg de schrijver een gezelschap Duitse officieren bij zich op het "Lijsternest" ingekwartierd. Wat een bijzonder genoeglijke ervaring bleek. "Dat is dus mijn eerste ontmoeting met Duitse militairen en die ontmoeting heeft mij over veel dingen gerust gesteld." Hij converseerde met zijn gasten over cultuur, "over Duitse steden en musea, over kunst en niet over de oorlog"; zij bewonderden zijn bibliotheek. Het gezelschap dronk wijn en speelde piano: een tijdelijk eiland van *Bildungsbürgerlichkeit* in een zee van boersheid. Het ontlokte Streuvels de verzuchting dat "[i]n die omstandigheden waarin ik mij bevind, die zes officieren mij van meerder belang [zijn] dan 100 van mijn medeburgers hier van 't dorp".¹⁸ Vooral dat tafereel wekte afgrijzen; in de Nederlandse *Telegraaf* verscheen een hekeldicht dat als sluikliteratuur in Vlaanderen werd verspreid, en waarin de gezellige avond *chez* Streuvels werd gecontrasteerd met de gruwel buiten:

"'Kommen Sie herein' zegt Stijn
Wat ik heb zal het uwe zijn
(...)
Buiten in het Vlaamsche land
Wordt geplunderd en gebrand,
Buiten zwerft het overschot
Van zijn volk, vermoord, kapot;
(...)
[Maar] hier binnen is het goed,
Zonder weerzin in 't gemoed,
Voel ik vriendschap voor den Pruis.
Welkom, Heeren! in mijn huis.
(...)
Toen de vroege morgen kwam
Was het dat Stijn afscheid nam
En uit minzaam Vlaamsch gemoed
Sprak hij: Heeren, 't ga u goed,
Méér dan honderd dorpers hier
Was me één Pruisisch officier.
En ik zie een and'ren keer
Even graag "die Herren" weer."¹⁹

Streuvels bezat een exemplaar van het spotdicht. De kritiek op de publicatie van zijn dagboek trof hem bovenmate. In zijn verdere (bij zijn leven ongepu-

¹⁷ Streuvels, 138 (15 september 1914).

¹⁸ Streuvels, 256-264 (14-15 november 1914).

¹⁹ Spotdicht van Frans Bastiaanse, *De Telegraaf* 27 maart 1915, later gestencild en clandestien verspreid. Foto in Streuvels, t.o.v. p. 225.

bliceerd gebleven) aantekeningen trok hij meermalen bitter van leer tegen zijn critici, en hij plaatste ook twee rechtzettingen – waarvan één, ongelukkigerwijs, in diezelfde *Vlaamsche Post*. “Denkt men waarachtig,” schreef Streuvels verontwaardigd, “dat ik het minder onbevangen had verteld voor de wereld, als die Duitse officieren brutaal en barbaars waren opgetreden?!”²⁰ Een terechte opwerping; en inderdaad bieden Streuvels’ latere, onuitgegeven aantekeningen een grimmiger perspectief op de Duitse bezetting. Streuvels’ ‘vriendelijker’ beeld van de Duitse inval in zijn eigen dorp was zonder twijfel accuraat. Maar was de waarneming op zich enkel ‘objectief’ en niet politiek, de *publicatie* ervan was zwaar beladen: getuigenissen over het “brutaal en barbaars optreden” van Duitse militairen waren in het bezette land onpubliceerbaar, en zelfs in onuitgegeven vorm streng verboden waar. Streuvels wist goed genoeg hoe gevaarlijk bepaalde meningen thans waren. Een goede kennis van hem, de radicaal Vlaamsgezinde Gentenaar Alfons Sevens, werd in 1915 om zijn verzet tegen *De Vlaamsche Post* naar een Duits interneringskamp gevoerd, waar hij tot het eind van de oorlog werd gevangengehouden. Streuvels had Sevens nog in december 1914 in Gent gesproken.²¹ Maar over zijn arrestatie en wegvoering meldt Streuvels’ dagboek in het geheel niets, terwijl het weinig waarschijnlijk is dat de schrijver daarover niet zou zijn ingelicht. Überhaupt meldt Streuvels heel de bezetting door zo goed als niets over het activisme – een merkwaardige zwijgzaamheid ook voor een dorpskroniek, gegeven de activistische aanwezigheid en propaganda zelfs in landelijke gemeenten.²² Het is niet de enige stilte in Streuvels’ dagboek. Zo blijft de geboorte van zijn derde kind, Dina (“Prutske”), in februari 1916 onvermeld, en komt ook zijn vrouw nauwelijks in de aantekeningen voor. “Een echte dagboekschrijver kunnen wij Streuvels dus niet noemen”, meldt bezorger Schepens terecht.²³

Niet dat het dagboek geen scherpe observaties bevat. Zo biedt een aantekening van 27 januari 1915 een blik op de landelijke beleving van de bezetting. Streuvels beschrijft hier een gesprek tussen twee landarbeiders. “Aan de zin van hun woorden en gebaren zou men besluiten dat de oorlog en alles wat er om draait hun doodonverschillig is, dat ze het aan hun botten vegen alles wat er ginder in ‘t westen gebeurt.” Maar dan komt een rijtuig voorbij, met een in bont gehulde, hautain het landschap overschouwende Duitse officier. Een

²⁰ “Vrijsschutters?”, verschenen in *De Vlaamsche Post*, I:135-136 (6 en 7 juli 1915), overgenomen in Streuvels, 674-682, citaat 675.

²¹ Zie Streuvels, 287 (3 december 1914).

²² Uit gegevens van de propaganda-afdeling van de activistische Raad van Vlaanderen blijkt, dat in de onmiddellijke omgeving van Ingooigem alleen al tenminste drie activistische genootschappen door het bezettingsbestuur werden gesubsidieerd: “Vlaamsch en Vrij” in Heestert, “De Vlaamsche Activisten” in Moen, en het Zwevegemse “Voor Taal en Volk”. Kortrijk telde zeven activistische bonden.

²³ Schepens, 7.

tafereeltje van nonchalante overheersing, dat een plots besef van de macht van de bezetter wekt – zelfs bij de twee landarbeiders, die het rijtuig in machteloze woede nastaren. “Zou je u toch niet verdoemen dat we zulke dingen in ons eigen land moeten zien en er niets kunnen aan doen?!” (...) ‘Ja, jongen, wij staan daarop te kijken lijk lamzakken, beschaamd dat we ons wezen²⁴ tonen...” Het zette Streuvels aan het denken: “Ik heb nooit vermoed dat bij die kerels ‘t gevoel verder strekte dan ‘t land dat ze bewerken en het begrip van ‘hun eigen land’ hun bekend was. Het feit alleen dat het een Duitse (sic) mogelijk is hier met uitdagende gerustheid langs de steenweg een wandelingetje te doen, heeft bij die twee kerels een gevoel van verontwaardiging gewekt waarbij ‘t bewustzijn van vaderlandsliefde misschien voor ‘t eerst onder duidelijke vorm in hun geest is komen te staan.” En hij concludeerde: “We mogen ons niet te gauw een oordeel vormen over de menigte”.²⁵ Ook verderop blijkt Streuvels’ scherpe blik, getuige de aantekening over het werkvolk in de geïndustrialiseerde gemeente Harelbeke, zoveel opstandiger tegen de bezettende macht dan de lijdzamer boeren.²⁶ In de lente van 1916 beschreef hij hoe vrouwen die zich met Duitsers inlieten op ketelmuziek werden onthaald.²⁷ Een klein jaar later meldde hij de toename van wederzijdse verklikkingen.²⁸ En door dat alles heen gaf Streuvels aan hoe de bezetting steeds zwaarder woog en beschreef “het gevoel van opgesloten te zijn,”²⁹ met verboden, deportaties, en steeds vérdergaande opeisingen van goederen, “een systematisch uitzuigen van ‘t land (...): de Duits zal hier niet eer vertrekken tenzij hij alles opgegeten en weggevoerd heeft”.³⁰ De wegvoering van dwangarbeiders trof Streuvels als “onmenselijk (...) [het] lijkt iets uit de slaven-tijd...”³¹ Naarmate de bezetting duurde, werd Streuvels’ oordeel over de Duitse aanwezigheid dus aanmerkelijk grimmiger. Al weigerde hij zich (terecht) vaderlandse gevoelens te laten voorschrijven (“Hoe ver en hoe stevig en hoe zuiver ik me vaderlander voel, daar hoef ik niemand enige rekenschap van te geven”³²), toch ontzegt dit dagboek, in zijn boeiend monotone beschrijving van het leven onder de bezetting, de facto de bezettende macht elke legitimiteit.

Dat geldt in nog veel sterkere mate voor de aantekeningen van Loveling. Net als Streuvels was de liberale *grande dame* wars van tricolore kitsch. Evenmin als Streuvels wenste zij zich door anderen een ‘muur van afstand’ tot de

²⁴ wezen = gezicht.

²⁵ Streuvels, 420.

²⁶ Streuvels, 485-8 (4 oktober 1915).

²⁷ Streuvels, 536-7 (4 april 1916).

²⁸ Streuvels, 614 (8 maart 1917).

²⁹ Streuvels, 642 (7 oktober 1917).

³⁰ Streuvels, 615 (12 maart 1917).

³¹ Streuvels, 659 (15 oktober 1918).

³² Streuvels, 440 (5 april 1915).

Duitsers te laten opdringen. Zo leerde ze een jonge Duitse Rode-Kruisbroeder kennen, die haar met regelmaat opzocht. Ook al meenden 'patriottards' om haar heen dat ze de jongeman de deur wijzen moest, toch bleef ze hem ontvangen: "Ha! Zo neem ik de vaderlandsliefde niet op, lomp te handelen, het individu verantwoordelijk te stellen voor de daden dergenen, die de volkeren besturen en in het verderf jagen. (...) Neen, neen, dweepzieke, met uw burgerdeugd, alzo doe ik het niet."³³ Ook met een Duitse neef,³⁴ thans officier, voerde ze gesprekken. In tegenstelling tot Streuvels echter beperkte ze de conversatie niet tot vrijblijvende culturele kout. (Streuvels lijkt dan ook enig geveleid ontzag te hebben gevoeld voor zijn "uiterst voorname"³⁵ gasten; Loveling, die zelf behoorde tot het Gentse patriciaat, voelde allicht minder sociale schroom.) Juist daarom ontweek Loveling de Duitsers niet: ze wilde weten wat ze over de oorlog dachten. "Met geen vijanden spreken willen, is u opzettelijk een blinddoek voor de ogen binden."³⁶ Ook al ontstelde het Duitse discours haar meermalen. De ziekenbroeder onderschreef de officiële Duitse versie van de massamoorden tijdens de inval als gerechtvaardigde wraakacties om de sluipaantallen van de bevolking. "Belgische vrouwen hebben de ogen van gewonde Duitse soldaten uitgestoken. (...) Daardoor rechtmatige wraak van Duitsland. (...) Hoe een intellectueel zo onwetend en zo kinderlijk naïef kan zijn."³⁷ Zelfs Lovelings beminnelijke neef Rudolf (thans *Oberleutnant* en *Regierungsrat*) bleek "verblind als alle Duitsers, indien het hun gezag, hun macht en hun grootheid geldt".³⁸ "Wij hebben België lief, wij komen België beschermen," deelde de jonge ambulancier Loveling trouwhartig mee in september van het tweede oorlogsjaar; "het moet, België moet Duits zijn. Och, de overgang zal niet moeilijk wezen: uw ras, uw taal zijn zo nauw aan ons verwant. Na enkele geslachten is de versmelting klaar".³⁹ Zelfs een bevriende joods-Duitse componist, die haar in het najaar van 1916 kwam opzoeken, bleek het Duitse oorlogsdiscours geheel en al tot het zijne te hebben gemaakt. Loveling werd er moedeloos van. "Ze zijn zo innig, onwederlegbaar overtuigd, de Duitse onderdanen, dat het recht aan hun zijde is!"⁴⁰ Zelfs in het aanschijs van de haat van de bezette bevolking bleven vele Duitsers zich illusies maken betreffende "de volksgezindheid hier ten hunnen opzichte," noteerde ze op 17 september 1917. "Ligt de oorzaak van dat optimisme bij de bezetting misschien daarin, dat ze voor baar geld aannemen, wat de couranten van de

³³ Loveling, 284 (30 juli 1915).

³⁴ Lovelings vader was in Duitsland geboren, en ze had Duitse verwanten. Verder kende ze sinds haar kindertijd perfect Duits. Zie Ludo Stynen, *Rosalie en Virginie: leven en werk van de gezusters Loveling*, Tiel: Lannoo, 1997.

³⁵ Streuvels, 258.

³⁶ Loveling, 284.

³⁷ Loveling, 182-3 (12 maart 1915).

³⁸ Loveling, 255, zie ook 256-7 (16 juni 1915).

³⁹ Loveling 309-310.

⁴⁰ Loveling, 505 (29 september 1916).

aktivisten schrijven over de toestand? Het lijkt daarin, alsof er werkelijk een gisting van vlaamsgezindheid bestond onder de bevolking, die zich uit in dankbaarheid jegens de vijand, welke de grieven der Vlamingen herstelt.⁴¹ Enkele weken later noteerde ze: "De aktivistische dagbladen jubelen en roepen triomf. Als ge ze – onwetend van de werkelijkheid – leest, zoudt ge wanen, dat de bevolking aan die vreugde mededoet".⁴² Doch de Duitse *Flamenpolitik* overschatte de Vlaamsgezindheid onder de bevolking – en vormde bovendien, meende Loveling, een stap terug voor de Vlaamse zaak door de lompe aanpak uitgerekend in bezettingstijd. "De Duitsers willen met geweld de taalquaestie hier regelen," schreef ze op 5 juni 1916. Maar "hoe wilt ge, dat de bevolking zich door de vijand laat opdringen, wat de vriend niet of slechts met bijna onoverkomelijke moeite bewerken kon!"⁴³ Ze beschouwde het activisme dan ook als zó schadelijk voor de Vlaamse beweging dat ze zich zelfs afvroeg "of er onder de zogenaamde aktivisten geen heimelijk in dienst van de fransgezinden staan om het Vlaams hatelijk te maken".⁴⁴ De vervlaamste bezettingsuniversiteit mocht in medewerkingsbereide kring dan gelden als een Vlaamse triomf, voor de bezette bevolking was het een Duitse instelling en anders niet, zoals Loveling bij het observeren van een studentenoptocht merkte: "schier algemeen vervloeken degenen, die de studenten zagen voorbijtrekken hen als landverraders, aan de vijand verknocht, en ballen hemelijk (sic) in machteloze woede de vuist naar hen, doodsbedreigingen binnensmonds mompelend."⁴⁵ In januari 1918 toog ter gelegenheid van het uitroepen van de "pseudostaat" Vlaanderen een gelijkaardige optocht van "zingerende of rokende" studenten "onder de misprijzende en verwoede blikken van de stadsbevolking" door Gent.⁴⁶ Het was de vierde oorlogswinter, en de stad leed zwaar onder de bittere koude, de om zich heen grijpende verarming, en de steeds meedogenlozer bezetting. De opeising van goederen werd extremer en brutaler ("Algemeen wordt vreselijk geklaagd over gebrek aan behoorlijke slaping, sedert al de wolle is in beslag genomen. Stro en kaf zijn hard en koud; zeegras ruikt heel slecht en belet de nodige nachtrust"⁴⁷). Haveloze hordes Gentenaren graaiden in kolenslakken naar bruikbare brandstof.⁴⁸ Zwaar drukte de angst. "Mensen zijn hier in 't land doodgeschoten (...) voor blijken van toewijding aan hun vaderland; werkelozen in groot getal werden gedwongen in den vreemde voor de vijand te gaan arbeiden. En ijzingwekkend luiden de mededelingen der teruggekomenen, die, uitgeput door ontberingen, onkenne-

---

41 Loveling, 613.

42 Loveling, 633 (4 november 1917).

43 Loveling, 442.

44 Loveling, 600 (3 augustus 1917)

45 Loveling, 633 (4 november 1917)

46 Loveling, 677-8 (20 januari 1918)

47 Loveling, 646 (3 december 1917)

48 Zie de aantekening van 10 januari 1918, p. 674.

lijk zijn.”⁴⁹

Wat Loveling bovenal beroerde in deze oorlogstijd, was een fenomeen waarvan zij – zoals zovele Belgen – meende dat het tot het verleden behoorde: de doodstraf. De laatste executie in de streek dateerde van 1861. De avond vóór die executie moest Lovelings broer, die griffier was, in de dodencel het vonnis voorlezen, waarna de beul alvast het haar van de veroordeelde knipte. Het relaas van haar broer trof de toen vijftwintigjarige Virginie diep. Vierenveertig jaar later herinnerde ze zich nog levendig haar reactie: “De veroordeelde had zijn jonge vrouw vermoord. Hij verdiende geen sympathie; maar hij was toch een mens en onzer aller zenuwstelsel was diep geschokt bij het vooruitweten van de (...) te geschieden akeligheden... Wij bleven laat op die nacht, mijn zuster en ik, samen boven zittend (...), met de rug naar het venster toe en hoorden huiverend beneden langs de straat het haastig voetentrap-pelen der nieuwsgierige dorpsbewoners [de familie Loveling woonde toen in Nevele bij Gent, SdS] in verwarde benden naar de stad – drie uren ver – ijlen om zich te vermeien aan het schouwspel van de jammerlijkste mensennoed. Die indruk bleef onuitwisbaar en telkens er in Frankrijk, in Engeland of elders van een halsrechting in de dagbladen melding werd gemaakt, stond hij levendig in onze verbeelding opgewekt.”⁵⁰ De doodstraf, het akelige van de aangekondigde en door het hogere gezag uitgevoerde dood, de doodstraf die definitief *elders* leek, was thans - in België, in de jonge twintigste eeuw - weer een onderdeel van het leven geworden. En anders dan een halve eeuw terug trof de doodstraf nu ook deftige burgers, wat de *Unheimlichkeit* van het fenomeen enkel verhoogde. “Al die terechtstellingen van mannen en vrouwen – notablen van Brussel – adellijken en intellectuelen in een land, waar sinds zovele jaren de doodstraf nog in de wet bestond, maar nooit [zelfs] op de grootste misdadigers meer werd toegepast! (sic)”⁵¹ Ook in Gent werden mensen terechtgesteld, en dat gegeven vernietigde telkens en telkens weer elk frêle begin van gezelligheid en van oorlogsvergeten. Op 11 november 1916 ging de schrijfster dineren en kaarten bij familie. Het was een vermakelijke avond. Iemand deed voor de grap het licht uit, wat groot jolijt verwekte. Maar in de duisternis fluisterde een tafelgenoot de schrijfster iets verschrikkelijks toe: twee van spionage beschuldigde mannen zouden de volgende ochtend worden geëxecuteerd, in Gent zelf, “hier in de Schijfschieting”. De verteller had die middag de broer van één van de terdoodveroordeelden gezien. “Hij geleeke van aandoening geen mens. Hij was de veroordeelde zo even vaarwel gaan zeggen.” Dat brute opduiken van de aangekondigde dood schokte Loveling diep. In haar (diezelfde avond nog opgeschreven) aantekeningen verwenste ze de verteller. “Die onheilsbode, waarom zei hij het? het wreedgebeurde ver-nemen, is erg, het nog te gebeurene dubbel erg... waarom weet ik het! (...)

⁴⁹ Loveling, 641 (22 november 1917).

⁵⁰ Loveling, 262-3 (24 juni 1915).

⁵¹ Loveling, 332 (16 oktober 1915).

DRIE VLAAMSE SCHRIJVERS EN DE GROOTE OORLOG

Morgen in de vroege... twee rampzaligen omver te schieten... welk een nacht van akelig verbeiden, welk een dageraad voor hen! (...) Schrijnend medelij... en... diep, heel diep in de schuilhoeken van 't gemoed, sidderingen voor 't zelfbehoud... zal er niet een avond komen, dat ook ik 's anderendaagsmorgens..."⁵²

"Sidderingen voor 't zelfbehoud": telkens weer verbeelde Loveling zich haar eigen terechtstelling. In de nazomer van 1915 keek ze toevallig – bij het voorbijrijden van diezelfde "Schijfschieting" – in de lopen van geweren van exercerende Duitse recruten. "En nu zie ik dat altijd weder, verbeeld mij wat het wezen moet voor een peloton soldaten te staan om te worden neergeveld!"⁵³ Naarmate de oorlog aansleepte en de lijst met gedetineerden en geëxecuteerden aangroeide, groeide ook de "angst voor doodstraf of vrijheidsverlies (...) [tot] een bestendige toestand van vrees heel eigenaardig in zijn uitwerking; nu eens prangend als een onmiddellijk dreigement, dan wijd schier onnaspeurlijk zich terugtrekkend, heel verduisterd in de verte" – dit laatste een welkom respijt, een luwte in oorlogsnood.⁵⁴ Maar telkens weer verplaatsten haar gedachten zich naar de doodstraf. "Hoe gaat dat doodschietsen toe? (...) Wat zou het smartelijkste wezen op die beslissende stond?"⁵⁵ De terugkeer van de doodstraf, ook toegepast op stads- en klassegenoten, werd in Lovelings kring, die van de verlichte bourgeoisie, ervaren als een intens terneerdrukkende achteruitgang van een voor onaantastbaar gehouden beschaving. Lovelings obsessie met de doodstraf in bezettingstijd getuigt van empathie met het lot van haar landgenoten, en bovenal van het trauma veroorzaakt door het bruuske binnendringen van een achterhaald gewaande brutaliteit.

Het belette Loveling niet de Duitsers als mensen te blijven beschouwen – mensen die soms evenzeer te beklagen waren als de bezette bevolking. Zo zag ze op een donkere winterdag in 1918 een groep stadsgenoten brokjes kolen bijeengraaien, terwijl in de mist Duitse troepen voorbijtrokken, op weg naar het front. Het bracht haar tot de bedenking: "wie van al die rampzaligen zijn het meest te beklagen: zij die kruipen over de grond, of zij die er ginder op lopen en er weldra zullen onder liggen?"⁵⁶ Allen waren in Lovelings meedogende perspectief slachtoffers – slachtoffers van een oorlog die het leven naar het leven stond. Ondanks haar ironische toon over het vooroorlogse pacifisme ("Bertha von Suttner, die met "Die Waffen nieder," de nobelprijs voor de vrede behaalde, stierf dit jaar [1914] in de zalige overtuiging, dat ze tot het verspreiden der broedermin op aarde veel had mogen mede helpen...

⁵² Loveling, 542 (12 november 1916).

⁵³ Loveling, 304 (2 september 1915). En na de executie van Edith Cavell – waar Loveling op 17 oktober 1915 gewag van maakte – was de notie van terechtstelling van *bourgeoises* niet eens meer zo vergezocht.

⁵⁴ Loveling, 435 (14 mei 1916)

⁵⁵ Loveling, 436 (20 mei 1916)

⁵⁶ Loveling, 675 (10 januari 1918)

Helaas!"⁵⁷) was Lovelings afkeer van de oorlog als moedwillige vernieling van leven en levensgeluk intens en vanzelfsprekend. Het beeld van naar het front opmarcherende troepen, ten dode opgeschreven, radeloos zingend, keert telkens weer in haar dagboek terug. Zo ook de weerloosheid van al dat "jong, gezond, moedwillig te kwetsen mensenvlees".⁵⁸ Lovelings deernis ging uit naar de jonge mannen, die leven moesten onder het schrikbeeld van de mobilisatie. "Het is ijselijk (...) man, jong, laks of dapper te zijn in oorlogstijd."⁵⁹ Nergens in het dagboek wordt de oorlog op welke wijze dan ook voorgesteld als een 'hogere', 'stalende' ervaring; nergens ontwaarde Loveling enige transcendentie waarde in het vergieten van bloed. Net als voor Streuvels, die zijn afkeer uitte van "het gekke mensdom dat zijn kinderen met slagwoorden van 'moed en heldhaftigheid' de dood injaagt,"⁶⁰ was de oorlog voor Loveling een ramp en anders niet. Het voortdurende gedreun van het geschut in de verte bracht haar slechts tot het ene, eenvoudige, verschrikkelijke besef: "het is op mensenvlees, dat schroot en kogels worden afgevuurd."⁶¹

Aan de overzijde van het front waren Cyriel Verschaeves door het kanon opgewekte emoties van een heel andere orde. *Hij* had het niet zozeer over mensenvermalend zwaar geschut als wel over "kanonnen als herauten van de dood", waarvan hij graag de majesteit bezongen mocht - "doodsengelen met wereldwijde vleugelslag". Dat ontzag vloeide voort uit Verschaeves ontzag voor de dood zelf: "Groot is de dood dan; hij overwint de kleinheid van ons mensenleven (...). Dan is de dood een heraut van de eeuwigheid (...). [D]aarom luister ik nu met godsdienstige eerbied naar de geweldige kanon-tonen over 't veld." Verschaeve zag zijn streek thans als "wereldwijde voorhal der eeuwigheid" en juichte de opmarcherende soldaten toe: "Trekt maar op langs haar wegen, lange colonnen van onze jongens. Ik wens u het leven en de terugkeer toe, maar komt gij niet weer, nu weet ik in welke heerlijke grootheid gij zijt heengegaan."⁶² Eerder had Verschaeve, in een aantekening over de executie van een deserteur, diens dood ongunstig vergeleken met de dood op het 'slagveld'. "Zo voel ik, zo wens ik de slag: glorie en gruwelijkheid! schittering van 't lijden! Ja, zo moet het zijn. Met het aangezicht naar die hemel vol zonnelicht, vol slaggedonder, te vallen (...), ja, zo zou ik de dood wel aannemen! (...) Maar hier! (...) tegen dit muurtje, (...) met de ogen geblinddoekt voor licht en land! Soldatendood en deze dood van een soldaat!" Terecht bond men de veroordeelde een blinddoek om, meende Verschaeve:

⁵⁷ Loveling, 109 (1 december 1914)

⁵⁸ Loveling, 673 (4 januari 1918)

⁵⁹ Loveling, 159 (7 februari 1915)

⁶⁰ Streuvels, 455, een aantekening van begin augustus 1915.

⁶¹ Loveling, 451 (6 juli 1916)

⁶² In een begin 1915 geschreven stuk met de titel *Kanonnen brullen over 't veld*. Verschaeve, 216-7.

DRIE VLAAMSE SCHRIJVERS EN DE GROOTE OORLOG

“een blinddoek voor wie zijn einddoel miste (...) voor de ziel die haar eeuwig doel zal missen.”⁶³ Het akelige van de aangekondigde en door het hogere gezag uitgevoerde dood leek de kapelaan niet te beroeren.

Niet altijd gold de dood in de oorlog bij Verschaeve als ‘heerlijk’. In een *Oorlogsindruk* uit de lente van 1915 beschreef hij zijn laatste bijstand aan een stervende soldaat, en drukte zijn afkeer uit voor het verlies van jong leven: “men ziet (...) dat wat men begraaft, niet begraven moest worden. ‘t Moest leven! (...) die schone, kloeke, jonge lichamen. Treurig!” Toch eindigt ook dit stuk op een noot die de nadruk legt op het – met behulp van de religie – “schoon” sterven van de soldaten: “‘k Werd trots op mijn volk en onze schone jongens uit mijn volk. Als God en moeder maar tevreden zijn, dan geeft het hen niet te sterven.”⁶⁴ Of zoals hij het in een Paas-essay van 1916 verwoordde: “Een katholieke soldaat kan dromen van de dood gelijk een verliefde jongeling van ‘t leven.”⁶⁵ Toch drukte hij in mei van dat jaar zijn deernis uit met de gewonde soldaten, waarvan velen nog zo jong waren, “soldaatjes met kinderwezentjes”, en betwijfelde hij het nut van verdere strijd. “Al dat schoon, jong volk, de bloem van ons land! Men eist van België te zware offers. (...) Weten de Bondgenoten dat niet?” Het waarom van het sterven leek Verschaeve zoek: “Beginselen en idealen mogen als een schone vloot sterke zeeschepen varen, hier komt de dood, de barre handtastelijke dood, als een duikboot opgedoken en torpedeert ze neer.”⁶⁶ Onduidelijk blijft hier echter of Verschaeve de ‘dood-voor-het-ideaal’ *op zich* afwees, dan wel de strijd *tegen Duitsland* als prioriteit niet langer onderschreef. Het hierna opgestelde stuk doet het tweede vermoeden. Het is een essay over de Paasopstand in Dublin. In de strijd van de separatistische Ieren zag Verschaeve een strijd die, zoals die van de Boeren in Zuid-Afrika, zondermeer primeren moest op de belangen van de geallieerden. Verschaeve bezong het Ierse streven als “de oude en eeuwige opstand van een volk dat zichzelf blijft en niet anders wil worden en dat in elk geslacht het bloed vernieuwt, door een opstand belet dat het bloed verbastert.” Voor dát ideaal mocht het bloed wél vloeien: “Eeuwig jong Erin, eeuwig groen door ‘t eeuwig rood! (...) Omdat er zoveel bloed vergoten wordt, blijft het Ierse volk zo jeugdig Iers leven. Na elke bloedvlaag staan de idealen zo fris! Wee aan hem die ‘t bloed doet vloeien, heil aan hem die ‘t stort! Driemaal heil aan de zaak waarvoor ‘t gestort wordt. Levensheil! levensheil! Mijn wens is: kreeg de Vlaamse zaak maar de oneindige macht van ‘t bloed! voor haar vergoten!”⁶⁷ Deze laatste gedachte – dat de Vlaamse zaak ‘bloed’ behoefde – was toen al een tijdlang een *Leitmotiv* in Verschaeves denken. (En zoals eerder aangeduid, was ook zijn vooroorlogse Vlaamsgezindheid sterk

---

63 Verschaeve, 214.

64 Verschaeve, 242-5.

65 Verschaeve, 438.

66 Verschaeve, 441, 440.

67 Verschaeve, 443-4.

doordrongen van de 'bloed'-gedachte.) In een eind 1915 naar gelijkgestemden aan het front gestuurd stuk⁶⁸ suggereerde Verschaeve dat de Vlaamse verliezen aan het IJzerfront de Vlaamse zaak een krachtig – sterker, een onweerlegbaar – argument hadden bezorgd. “De Vlaamse leiders (...) en de Vlaamse schrijvers kunnen nu al de Vlamingen Vlaams maken als ze maar willen. ‘t Bloed is onfeilbaar. Dat ze ‘t gebruiken, dat ze ‘t bezingen, dat ze ‘t verkondigen, dat ze ermee ‘t volk besproeien gelijk de priesters van Israël, dat ze er zijn hoofd, zijn hart, zijn verbeelding mee doordringen en met dit bloed de Vlaamse ‘conscientia publica’ scheppen waartegenover elke on-Vlaamse daad van een Vlaming of Belg zal geschieden om erdoor gevonnist te worden. (sic) En lopen de rijken en rijkwordenden uit ons Vlaamse volk dan nog verder naar de vreemde over, ‘t volk zal ‘t nu opmerken en brandmerken als bastaardschap: ‘Gij loopt weg van uw bloed, van uw levend en van uw gestorte bloed, verraders van de IJzerhelden!’ En zwatelen onze Vlaamse juffrouwen en dames nog verder hun Frans (...): ‘Lelijke’, zal de volksmond donderen, ‘ziet naar de IJzer! De weiden zijn rood van ‘t bloed van uw broeders (...)’ O ‘t bloed is zo’n klare baak, zo’n onfeilbare wegwijzer, ‘t is ‘t leven zelf en de weg door ‘t leven! (...) Een doodsimpele titel is ‘t bloed. Christus’ rechtstitel op onze ziel en op heel de wereld! Vlaanderens rechtstitel op zijn eigen leven.”⁶⁹ Verschaeve stelde hier dus de Vlaamse IJzerdoden als ultieme standaard, hun dood als een – per definitie voor Vlaanderen gebracht – ‘offer’, en dat offer weer als een soort ‘marsorder’ voor het Vlaamse streven zoals hijzelf het omschreef. (En dat, onder anderen, een afwijzing van België impliceerde.) Merkwaardig genoeg was Verschaeve van de drie oorlogsschrijvers in het eerste oorlogsjaar juist het meest ontvankelijk voor tricolor bombast gebleken. De retoriek van het ‘heldhaftige, lijdende België’ schalde in die maanden door zijn proza. In november 1914 ontwaarde hij in de brandende Ieperse Lakenhalle niets minder dan de Belgische vlag-zélf: “Zijn rode vuurgloed, zijn hevig gele lichtschijn (...) en de grote rookwolken die de hemel in drijven, lijken mij een reusachtig vaandel! Het waait de hemel in vanuit de verwoesting en ‘t draagt de Belgische kleuren. België’s vlag uit het puin van ‘t schoonste van Oud-Vlaanderen opwaaiend tot in ‘t rijk der glorie waar de zon praat! Amen!”⁷⁰ Zijn overgang tot een anti-Belgicistisch Vlaams-nationalisme (“[er] is iets gewijzigd in mijn gedachten. Wat gewordt er van België, was sinds 3 augustus 1914 mijn eerste kommer; nu is ‘t een andere: wat gewordt er van Vlaanderen?”⁷¹) lijkt in dit verband een scherpe omslag te zijn. In werkelijkheid keerde Verschaeve hiermee slechts terug naar zijn eigen, vóóroorlogse, België afwijzende nationalisme.⁷²

⁶⁸ Zie Vanacker 51-3.

⁶⁹ Verschaeve, 386-7.

⁷⁰ Verschaeve, 257. Deze *Oorlogsindruk* werd overigens pas in de lente van 1915 geschreven.

⁷¹ Verschaeve, 315. Dit stuk werd begin september 1915 geschreven.

⁷² Zie Verschaeves eerder aangehaalde essay *1830-1908*.

Maar belangrijker nog dan dit onderscheid is de *overeenkomst* tussen beide perspectieven: zowel in zijn 'Belgische' als in zijn 'Vlaamse' oorlogsdiscours stilerde Verschaeve de massadoed omhoog tot een 'offer'. De dood in de oorlog was geen verlies, maar een soort zuivering (zelfs een boetedoening voor de zonden van de moderne wereld, zoals hij eind 1915 suggereerde: "Die graven, zo talrijk, boeten voor de wiegen, niet talrijk genoeg" ...⁷³) – en in ieder geval een marsorder; een testament voor nieuwe generaties. De dood was vruchtbaar, de oorlog transcendent. In die zin bleef Verschaeve – en daar ligt het hoofdonderscheid tussen *zijn* oorlogsperspectief en dat van Streuvels en Loveling – van het begin tot het einde van de oorlog de oorlogscultuur omhelzen.⁷⁴ En ook na de oorlog wees de (inmiddels tot "Wachter van het dode Vlaanderen" verheven) geestelijke het pacifisme van de IJzerbedevaarten af.⁷⁵ De inscriptie op de toren, "Hier liggen hun lijken als zaden in 't zand/Hoop op de oogst, o Vlaanderland", een eind 1916 geschreven Verschaeve-vers, verwoordde kernachtig zijn credo betreffende de 'nationale' vruchtbaarheid van de dood. Verschaeves inzet voor de Oostfrontmobilisatie, één oorlog later, zette in zekere zin zijn reeds in '14-'18 ontwikkelde zienswijze verder. (Reeds in 1915 betreurde Verschaeve – die het Duitse volk bewonderde als "'t levensmachtigste onder alle volkeren"⁷⁶ – dat de Vlaamse 'volkskracht' in het cynische Belgische leger niet tenvolle werd benut: "Ha! hadden de Duitsers maar onze jongens in handen gehad, dan zou er geen roemrijker leger op aarde bestaan dan 't onze!"⁷⁷)

Verschaeves *Oorlogsindrukken*, een geheel door de oorlogscultuur doordrenkt egodocument, bieden van de drie hier besproken bronnen het minste zicht op de beleefde oorlog. Maar het schetsen van een "levensbeeld in oorlogstijd" was ook niet Verschaeves bedoeling; Streuvels' gepubliceerde dagboek deed hij af als *Kleine Uren* (in vergelijking met Henri Lavedans *Les Grandes Heures*, een Frans *boufrage de crâne*-werk dat de kapelaan zeer bewonderde

⁷³ Verschaeve, 405.

⁷⁴ Over het concept 'offer' (*sacrifice*) als hoeksteen van de oorlogscultuur, zie vooral John Horne, "Locarno and the Politics of Cultural Demobilization: 1925-1930", paper voorgesteld op het colloquium *Demobilizing the Mind: Culture, Politics and the Legacy of the Great War, 1919-1933*, Trinity College, Dublin, 26-28 september 2001.

⁷⁵ Zie Romain Vanlandschoot, *Kapelaan Verschaeve. Biografie*. Tiel: Lannoo, 1999.

⁷⁶ In een lofzang op Ernst Lissauers beruchte "Hassgesang gegen England", een haatrijm dat Verschaeve bewonderde als een machtige "tijgerzang" vol "trotsere de trots". Wat Verschaeve vooral ontzag inboezemde, was de uitdrukking van macht: "Heel de macht van 't levensmachtigste onder alle volkeren maakte 't [lied] zo machtig dat ik gruw en bewonder, achteruitdeins en nadertreed, en huiverend schommel onder 'k weet niet welk gevoel voor dit lied en voor Duitsland zelf." Macht was voor Verschaeve een haast zelfrechtvaardigend beginsel: "'t Kan niet anders, 't is immers al te klaar: macht is een middel tot volmaking." (Verschaeve, 319-321)

⁷⁷ Verschaeve, 377.

om zijn ""warm, heet gevoel"). "Dubbel kleine uren," smaalde Verschaeve, "omdat ze Grote Uren zijn, klein beleefd"; hij miste er ""t stormgeweld dat zuivert in de maatschappij even wel als in de lucht" in.⁷⁸ Het perspectief van de onderpastoor stond dan ook zeer ver af van Streuvels' ironische *Kleinmalerei*: het was óf transcendent, óf egocentrisch. Gezien de omvang van Verschaeves ego was het meestal allebei tegelijk. Zo beklom hij ten tijde van de IJzerslag de kerktoren van Alveringem, en zag daar (zoals hij maanden later schreef) "heel het Vlaamse land (...) voor mij liggen... dan kwam een hevige wens in mij op om heilig te zijn, om machtig te zijn op 's hemels zegeningen en om ze over dit land te doen neerdalen."⁷⁹ Op de eerste oorlogskerstmis slaagde hij erin, de soldaten met verwijzing naar het nog veel onrechtvaardiger lijden van "Onze-Lieve-Heer" in "'t stalleke" (een in die dagen wel vaker benutte gemeenplaats) te verzoenen met hun lot, en besefte naar eigen zeggen prompt "dat ik door Gods genade iets groots aan 't doen was".⁸⁰ In de zomer van 1916 kwam "een arme soldaat, die gedeserteerd is sedert vier dagen" Verschaeve opzoeken. Helaas tekende de kapelaan geen woord op van het gesprek – maar nam wel de gelegenheid te baat voor een lange uitweiding over de schoonheid van het priesterschap. "De soldaat glimlachte als hij vertrok en keek me met zo'n schone ogen vol dank aan. Heer, is er een schoner beloning?"⁸¹ Noch hier noch elders in de *Oorlogsindrukken* ontwaart de lezer ook maar iets van de individualiteit van de soldaat: Verschaeves 'IJzerjongens' blijven wazig opdoemende schimmen, ingepast in het oorlogsepos – en het oorlogsego – van de kapelaan. Het is merkwaardig dat juist Verschaeve, de nationalist Verschaeve, de onvermoeibare proseliet van het *dulce et decorum est pro patria mori* ("the old Lie," zoals Wilfred Owen schreef), het voor jonge mannen zo verschrikkelijke credo (ongeacht de *patria* in kwestie), juist door zoveel jonge mannen op handen werd gedragen. "Children ardent for some desperate glory"⁸² hadden zij wellicht – zoals wel meer leeftijdsgenoten in Europa's *generazione bruciata* – geen boodschap aan een complexe blik op de oorlog.

---

78 Verschaeve, 370.

79 Verschaeve, 222.

80 Verschaeve, 288.

81 Verschaeve, 461.

82 Wilfred Owen, "Dulce et Decorum est", in *The War Poems*, Jon Silkin, ed. (Penguin, 1985)

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002¹

Leen Charles² & Marie Christine Laleman³ & Valérie Meillander⁴

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën (2053-2066), Archeologische kronieken (2067-2072), Algemeen (2073-2080), Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden(2081), Middeleeuwen (2082-2093), Moderne Tijden (2094-2108), Hedendaagse tijd (2109-2127), Industriële archeologie (2128-2138), Kerkgeschiedenis, kloosters (2139-2143), Gebouwen, monumenten, stadsbeeld (2144-2186), Kunst, cultuur (2187-2213), Materiële cultuur (2214-2218), Heemkunde, volkskunde, genealogie (2219-2265), Biografieën (2267-2285).

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën

2053. BOURGEOIS J., J. SEMEY & M. MEGANCK, *Archeologie in vogelperspectief*, in *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent, 2001, p. 40-61. Luchtfotografische prospectie is een belangrijk instrument voor het wetenschappelijk onderzoek van archeologische sites. De inventaris van de talrijke beeldopnamen en hun betekenis zoals die door de Universiteit Gent werd samengesteld, is eveneens een onmisbaar onderdeel voor een goed beheer van het archeologisch erfgoed. Met verschillende verwijzingen van Gent, Sint-Denijs-Westrem en de onmiddellijke omgeving. Geïllustreerd.

2054. CAUCHIES J.M., *Ordonnances de Jean Sans Peur 1405-1419, première section, tome III*, in *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Première série: 1381-1506 / Verzameling van de verordeningen der Nederlanden. Eerste reeks: 1381-1506*, Brussel, 2001, 577 blz. Kritisch apparaat. Chronologisch overzicht met onder andere een aantal ordonnanties die betrekking hebben op Gent.

---

¹ Deze bibliografie werd afgesloten per 31/8/2002. Ten einde een zo groot mogelijke volledigheid van de bijdragen te kunnen verwezenlijken, roepen we graag de auteurs op overdrukjes van hun werk te bezorgen aan het Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent. Deze bijdragen worden dan in de bibliotheek van het Stadsarchief opgenomen.

² Stadsarchivaris, Abrahamstraat 13, 9000 Gent, 09/225.32.53 fax. 09/233.11.58 e-mail stadsarchief@gent.be

³ Adviseur Stadsarcheoloog, Hof van Ryhove, Onderstraat 20, 9000 Gent, 09/266.57.60 fax. 09/223.99.19 e-mail stadsarcheologie@gent.be

⁴ Historicus, Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent, 09/225.32.53 fax. 09/223.11.58 e-mail stadsarchief@gent.be

2055. CHARLES L., M.C. LALEMAN & V. MEILLANDER, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 2000-2001*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2001), nr. LV, p. 467-519.

2056. DE BLEECKER M. en A. VERBEKE, *Indices op de Ghendtsche Tydinghen (1972-2000)*, bijlage bij *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 6, 156 blz.

2057. DE NEEF G., H. DE STAELE & Y. SEGHERS, *Inventaris van het archief van de familie Casier ca. 1842-1977*, (*Kadoc*), Leuven, 2002. Het archief omvat vooral stukken met betrekking tot Désiré Casier (1824-1915), Fernand Casier (1880-1977) en bovenal Joseph Casier (1852-1925). De archiefdocumenten geven informatie van zowel familiale aard als met betrekking tot het bedrijfsleven (textiel), de maatschappelijke positie van de Casier's en hun betekenis voor de ontplooiing van de kunst, in hoofdzaak de neogotiek. Het archief Casier bevat ook een unieke fotocollectie.

2058. DE VUYST W., *A la recherche d'une ville disparue. De fotoverzameling van de SCMS*, in *@rchieflink*, 2 (2002), nr. 3, p. 1-2. Ter gelegenheid van de digitalisering werd ook een inventaris opgezet met de nummering en zoveel mogelijk gegevens over de foto's uit deze verzameling, zo'n 7500 stuks. Tevens werden een aantal gegevens verzameld over de vorming en de ontwikkeling van de collectie. Met verwijzing ook naar de digitale *Beeldbank Gent*.

2059. DOUXCHAMPS J., *Nos anciennes corporations de métiers. Répertoire bibliographique*, Wepion, 2002, 208 blz. Repertorium van alle ambachten op het territorium van het huidige België vanaf de Middeleeuwen tot het einde van de Moderne tijden. De ambachten worden gegroepeerd per stad. Per ambacht worden de reglementen en stichtingscharters opgegeven, de beschermheiligen, de verschillende activiteiten, de blazoenen en de bestaande bibliografie.

2060. HEYRMAN P., *Inventaris van het Archief André Vlerick 1919-1990*, (*Kadoc*), Leuven, 2002. Het archief van André Vlerick (1919-1990) omvat onder meer stukken over zijn academische activiteiten aan de Rijksuniversiteit Gent, de oprichting en de werking van het Instituut Professor Vlerick voor Management, evenals over zijn ruimere politieke, economische en maatschappelijke betekenis.

2061. MEERSSEMAN S., *Gent van den oudsten tijd tot heden. Registers op het werk van Frans De Potter*, (*Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, 27), Gent, 2002, 575 blz. De ontsluiting op het achtdelige werk van Frans De Potter over Gent werd opgesplitst in diverse registers: op personennamen, op plaatsnamen en op enkele gekozen the-

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002

meta. Vooraf wordt voldoende duiding gegeven om de registers nuttig te gebruiken en zo makkelijker toegang te hebben tot De Potters levenswerk over Gent. Enkele kritische noten met betrekking tot de bruikbaarheid worden aangereikt in het inleidende artikel van M.C. LALEMAN en D. LIEVOIS, *De wetenschappelijke betekenis van Frans De Potters 'Gent. Van den oudsten tijd tot heden* (p. 15-24).

2062. OOSTERBOSCH M., *Extra Muros, Gandensia in het archief van de Grote Raad*, in *@rchieflink*, 2, (2002), nr. 2, p. 6-7. Het archief van de Grote Raad in het Rijksarchief van Brussel bevat nog talloze dossiers die door lagere rechtbanken in het kader van een procedure van de Grote Raad in Mechelen waren overgebracht. Dit wordt geïllustreerd aan een Gents voorval van 1539 dat voor de schepenen van gedele van Gent en de Raad van Vlaanderen niet werd beslecht, en in beroep bij de Grote Raad terecht kwam.

2063. POELMAN R., *Alfabetische index op de doopregisters uit de Sint-Amanduskapel. Sint-Amandsberg 1730-1796*, Sint-Amandsberg, 2000, 230 blz.

2064. POELMAN R., *Sint-Amandsberg. Huwelijken 1847-1900*, 2002.

2065. SAERENS L., *Inventaris van het archief van de familie Lammens-Verhaegen ca. 1820-1950*, (Kadoc), Leuven, 2002. In het archiefbestand Lammens-Verhaegen binnen het Kadoc staat het archief van Arthur Verhaegen (1847-1917) centraal en dit is van belang voor zowel zijn familiale context als voor zijn betekenis als politiek, sociaal en cultureel figuur. Arthur Verhaegen verzamelde ook stukken over Pierre Théodore Verhaegen (1796-1862), Eugène Verhaegen (1820-1878) en Jules Lammens (1822-1908). Het fonds bevat ook het archief van Pierre Verhaegen (1873-1953).

2066. VERBOVEN K., *De zogenaamde collectie 'De Bast'. Twintig eeuwen muntgeschiedenis in de collectie van de Gentse Universiteitsbibliotheek*. Gent, 2001, 100 blz. Catalogus bij de tentoonstelling die enerzijds de rijke collectie munten van de universiteit, waarvan kanunnik M.-J. de Bast (1753-1825) de grondlegger is, in de kijker wil plaatsen maar anderzijds ook een overzicht wil bieden van 2000 jaren muntgeschiedenis (van 500 v.C. tot 1500 n.C.) Geïllustreerd.

Archeologische kronieken

2067. BLAISING J.M., e.a., *Archaeologia Mediaevalis. Kroniek-Chronique*, Gent-Brussel/Bruxelles-Namur, 2002, nr. 25, 99 blz. Kroniek over het archeologisch onderzoek in 2001 in België en de aangrenzende regio's. Met medewerking van de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent.

2068. LALEMAN M.C., *Hospitalen en ziekenzorg in Gent. Een bijdrage van de stadsarcheologie*, in *Archaeologia Mediaevalis* 25. *Pré-actes/Introductie-teksten*, Namur 2002, p. 10. Met verwijzingen naar onderzoek in de Sint-Pietersabdij, middeleeuwse stadswoningen, het Sint-Elisabethbegijnhof, het klooster van de geschoeide karmelieten (Lange Steenstraat/Trommelstraat) en vooral de Bijloke.

2069. LALEMAN M.C., A RAMBAUT, G. STOOPS & G. VERMEIREN, *Archeologisch onderzoek in Sint-Kruis-Winkel (Gent) (O.Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Gent-Brussel/Bruxelles-Namur, 2002, nr. 25, p. 25-26. Met een bondige weergave van de eerste resultaten van archeologisch onderzoek in de Heilig-Kruiskerk en op de voormalige kasteelsite langsheen het huidige Sint-Kruis-Winkeldorp.

2070. LALEMAN M.C., G. STOOPS & G. VERMEIREN, *Archeologisch onderzoek in Gent (O.Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Gent-Brussel/Bruxelles-Namur, 2002, nr. 25, p. 62-65. Overzicht van het archeologisch terreinonderzoek over 2001 met bijkomende uitbreidingen over de ontwikkeling van de middeleeuwse stad, met de plaats van de Botermarkt in dat urbanisatieproces. Verder worden er bevindingen meegedeeld met betrekking tot het Hof van Gruuthuse aan de Korenlei, het voldersgodshuis aan de Sint-Kristoffelstraat, laatmiddeleeuwse bewoning aan de Veerkaai, het Vleeshuis en de ontwikkeling van de Groentenmarkt, de Sint-Pietersabdij, het Gravensteen en de molensite van de Bourgoyen.

2071. MATTHYS A, *Archaeologia Mediaevalis à 25 ans!*, in *Archaeologia Mediaevalis* 25. *Pré-actes (Introductie-teksten)*, Namur 2002, p. 3-4. Met verwijzingen naar het stadsarcheologisch onderzoek in Gent.

2072. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 23, (1999), nr. 1, p. 79-85. Mededeling van archeologische bevindingen en vondsten: wandafwerking in de refter van de Sint-Baafsabdij (Gandastraat), middeleeuwse en postmiddeleeuwse gebouwsporen (Goudenleeuwplein 3), de sokkel en de funderingen van het Groot Kanon (Grootkanonplein), interieurafwerking in de benedenkerk van de Sint-Niklaaskerk (Korenmarkt) en gebouwsporen in de 18de-eeuwse molenromp (Mahatma Gandhistraat). Geïllustreerd.

Algemeen

2073. CHARLES L., *Een nieuwe eeuw*, in *@rchieflink*, 2 (2002), nr. 3, p. 4-5. Beknopt jaarverslag van de werking van het Stadsarchief over 2001. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002

2074. DHAENE S., G. VANDERHAEGEN & E. VERAVERBEKE, *Het Huis van Alijn, Museum van de dingen die voorbijgaan*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, (2001), nr. 3, p. 3-43. Na een beknopte historische schets over het ontstaan en de ontwikkeling van het Sint-Catharinagodshuis of kinderen Alijnshospitaal, tot aan de omvorming tot Museum voor Folklore worden de betrachtingen van het huidige Huis van Alijn voorgesteld en geïllustreerd met voorbeelden uit de museumopstelling, de museumcollectie en een brede waaier aan activiteiten. Geïllustreerd.

2075. EVRARD K.A., *De Utenhove-stichting en hare uitvloeisels. Catalogus der tentoonstelling*, (*Stichting Jan Palfijn*), Gent, 2001, 72 blz. Catalogus verschenen naar aanleiding van de tentoonstelling georganiseerd door de Jan Palfijnstichting bij gelegenheid van de 800ste verjaardag van de stichting van het Utenhovehospitaal dat na een kwarteeuw het Bijlokehospitaal zou worden. Geïllustreerd.

2076. JANSSENS U., *Historische gids voor België*, 2002, 320 blz. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

2077. THIELEMANS S., *Ontsluiten van cultureel erfgoed - tentoonstellingen maken?*, in *Mores*, 2, (2001), nr. 4, p. 5-8. Met verwijzingen van de nieuwe impulsen onder leiding van de v.z.w. Gent Cultuurstad en gestaafd aan Gentse voorbeelden. Geïllustreerd.

2078. VANDAMME L., *Op zoek naar particuliere bibliotheken in Vlaanderen*, in *Vlaanderen*, 50, (2001), nr. 5, p. 258-262. Bijdrage in een themanummer gewijd aan particuliere boekenverzamelingen waarin gewezen wordt op de moeilijkheden en op de bronnen die voorhanden zijn bij het reconstrueren en interpreteren van een privé-bibliotheek uit het verleden. Chronologisch overzicht. Ook Gent komt aan bod, vooral dan met de initiatieven van Charles Van Hulthem.

2079. VAN DER HERTEN B., M. VAN MEERTEN en G. VERBEURGT, *Sporen in België. 175 jaar spoorwegen*, Leuven, 2001, 479 blz. Publicatie, naar aanleiding van de 75ste verjaardag van de NMBS, die de brede waaier van maatschappelijke processen belicht die verbonden zijn met de trein. De auteurs belichten de geschiedenis van de Belgische spoorwegen in de 19de en 20ste eeuw, maar hebben eveneens aandacht voor de Europese context en de technologische, economische, sociale en culturele aspecten. Verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

2080. VANDEWALLE G., *De ontwikkeling van de haven van Gent in verband met de economische evolutie van het hinterland*, in *Het Tijdschrift van Dexiabank*, 55, (2001), nr. 217, p. 27-50. Overzicht van de geschiedenis vanaf de Middeleeuwen tot en met de recentste ontwikkelingen, zoals het intensifiëren

van de industriële activiteiten en van de binnenvaart onder invloed van het besluit van minister Steve Stevaert om de vaargelden af te schaffen. Geïllustreerd.

Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden (-)

2081. BAUTERS L., G. DEVOS & J. DEVREKER, *Pessinus, epitaaf voor een antieke stad*, in *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent, 2001, p. 12-27. Over het archeologisch onderzoek van de Universiteit Gent op deze antieke site in het huidige Turkije, evenals over de ontwikkelingen in onderzoek en resultaten sedert 1966. Geïllustreerd.

Middeleeuwen

2082. BOONE M., *Urban Space and Political Conflict in Late Medieval Flanders*, in *Journal of Interdisciplinary History*, XXXII, (2002), nr. 4, p. 621-640. Bijdrage waarin wordt aangenomen dat de invloed van de politieke cultuur op het inrichten van de stedelijke ruimte minstens even belangrijk is als de economische motieven.

2083. CARLIER M., *Kinderen van de minne? Bastaarden in het vijftiende eeuwse Vlaanderen*, (*Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten*, Nieuwe Reeks, nr. 3,) Brussel, 2001, 328 blz. Eerste luik in een doctoraatsonderzoek naar onwettigheid waarbij de aandacht uitgaat naar de verschillende actoren ervan, namelijk de natuurlijke ouders, de onwettige kinderen en de maatschappij. Aan de hand van verschillende elementen zoals juridische positie, positie op de arbeidsmarkt, financiën, familiale omstandigheden, maatschappelijke aanvaarding, deelname aan sociale en politieke netwerken poogt de auteur te komen tot een verklaringsmodel voor de aanwezigheid van onwettige kinderen in de Bourgondische Nederlanden. Uitgebreid kritisch apparaat.

2084. CHARLES L., *Philips Sersanders, secretaris met liefdesverdriet*, in *@rchieflink*, 2, (2002), nr. 1, p. 4-5. Over een gedichtje, genoteerd in een handboekje dat door de secretaris van de schepenen van gedele werd bijgehouden en in het Stadsarchief bewaard bleef. De zoektocht naar de mogelijke schrijver leidde tot Philips Sersanders (1422-1451). Geïllustreerd.

2085. GUZETTI L., *Vrouwen in Venetië en Gent in de late veertiende en de vroege vijftiende eeuw: een vergelijking*, in *@rchieflink*, 2, (2002), nr. 1, p. 6-7. Relas van onderzoek in het Gentse Stadsarchief over testamenten van vrouwen uit de late Middeleeuwen, en een poging tot vergelijking tussen Gent en Venezia. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002

2086. *Inventaire archeologique - fiche n°51*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 3, p. 128. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Henri Pirenne, in de rubriek "Zegels-Staatsarchief, fonds van Sint-Pieters, n°18 - Xe eeuw (941)" over een zegel van Arnulf I, graaf van Vlaanderen.

2087. LARSEN N.- E., *Grafematische analyse van een Middelnederlandse tekst. Het grafeemstelsel van de Vroegmiddelnederlandse Statuten van de Gentse Leprozerie uit 1236*, Amsterdam, 2001, 369 blz. Grafematische analyse (= de theorie en de methodologie van de analyse van de distinctieve grootheden van de geschreven taal) van één van de oudste, zonet dé oudste, als origineel overgeleverde niet-literaire tekst in het Nederlands. Uitgebreid kritisch apparaat.

2088. LYON B. & M. LYON, *The Logistics for Edward I's Ill-fated Campaign in Flanders (1297-1298)* in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2001), nr. LV, p. 77-91. Over voorbereidselen van Edward I tijdens de herfst van 1297 en de winter van 1298 in de militaire campagne tegen Filips de Schone, koning van Frankrijk. De gegevens zijn gebaseerd op het *Wardrobe book* dat uitleg verschaft over het transport over zee, de bezoldigingen van de soldaten en de zeelui, de voorbereidselen voor het verblijf van Edward in Gent, de bevoorrading in voedsel en wijn, en zo meer.

2089. MAES D., *Heerlijkheden en lenen te Dronghen en te Baarle (2)*, in *Dronghine*, Jaarboek, 2002, p. 27-52.

2090. VAN ACKER K.G., *De heren van Munte in een bewogen tijd: 962-1150*, in *Land van Rode*, 29, (2001), nr. 116, p. 14-36. Met informatie over Arnold van Munte, abt van de Sint-Pietersabdij te Gent en over de burggraaf van Gent.

2091. VAN CAENEGEM R. (dir.), *1302 Feiten & mythen van de Guldensporenslag, (Mercatorfonds)*, Antwerpen, 2002, 301 blz. Verschillende auteurs lichten aspecten van de historische gebeurtenis in zijn globale context en van de beeldvorming over dit gebeuren toe. M. BOONE behandelt de verstedelijkte samenleving in het graafschap Vlaanderen (p. 26-76). Het Capetingische koningschap in de 13de eeuw wordt toegelicht door E. BOURNAZEL (p. 78-103). D. HEIRBAUT verdiept zich in het juridische kader, de instellingen en het recht in Vlaanderen omstreeks 1302 (p. 106-131). Waar en hoe vond de slag van Kortrijk plaats? P. DESPRIET schetst een geactualiseerde visie daaromtrent (p. 158-168). De voorstelling van de Guldensporenslag wordt toegelicht door B. CARDON en B. STROOBANTS (p. 170-188). De beeldvorming over 1302 wordt besproken door J. TOLLEBEEK (p. 194-236), terwijl S. DAUCHY de weergave over dit gebeuren in Franse handboeken heeft geanalyseerd (p. 240-259). Een laatste hoofdstuk,

van de hand van L. DEVLIEGHER, heeft het over de omstreden kist van Oxford (p. 262-282). De uitgave sluit af met een genealogie van de graven van Vlaanderen en met een register op naam. Geïllustreerd.

2092. VAN HAMME H., *Stedelijk particularisme versus vorstelijke centralisatie en hun impact op de bestrafing van criminaliteit in het vijftiende-eeuwse Gent (ca. 1419-ca. 1480)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2001), nr. LV, p. 135-178. Vergelijkend onderzoek naar de activiteiten van de stedelijke zoen - en de grafelijke strafrechtbank in Gent binnen de context van de Bourgondische staatsvorming. Het gaat hier om de *paisierders* of stedelijke verzoeners enerzijds en de schepenen van de Keure, die vonnisten als grafelijke rechters, anderszijds. De auteur besteedt vooral aandacht aan de evolutie van het aantal verzoeningen, straffen en composities in een periode van tanend stedelijk particularisme.

2093. VERBRUGGEN J.F. & R. FALTER, *1302. Opstand in Vlaanderen*, 2002, 278 blz. De slag van 11 juli 1032 in Kortrijk binnen de context van opstand, revolutie en omwenteling.

Moderne Tijden

2094. BARBRY R., *De Gentse armenschool voor jongens. De kulders in de zeventiende eeuw*, in *@rchieflink*, 2, (2002), nr. 1, p. 1-2. Over de in 1628 opgerichte armenschool voor jongens en de inlichtingen die in Reeks LXXXI-II van het Gentse Stadsarchief daarover te vinden zijn. Geïllustreerd.

2095. BRAEKMAN W.L., *Het Gaverse en het Oudburgse Mariakerke in vroeger eeuwen: een moeilijke relatie*, in *Heemkundige Kring Marka*, Jaarboek 2002, p.81-100. Centraal in dit artikel over de verschillende lenen te Mariakerke onder het Ancien Régime staat de moeilijke relatie tussen de heer van Vaernewijck en de burggraaf van de Oudburg.

2096. BUSSELS S., *Een onuitgevoerde intrede in Gent van Justus de Harduyn en David Van der Linden* in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2001), nr. LV, p. 237-249. Bespreking van de onuitgevoerde intrede van de nieuwe gouverneur-generaal don Ferdinand in Gent in 1635, waarbij het stadsbestuur opteerde voor de intrede van de jezuïet Becanus die wél de kwaliteiten van de Spaanse kroon beschreef en het katholieke geloof vooropstelde, maar geen beschrijving gaf van de armoedige toestand van de Spaanse Nederlanden zoals in de onuitgevoerde intrede van De Harduyn en Van der Linden wél het geval was.

2097. BUSSELS S. & B.VAN OOSTVELDT, *De traditie van de tableaux vivants bij de plechtige intochten in de Zuidelijke Nederlanden*, in *Tijdschrift*

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002

voor *Geschiedenis*, 115, (2002), nr. 2, p.166-180. Aan de hand van enkele concrete voorbeelden wordt aangetoond hoe gaandeweg vanaf het einde van de 15de eeuw tot het begin van de 17de eeuw *tableaux vivants* evolueren van een communicatiemiddel tussen stad en vorst naar een triomftocht die de vorstelijke macht tentoonspreidde.

2098. CASSIMAN P., *Openbare ambten te Baarle. Burgemeester, Schepene, Bailliu, Meier, Amman, Ontvanger, Capiteyn, Officier, Tamboer, Praeter*, in *Dronghine*, Jaarboek, 2002, p. 41-45.

2099. DAMBRUYNE J., *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografische en economisch perspectief*, (*Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, XXVI), Gent, 2001, 446 blz. Het gaat om het eerste luik van een doctoraal proefschrift, met name de economisch-demografische studie van corporatieve middengroepen in het 16de-eeuwse Gent. De publicatie is opgebouwd in twee delen. In een eerste deel wordt de stedelijke economische conjunctuur toegelicht, zowel vanuit een demografische als vanuit een economische invalshoek. Gent wordt hier ook vergeleken met andere Zuid-Nederlandse en Europese steden. In een tweede deel worden de conjunctuurbewegingen van drie economische sectoren verder geanalyseerd, de textielnijverheid, de graanhandel en de transportsector. Ondersteund met grafieken, kaarten en bijlagen.

2100. DECEULAER H., *De breigoedsector in de Zuidelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw: tussen consumptie, politiek, gender en technologie* in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 28, (2002), nr. 1, p. 1-13. In deze bijdrage wil de auteur de relatie onderzoeken tussen de nieuwe technieken, met name de breigetouwen die vooral door de mannen werden bediend versus de manuele vaardigheden, namelijk het handbreien door de vrouwen. De verspreiding van het breigetouw in de Zuidelijke Nederlanden wordt in een sociale, culturele en politieke context gesitueerd. Voorbeelden uit Gent.

2101. DESEIJN G., *Aan 't lijntje houden. De bargie*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 20, (2002), nr. 2, Cahier 22/B, p. 23-33. Bijdrage over de barge, het comfortabele luxeschip dat in de 17de en 18de eeuw tussen Brugge en Gent vaarde, in een themanummer over de binnenscheepvaart, uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling in het MIAT IJzeren schippers op houten schepen.

2102. DE SMET S., *De Burgerlijke Rechtspraak voor de Gentse Schepenbank van de Keure. Organisatie, Personeel, Procedure en Archief* in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2001), nr. LV, p. 251-295. Artikel gebaseerd op een eindverhandeling voor de opleiding archivistiek en hedendaags documentbeheer, waarbij een analyse wordt doorgevoerd van het archief van de burgerlijke rechtspraak voor de

Gentse schepenbank van de keure in het Gentse Stadsarchief. De verhandeling is toegespitst op de 18de eeuw en in het artikel is er vooral aandacht voor de instellingenstudie. De auteur schetst wie er allemaal bij de rechtspraak betrokken is, hoe de procedure verliep en bespreekt tenslotte de voornaamste archiefreeksen naar hun functie, inhoud, waarde en ontsluitingsmogelijkheden.

2103. DE WILDE J.R.J., *Het faict van tooverie in Laarne (1607-1608): enkele feiten en bedenkingen*, in *Castellum*, XVIII, (2001), nr. 4, p. 3-32. Het artikel biedt een *status quaestionis* in het onderzoek naar de heksenprocessen in Laarne, evenals de beschikbare archivalia en een schets van de situatie in de omringende regio. De auteur probeert na te gaan of het hier ging om geïsoleerde gevallen en/of de processen eenzelfde stramien vertonen met het algemeen patroon van de heksenvervolgingen in Vlaanderen. Korte schets van een aantal gevallen te Gent.

2104. LEDERER D., *De cultuurgeschiedenis van de zelfdoding in Vlaanderen: een uitdaging*, in *@rchieflink*, 2, (2002), nr. 2, p. 4-5. Samenvatting van een onderzoek naar de zelfdoding in het Heilig Roomse Rijk in de periode van 1495 tot 1806. Een eerste reeks bevindingen handelt over de verschillen in wettelijke procedures en gewoonterecht tussen Vlaanderen en Gent ten opzichte van wat bijvoorbeeld in Centraal-Europa gangbaar was. Een tweede reeks bevindingen geeft mogelijkheden aan tot een meer diepgaande analyse van de beschikbare bronnen.

2105. LENDERS P., *Overheid en geneeskunde in de Habsburgse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik*, in *Standen en Landen*, CIII, (2001), 199 blz. In de Zuidelijke Nederlanden en in het Prinsbisdom Luik heeft de overheid het toezicht op de uitoefening van de geneeskunde steeds tot haar opdracht gerekend. Deze studie wil een synthese brengen van de geneeskundige zorgenverstrekking en een licht werpen op de mensen uit de dagelijkse praktijk. Vooral de betrekkingen tussen de verantwoordelijke overheden in de Habsburgse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik en de medische dienstverleners en het toezicht op de opleiding komen aan bod. Telkens wordt ook de Gentse situatie belicht.

2106. SCHEPENS E., *Testamenten, schenkingen en staten van goederen van enkele begijnen gested in het begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 2, p. 105-112; nr. 3, p. 168-172; nr. 4, p. 222-229.

2107. TONDAT R., *De geboorteplaats van Keizer Karel* in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2001), nr. LV, p. 457-461. Verder verhaal in de discussie over de geboorteplaats van Keizer Karel, waarbij voor Eeklo wordt geopteerd.

2108. VERMEIR R., *Romano Tondats betoog van naderbij bekeken in Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2001), nr. LV, p. 463-466. Repliek op het artikel van Romano Tondat in de dezelfde uitgave, waarbij de stelling als zou Keizer Karel in Eeklo zou zijn geboren, teniet wordt gedaan.

Hedendaagse tijd

2109. BACKS J., *Mortality in Ghent, 1850-1950*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXI, (2001), nr. 3-4, p. 529-556. Sociale analyse van de dood aan de hand van de beroepsaanduidingen in de overlijdensakten van de burgerlijke stand. Daaruit blijkt dat er een duidelijke sociale ongelijkheid bestaat ten opzichte van de dood wat nog toenam naar het einde van de 19de eeuw.

2110. CASSIMAN P., *Het gemeentebestuur te Drongen tussen 1795 en 1976*, in *Dronghine*, Jaarboek, 2002, p. 149-166.

2111. CONVENTS G., *De Belle Epoque in kleur. Kinemacolor: op- en ondergang van de eerste kleurenfilms in België 1911-1913*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 79, (2002), nr. 3, p. 1-41. Sinds 1976 is er sprake van de nieuwe filmhistoriografie. Eén van de gevolgen van deze nieuwe richting is de herwaardering van kleur in de stille film. Tijdens de Belle Epoque zelf bestond in alle geledingen van de maatschappij een grote fascinatie voor de technologie die toeliet fotografie en cinematografie van kleur te voorzien. Heel wat Gentse accenten. Geïllustreerd.

2112. DE CLOET F., *De Gentse Atletiek tijdens het Interbellum*, in *Interbellum*, 21, (2001), nr. 5, p. 11-15. Korte bijdrage over de oudste atletiekvereniging van België, ARAG-KAA Gent, die een ongekende bloei kende in de jaren '20 en '30. Geïllustreerd.

2113. DERWAEEL J., *'Il vaut mieux prendre souci de la qualité que de la quantité...'* De sociale achtergrond van de Gentse sportverenigingen op het einde van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2001), nr. LV, p. 413-456. De auteur schetst enkele facetten van de sociale geschiedenis van het fenomeen sport, zoals toetredingsvoorwaarden, sociale achtergrond van de bestuursleden, de banden tussen de sportclubs, de ligging van de diverse clublokalen en de spanningen tussen de diverse roeiclubs.

2114. DESEIJN G., *"La misère publique résume toute l'origine de l'épidémie..."*. De belangrijke rol van de Gentse Société de Médecine voor de arbeidersklasse, in *Tijdschrift voor Industriële cultuur*, 20, (2002), nr. 1, p. 30-48.

Deze maatschappij, gesticht in 1834 en waarvan een aantal eminente artsen zoals Dr. Burggraeve, Dr. Mareska, Dr. Kluyskens en Dr. Guislain lid waren, lag aan de basis van de verbetering van de levensomstandigheden van de Gentse arbeiders en vooral van de huisvesting. In het Bulletin van de Société lag de nadruk aanvankelijk op de geesteszieken, maar naderhand kregen de talrijke epidemieën die de arbeidersklassen teisterden, steeds meer belangstelling.

2115. DEVRIEZE A. & E. VANHAUTE, *Working-class girls. The life-courses of 33 women cotton workers in Ghent around 1900* in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXI, (2001), nr. 3-4, p. 557-578. Levensloopanalyse waarbij aan de hand van bevolkingsboeken en loonregisters het leven en het werk van drieëndertig Gentse textielarbeidsters van de weverij A. Voortman in kaart worden gebracht.

2116. DE WAELE M., *Koopkracht en levensstandaard in België & Vlaanderen tussen 1800 en 1990*, in *Tijdschrift voor Industriële cultuur*, 20, (2002), nr. 1, p. 2-29. Studie van de bestedingspatronen van de gemiddelde Belg en Vlaming in de 19de en 20ste eeuw, vooral gebaseerd op de budget-enquêtes die in België met een aanzienlijke regelmaat werden georganiseerd. Sterke klemtoon op de situatie van de Gentse textielarbeiders en van de huisarbeiders op het platteland. De auteur probeert vooral duidelijk te maken dat de evolutie van een agrarisch-ambachtelijke naar een industriële maatschappij langzaam en ongelijk verlopen is.

2117. DE WAELE M., *De strijd om de citadel. Frankrijk en de vernederlandsing van de Gentse Universiteit 1918-1930*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXII, (2002), nr. 1-2, p. 153-193. Overzicht van de gebeurtenissen, vanaf de Eerste Wereldoorlog tot 1930, die geleid hebben tot de vernederlandsing van de Universiteit en de reacties van Frankrijk op deze ontwikkelingen.

2118. DILLEN K., *From one textile centre to another. Migrations from the district of Ghent to the city of Armentières (France) during the second half of the 19th century*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXI, (2001), nr. 3-4, p. 431-452. Uit het gevoerde onderzoek naar de beweegredenen van 19de-eeuwse migranten blijkt dat migratie niet altijd plaatsvond omwille van economische motieven of omwille van een ontworteling van de rurale samenleving, maar dat ook sociale netwerken een aanzienlijke beweegreden vormden.

2119. HEIRMAN M., *Onzichtbare slachtoffers. Een micro-onderzoek naar kindermoord in de negentiende eeuw in Oost-Vlaanderen op basis van assisendossiers*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2001), nr. LV, p. 347-367. De auteur schetst de meest

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002

voorkomende omstandigheden voor het plegen van een kindermoord en poogt te komen tot een eigen verklaringsmodel, gebaseerd op een micro-onderzoek van de regio Oost-Vlaanderen in de 19de eeuw aan de hand van de kindermoorddossiers van het Oost-Vlaamse Hof van Assisen

2120. HERMAN S., *De grenzen van seksueel geweld. Schuld en schande in Vlaanderen tijdens de negentiende eeuw* in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 28, (2002), nr. 1, p. 57-80. Onderzoek naar de mentaliteitsgeschiedenis van seksueel geweld, gebaseerd op de strafdossiers van het hof van assisen. Er wordt aandacht besteed aan de houding tegenover seksueel geweld in het dagelijkse leven, aan de juridische aspecten, aan de relatie tussen dader en slachtoffer, aan de reacties van de dader enerzijds en van het slachtoffer anderzijds. Voorbeelden uit het Gentse.

2121. MAES D., *Zij overleefden net niet het einde van WO I in Dronghine*, *Jaarboek*, 2002, p. 51-52. Lijst van de eenentwintig militairen vermeld in de overlijdenregisters van Baarle die sneuvelden tijdens het eindoffensief.

2122. MUSSCHOOT D., *Wij gaan naar Amerika. Vlaamse landverhuizers naar de nieuwe wereld, 1850-1930*, Tielt, 2002, 247 blz. De auteur probeert een beeld op te hangen van de omstandigheden waarin zowat 150.000 landgenoten de overtocht waagden naar de nieuwe wereld. Het boek is gebaseerd op tientallen interviews van nabestaanden, brieven, dagboeken, archiefmateriaal, en zo meer. Ook Gentse getuigenissen. Geïllustreerd.

2123. VAN HEESVELDE P., *Luchtaanvallen en bombardementen op Gentse spoorinfrastructuur tijdens de Tweede Wereldoorlog*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, (2001), nr. 38, p. 39-62. Bedenkingen over de transportcampagne van de geallieerden, die trouwens een ruimer deel van het netwerk voorzag dan enkel het verkeersknooppunt rond Gent.

2124. VAN MOLLE L. & P. HEYRMAN (red.), *Vrouwenzaken-Zaken-vrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*, (*Bijdrage Museum van de Vlaamse sociale strijd*, nr. 18), Gent-Leuven, 2001, 203 blz. Studie, waaraan verscheidene auteurs meewerkten, over de zelfstandige arbeid van vrouwen in het niet-rurale milieu van Vlaanderen. De inleidende hoofdstukken bevatten behalve een historiografische doorlichting een behandeling van het juridisch statuut en een kwalitatieve duiding van de vrouwelijke zelfstandige arbeid in de 19de en de 20ste eeuw. In een volgende deel worden de beroepen zelf behandeld, onder meer in de kleinhandel en de horeca, in de textielsector, in de medische en de juridische sector, in de kunstwereld, in de bedrijven. Met het hoofdstuk 'hefboemen voor ontvoogding en een bijdrage over het CMBV sluit dit standaardwerk af. Met index op persoonsnamen. Geïllustreerd.

2125. VAN RYSSEL D., *19de-eeuwse vondelingen kregen rare namen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 5, p. 278-289. Over enkele aspecten van de vondelingen in de 19de eeuw zoals kledij, namen, uitbesteding, het rolleke, het weeshuis.

2126. VERMEULEN A, *Madame Simonnet en haar school 1880-2000*, (*School Simonnet*), Sint-Martens-Latem, 2001. De auteur belicht de figuur van mevrouw Simonnet voor de sociale ontwikkeling van Sint-Martens-Latem, en vooral de betekenis van de school. Geïllustreerd.

2127. WUYTS E., *Wereldtentoonstelling Gent 1913 in metaal vereeuwigd: een iconografische case-study van expomedailles* in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2001), nr. LV, p. 369-412. Schets van de historische context waarin de medailles zijn ontstaan en onderzoek naar de conceptie, receptie en betekenis van enkele representatieve stukken uit de medailleproductie van de Wereldtentoonstelling van 1913, waarbij de auteur vooral de relevantie van deze voorwerpen voor het historisch onderzoek wil beklemtonen.

Industriële archeologie

2128. BAECK M. & J. DE PLUS, *Geëmailleerde reclameplaten in België*, (*V.Z.W. Interbellum*), Gent, 2001, 112 blz. Historisch overzicht, sociaal-economische context en productiegeschiedenis van de geëmailleerde reclameplaat. Geïllustreerd.

2129. DE HERDT R., *Mondelinge geschiedenis in technische en industriële musea. De weg naar een nieuwe bron voor inventarisatie en studie van oudere technieken*, in *Oostvlaamse Zanten*, 76, (2001), nr. 3, p. 204-212. Ondersteund door ervaringen in het Gentse Museum voor Industriële Archeologie en Textiel of MIAT. Geïllustreerd.

2130. DELCART A., *Mosterd specerijkelijk*, in *Mosterd specerijkelijk*, (*Museum voor Industriële Archeologie en Textiel*), Gent, 2001, p. 5-19. Verschillende aspecten van de mosterdbereiding komen aan bod, evenals de betekenis van mosterd voor de geneeskunde en de ecologische landbouw. Geïllustreerd.

2131. DESEIJN G., *De technische gebouwen bewaren*, in *Oostvlaamse Zanten*, 76 (2001), nr. 3, p. 188-197. Met meer uitgebreide toelichtingen over Antwerpen en vooral Gent. Geïllustreerd.

2132. DESEIJN G., *Een industrie...? Van mosterdventer tot commerce*, in *Mosterd specerijkelijk*, (*Museum voor Industriële Archeologie en Textiel*), Gent, 2001, p. 20-35. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002

2133. DESEIJN G., "*Je crée un second Manchester...!*" *Deel twee. Vergelijkende inboedelbeschrijving van de technische uitrusting van enkele vroege Gentse katoenfabrieken*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (2001), nr. 4, p. 24-38. De openbare verkoop van de katoenfabriek Guinard-Bauwens in 1832 en de boedelbeschrijving van het bedrijf van 1830-1833 vormen het uitgangspunt van een bijdrage over het functioneren van de katoenfabrieken in het 19de-eeuwse Gent en de betekenis van Lieven Bauwens en Jacques Guinard. De bedrijven uit die periode worden gesitueerd op het plan van Saurel van 1841. Geïllustreerd.
2134. DEVRIESE L. & R. MOREAU, *Van vroege beluiken naar laat vertier*, in *Tijdschrift voor Industriële cultuur*, 19, (2001), nr. 3, p. 1-50. Themanummer gewijd aan de vroegste geschiedenis van de Gentse arbeidersbeluiken, met onder andere aandacht voor het militaire logement (en later beluik) aan de Minnemeers, de beluikenconcentratie in de Gentse Overscheldewijk in de 18de en vroege 19de eeuw, enkele verdwenen beluiken aan de Veerstraat, de vroegere Mortierstraat, de Doornsteeg en de Apostelstraat en de beluiken die enkele vooraanstaande architecten verwezenlijkt hadden zoals Louis Roelandt en de familie Van de Capelle. Geïllustreerd.
2135. MANESSE M., *De electriciteitsmaatschappij van Mariakerke in Heemkundige Kring Marka*, Jaarboek 2002, p. 53-80. Bijdrage met betrekking tot de pioniersperiode van de elektriciteitsverdeling in Mariakerke en met bijzondere aandacht voor de openbare verlichting.
2136. TAYMANS H., *Een standbeeld en medailles voor Lieven Bauwens*, in *Jaarboek van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde*, (2001), p. 161-186. Aandacht voor de medailles die vervaardigd werden door V. Lemaire bij de inhuldiging van het standbeeld van Lieven Bauwens. Enkele brieven van V. Lemaire aan het Gentse stadsbestuur zijn illustratief voor de persoonlijkheid van de ontwerper. Ook de controversiële levensloop van Bauwens en twee recentere medailles worden toegelicht. Geïllustreerd.
2137. VAN GANSBEKE J., *De Drongense textielveredelingsfabriek Alsberghe-Van Oost (1878-1978)*, in *Dronghine*, Jaarboek, 2002, p.1-25.
2138. VIAENE P., *De verzamelaar en de geschiedenis van de technieken. Enkele persoonlijke stellingnamen*, in *Oostvlaamse Zanten*, 76, (2001), nr. 3, p. 198-203. Met verwijzing naar een aantal Gentse voorbeelden. Geïllustreerd.

Kerkgeschiedenis, kloosters

2139. DECLERCQ G., *Een Karolingisch lekenambt in Gent. Einhard en de Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2001), nr. LV, p. 37-76. Vernieuwde visie en kritische benadering van het bronnenmateriaal dat tekenend was voor de relatie tussen lekenabt Einhard en de beide Gentse abdijen. Dat bronnenmateriaal werd reeds in 1926 door F.L. Ganshof verzameld. Niet alleen de schriftelijke bronnen worden op een andere manier benaderd, onder tussen was ook de geschiedenis van de twee abdijen aan nieuwe inzichten en interpretaties onderhevig, wat eveneens voor de kennis van het optreden van Einhard in Gent van belang blijkt.

2140. MAES D., *Kaart met de bezittingen van de Drongense Norbertijnerabdij uit 1743*, in *Dronghine*, Jaarboek, 2002, p.71-100. Studie van de geres-taureerde kaart die zich in het Stadsarchief Gent bevindt, gemaakt door gezworen landmeter J. De Deken in opdracht van de abt van de abdij van Drongen, Antonius de Stoop. De eigendommen van de abdij worden gesitueerd op de Popp-kaart van omstreeks 1830.

2141. MAZEURE N., *Het 'Chronicon' van Johannes van Tielrode: een Baafse kruisbestuiving tussen historiografie en diplomatisch bronnenmateriaal* in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2001), nr. LV, p. 93-134. De auteur probeert na te gaan op welke manier het verleden en het aanwezige bronnenmateriaal door monnik Johannes van Tielrode verwerkt werd tot een verhalende bron, *het chronicon*, een mengeling van wereldgeschiedenis en lokale kloostergeschiedenis, waarin feit en fictie door elkaar lopen. Het doel van de bijdrage is niet de authenticiteit van de stukken na te gaan, maar situeert zich eerder op het vlak van de subjectieve verhalende presentatie van de feiten.

2142. PAS P., *De Gentse abdijen rond het jaar duizend, een situatieschets*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, (2001), nr. 38, p. 5-24. De Gentse abdijen maken omstreeks het jaar 1000 gebruik van de chaotische situatie binnen het Vaticaan om volledig hun eigen weg te gaan.

2143. VANDERPUTTEN S., *"Tot nut van de zonen van deze abdij". Monastieke geschiedschrijving tot het einde van de vijftiende eeuw*, in *Trajecta*, 10, (2001), nr. 3, p. 193-208. De auteur schetst hoe monastieke historiografie in hoofdzaak terug te voeren is tot twee basisprincipes: de zoektocht naar een eigen historische identiteit en de creatie van een zelfbeeld waardoor men zich wenst te profileren ten opzichte van de buitenwereld. Verwijzingen naar de Gentse Sint-Pietersabdij. Geïllustreerd.

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

2144. BAILLIEUL B., *Wandelen in de wijk Muide-Meulestede*, Gent, 2002, 56 blz. Achtereenvolgens komen een aantal thema's aan bod zoals de ligging van deze noordelijke stadswijk, een historisch overzicht, haven, onderwijs, fabrieken, sociale huisvestingsprojecten, syndicalisme, de molens en een wandeling langs de oude weg naar Meulestede. Geïllustreerd.

2145. BOERJAN G., *Mariakerke. Het Kerkhof. Bisschoppengalerij. Behoud van het funerair patrimonium*, in *Heemkundige Kring Marka*, Jaarboek 2001, p. 5-29. Enkele toelichtingen over de groei van het kerkhof van Mariakerke, onder meer tengevolge van de kerkhofkwestie in de jaren '60 en '70 van de 19de eeuw. Aandacht voor enkele bijzondere grafmonumenten, voor de constructie van de bisschoppengalerij en de huidige toestand van het gebouw.

2146. BROES K., *De tredmolen. Een onderbelichte molensoort in Molenecho's*, XXX, (2002), nr. 3, themanummers 10, p. 116-183. De auteur schetst de ontstaansgeschiedenis van de tredmolen en bestudeert dan vooral de westerse toepassingen ervan zoals de tredmolenlier of de tredmolenkraan. De auteur baseert de indeling van de teksten vooral op de analyse van het beeldmateriaal. Ook de Gentse kranen op de Kraanlei en aan de Lievebrug komen ter sprake, evenals de kraankinderen. Geïllustreerd.

2147. CALLEBAUT N., *Het kasteel Vilain en het Rattendaelepark*, in *Land van Rode*, 29, (2001), nr. 116, p. 6-8.

2148. CELIS M., *Waar tijd van geen tel is: de vakafdeling funerair erfgoed*, in *Monumenten & Landschappen*, 21, (2002), nr. 1, p. 20-45. In een toelichting over de afdeling funerair erfgoed van de Administratie Monumenten en Landschappen van het Vlaamse Gewest komen diverse voorbeelden aan bod. Zo wordt er ook verwezen naar de drie Gentse begraafplaatsen die in 1996 werden beschermd, met name het Campo Santo op de Kapelleberg in Sint-Amandsberg, de Westerbegraafplaats aan de Palinghuizen en het kerkhof bij de Onze-Lieve-Vrouw-Geboortekerk in Mariakerke. De bijdrage gaat ook in op problemen van verval en restauratie van onder meer graftekens, grafmonumenten en kerkhofkapellen. Geïllustreerd.

2149. COENE A., *Kaartblad 22 Gand door het militair cartografisch instituut gepubliceerd in 1894; schaal 1:40000*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 3, p. 129-133. Over de productie van een topografische kaart 1:20.000 en 1:40.000 door het toenmalige Dépôt de la Guerre van 1860 tot 1873.

2150. COENE A., *Het Plan van Gend gemeeten en gegraveerd in 'tjaer 1796 door G. Goethals*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 5, p. 299-304. Dit

plan wordt nog steeds aanzien als een historisch betrouwbare plattegrond voor het Gent van het Ancien Régime, opgevat als een utilitair stratenplan.

2151. COENE A., *Het plan van Gent gekarteerd door Vandermaelen (1846-1854) en de werkwereld omstreeks 1850*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 2, p. 92-96.

2152. COGEN H., *Urbanisatie in de 19de en 20ste eeuw tussen Kortrijksepoortstraat en Sint-Pietersnieuwstraat*, in *G.O.V.-Heraut*, 37, (2001), nr. 1, p. 4-13. Geïllustreerd.

2153. DE KEYZER L., *Het Gravensteen, Gent. Verhalen achter de stenen*, Gent-Amsterdam, 2002, 64 blz. Schetsen van een bezoek aan het Gravensteen waarbij de auteur eerder de nadruk poogt te leggen op het menselijke leven binnen die oude muren dan wel op de architectonische betekenis van het monument. Geïllustreerd met foto's door M. Hendryckx.

2154. DENEWET L., *Integratie van molens in Vlaamse landinrichtingsprojecten*, in *Molenecho's*, 30, (2002), nr. 2, p. 64-79. Eén van de besproken projecten is de integratie van de Hoosmolen in het natuurinrichtingsproject Bourgoyen-Ossemeersen. Deze poldermolen uit 1702 stond heel lang in voor de ontwatering van het gebied.

2155. DENEWET L., *Vier koperwatermolens in en rond Gent*, in *Molenecho's*, 29, (2001), nr. 3, p. 142-151. In en rond Gent bestonden er verschillende koperwatermolens die allemaal in dezelfde periode (1640-1650) aangevraagd en opgericht werden door eenzelfde persoon, met name Jacques van Laerebeke uit Gent. Hij bekwam daartoe twee vorstelijke octrooien.

2156. DERUELLE M.I.J., *Gentse gevels der barokperiode*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 3, p. 158-167. Bijdrage die in september-oktober 1934 verscheen in het ondertussen verdwenen tijdschrift *Kunst*.

2157. DEVOS P., *Gent. Het glas-in-lood van de Sint-Baafskathedraal onderzocht*, in *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent, 2001, p. 155-159. Weergave van onderzoeksresultaten die A. RAMBAUT verzamelde over de glas-in-loodramen in het koor van de Sint-Baafskathedraal, hoofdzakelijk uit de tweede helft van de 19de eeuw. Geïllustreerd.

2158. DEVOS P., *Gent. Kunsthistorisch onderzoek naar aanleiding van stabiliteitsproblemen in het koor van de Sint-Baafskathedraal in Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent, 2001, p. 150-154. Over de gebreken die het

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002

bouwkundige verval van de kerk in de hand werken en door restauratie moeten worden aangepakt. Geïllustreerd.

2159. DEVOS P., *Gent. Onderzoek naar de polychromie van de Sint-Niklaaskerk*, in *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent, 2001, p. 160-166. Weergave van het onderzoek en de resultaten die A. BOTTE, A. MALYSTER, E. NYS, T. RAYMAKERS, G. REYNIERS onder leiding van H. VANDENBORRE verzamelden over de polychrome afwerking van de benedenkerk. Geïllustreerd.

2160. DEVRIESE L., *Een kleine geschiedenis van de rooilijn...of: hoe het Gentse centrum (bijna) zijn middeleeuws karakter verloor*, in *GOV-Heraut*, 37, (2002), nr. 2, p. 3-14. Een verkenning naar de invloed van de rooilijnpolitiek op het Gentse stadsbeeld. Het middeleeuwse stratenpatroon bleef nog in grote mate bewaard.

2161. DEVRIESE L., *De Waterwijk in Gent. Een 14de-eeuws stadsdeel komt tot stand*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 23, (1999), nr. 1, p. 14-41. Ontwikkeling van de huizenblokken binnen de z.g. Waterwijk na de verkaveling in de 14de eeuw en waarbij de 14de-eeuwse perceelsindeling grotendeels kon worden gereconstrueerd. De bijdrage gaat onder meer ook dieper in op bepaalde detailsaspecten zoals een galerij aan de Ottogracht, een put aan de Oudevest en de inplanting van de Baudelo-abdij. Geïllustreerd.

2162. DE VUYST W. & G. EVERAERT, *De handelsbeurs. De metamorfoses van de Gentse hoofdwacht (18de - begin 20ste eeuw)* in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2001), nr. LV, p. 297-346. Overzicht van de bouwgeschiedenis van de hoofdwacht en van de rest van het gebouwencomplex van de voormalige Handelsbeurs, aan de Kouter. Geïllustreerd.

2163. D'HOLLANDER J., *Een reuzenspeeldoos. De oudst functionerende voorzaat van de cilinderspeeldozen op het Gentse Belfort?*, in *Clocke Roeland. Nieuws van de Gentse beiaardkring*, 5, (2001), nr. 4, p. 2-7. Gent speelde een toonaangevende rol in de vroege ontwikkeling van het trommel-speelwerk en de beiaard. Geïllustreerd.

2164. DIERKENS A. & B. MIHAIL, *Kerk, katholieken en kunst. Onderzoek*, in *Kadoc Nieuwsbrief*, (2002), nr. 3, p. 20-24. Beknopte beschouwing over de studie van de neogotiek, met verwijzing naar het werk van het Bethunianum rond de archieven van Jean Baptiste Bethune, de tentoonstelling in het Bijlokemuseum (1966), studies over de Sint-Lucasscholen, het oeuvre van architect en politicus Joris Helleputte, de archieven van het atelier Bressers-Blanchaert, Louis Cloquet, Arthur Verhaegen, Valentin Vaerwyck en Modeste de Noyette.

2165. EVERAERT G., *Blaffende honden worden verzilverd!*, in @rchieflink, 2, (2002), nr. 2, p. 1-2. Over de polychrome afwerking van de sculpturale versiering aan de Berg van Barmhartigheid in de Abrahamstraat, waaronder het wapenschild van bisschop Antoon Triest, Geïllustreerd.

2166. EVERAERT G., *Meesterlijke sloten à l'Englesse van het hotel d'Hane Steenhuyse in Gent*, in *Monumenten en Landschappen*, 20, (2001), nr. 5, p. 6-18. Bij de restauratie van dit adellijke stadspaleis bleven alle sloten bewaard en werden ze grondig bestudeerd. Zo kon de auteur, parallel aan de bouwgeschiedenis, een hele typologie opstellen en gegevens ontwarren inzake materiaalgebruik, technologie, soorten sloten. Ook werden inlichtingen over de vervaardigers ingewonnen, in het bijzonder over de 18de-eeuwse slotenmakers Pierre Guersouille en Jo De Blauwe. De bijdrage sluit af met enige duiding over de restauratie van deze sloten. Geïllustreerd.

2167. GRIETEN S., *Vreemd gebouwd. Westerse en niet-Westerse elementen in onze architectuur*, s.l., 2002, 518 blz. Vijf eeuwen Zuid-Nederlandse bouwgeschiedenis die een aantal aspecten van beïnvloeding, navolging, overname en interactie in de architectuurgeschiedenis belichten. Vooral casestudy's gekozen in de provincie Antwerpen, maar toch veel verwijzingen naar Gentse architectuur. Uitgebreid kritisch apparaat. Geïllustreerd.

2168. KLUYSKENS P., *Hoe de Achtersikkel gered werd*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 3, p. 122-127.

2169. KLUYSKENS P., *Het "paleis" van de universiteit*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr.5, p. 290-298. Over de bouw van de Aula van de Universiteit in de Voldersstraat.

2170. LALEMAN M.C., *Het prinselijk hof Ten Walle in Gent: recent onderzoek en nieuwe inzichten* in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2001), nr. LV, p.199-236. De bijdrage vormt één van de resultaten van het projectonderzoek dat in 1998 van start ging en enerzijds bedoeld was als een soort inventaris van de beschikbare kennis en anderszijds zou deze nieuwe kennis de basis vormen van een meervoudig beschermingsvoorstel. De auteur legt de klemtoon op de plaats van de site in de ontwikkeling van Gent, de betekenis van de site in ruimere context en de problemen rond een degelijk erfgoedbeheer van dit Gentse deelgebied. Geïllustreerd.

2171. LAPORTE D. en F. HORSTEN, *Begijnhoven in Vlaanderen*, (*Openbaar kunstbezit in Vlaanderen*, 39), (2001), nr. 4, 43 blz. Themanummer gewijd aan de Vlaamse begijnhoven, waarin achtereenvolgens aandacht besteed wordt aan het ontstaan en de evolutie van de begijnenbeweging, aan de verschillende manieren waarop de begijnhoven tot ons gekomen zijn, aan

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002

het overzicht van de begijnhoven in Vlaanderen en tenslotte aan de erkenning van de Unesco. Alfabetisch op stadsnaam geklasseerd. De Gentse begijnhoven worden eveneens behandeld. Geïllustreerd.

2172. LIEVOIS D., *Erf, huis en mens. Huizenonderzoek in Gent*, in *Mores*, 2 (2001), nr. 4, p. 9-10. Met verwijzing naar de nieuwe gelijknamige uitgave als handleiding voor huizenonderzoek in Gent. Geïllustreerd.

2173. *Onderzoek en restauratie van het monumentaal en archeologisch patrimonium*, in *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent, 2001, p. 91-228. Met bondige kroniekbeschrijvingen van werken uitgevoerd in het Belfort (Emile Braunplein), Spinnerij de Hemptinne (Opgeëistenlaan), het Stadhuis (Botermarkt), de Sint-Jacobskerk (Bij Sint-Jacobs), de Sint-Jan-Baptistkerk in Afsnee, de Sint-Simon- en Sint-Judaskerk in Gentbrugge, de Centrale voor Huisvesting (Ravensteinstraat 12), de Sint-Baafskathedraal (Sint-Baafsplein) en de Sint-Niklaaskerk (Korenmarkt). Als auteurs van deze kronieken tekenden vooral P. DEVOS en L. ROBIJNS. Geïllustreerd.

2174. PAS P., *De waterwijk van Gent. Een wandeling in de buurt van het MIAT*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 19, (2001), nr. 4, p. 2-23. De wandeling gaat langsheen Bij Sint-Jacobs, de Vrijdagmarkt, de Baudelostraat, de Wolfstraat, het Beverhoutplein, de Sint-Amelbergstraat, het Edward Anseeleplein, de Speldenstraat, de Waaistraat, het Raffinaderijstraatje, de Krommewal, de Gelukstraat, de Sint-Katelijnestraat, de Goudstraat, de De Beersteeg, de Minnemeersbrug, de Van Caeneghemstraat, de Blikersdijk, de Sint-Jorisbrug, de Ham, de Steendam, de Sint-Jansdreef, de Ijkmeesterstraat, de Bibliotheek en de Oudevest. Geïllustreerd.

2175. POULAIN N. (red.), *"IJzeren hek, sterk in blauwen steen gevestigd". Een wandeling langs fraai hekwerk ter aflijning van de Prinses Clementinalaan en de straten van het Miljoenenkwartier*, Gent, 2001, 36 blz. Uitgave van de Dienst Monumentenzorg bij de dertiende Open Monumentendag rond het thema metaal. Geïllustreerd.

2176. RABAU G., *Begginagium S. Auberti Dictum Poort-Acker Fundatum An. 1278*, in *GOV-Heraut*, 36, (2001), nr. 4, p. 3-12. Overzicht van de geschiedenis van het Sint-Aubertusbegijnhof (Oude Houtlei).

2177. RAMBAUT A., *Een ontdekkingsocht langs Gents gebrandschilderd glas*, (*Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie*), Gent, 2001, 28 blz. Een thematocht rond gebrandschilderd glas, georganiseerd op 20 oktober 2001, vormde de aanleiding voor toelichtingen over de glasschilderkunst in de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw, met bespreking van voorbeelden in de Sint-Baafskathedraal (Sint-Baafsplein), de Sint-Jozefkerk (Wondelgem-

straat), de Onze-Lieve-Vrouw-Geboortekerk (Mariakerkeplein), de voormalige abdij (Drongen, Drongenplein) en de Sint-Martinuskerk (Eind Were). Er worden ook oudere glasfragmenten besproken, onder meer uit de Sint-Baafskathedraal en het Bijlokemuseum. Geïllustreerd.

2178. RENOUX A, "*Aux marches du palais*": *des mots, de concepts et des réalités fonctionnelles et structurelles*, in RENOUX, A (dir.), "*Aux marches du palais*"; *Qu'est-ce un palais médiéval*, Le Mans, 2001, p. 9-20. Introductie tot de bundel bijdragen van het VIIde Congres voor Middeleeuwse Archeologie dat van 9 tot 11 september 1999 in Le Mans plaatsvond en gewijd was aan het thema van de middeleeuwse paleizen in de ruime betekenis van de term. In de introductie wordt verder ingegaan op de terminologie en de betekenis van diverse termen die door archeologen, historici en kunsthistorici worden benut, al dan niet ondersteund door vermeldingen in eigentijdse geschreven bronnen. De auteur betreurt dat diverse aspecten onvoldoende zijn uitgediept zoals de invloed van de paleisarchitectuur (burchten, vorstelijke en adellijke residenties) op de burgerlijke architectuur. Bij de uitzonderingen op die algemene regel wordt er verwezen naar de middeleeuwse huizen in Gent.

2179. SLOCK W. & W. HULSTAERT, *Als de nood het hoogst is...20 jaar vakgebied architectuur*, in *Monumenten & Landschappen*, 21 (2001), nr. 1, p. 46-54. Bijdrage over taken en realisaties van het vakgebied Architectuur van de Administratie Monumenten en Landschappen van het Vlaamse gewest, met verwijzing naar dringende instandhoudingswerken in de Gentse Sint-Stefanuskerk (1981) en een themastand op de beurs Flanders Technology International in de Flanders Expohallen van Sint-Denijs-Westrem (1987, 1989, 1991).

2180. VAN DEN BOSSCHE H., '*Historische tuinen en parken*' - *meer dan groen op maat*, in *Monumenten & Landschappen*, 21, (2002), nr. 1, p. 4-19. Enkele voorbeelden van gerestaureerde en onderhouden historische tuinen waartoe de Administratie Monumenten en Landschappen van het Vlaamse Gewest heeft bijgedragen. Tot de besproken voorbeelden hoort de Hortus Michel Thiery aan het Berouw. In de jaren '30 legde schoolmeester Michel Thiery een voorbeeld van een plantentuin aan. Na enige tijd van verwaarlozing werd de tuin in zijn Thieryconcept geherwaardeerd en in een beschermd stadsgezicht opgenomen. Geïllustreerd.

2181. VANDER STRAETEN M., *Geschiedenis van de Hogeweg*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, (2001), nr. 38, p. 25-38.

2182. VAN DOORNE G., *L'hôtel d'Hane à Gand: une "résidence royale"*, in *Septentrion*, 31, (2002), nr. 1, p. 74-76. Over de aanwezigheid van Lodewijk XVIII in het Hotel d'Hane Steenhuyse aan de Veldstraat in Gent tijdens de 100 dagen. Eveneens een bespreking van enkele bouwkundige elementen van dit pand met vorstelijke allures.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002

2183. VAN DOORNE G. (dir.), *Open Monumentendag 9 september 2001*, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg), Gent, 2001, 44 blz. Diverse auteurs belichten een gebouw en vooral de bijdrage in dat gebouw rond het thema monumentaal metaal, het motto van de Open Monumentendag Vlaanderen 2001. Met een beknopte toelichting over: de Leopoldskazerne (Gaspard de Craeyerstraat), de N.M.B.S.-Werkplaatsen (Brusselsesteenweg, Gentbrugge), het cultuurcentrum De Centrale (Kraankindersstraat), de Sint-Annakerk (Sint-Annaplein), de Arena Van Vletingen (Lange Violettenstraat), de Buurtloods (Patrijsstraat), het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel (Minnemeers), de voormalige fabriek Carels (Dok Noord, Sassevaart, Sint-Salvatorsstraat), voormalige katoenloodsen (Voorhavenlaan), het laboratorium Soete van de Universiteit Gent (Sint-Pietersnieuwstraat), de voormalige katoenspinnerij de Hemptinne (Kolverniersgang, Opgeëistenlaan), een vroegere loods van de stukwerkers (New Yorkstraat), een practicumzaal van het Instituut voor Wetenschappen van de Universiteit Gent (Jozef Plateaustraat), de plantentuin van de Universiteit Gent (Karel Lodewijk Ledeganckstraat), het hotel d'Hane Steenhuyse (Veldstraat), de villa De Bondt (Krijgslaan), het De La Sallecollege (Oude Houtlei), de Heilig-Kruiskerk (Sint-Kruis-Winkeldorp, Sint-Kruis-Winkel), de Nemrodzaal (Goudstraat), de wintertuin van Hartmann (Henri Van Cleemputteplein, Sint-Amandsberg), het laboratorium Metallurgie van de Universiteit Gent (Technologiepark, Zwijnaarde), het atelier van Walter Duportail (Zwartekobenstraat, Zwijnaarde), een molen (Heerweg Noord, Zwijnaarde), de Sint-Eligiuskerk (Sint-Eligiusstraat, Gentbrugge), een stedelijke begraafplaats (Hundelgemsesteenweg, Ledeborg), de Onze-Lieve-Vrouw Sint-Pieterskerk (Sint-Pietersplein), het voormalige Poortakkerklooster (Oude Houtlei), het Kunstencentrum Vooruit (Sint-Pietersnieuwstraat), een voormalige opslagplaats bekend als De Fabriek (Raffinaderijstraat), het Augustijnenklooster (Academiestraat), een kiosk (Dorpstraat, Zwijnaarde) en het Guislaininstituut (Jozef Guislainstraat). Geïllustreerd.

2184. VINTS L., *Kerk, katholieken en kunst. Documentatie*, in *Kadoc Nieuwsbrief*, (2002), nr. 3, p. 19-20. Over kunstenaars-, architecten- en atelierarchieven in het Leuvense Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum of KADOC. Met verwijzing naar onder meer het schilders- en beeldhouwersatelier Bressers-Blanckaert, de archieven van de Gentse glazeniers Joseph Casier en Gustave Ladon, en van beeldhouwer Aloïs De Beule.

2185. WEYMEIS C., *Het Land van Uilenspiegel. Damme, Knokke, Sluis, (Davidsfonds)*, Leuven, 2001, 130 blz. Met duiding van de haven op de Lieve in Damme en met toelichtingen over Vivenkapelle, neogotisch complex ontworpen door Jean Baptiste Bethune. Geïllustreerd.

2186. *Het wettelijk beschermd monumentaal patrimonium*, in *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie*

Oost-Vlaanderen 2000, Gent, 2001, p. 229-271. Met beknopte toelichtingen over de klinische en poliklinische instituten (Louis Pasteurlaan), een 19de-eeuws herenhuis (Hoogstraat) en een hoeve (Drongen, Beekstraat).

Kunst, cultuur

2187. BOCCHERT T.H. (dir.), *De eeuw van Van Eyck. De Vlaamse Primitieven en het Zuiden. 1430-1530*, (Ludion), Gent, 2002, 280 blz. Uitgave naar aanleiding van een gelijknamige tentoonstelling in het kader van Brugge Culturele Hoofdstad 2002. De klemtoon in dit werk, waaraan diverse auteurs meewerkten, ligt op de relatie tussen de Vlaamse Primitieven en de schilders uit het zuiden van Europa. Het concept werd beïnvloed door twee vraagstellingen. Wat was de rol van dynastieke relaties in het Europa van de 15de eeuw voor de internationale verspreiding van de Vlaamse *ars nova*? Hoe en op welke manier hebben schilders uit de Lage Landen hun vakgenoten in het Zuiden van Europa beïnvloed? Vanuit die vraagstelling komen ook andere onderwerpen aan bod zoals stijl, techniek, iconografie, atelierwerking, economische relaties, mecenaat, cultuurhistorische context, en zo meer. De publicatie gaat uit van het oeuvre van Jan van Eyck. Geïllustreerd.

2188. CASSIMAN K., *Evarist De Buck herontdekt*, Beervelde, 2001, 14 blz. Catalogus bij de tentoonstelling over Evarist De Buck, georganiseerd naar aanleiding van het 75-jarige bestaan van de VDK-spaarbank. De tentoonstelling wil voornamelijk de veelzijdigheid van de individualistische Latemse kunstenaar tonen. Geïllustreerd.

2189. DAANE M. en D. LEYMAN (red.), *Gent de dubbelzinnige*, (Stedenreeks *het oog in't zeil*, nr. 7), Beeldrecht-Amstelveen, 2000, 288 blz. Bespiegelingen over Gent door verschillende auteurs die, zelf Gentenaar of bezoeker van de stad, vooral over de contrasten en de dualiteiten van deze koppige en ontembare Vlaamse stad gepubliceerd hebben. Geïllustreerd.

2190. D'HOLLANDER J., *Pieter Le Blan (1711-1765). Gents veelzijdig beiaardier*, in *Clocke Roeland*, 6, (2002), nr. 3 p. 3-9.

2191. FRERE J.C., *De Vlaamse primitieven*, (Librero), 2002, 208 blz. Naslagwerk met een overzicht in woord en beeld van het werk van Vlaamse primitieven, onder meer Melchior Broederlam, Hubert en Jan Van Eyck, Justus van Gent, en anderen. Geïllustreerd.

2192. GRIJP L. P. (red.), *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden met cd-rom*, Amsterdam, 2001, 916 blz. Muziekgeschiedenis gepresenteerd in 126 artikelen die de talrijke facetten belichten van de Nederlandse en de Vlaamse muziek. Niet alleen klassieke muziek, ook volks- en amateurmuziek

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002

evenals populaire muziek komen aan de orde, steeds in hun sociale en culturele context. In verschillende artikels komt Gent aan bod zoals bijvoorbeeld in het artikel van B. BOUCKAERT over de koralenscholen en het artikel van L.P. GRIJP over het zingen van psalmen in Gent tijdens de reformatie. Geïllustreerd.

2193. HEYMANS F., *Het goud van de Vlaamse Letteren. 170 jaar prijzen voor de Nederlandse literatuur in België (1830-2000)*, Gent, 2001, 398 blz. Repertorium van alle literaire prijzen die sedert 1830 in België werden toegekend voor Nederlandstalig literair werk. Een grote indeling in prijzen van overheden en overheidsinstellingen en particuliere prijzen wordt nog in verdere items opgesplitst. Een aantal bijlagen ontsluit de gegevens in dit repertorium. Dit werk is de Belgische tegenhanger van een gelijkaardig Nederlands initiatief.

2194. HUYS P., *De notities van J.B. Lybaert en van Armand Pauwels over kunstschilder Charles Picqué*, in *Bijdragen tot de geschiedenis van Deinze en de Leiestreek*, LXVII, (2000), p. 91-110). Weergave van een tekst van J.B. Lybaert uit een schriftje dat zich in de Universiteitsbibliotheek van Gent bevindt en waarin notities opgetekend staan over Gentse schilders uit het begin van de 19de eeuw.

2195. *Inventaire archeologique - fiche n°35*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 6, p. 366. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Louis Maeterlinck, in de rubriek Schilderijen-Museum voor Schilderkunst, nr. 114 - XVII de eeuw over een schilderij van Nicolaas de Liemaekere, De verheerlijking van de Maagd.

2196. *Inventaire archeologique - fiche n°36*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 1, p. 18-19. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Louis Maeterlinck, in de rubriek Schilderijen-Museum voor Sierkunst nr. 14 - XVIIde eeuw over een schilderij van Gaspard de Craeyer, De bekroning van de Heilige Rosalie.

2197. *Inventaire archeologique - fiche n°47*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 2, p. 65-66. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Hermann Van Duyse, in de rubriek Borduurwerk-Oudheidkundig Museum, nr. 1117 - XVIe eeuw, over de wapenrok van een heraut.

2198. *Inventaire archeologique - fiche n°55*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 5, p. 205-206. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Alphonse Diegerick, in de rubriek "Boekbanden-Staatsarchief St-Pietersabdij, n° 660 - XVI eeuw" over een registerband van de 16de eeuw.

2199. *Inventaire archeologique - fiche n°56*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 5, p. 277-278. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Louis Maeterlinck, in de rubriek *Schilderijen-Museum voor Schilderkunst nr. 104 - XVIIIde eeuw* (1668) over een schilderij van Gaspard de Craeyer.

2200. *Inventaire archeologique - fiche n°849*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 5, p. 289. Heruitgave van een fiche, opgesteld door Hermann Van Duyse, in de rubriek *Beeldhouwwerken-Oudheidkundig Museum - 16de eeuw - 1539* over een ere-blazoen van de gilde der schoenlappers (oude-schoenmakers).

2201. LIEVOIS D., *Gijselbrecht van Meerlo, een Gentse beeldsnijder in het laatste kwart van de 15de eeuw* in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (2001), nr. LV, p.179-197. Bijdrage over de weinig bekende beeldsnijder Gijselbrecht van Meerlo waarvan het oeuvre grotendeels verloren ging tijdens de beeldenstormen. Aanleiding tot de bijdrage is een los blad met notities, bewaard in het Stadsarchief in Reeks 20 (confiscatierekeningen), en die meer licht werpen op de confiscatiemaatregel in de nalatenschap van de Gentse beeldsnijder.

2202. LUST J., *Het verzamelen van kunst en de Tweede Wereldoorlog*, in *Museumkrant Museum voor Schone Kunsten*, Gent, 13, (2002), nr. 2, s.p. Met verwijzing naar een aantal schilderijen die het Gentse Museum voor Schone Kunsten in 1951 verwierf.

2203. LUYCKX F., *Jan De Cock Pandschade fig. 7*, in *Museumkrant Museum voor Schone Kunsten*, Gent, 13, (2002), nr. 2 extra-editie, s.p. Cahier naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling van de hedendaagse kunstenaar Jan De Cock in het Museum voor Schone Kunsten en het Stedelijk Museum voor Actuele Kunst of SMAK. Geïllustreerd.

2204. NEYT V., *Een tong van lijntses. Geannoteerde leeseditie van de Brieven van Pierken (1931-1935)*. Richard Minne - Frits Van den Berghe, Gent, 2002, 552 blz. Uitgave van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde van de 'Brieven van Pierken', die Richard Minne tussen 1931 en 1935 heeft gepubliceerd in het satirische weekblad *KoeKoek* en in *Vooruit*. Bijdrage in een project van de Vakgroep Nederlandse Literatuur van de Gentse Universiteit, dat erop gericht is het werk van Richard Minne te bestuderen tegen de achtergrond van het tijdsgebeuren waarin het tot stand is gekomen. Uitgebreid kritisch apparaat en geïllustreerd.

2205. SCHMIDT P., *Het Lam Gods Gent, (Ludion Gids)*, Gent, (2001), 70 blz. Duidingen bij het Lam Gods-retabel van de Gebroeders Van Eyck, bewaard in de Sint-Baafskathedraal. Een gedetailleerde beschrijving wordt voorafgegaan door inleidende hoofdstukken rondom de betekenis van

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002

Vlaanderen in de 15de eeuw, de Sint-Janskerk, de opdrachtgevers van het retabel, de schilders en de geschiedenis van het kunstwerk. Geïllustreerd.

2206. STERCKX M., *Het (onzichtbare) monument ter ere van Emile Claus (1925-1926) door Yvonne Serruys*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 4, p.186-205; nr. 5, p. 262-277. Over het leven en het werk van de beeldhouwster en over historiek, betekenis en receptie van het publieke monument van Emile Claus in het Citadelpark te Gent.

2207. TEN BOKUM A. M. (red.), *Bourdon 1811-1967, (Sterckshof Studies)* nr. 22, Antwerpen, 2002, 320 blz. Publicatie bij een tentoonstelling georganiseerd in het Zilvermuseum Sterckshof. Case-study van de Gentse familiebedrijf Bourdon, incarnatie van de neogotiek in België op het vlak van de edelsmeedkunst. Een verbinding tussen de 18de-eeuwse Gentse zilvertelers en de tanende naoorlogse situatie van de meeste Belgische zilverbedrijven. Geïllustreerd.

2208. VAN BELLINGEN S. (red.), *re-Touche. 250 jaar schilders van de Koninklijke Academie van de Hogeschool Gent*, Brussel, 2001, 200 blz. Publicatie bij een gelijknamige tentoonstelling die enerzijds een overzicht biedt van 250 jaar geschiedenis van deze instelling en anderzijds zeven verschillende items uit de schilderkunst naar voren brengt: (zelf)portret, tonaliteit, decoratieve fantasieën, lijn, kleur, mimesis en purgatorium. Geïllustreerd.

2209. VANDE CASTEELE L., *Artistieke bedrijvigheid van vrouwen in het oude Gent*, in *Het Tijdschrift van Dexia Bank*, 55, (2001), nr. 4, p. 79-114. Overzicht van de vrouwelijke kunstenaars in de Gentse regio die gedurende de late Middeleeuwen, de Renaissance en de Barok bedrijvig waren in verschillende kunstdisciplines.

2210. VANDEVOORDE H., *Vlaamsche Oogst, een blij mysterie uit de vooroorlogse letteren*, in *ZL*, 1, (2001), nr. 0, p. 32-41. Over een onbekende tekst van Karel van de Woestijne, teruggevonden in het archief van de familie Herkenrath, en die moest dienen als inleiding bij een bloemlezing van Adolf Herkenrath uit Van Nu en Straks. Uit de tekst blijkt hoe Van de Woestijne zijn hele leven lang trouw is gebleven aan zijn visie op Van Nu en Straks.

2211. VAN ELSLANDE R., *Het laatste oordeel (Diest, Stedelijke Museum) van Lieven Van der Clyte*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 6, p. 367-371.

2212. VAN REYBROUCK D., *De Plaag. Het stille knagen van schrijvers, termieten en Zuid-Afrika*, Amsterdam, 2001, 302 blz. Op zoek naar de gronden van het plagiaat van een Zuid-Afrikaanse schrijver Eugène Marais, waarvan Nobelprijswinnaar Maurice Maeterlinck zich zou hebben schuldig

gemaakt, komt de auteur onder meer terecht bij het Museum Vander Haeghen in Gent.

2213. *Verwantschap & eigenheid. Belgische en Nederlandse Kunst, 1890-1945*, in *Museumkrant. Mueum voor Schone Kunsten Gent*, 13, (2002), nr. 2, s.p. Beknopte toelichting over de gelijknamige tentoonstelling naar het concept van M. LAMBRECHTS. Met verwijzingen naar verschillende kunstenaars die een band hebben met Gent of in het Museum voor Schone Kunsten vertegenwoordigd zijn. Geïllustreerd.

Materiële cultuur

2214. BEYAERT M., *Een ongewone uitdaging. Archeologisch onderzoek van de Dulle Griet-bombarde te Gent*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 23, (1999), nr. 1 p. 42-78. Uitgebreide weergave van het archeologisch en materieel technisch onderzoek dat op de 15de-eeuwse bombarde, de Dulle Griet, kon worden uitgevoerd in het kader van restauratie- en conserveringswerken in 1998 en 1999. Geïllustreerd.

2215. CLAESSENS-PERE A.M. & L. DE REU, *Dozen om te niezen. Belgische en Franse snuifdozen en tabaksraspen uit de 18de eeuw*, (*Sterckshof Studies* nr. 6), Antwerpen, 1996. Studie over tabaksdozen met inleidende hoofdstukken, onder meer over het gebruik van de tabaksdoos aan het hof van gouverneur-generaal Karel Alexander van Lotharingen. Het corpus van deze publicatie, een catalogus van bewaarde tabaksdozen uit de 18de eeuw, is per stad (productiecentrum) gerangschikt. Gent is er vertegenwoordigd met stukken die vooral door de edelsmeden Norbertus Heylbrouck (vader en/of zoon) werden vervaardigd, wat uit de merktekens kan worden afgeleid. Andere namen die de Gentse productie vertegenwoordigen zijn Jean du Moulin, Bartholomeus Gyselinck, Al. Deraisnes en Pieter Jozef Dupret. De catalogus sluit af met een lijst van de bijgeslagen merken. Aan het eind van de publicatie is een index opgenomen van Franse en Belgische edelsmeden en miniaturisten waarvan bekend is dat ze aan de vervaardiging van 18de-eeuwse tabaksdozen hebben meegewerkt. Geïllustreerd.

2216. DE CLERCQ W., K. DE GROOTE, J. MOENS & S. MORTIER, *Zomergem*, in *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 2000*, Gent, 2001, p. 192-196. Over archeologische bevindingen aan de Bauwermaan, met onder meer sporen van 12de-eeuwse kleiwinning en pottenbakkersactiviteit, wat een nieuw gegeven is voor de kennis van de lokale en regionale keramiekproductie in de regio Gent-Brugge. Geïllustreerd.

2217. DE CLERCQ W., K. DE GROOTE, J. MOENS & S. MORTIER, *Zomergem-Oostwinkel*, in *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium*.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002

Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 2000, Gent, 2001, p. 186-189. Over archeologisch onderzoek op de site van Oostwinkel-Diepenbeek in Zomergem. De site bevatte ook sporen van 13de-eeuwse pottenbakkersactiviteit. Belangrijk voor de kennis van de middeleeuwse pottenbakkersactiviteit in de regio tussen Brugge en Gent. Geïllustreerd.

2218. ERVYNCK A. & W. VAN NEER, *Dierenresten uit een waterput op de Nieuwe Beestenmarkt. Een blik op de voedselvoorziening van een vroegmiddeleeuws Gent*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 23, (1999), nr. 1, p. 5-13. Uitwerking van een vondstenensemble dat in 1991 werd opgegraven. De resultaten van het botonderzoek worden voorts gesitueerd ten opzichte van de ontwikkeling van het middeleeuwse Gent, waarbij ook vragen aan bod komen over voedsel economie en consumptiepatronen in de vroege Middeleeuwen. Geïllustreerd.

Heemkunde, volkskunde, genealogie (-)

2219. ANTHEUNIS V., *Jeugdherinneringen (1930-1937) aan de sociale stadswoningen in de Lourdesstraat, nu Sint-Bernadettestraat*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 5, p. 294-297.

2220. BOERJAN G., *Marka in de vorige eeuw*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Marka*, (2002) p. 3-41. Bijdrage over de geschiedenis van de heemkundige kring van Mariakerke.

2221. BRAEKMAN W.L., *De blaasboog, een oud, volks muziekinstrument te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 4, p. 219-221.

2222. BRAEKMAN W.L., *De Gentse metselaarsstaking van 1898*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 5, p. 320-325.

2223. BRAEKMAN W.L., *Gaaischieting op de Waldam te Gent in 1714*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 5, p. 290-293. De informatie over deze gebeurtenis is afkomstig uit een lied, geschreven door de Gentse rederijker Jacobus Heije.

2224. BRAEKMAN W.L., *Gentenaar "bevaen met drancke", gaat vreemd te Mariakerke in 1513*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Marka*, (2002), p. 49-51.

2225. BRAEKMAN W.L., *Het galgenveld te Mariakerke*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Marka*, (2001), p. 61-76. Bronnenmateriaal en chronologische opsomming van de terechtstellingen zoals Juliaan Brackeleirs, oprichter van de Heemkundige Kring Marka en volkskundige, het heeft opgetekend.

2226. BRAEKMAN W.L., *Jan Huyghes afscheid van de Mammelokker*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 3, p. 172-175.

2227. BRAEKMAN W.L., *Lied op de "Kirremesse van Vinderheyte"* in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 6, p. 372-373.

2228. CASSIMAN P., *De "Zang Maetschappy van Baerle"* in *Dronghine*, Jaarboek, 2002, p.101-110.

2229. CLAESSENS H., *De families Compare - Fredericq - Loveling - Buysse in Vlaamse Stam*, 38, (2002), nr. 1, p. 1-25. Genealogische gegevens met betrekking tot deze families.

2230. CLAEYS F., *De watering Oude Kale en Meirebeek*, in *Dronghine*, Jaarboek, 2002, p. 65-68. Over de watering van de vroegere gemeente Drongen, waaronder de watering Oude Kale en Meirebeek.

2231. COLLUMBIEN H., *Gentse memoriedagen: 14 en 15 mei* in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 5, p. 320-325; *16 en 17 mei*, nr. 6, p. 388-396; *18 en 19 mei*, 31, (2002), nr. 1, p. 30-36; *20, 21 en 22 mei*, nr. 2, p.97-103; *23 en 24 mei*; nr. 3, p. 151-157; *25-26-27-28 mei*, nr. 4, p. 245-256; *29-30-31 mei*, nr. 5, p. 301-308.

2232. DE BAETS A., *Merelbenaars overleden in Gent*, in *Gentse Cadenas*, XXI, (2002), nr. 2, p. 5-6.

2233. DE CRUZ H. & J. DE SMEDT, *De miniatuurkathedraal van Jan Baptist Minne in het Huis van Alijn*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXVI, (2001), nr. 4, p. 374-389. Beschrijving van de miniatuurkerk die deel uitmaakt van de collectie van het huis van Alijn. Informatie was vooral afkomstig uit interviews met de schoondochter en de kleinzoon van deze volkskunstenaar en uit zijn handgeschreven memoires.

2234. DE SMET N., *De Geschiedenis van het Gentbrugse zwembad "Palm Beach"* in *Land van Rode*, 30, (2002), p. 2-12.

2235. DE SMUL R., *Bioscopen te Gent en omliggende gemeenten*, in *De Draeke*, 25, (2002), nr. 3, p. 9-14.

2236. DEVRIESE L., *De abt van Baudelo liquideert de "Venusbergh" en andere zondige gelegenheden* in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 2, p. 66-72. Een voorbeeld van hoe religieuze gemeenschappen hun omgeving moreel en maatschappelijk onder druk konden zetten om de kloosterlijke rust te vrijwaren.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002

2237. DE VUYST J., *Het geheim leger vecht* (1^e deel), in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 5, p. 266-288; tweede deel in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 6, p. 347-365; derde en laatste deel in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 1, p. 2-18. Aangevulde en verbeterde versie van Het Geheim Leger vecht (uitg. Fiat, Gent), in 1945 verschenen, en waarin J. De Vuyst de krijgsverrichtingen van zijn peloton in de schoot van *Le Héron* en de *Groupe Mobile-La Sarcelle* beschrijft.

2238. DUMONT W., *De wereldtentoonstelling van Gent en hare geschiedenis - 1913*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 3, p. 148-150. Bijdrage over de wereldtentoonstelling zoals opgetekend door een tijdgenoot.

2239. FACK R., *Het wel en wee van een brouwerij te Mariakerke*, in *Heemkundige Kring Marka*, Jaarboek 2001, p.43-57. Bijdrage over brouwerij De Roos van de familie Saudan, naar aanleiding van de vondst van oude documenten bij opruimingswerken in het gebouw.

2240. FRANSSEN T. (ed.), *Museumstukken in privebezit. Pronkstukken van particuliere Gentse verzamelaars*, Gent, 2002, 68 blz. Catalogus bij een tentoonstelling georganiseerd door de Gentse verzamelaarsclub "De Draak", naar aanleiding van het 25-jarige bestaan van de club. De meest uiteenlopende voorwerpen komen aan bod zoals communicakapelletjes, missiebusjes, loterijbiljetten, Gents commercieel briefpapier, en zo meer. Geïllustreerd.

2241. HUYS P., *Molennieuws in de "Gazette van Gend (1826)*, in *Molenecho's*, 30, (2002), nr. 1, p. 50-53. Verwijzingen naar de verkoop van molens, onder andere uit Gent, Oostakker, Ledeberg en Wondelgem.

2242. HUYS P., *Molensprokkelingen van anderhalve eeuw geleden*, in *Molenecho's*, 30, (2002), nr. 2, p. 107-108. Verwijzingen naar de verkoop van de drie papiermolens uit Gent en van windmolen "De Koeye" uit de Holstraat.

2243. KLUYSKENS P., *De buikspreker Alexandre*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 5, p. 290-293. Artikel dat vijftig jaar geleden geschreven werd door de auteur onder de titel *Een klein schandaal te Gent in 1820. De universiteit schenkt een zilveren medaille aan een buikspreker*.

2244. LABYN M., *Gentse hotels vroeger en nu*, in *De Draeke*, 25, (2002), nr. 3, p. 15-18.

2245. LEKENS L. & J. DECAVELE, *Het Campo Santo in 131 levensverhalen*, (*Gent Cultuurstad* vzw), Gent, 2001, 159 blz. De publicatie biedt levensverhalen van personen die op de Kapelleberg in Sint-Amandsberg, in het Campo Santo, werden bijgezet. Het overzicht wordt voorafgegaan door een

beknopte historische schets van de site. Met situering van de grafmonumenten in een overzichtelijke lijst en op plattegronden. Geïllustreerd.

2246. LEVIS E., 't *Gentsch spant de kruune*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 1, p. 37-48.

2247. LEVIS E., 't *Gentsch spant de kruune. Reinaert in Gent en in't Gentsch*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 4, p. 229-242.

2248. LIEVOIS D., *Openbare zedenschennis bij het doopfeest van Karel van Habsburg*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 3, p. 134-135. Over Jehan Molinet, *indiciaire* ten dienste van de Bourgondische dynastie, die een boete opliep wegens het urineren tegen het Gravensteen.

2249. MANESSE M., *Het gebeurde 50 jaar geleden*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Marka*, 2001, p. 81-100; 2002, p. 153-172.

2250. MANESSE M., *Mariakerke anno 1804*, in *Jaarboek Heemkundige Kring Marka*, 2002, p.101-172.

2251. OSSIEUR E., *Hermafrodiet te kijk in 1669*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 5, p. 316-320.

2252. OSSIEUR E., *Ondergedoken begrafenisregister van Sint-Veerle gelokaliseerd*, in *Gentse Cadenas*, XXI, (2002), nr. 2, p.11.

2253. PEENE W., *Het Roeselaarse verhaal Vanpeene in de zestiende eeuw (deel 2)*, in *Vlaamse Stam*, 38, (2002), nr. 7-8, p. 366-370. Mogelijke banden tussen de Roeselaarse familie Van Peene en de Gentse voorouders van Hypoliet Van Peene, de tekstdichter van het Vlaamse volkslied.

2254. SCHELSTRAETE L. & A. DEWETTINCK, *Wat d'Assels was...en nog een beetje is*, in *Dronghine*, Jaarboek, 2002, p. 133-147. Jeugdherinneringen van de auteurs uit de jaren '40 en '50 over het dagelijkse leven in de Assels, een gebied dat op de grens ligt van de gemeenten Drongen en Afsnee.

2255. SERMON A., *Carnaval*, Gent, 2001, 295 blz. De auteur schetst de ontwikkeling van het carnavalsfeest van de Middeleeuwen tot heden, vooral de manier waarop door kerk en overheid werd gepoogd om het in te dijken. Ook een aantal maatschappelijke evoluties droegen bij tot het verdwijnen van de traditionele volkscultuur. De nadruk komt heel sterk te liggen op de situatie in Gent. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002

2256. S.N., *Het honderdjarig bestaan van de koninklijke Oud-leerlingen-Ouders-en Vriendenbond van de Rijksmiddelbare School Gent (KOLMS) 1852-2002*, Gent, 2002, 104 blz. Geïllustreerd.

2257. STEEGHERS W., *Gentse poorters uit Waregem (1542-1796)*, in *Vlaamse Stam*, 38, (2002), nr. 7-8, p. 412.

2258. STEEGHERS W., *Overleden begijntjes van het Groot Begijnhof Sint-Elisabeth te Gent, uit Vinderhoute*, in *Vlaamse Stam*, 38, (2002), nr. 7-8, p. 411.

2259. Kant. *Teksten van de studiedag rond kant te Gent (Gent, 20 oktober 2001)*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXVIII, (2002), nr. 1, p. 1-60. Aanleiding voor dit thema vormden de twee tentoonstellingen over kant in Brugge en in Lille. Eerst komt een artikel van M. BRUGGEMAN dat een overzicht biedt van de kant in Europa tussen de 16de en de 18de eeuw, met verwijzingen naar de Gentse kant. Verder zijn er ook de bijdragen van N. BRACKE over de kantwerkscholen tijdens de tweede helft van de 19de eeuw en van R. DE HERDT over de textilia in het bezit van het MIAT. Met verwijzingen naar Gentse situaties.

2260. VAN BOST F., *De prentkaarten van uitgever Th. De Graeve-Gent*, in *De Draeke*, 25, (2002), nr. 3, p. 3-8.

2261. VAN PETEGHEM J., *Over interlokaal vervoer op de Moervaart en het kanaal Gent-Terneuzen*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, (2001), nr. 38, p. 159-168.

2262. VAN RYSSSEL D., *Ik zou daar een boek kunnen over schrijven. De charmes van de dagelijksheid (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 30, (2001), nr. 5, p. 305-316; nr. 6, p. 374-386; 31, (2002), nr. 1, p. 20-29; nr. 2, p. 73-88; nr. 3, p. 136-147; nr. 4, p. 206-219.

2263. VERAVERBEKE E., *In de schijnwerper: de fanfare van de kulders*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXVI, (2001), nr. 4, p. 372-373. Korte toelichting over de fanfare van de kulders naar aanleiding van het verwerven door het Huis van Alijn van de instrumenten van deze fanfare.

2264. VERMEULEN N., *Het heroïsche verhaal van de Messageries Steurbaut*, in *Interbellum*, 22, (2002), nr. 2, p. 7-15. Geschiedenis van een transportbedrijf, opgericht kort na de Eerste Wereldoorlog en gelegen in de huidige Simon de Mirabellestraat. Het wel en wee van dit bedrijf dat ophield te bestaan in 1958 werd verteld door G. STEURBAUT en bewerkt door N. VERMEULEN.

2265. WAERI P., *Verzameling der volledige Kluchtige en Politieke liederen van Karel Waeri den Gentschen Beranger met bijvoeging van het portret en de*

beknopte levensbeschrijving van den Gentschen volksdichter, Gent, 2001, 494 blz. Heruitgave door de v.z.w. *Geschiedkundige Heruitgeverij* van deze publicatie uit 1899.

Biografieën (-)

2266. CALLANT E., *Jan Van den Eeden*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 5, p. 311-319. Artikel verschenen in het Zondagsblad van 17 maart 1918, m.b.t. de Gentse toondichter **Jan Van den Eeden**.

2267. CREVE P. (red.), *Getuigen. Armand Verspeeten*, Gent, 1999, 88 blz. In de reeks *Getuigen* brengt het AMSAB autobiografische nota's van figuren die nauw vervlochten waren met de socialistische arbeidersbeweging, onder meer **Armand Verspeeten**. Geïllustreerd.

2268. DAANE M., *De vrijheid nog veroveren. Richard Minne 1891-1965*, Antwerpen-Amsterdam, 2001, 552 blz. Documentair portret waarin relevante levensfeiten samengebracht zijn in combinatie met schetsen van Minnes tijd en omgeving. Het oeuvre van **Richard Minne** is immers nauw verbonden met zijn leven. Tevens aandacht voor zijn journalistieke werk.

2269. DE CLERCQ M., *Pedro de Gante op Canvas. Een interview met Paul Ghijssels*, in *GOV Heraut*, 37, (2002), nr. 3, p. 6-9. Gesprek met P. Ghysels over de franciscaanse missionaris **Pedro de Gante**, naar aanleiding van een documentaire op Canvas.

2270. DECAVELE J. (red.), **Robert van Pottelbergh herdacht**, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, (2001), nr. 38, p. 199-205.

2271. DEVOLDER K., *Frans De Potter - leven en werk*, in MEERSSEMAN S., *Gent van den oudsten tijd tot heden. Registers op het werk van Frans De Potter*, (*Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 27, Gent, 2002, p. 7-14. Beknopte levensschets over **Frans De Potter** (1834-1904), als inleiding op de publicatie van een register op zijn achtdelige werk *Gent van den oudsten tijd tot heden*.

2272. DORIKENS M., *Joseph Plateau. Leven tussen kunst en wetenschap*, (*Provincie Oost-Vlaanderen*), Gent, 2001. Overzichtelijke mensschets van de in Brussel geboren **Joseph Plateau** (1801-1883) die vooral bekend staat om zijn experimenten in de fysica aan het Instituut voor Wetenschappen en het grootste deel van zijn leven in Gent doorbracht. Een aantal van zijn vindingen, zoals de anorthoscoop van 1829 en de fenakistiscoop van 1832, hebben bijgedragen tot de verdere ontwikkeling van de filmindustrie. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 2001-2002

2273. GOETHALS J., *De voorouders van generaal George Washington Goethals. Bouwmeester van het Panamakanaal, in Vlaamse Stam*, 37, (2001), nr. 10, p. 477-495. Genealogie van de familie **Goethals** met onder andere een tak uit Gent.

2274. IMBO G., *Daniël Heins. Latinist, hellenist, dichter, filosoof, theoloog, historiograaf, "ster van Leiden", Hollands Calvinist (contra-remonstrant) met Geraardbergse "roots" (deel I) in De Heemschutter*, 185, (2002), nr. 5, p. 24-30. Geboren te Gent in 1580 moest **Daniël Heins** tijdens de zomer van 1583 met zijn ouders vluchten naar Vere en later naar Engeland omwille van de inname van de stad door de troepen van Farnese (in 1584). Bijdrage over zijn studies, zijn jeugdwerk, zijn cursus aan de Leidse universiteit en andere momenten uit zijn loopbaan.

2275. KLUYSKENS P., *Jos Clemmen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 31, (2002), nr. 2, p. 58-65. Heruitgave van een artikel verschenen n.a.v. de 200ste verjaardag van het overlijden van de eerste katoenbaron **Jos Clemmen**.

2276. KWANTEN G., *August-Edmond De Schrijver 1898-1991. Politieke biografie van een gentleman-staatsman*, (Kadoc-Studies, 27), Leuven, 2001, 688 blz. Uitgebreid kritisch apparaat. Politieke biografie die de visie, de drijfveren, de politieke strategie en de stijl analyseert van de Belgische politicus **August-Edmond De Schrijver** (1898-1991). Meteen krijgt de lezer een overzicht van de Belgische politiek tussen 1928 en 1965, met als enkele grote aandachtspunten, de Vlaamse emancipatiebeweging, het beleid van het oorlogskabinet, de Koningskwestie, de Schoolkwestie, de decolonisatie, en zo meer. Geïllustreerd.

2277. LEKENS L., *Bouwmeester Louis Minard 1801-1875*, in *GOV Heraut*, 37, (2002), nr. 3, p. 3-6.

2278. LOUWERSE J., *Een vreemde tante*, in *@rchieflink*, 2 (2002), nr. 3, p. 6-7. Beknopt levensverhaal over **Johanna Paulina Musters** (1878-1895), een kleine vrouw van 59 cm groot die als prinses Paulina over de hele wereld werd opgevoerd in kermis- en theaterattracties. Heel wat foto's en spullen, bewaard in museum Den Aanwas in het Nederlandse Ossendrecht, zijn afkomstig uit Gent. Maar ook het Stadsarchief bewaart documenten over dit bijzondere personage. Emile Grandsart, een Gentse kermisexploitant, was zeker één van haar managers. Geïllustreerd.

2279. MUSSCHOOT D., *Halfweg...het leven van Koen Crucke*, Tielt, 2001, 224 blz. Dit boek dat het leven vertelt van de populaire Vlaamse operazanger en radio- en televisiester **Koen Crucke**, is het resultaat van dagenlange gesprekken met journalist Dirk Musschoot. Tal van anekdotes uit zijn jeugd-jaren in Gent, uit zijn carrière aan de Gentse Opera, bij radio en televisie, en zo meer. Geïllustreerd.

2280. POELMAN R., *Jef Crick, zijn loopbaan en zijn oude dag*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, (2001), nr. 38, p. 63-88. Bijdrage over schrijver, journalist, kunstkenner en heemkundige **Jef Crick**, gebaseerd op een dossier uit het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis en op enkele documenten uit het persoonlijk archief van de auteur.

2281. SCHEPENS E., *Familie Eich, bouwers van straatorgels, pianola's, radio's, pick-ups en jukeboxen*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, (2001), nr. 38, p. 169-198.

2282. VAN DAELE J., *Van Gent tot Genève. Louis Varlez. Een biografie*. Gent, 2002, 250 blz. Aan de hand van het rijk gevulde levensverhaal van **Louis Varlez**, de gedreven exponent van een late 19de-eeuwse radicaal-liberale familie wordt een stuk sociale geschiedenis van Gent geschreven: jeugd-jaren en studies, de maatschappelijke situatie in Gent en het Gentse stelsel van de werkloosheidsverzekering met name het Gentse model, zijn carrière als hoogleraar en zijn internationale carrière in Londen en Genève zijn de belangrijkste pijlers van deze studie. Geïllustreerd.

2283. VERDUYN G., *Kanunnik Désiré Verduyn (Izegem 1792-Gent 1869)*, in *Ten Mandere*, 41, (2001), nr. 3, p. 3-28. Schets van de carrière van **Désiré Verduyn** tegen de achtergrond van de 19de-eeuwse troebelen, onder andere tussen Napoleon en bisschop de Broglie, tussen Willem I en de anti-orangistische geestelijkheid en tussen de Ultramontanen en de liberaal-katholieken. Geïllustreerd.

2284. VERHEEKE G. (red.), *Frans Balthazar. (onvoltooide) Memoires van een letterzetter*, Gent, 2001. 576 blz. Egodocument van de letterzetter **Frans Balthazar**, geboren in 1914, dat een boeiend zicht biedt op een stukje sociale geschiedenis van Gent. Herinneringen aan familie, jeugd-jaren, het Gent van toen, het werk in de drukkerij, het dagelijkse leven, en zo meer. Geïllustreerd.

Index

ANTHEUNIS V.	2219	DESEIJN G.	2101, 2114, 2131, 2132, 2133
BACKS J.	2109	DE SMEDT J.	2233
BAECK M.	2128	DE SMET N.	2234
BAILLIEUL B.	2144	DE SMET S.	2102
BARBRY R.	2094	DE SMUL R.	2235
BAUTERS L.	2081	DE STAELE H.	2057
BEYAERT M.	2214	DEVOLDER K.	2271
BLAISING J.M.	2067	DEVOS G.	2081
BOCCHERT T.H.	2187	DEVOS P.	2157, 2158, 2159
BOERJAN G.	2145	DEVREKER J.	2081
BOERJAN G.	2220	DEVRIESE L.	2134, 2160, 2161, 2236
BOONE M.	2082	DEVRIEZE A.	2115
BOURGEOIS J.	2053	DE VUYST J.	2237
BRAECKMAN W.L.	2095, 2221 - 2227	DE VUYST W.	2058, 2162
BROES K.	2146	DE WAELE M.	2116, 2117
BUSSELS S.	2096, 2097	DEWETTINCK A.	2254
CALLANT E.	2266	DE WILDE J.R.J.	2103
CALLEBAUT N.	2147	DHAENE S.	2074
CARLIER M.	2083	D'HOLLANDER J.	2163, 2190
CASSIMAN K.	2188	DIERKENS A.	2164
CASSIMAN P.	2098, 2110, 2228	DILLEN K.	2118
CAUCHIES J.M.	2054	DORIKENS M.	2272
CELIS M.	2148	DOUXCHAMPS J.	2059
CHARLES L.	2055, 2073, 2084	DUMONT W.	2238
CLAESSENS H.	2229	ERVYNCK A.	2218
CLAESSENS-PERE A.M.	2215	EVERAERT G.	2162, 2165, 2166
CLAEYS F.	2230	EVRAARD K.A.	2075
COENE A.	2149, 2150, 2151	FACK R.	2239
COHEN H.	2152	FALTER R.	2093
COLLUMBIEN H.	2231	FRANSSEN T.	2240
CONVENTS G.	2111	FRERE J.C.	2191
CREVE P.	2267	GOETHALS J.	2273
DAANE M.	2189, 2268	GRIETEN S.	2167
DAMBRUYNE J.	2099	GRUIP L.P.	2192
DE BAETS A.	2232	GUZZETTI L.	2085
DE BLEECKER M.	2056	HEIRMAN M.	2119
DECAVELE J.	2245, 2270	HERMAN S.	2120
DECEULAER H.	2100	HEYMANS F.	2193
DECLERCQ G.	2139	HEYRMAN P.	2060, 2124
DE CLERCQ M.	2269	HORSTEN F.	2171
DE CLERCQ W.	2216, 2217	HULSTAERT W.	2179
DE CLOET F.	2112	HUYS P.	2194, 2241, 2242
DE CRUZ H.	2233	IMBO G.	2274
DE GROOTE K.	2216, 2217	JANSSENS U.	2076
DE HERDT R.	2129	KLUYSKENS P.	2168, 2169, 2243, 2275
DE KEYZER L.	2153	KWANTEN G.	2276
DELCART A.	2130	LABYN M.	2244
DE NEEF G.	2057	LALEMAN M.C.	2055, 2068, 2069, 2070, 2170
DENEWET L.	2154, 2155	LAPORTE D.	2171
DE PLUS J.	2128	LARSEN N.-E.	2087
DE REU L.	2215	LEDERER D.	2104
DERUELLE M.I.J.	2156	LEKENS L.	2245, 2277
DERWAELE J.	2113		

INDEX

LENDERS P.	2105	TONDAT R.	2107
LEVIS E.	2246, 2247	VAN ACKER K.G.	2090
LEYMAN D.	2189	VAN BELLINGEN S.	2208
LIEVOIS D.	2172, 2201, 2248	VAN BOST F.	2260
LOUWERSE J.	2278	VAN CAENEGEM R.	2091
LUST J.	2202	VAN DAELE J.	2282
LUYCKX F.	2203	VANDAMME L.	2078
LYON B.	2088	VANDE CASTEELE L.	2209
LYON M.	2088	VAN DEN BOSSCHE H.	2180
MAES D.	2089, 2121, 2140	VANDERHAEGEN G.	2074
MANESSE M.	2135, 2249, 2250	VAN DER HERTEN B.	2079
MATTHYS A.	2071	VANDERPUTTEN S.	2143
MAZEURE N.	2141	VANDER STRAETEN M.	2181
MEERSSEMAN S.	2061	VANDEVOORDE H.	2210
MEGANCK M.	2053	VANDEWALLE G.	2080
MEILLANDER V.	2055	VAN DOORNE G.	2182, 2183
MIHAIL B.	2164	VAN ELSLANDE R.	2211
MOENS J.	2216, 2217	VAN GANSBEKE J.	2137
MOREAU R.	2134	VAN HAMME H.	2092
MORTIER S.	2216, 2217	VANHAUTE E.	2115
MUSSCHOOT D.	2122, 2279	VAN HEESVELDE P.	2123
NEYT V.	2204	VAN MEERTEN M.	2079
OOSTERBOSCH M.	2062	VAN MOLLE L.	2124
OSSIEUR E.	2251, 2252	VAN NEER W.	2218
PAS P.	2142, 2174	VAN OOSTVELDT B.	2097
PEENE W.	2253	VAN PETEGHEM J.	2261
POELMAN R.	2063, 2064, 2280	VAN REYBROUCK D.	2212
POULAIN N.	2175	VAN RYSSEL D.	2125, 2262
RABAU G.	2176	VERAVERBEKE E.	2074, 2263
RAMBAUT A.	2069, 2177	VERBEKE A.	2056
RENOUX A.	2178	VERBEURGT G.	2079
SAERENS L.	2065	VERBOVEN K.	2066
SCHELSTRAETE L.	2254	VERBRUGGEN J.F.	2093
SCHEPENS E.	2106, 2281	VERDUYN G.	2283
SCHMIDT P.	2205	VERHEEKE G.	2284
SEGHERS Y.	2057	VERMEIR R.	2108
SEMEY J.	2053	VERMEIREN G.	2069, 2070
SERMON A.	2255	VERMEULEN A.	2126
SLOCK W.	2179	VERMEULEN N.	2264
STEEGHERS W.	2257, 2258	VIAENE P.	2138
STERCKX M.	2206	VINTS L.	2184
STOOPS G.	2069, 2070	WAERI P.	2265
TAYMANS H.	2136	WEYMEIS C.	2185
TEN BOKUM A.M.	2207	WUYTS E.	2127
THIELEMANS S.	2077		

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij prof. dr. M. Boone, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

HANDELINGEN, nieuwe reeks

I - 1944 tot en met LV - 2001
(onvolledig in de jaren '50, '60 en '70)

VERHANDELINGEN

- H. PIRENNE, *Chronique rimée des troubles de Flandre 1379-1380* (1902) € 6,25.
- L. CLOQUET, *Les maisons anciennes en Belgique* (1907), € 6,25.
- H. KOECHLIN, *Chapelle de la Leugemeete* (1936), € 6,25.
- G. VAN DEN GHEYN, *L'Odyssée de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), € 6,25.
- *Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België* (1956), € 15.
- A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln. (1958), samen € 15.
- C. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut* (1960), € 15.
- F. VANDENHOLE, *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) (1967), € 15.
- K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Korenlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1967), € 15.
- J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), € 15.
- R. VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent* (1980), € 15.
- M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, (1990), € 15.
- P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580)* (1990), € 15.
- M. CHERRETTÉ, *Instellingen Land van Aalst* (1992), € 8,75.
- M. BERCKMOES, M. STRUYFS, *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij - Indices* (1993), € 15.
- V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders 1200-1500* (1993), € 15.
- K. DEVOLDER, *De Gentse gemeenteraad 1830-1914* (1994), € 22,50.
- H. CAILLIAU, *Het begijnhof OLV-Ter Hooie 1584-1792* (1995), € 15.
- A.L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken* (1997), € 17,50.
- H. BOUCKENOOGHE, *Meisjesopvoeding en sekse-ongelijkheid* (1998), € 15.
- L. DERYCKE, *De Sint-Michielswijk 1480-1520* (1999), € 15.
- K. MESTDACH, *Het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof* (2000), € 18,75.
- J. DAMBRUYNE, *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (2001), € 20.
- S. MEERSSEMAN, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Registers op het werk van F. De Potter* (2002), € 24.
- J. DAMBRUYNE, *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (2002), € 35.

Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.